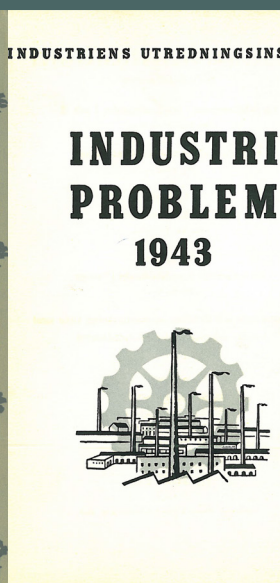

ETT FORSKNINGSSINSTITUT VÄXER FRAM

IUI från grundandet till 1950

Benny Carlson
Mats Lundahl

Ekerlids Förlag

ETT FORSKNINGS-
INSTITUT VÄXER
FRAM

ETT FORSKNINGS- INSTITUT VÄXER FRAM

IUI FRÅN GRUNDANDET TILL 1950

BENNY CARLSON
MATS LUNDAHL

Ekerlids Förlag

Ekerlids Förlag
Tegnérsgatan 37
111 61 Stockholm
Tél: 08-411 42 70
info@ekerlids.com
www.ekerlids.com

Institutet för Näringslivsforskning (IFN)
Box 55665
102 15 Stockholm
Tél: 08-665 45 00
info@ifn.se
www.ifn.se

© Författarna och IFN

Foto: I de fall fotografens namn är känt har detta angivits i bildtexten vid respektive bild.

I de fall fotografen är okänd ombeds upphovsmannen kontakta IFN.

Formgivning omslag: Irons Design och Elisabeth Precht

Formgivning inlaga: Gyllene Snittet bokformgivning AB

Tryckt hos Bookwell, Borgå, Finland, november 2014

ISBN: 978-91-87391-52-1

Till Erik Ruist och Jan Wallander som var med

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Förord	9
<i>Magnus Henrekson</i>	
Författarnas förord	13
Kapitel 1 Fadern	15
Kapitel 2 Orsaken	43
Kapitel 3 Tillkomsten	62
Kapitel 4 Tre år – två chefer	91
Kapitel 5 Småindustrin	121
Kapitel 6 Norrlandsutredningen initieras	140
Kapitel 7 Svennilson	171
Kapitel 8 Norrlandsutredningen: De ”grundläggande” utredningarna	201
Kapitel 9 Norrlandsutredningen: Åtgärder	222
Kapitel 10 Åtgärder utanför skogsnäringen	251
Kapitel 11 Haveriet	283
Kapitel 12 Textilindustrin	293
Kapitel 13 Skoindustrin	316
Kapitel 14 Arbetarbostäder	330
Kapitel 15 Flykten från skogsbygden	346
Kapitel 16 Svennilson och krigsplaneringen	372
Kapitel 17 Efterkrigsplaneringen	392
Kapitel 18 Sysselsättning och invandring	411
Kapitel 19 Långtidsplaneringen	438
Kapitel 20 Bokslut	469
Referenser	475
Personregister	503
IFNs historiska projekt	508
Om författarna	509

FÖRORD

Fröet till dagens IFN såddes vid ett möte 1934 mellan den legendariske ASEA-chefen Sigfrid Edström och den socialdemokratiska statsministern Per Albin Hansson. Per Albin antydde för Edström att industrin inte gav arbetarrörelsen tillräckligt debattmotstånd i form av en argumentation byggd på väl underbyggda och objektiva analyser. Edström förstod hans ord, och började propagera för att näringslivet skulle inrätta en utredningsbyrå med skolade nationalekonomer och hög grad av oberoende byggd på vetenskaplig grund.

Om detta står att läsa i denna forskningsmonografi av Benny Carlson och Mats Lundahl. De tecknar bakgrunden till grundandet av Industriens Utredningsinstitut (IUI) och dess första stapplande steg. De beskriver hur det gradvis fann sin roll och konsoliderade en kultur där ledstjärnorna var vetenskaplighet, objektivitet, oberoende och samhällsrelevans.

Att åstadkomma detta var inte enkelt. Många ledande företrädare för näringslivet hyste en instinktiv motvilja mot att finansiera en verksamhet där analyser kunde göras och rapporter skrivas som man inte hade kontroll över. Det tog fyra år för Edström att övertyga de egna om att starta ett institut. En viktig bundsförvant blev SAF-chefen Gustaf Söderlund som i ett avgörande beslutsunderlag argumenterade på följande sätt:

Om industrin lägger sig till med partipolitisk propaganda, som icke kan undgå att här och var bliva inobjektiv, förespeglande, hållningslös och bedräglig, så riskerar den att förlora även det inflytande, som objektiv bevisföring dock alltid besitter i ett demokratiskt samhälle.¹

När IUI såg dagens ljus den 1 februari 1939 innebar det att Sverige fick sitt andra empiriskt inriktade forskningsinstitut efter det statliga Konjunkturinstitutet, som bildats två år tidigare. (Systematisk empirisk forskning baserad på ekonomisk teori och vedertagna statistiska metoder förekom knappast före 1930-talet.) IUI var dock till en början inte ett regelrätt forskningsinstitut utan snarare en ”industriens utredningsbyrå”. Avgörande för den framtida utvecklingen blev att docenten i nationalekonomi Ingvar Svennilson utsågs till chef hösten 1941. Med Edströms fulla stöd omvandlade han med stor kraft IUI från utredningsbyrå till forskningsinstitut, trots att nyttan av detta var mer diffus för huvudmännen och forskarna ibland skulle komma fram till resultat som gick emot huvudmännens intressen.

¹ Citerat från Rolf G. H. Henriksson (1990), *Som Edström ville – hur IUI blev till*. Stockholm: IUI, s. 71.

När väl beslutet var fattat att IUI skulle omvandlas till ett forskningsinstitut följde flera andra saker automatiskt: undersökningarna måste fylla vetenskapliga kvalitetskrav, man måste acceptera att verksamheten var långsiktig, att processen för att ta fram väl underbyggda resultat kunde vara mycket tidskrävande och därmed kostsam och att resultaten av undersökningarna ovillkorligen skulle publiceras.

En central person i IUIs historia från början av 1940-talet och närmare 50 år framåt var Erik Dahmén. Dahmén blev tillförordnad chef 1949. Han förklarade:

Det stod härvid redan från början klart, att den [verksamheten] för att kunna tjäna sitt syfte måste bedrivas opolitiskt och efter vetenskapliga linjer. ... En begränsning av uppgifterna till servicebetonade snabbutredningar skulle emellertid alldeles fränsett detta [svårigheten att rekrytera tillräckligt kvalificerad personal] vara svårgenomförbar och olämplig också av ett annat skäl, nämligen därför att en mera långsiktigt inriktad forskningsverksamhet i längden är en förutsättning för en effektiv serviceverksamhet.²

Dahmén slog alltså fast att vetenskaplighet är ett nödvändigt villkor även för den som egentligen bara är intresserad av utredningsdelen av verksamheten, något som det kan vara värt att påminna om i dessa dagar när politiska partier, företag och intresseorganisationer i hög grad förlitar sig på PR-firmors insatser för att försöka besvärja verkligheten eller för att undvika att diskutera sådana relevanta aspekter av den som fokusgrupper och opinionsundersökningar identifierar som känsliga.

I institutets historia finns många exempel på hur, när så behövdes, institutets vd (med stöd av sin styrelseordförande) försvarade forskarna mot påtryckningar utifrån. Carlson och Lundahl beskriver exempelvis hur Nils Danielsen, vd för Uddeholmsbolaget och en av Sveriges mäktigaste industriledare, försökte stoppa publiceringen av vad som sedermera blev Jan Wallanders doktorsavhandling. I normalfallet blev det naturligtvis inga diskussioner överhuvudtaget, eftersom principen om forskarnas frihet var fast förankrad. Men värdet av att strider tagits och vunnits för den akademiska friheten och sanningen kan inte överskattas. Det är en väsentlig del av förståelsen av hur IFN har kunnat uppnå dagens starka ställning.

Ett vitalt samhälle behöver människor som har till uppgift att söka och säga sanningen. Det förutsätter att det finns miljöer där sanningssökandet står i centrum och att den som framför obekväma sanningar inte råkar illa ut.³

Statliga institutioner är helt dominerande inom svensk samhällsvetenskaplig

² IUI, *Industriproblem* 1950. Stockholm: IUI, s. 7–8.

³ En god illustration ges av Åke Sundström (e-mail till Magnus Henrekson, 5 december 2008) som påpekar att Jan Wallander (vd 1953–1961) i moralstärkande syfte brukade citera 1700-talsfilosofen Benjamin Höijers svar till en vän som varnade för vådan av förutsättningslöst tänkande: ”Sök sanningen! Och för den dig till helvetets portar, så klappa på.”

forskning. Handelshögskolan i Stockholm, grundad 1909, är landets enda privata högskola. Staten dominerar även kraftigt vad gäller finansieringen. Det är en inte helt ovanlig föreställning att statligt huvudmannskap och offentlig finansiering är det universalmedel som garanterar akademisk frihet och en samhällsdebatt där obehagliga sanningar inte sopas under mattan.

De senaste årens utveckling ger knappast stöd för den synen. Professorernas oavsättlighet avskaffades 1998; med borttagna eller kraftigt beskurna basanslag krävs i praktiken externa anslag för att kunna forska. Den som ständigt tvingas söka forskningsmedel blir lätt utlämnad åt den konventionella visdom och de preferenser som för tillfället dominerar bland anslagsgivarna. Det är heller inte självklart att privata finansiärer är mer styrande än offentliga. Offentliga finansiärer har sannolikt större utrymme för att vara känsliga för politiska strömningar jämfört med privata finansiärens utrymme för att otillbörligt gynna mindre meriterade forskare som kan förväntas leverera resultat som gynnar finansiären. Privata pengar kan mycket väl vara friare än offentliga.

Den s.k. autonomireformen 2010 syftade till att öka friheten för statliga universitet och högskolor inom ramen för den nuvarande myndighetsformen. Reformen må ha ökat autonomi för administrationen, men den tycks på många håll ha inneburit mindre frihet för forskarna och mer makt för universitetsledningarna.⁴

Pluralism och konkurrens mellan olika huvudmän, organisationer och finansiärer om de mest talangfulla forskarna är ett bra vaccin mot kringskuren frihet och ett slätstruket forskarsamhälle som ger vetenskaplig legitimitet till etablerade maktintressen. IFNs historia ger stöd för en sådan slutsats. Institutet har fungerat som plantskola för forskare som valt andra inriktningar och ämnesområden än de som dominerat i den statliga universitetssektorn. Carlsons och Lundahls genomgång av institutets verksamhet under 1940-talet ger syn för sägen: det är svårt att tro att t.ex. de många industristudierna, de mikrobaserade företagsstudierna och studiet av den industriella omvandlingens och nyföretagandets betydelse skulle blivit genomförda om inte IUI funnits.

I ett berömt brev till sin kollega Robert Hooke 1676 skrev Isaac Newton: "If I have seen further it is only by standing on the shoulders of giants." Benny Carlsons och Mats Lundahls forskningsmonografi om IUIs tillblivelse, första stappande steg och exceptionella utveckling under 1940-talet visar att Isaac Newtons ord är i hög grad relevanta för oss än i dag. IFN hade inte varit där vi nu är utan avgörande insatser av forskare, chefer och styrelser som försvarat den akademiska friheten och sanningssökandet på vetenskaplig grund. Detta har dock bara varit

⁴ För talrika indikationer på detta, se *Academic Rights Watch*, <http://academicrightswatch.se/> (nerladdad den 15 augusti 2014).

ett nödvändigt villkor för framgång. Det har också krävts att forskarna inte låst in sig i det akademiska "elfenbenstornet" utan följt med sin tid och valt forskningsfrågor som talat till samtiden. Utan en sådan lyhördhet för samhällsutvecklingen hade både huvudmän och finansärer så småningom tappat intresse för verksamheten och institutet lagts ned.

För att en organisation ska överleva och blomstra under skiftande tider och förhållanden krävs att den både förnyas sig och hämtar kraft ur sin egen historia. Benny Carlsons och Mats Lundahls bok är därför mer än bara en forskningsmonografi över hur ett forskningsinstitut växer fram, den är en viktig inspiration för oss som i dag har fått förtroendet att – som forskare, ledning och administrativ personal – ta institutet in i framtiden.

Magnus Henrekson
Professor och vd, IFN

FÖRFATTARNAS FÖRORD

Den här boken initierades av Magnus Henrekson – vem annars? I ett svagt ögonblick lovade vi honom att skriva en text om en något senare period av IUIs verksamhet. Det visade sig vara oövertänkt. Man kan inte börja mitt i ett historiskt skeende utan kunskap om vad som redan har förevarit. I slutändan beslöt vi därför att göra det enda rimliga: börja från början, med förhistorien om IUIs tillkomst och de omständigheter som drev fram institutets bildande för att därefter fortsätta med verksamheten under institutets första årtionde.

Boken avser att spegla den av meningsmotsättningar präglade process som till sist ledde fram till att IUI kunde börja sin verksamhet vid årsskiftet 1938–39, den speciella arbetssituationen under de första två krigsåren och den omorganisation av institutet från ett stödorgan för näringslivet till ett självständigt forskningsinstitut som företogs av Ingvar Svenilsson, IUIs chef 1941–49.

Vi vill också framhäva vad IUI åstadkom under sitt första decennium. Institutets berättigande vilade ytterst på dess produktion. Under 1940-talet gjordes utredningar av småindustri, textilindustri, skoindustri, bostadsproduktion och migration. Härtill kom den väldiga Norrlandsutredningen, IUIs mest ambitiöst upplagda utredning genom tiderna, en utredning som misslyckades med att leva upp till de ursprungliga intentionerna. Genom hela Svenilssons tid vid institutet löper också som en röd tråd hans intresse för långsiktiga problem och planering, vilket kom att bereda vägen för senare tiders långtidsutredningar.

Ett forskningsinstitut kan inte fungera utan högklassig personal. Vi ägnar därför en del utrymme åt rekryteringspolitiken vid institutet och vilka frukter denna avkastade, på kort och på lång sikt, innanför och utanför det akademiska livet. Det var redan under IUIs första årtionde som dess rykte som leverantör av kvalificerad personal till universitet, förvaltning och näringsliv grundlades.

Givetvis är det den forskande personalen som spelar huvudrollen i boken. Utan den hade det inte funnits något att berätta om. IUIs historia är dess forskares. Vi har därför valt att vara relativt frikostiga med citat – för att läsaren ska få en känsla för vad publikationerna innehåller och för hur de är skrivna och för den tid under vilken de skrevs.

Institutet för Näringslivsforskning har gjort en förstklassig insats för att göra materialet om institutet tillgängligt. Alla större och många mindre publikationer från IUI finns tillgängliga via IFNs hemsida, <http://www.ifn.se>. Vad som inte finns där finns oftast i IFN-arkivet hos Centrum för Näringslivshistoria i Bromma. Detta material utgör basen för vår framställning. Vi vill emellertid också nämna två verk av Rolf Henriksson som har underlättat tillvaron högst väsentligt för oss:

hans bok om IUIs tillkomst, *Som Edström ville – hur IUI blev till*, och *Den stora Norrlandsutredningen vid IUI 1939–1948*, publicerad i IUIs working paper-serie.

Under arbetets gång har vi haft hjälp av ett antal personer. Vår främsta tack-samhetsskuld är till IFNs chef, Magnus Henrekson, som initiativtagare, pådrivare och läsare. Hans järngång på IFN – Fredrik Andersson, Marta Benkestock, Elisabeth Gustafsson, Jörgen Nilson, Elisabeth Precht och Marie Tilert – har servat oss i stort och smått. Ett annat järngång återfinns på Handelshögskolans bibliotek. Med Ute Harris och Peter Gavelin i spetsen har de tålmodigt, fantasifullt och effektivt effektuerat alla våra mer eller mindre omöjliga beställningar. Linda Israels-son och Lina Wiberg på Centrum för Näringslivshistoria har skött logistiken runt IFN-arkivet för oss. Vi har intervjuat Lars-Gunnar Mattsson, Erik Ruist och Jan Wallander och därigenom fått lite bättre känsla framför allt för en del av de män-niskor som arbetade på IUI. Anders Lif har låtit oss ta del av hans kommande bio-grafi över Sigfrid Edström och har kommenterat vårt eget Edströmkapitel. Lars Lindkvist och Leif Yttergren har också gett oss tillgång till deras skrifter. Studien har möjliggjorts av ett generöst anslag från Jan Wallanders och Tom Hedelius Stiftelse och Tore Browaldhs Stiftelse. Till dessa människor och institutioner går vårt allra varmaste tack.

Lund och Stockholm 15 september 2014

Benny Carlson

Mats Lundahl

KAPITEL 1

FADERN

Industriens Utredningsinstitut började sin verksamhet i februari 1939. I begynnelsen hade varit kaos, och många andar hade svävat över vattnet. Den tyngsta var Edströms: Sigfrid Edströms. Det var han som tog initiativet till institutet. Det var han som blev dess ”fader”. Men vem var han och varför blev det just han? Svaret på den andra frågan återfinns delvis i svaret på den första. Vi ska därför i detta kapitel försöka ge en skiss av Edströms liv och karriär, framför allt som kraftfull ledare och organisationsmänniska, av personlighetsdrag som gjorde det naturligt för honom att engagera sig i de problem som ledde till att IUI bildades. I kapitel 2 kommer vi att redogöra för de yttre omständigheter som fick Edström att ta sitt initiativ.

EDSTRÖM

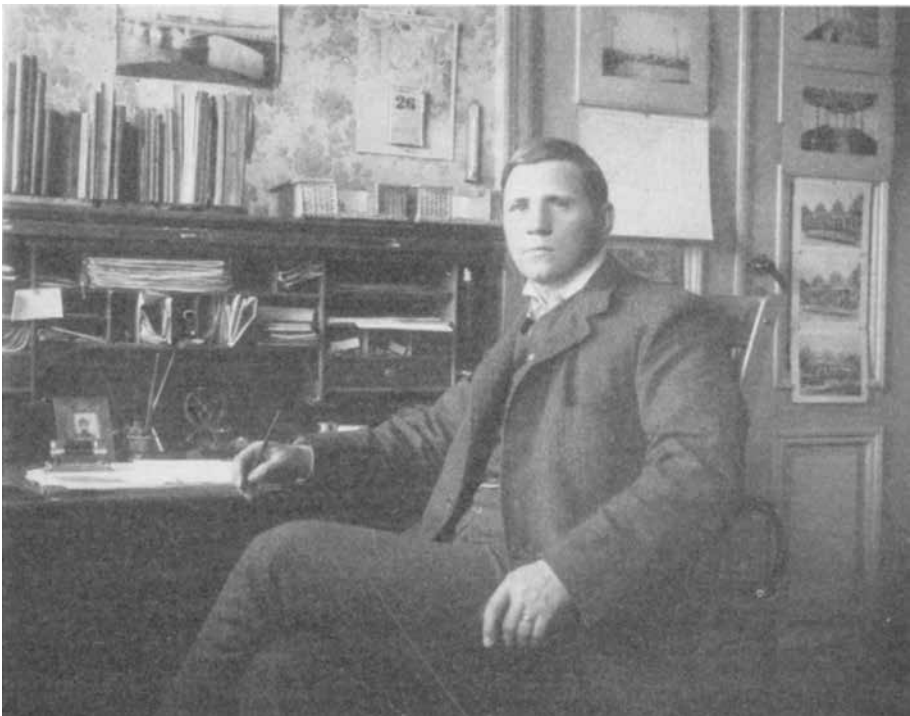
Johannes Sigfrid Edström var legendarisk industriman, vid tiden för IUIs tillkomst styrelseordförande i ASEA.¹ Han hade en solid näringslivskarriär bakom sig. Edström var född i Morlanda socken på Orust 1870, son till en sjökaptän. Familjen flyttade kort tid därefter till Majorna i Göteborg. Efter att ha tagit realexamen gick Edström vidare till ingenjörstudier, som kröntes med examen på fackavdelning M, på Chalmers Tekniska Läroanstalt, där han läste från 1886 till 1891.

Med ett stipendium på 1 200 kronor, som han fått på rekommendation av Chalmers rektor, professor August Wijkander, i ryggen fortsatte Edström sina studier vid Eidgenössisches Polytechnikum i Zürich, framför allt i elektroteknik och maskinteknik, fram till sensommaren 1893, då han avlade examen med mycket goda betyg. Efter intensivstudier i engelska i Glasgow fick han arbete vid Westinghouse Electrical & Manufacturing Company i Pittsburgh. Där stannade han till våren 1896. När Edström återvände till USA i september samma år för ett utlovat arbete i Cleveland, hade tiderna blivit dåliga, och han fann sig vara utan jobb. ”Tyvärr rådde mycket bistra tider inom amerikanskt näringsliv på grund av McKinleys påhitt att förhöja värdet på allt silver genom att mynta det”, skrev Ed-

¹ Edströms biografi återfinns i Bring (1940), Bratt (1950, 1953), Edström (1959), Jerneryd (1989), Nordlund (2005), Matti (2006, kapitel 4), i komprimerad form i Wallenberg (1970) och i dokumentärfilmen av Gunér (1989).

ström i en bok med hågkomster dryga sextio år senare.² Han lyckades emellertid få anställning hos Cleveland Electric Illuminating Company under vintern, och på våren kunde han flytta över till General Electric i Schenectady, till ett arbete som konstruktör, framför allt av elektriska bananläggningar. Där stannade han ett år.

1897 anställdes Edström som ingenjör vid spårvägen i Zürich, där han fick arbeta med omläggningen från hästspårvagnar till elektrisk drift. I oktober 1900 blev han chef för Göteborgs spårvägar, som också skulle elektrifieras. Två år senare rekryterades han av häradshövding Marcus Wallenberg och Atlasdirektören Oscar Lamm som verkställande direktör för Allmänna Svenska Elektriska AB – ASEA. Företaget, som bildats 1891 genom sammanslagning av två existerande bolag, hade, efter en oavbruten expansion under 1890-talet, grundad först på likströmsmaskiner och därefter på trefasssystemet för högspänd kraftöverföring och motordrift, i början på det nya århundradet hamnat i en ohållbar ställning.

Sigfrid Edström 1902.

Källa: Bratt (1950, s. 63).

² Edström (1959, s. 274).

ASEA – BOLAG I KRIS

Åren 1900–02 var internationella lågkonjunkturår som drabbade den elektriska industrin och ASEA hårt. Konkurrensen på den svenska marknaden från såväl stora tyska bolag som nyetablerade inhemska producenter var stenhård och ASEAs finansiella situation var allt annat än god. Aktieutdelningen hade trots detta hållits på en så hög nivå att bolaget inte kunnat konsolideras. Avskrivningarna och fonderingarna hade varit otillräckliga och vinsten hade hållits uppe genom allehanda trick. 1901 kunde ASEA inte längre göra några utdelningar.

Ett annat problem hette Gustaf de Laval, ett ”misslyckandets geni”,³ en lysande tekniker med ett fatalt ekonomiskt omdöme, som var på väg in på starkströmsmarknaden genom sitt bolag Ångturbin. ASEA såg i de Laval en fara som måste neutraliseras. Mot att Ångturbin begränsade sitt tillverkningsområde och tillsammans med de Lavals övriga företag förband sig att i stället köpa det man inte längre tillverkade från ASEA fick det via en nyemission köpa aktier i ASEA motsvarande detta bolags halva aktiekapital. Ångturbin fick inte avyttra sina ASEA-aktier före 1900. ASEA fick å sin sida inte öka aktiekapitalet utan Ångturbins medgivande. ASEAs möjligheter till nyemissioner hamnade därigenom helt i händerna på den ekonomiske äventyraren de Laval.

Under 1897 och 1898 började effekterna av de Lavals katastrofala ekonomiska omdöme visa sig. Han råkade i finansiella svårigheter och motsatte sig ASEAs tilltänkta förvärv av en mekanisk verkstad via nyemission. När så ASEA ville skapa ett företag för att anlägga elverk i Sverige och härigenom få fler beställningar utnyttjade de Laval situationen. ASEA och Ångturbin bildade tillsammans Nordiska Aktiebolaget för Elektriska Anläggningar (Anläggningsbolaget) och de Laval fick rätt att avyttra sina ASEA-aktier, vilket han också gjorde, till Anläggningsbolaget. I slutändan kom Anläggningsbolaget att äga hälften av aktiekapitalet i sitt moderbolag: ASEA. de Laval gjorde en ordentlig realisationsvinst. Samtidigt bröt han överenskommelsen att inte konkurrera med ASEAs tillverkning, varpå ASEA tvingades överta det de Laval-bolag som tillverkade elmotorerna. Kvaliteten på motorerna var låg, bolaget måste likvideras och ASEA gjorde stora förluster.

Nettoresultatet av den hårdnande konkurrensen i kombination med de Lavals piruetter blev å ena sidan att ASEAs finansiella situation drastiskt försämrades inom loppet av ett fåtal år, å andra sidan att Stockholms Enskilda Bank, som var det finansinstitut som bidragit med de lån som de olika bolagen behövde, kom att få ett dominerande inflytande över ASEA.⁴

Till bolagsstämman 1902 hade revisorerna fått nog av ASEA-ledningens valhänta agerande och rekommenderade att styrelsen inte skulle beviljas ansvarsfri-

³ Gårdlund (1993).

⁴ ASEAs samröre med de Laval behandlas av Gårdlund (1976, s. 221–233) och Glete (1983, s. 39–44).

het för 1901. Vid det laget var Anläggningsbolaget insolvent. Den elektriska anläggningsverksamheten gick med betydande förlust. ASEAs resultat hade i sin tur försämrats kraftigt och belåningen hade stigit från 37 procent av det egna kapitalet 1899 till 119 procent 1902.⁵ ASEA tvingades vända sig till Enskilda Banken med en begäran om rekonstruktion. Såväl ASEA som Anläggningsbolaget var i akut behov av både friskt kapital och bättre företagsledning.

Anläggningsbolagets problem löstes genom bildandet av ett nytt bolag med Enskilda Banken som dominerande ägare.⁶ ASEA var ett betydligt värre problem.

[Enskilda Banken] var under dessa år engagerad på flera andra håll, främst i finansieringen av de norrbottniska malmfälten. Några resurser till offensiva satsningar kunde man inte ställa till ASEAs förfogande och hos Marcus Wallenberg började även en misstro mot ASEA-ledningens förmåga att hantera situationen göra sig gällande. [...] ... det fanns inte längre någon kreditgivare som var villig att ge mer krediter. Den ekonomiska situationen för ASEA var i själva verket katastrofal och en genomgripande rekonstruktion var nödvändig.⁷

EDSTRÖM REKRYTERAS

Marcus Wallenberg, som var känd för sin förmåga att tillsätta och avskeda chefer, tyckte nu att det var dags att göra sig av med verkställande direktören Georg Wenström och ersätta honom ”med en dugligare man”.⁸ Den mannen var Sigfrid Edström. Hans bakgrund var gedigen: bra utbildning, internationell praktik och erfarenhet av förändringsprocesser. Edström hade rykte om sig att kunna organisera verksamheten på ett sätt som gjorde att han fick medarbetarna med sig på förändringar.

Wallenberg berättar:

Då 1902 Allmänna svenska elektriska aktiebolaget hade kommit under isen till följd av dålig skötsel, svaga konjunkturer och utländsk konkurrens, så blev det – som oftast är förhållandet – icke aktieägarna, som togo hand om sin affär, utan det blev den förlagsgivande banken, vilken för att rädda sina fordringar fick söka ingripa för att om möjligt undvika konkurs.

För att kunna närmare följa affären medgavs det 1902 banken rätt att i styrelsen insätta en ledamot. Härtill utsågs överdirektören vid Statens järnvägar Sven Gylensvärd. Den rapport, han avgav efter sex månaders tjänstgöring i styrelsen, ådagalade nödvändigheten av en genomgående förändring i Aseas ledning.

⁵ Matti (2006, s. 82).

⁶ Glete (1983, s. 44).

⁷ Ibid.

⁸ Citerat av Gårdlund (1976, s. 234).

Det blev sålunda min uppgift att anskaffa en ny verkställande direktör. Uppgiften var ej lätt. Det gällde att få tag i en duglig man, som ville bli chef för ett konkursmässigt företag, vilket höll på att övergivas av flera goda medarbetare, och som betraktades som ett lätt byte för den tyska konkurrensen.⁹

Marcus Wallenberg, "häradshövdingen",
1931.

Källa: Georges Chevalier, Boulogne.
Inv. nr A 065182. Musée Albert-Kahn,
Boulogne-Billancourt.

Edström tvekade emellertid. Wallenberg hade inte stuckit under stol med att ASEA befann sig i mycket dåligt skick och Edström hade ett bra arbete i Göteborg. Därför ställde han höga krav. Marcus Wallenberg tvingades lova honom en mycket hög lön plus tantiem och stöd till ASEA från Enskilda Banken. Vidare fick Marcus och Knut Wallenberg genom personlig borgen garantera Edström ett skadestånd på 100 000 kronor för den händelse att ASEA skulle tvingas inställa sina betalningar under de fem år Edströms kontrakt skulle löpa på. Slutligen fick Edström en option på inköp av aktier i Diesels motorer till parikurs.¹⁰

Därmed var saken klar. Sigfrid Edström kom till Västerås i juli 1903, 32 år gammal, tillsammans med sin hustru, amerikanskan Ruth Randall, och två barn. Han skulle stanna på vd-posten till slutet av december 1933, då han tog steget över till styrelseordförandeskapet. En av hans första åtgärder var att uppföra en ståndsmässig tjänstebostad åt sig, till Marcus Wallenbergs förtret: Villa ASEA, färdig 1908. I den lilla bok som utgavs till hundraårsdagen av Edströms födelse skriver Marcus Wallenberg junior:

⁹ Bring (1940, s. 141).

¹⁰ Gårdlund (1976, s. 237).

Häradshövding Wallenberg ... ansåg att Sigfrid Edström borde ha förhört sig med sina förläggare [Stockholms Enskilda Bank] om en sådan utgift som Villa ASEA. Sett ur dagens synpunkt kan man nog säga att var och en hade rätt på sitt sätt. Från ASEAs synpunkt var tillkomsten av Villa ASEA av betydelse för bolagets ”image”, men häradshövdingens mera försiktiga bedömning hade också sitt givna berättigande vid den tidpunkten.¹¹

Tillsättningen av Edström var emellertid ett lyckokast. Han engagerade sig personligen i bolaget. Edström blev en av dess största aktieägare 1909–19, med som mest dryga två procent av aktiekapitalet,¹² ”och pendlade mellan att vara den elfte och sextonde största ägare[n]” under dessa år.¹³

Ägandet var spritt och gruppen av relativt stora ägare skiftade högst väsentligt under perioden. Att Aseas ägande var turbulent under perioden 1909–1919 möjliggjorde för Edström att succesivt köpa fler aktier i bolaget. Bland de tjugo största ägarna i bolaget var det endast Edström som hade ett långsiktigt ägande under denna period. Samtidigt som ägandet spreds valde Edström att försiktigt öka sitt innehav, vilket de andra större ägarna inte gjorde.¹⁴

REKONSTRUKTION OCH EXPANSION

När Edström började på ASEA var företaget ett bland flera starkströmsföretag på den svenska marknaden, visserligen det största, men inte självklart dominerande. Konsolideringen och den begynnande uppbyggnaden av ASEA till ett världsföretag blev hans livsgärning.

Den koncernbildning för tillverkande bolag, som uppstått under 1890-talet kring Asea avvecklades åren efter Edströms tillträde 1903: Företag såldes och ersattes av Asea-filialer som fokuserade på försäljning, medan tillverkningen koncentrerades till Västerås. Emil Lundqvist blev chef för tillverkningen 1904 och rationaliserade denna. På 1910-talet kunde stora satsningar göras i Västerås på standardprodukter. Aseas tillverkning 1905–1910 lade tonvikten vid stora kraftanläggningar och spårvagnar.

Från 1911 satsades det även på marknaden för lätta standardprodukter såsom småmotorer, apparater, installationsmateriel och lätta elektriska hushållsartiklar. En första satsning på tunga maskiner för generering och överföring av stora kvantiteter elkraft följdes av en satsning på produkter som använde sig av denna kraft.

¹¹ Wallenberg (1970, s. 8).

¹² Matti (2006, s. 85).

¹³ *Ibid.*, s. 110.

¹⁴ *Ibid.*

Efterkrigs krisen drabbade Asea likväl som andra företag, men Asea kunde gå starkt ur krisen mycket tack vare försiktiga investeringar åren 1916–1918.¹⁵

Sigfrid Edströms rekonstruktion och omorganisation av ASEA utfördes i nära samarbete med Stockholms Enskilda Bank. Bolagets aktiekapital halverades 1903 genom nedstämpling, samtidigt som preferensaktier till ett belopp som motsvarade minskningen emitterades. Samma år köpte Grängesbergsbolaget de norrländska malmfälten där Enskilda Banken varit så starkt engagerad – vid den tiden dess största engagemang – vilket gjorde det möjligt för banken att på allvar satsa på ASEA.

Man kunde nu börja knyta samman en rad marknadskontakter i Norden för att få fram beställningar till ASEA. En linje var en rad norska vattenkraftaffärer där det gällde att bygga kraftverk och industrier som skulle använda elkraften. Det viktigaste av dessa blev Norsk Hydro som grundades på Birkeland-Eydes för sin tid epokgörande metod att framställa kväve ur luft. Kvävegödningsföretaget Norsk Hydro blev Norges största industri och för Stockholms Enskilda Bank blev det snart ett engagemang av samma storlek och komplexitet som ASEA. För finansieringen av detta företag – och därmed indirekt av ASEAs leveranser dit – kom bankens kontakter på den franska kreditmarknaden att bli av stor betydelse.¹⁶

Samma metod använde banken på hemmaplan. Genom att ställa upp med kontakter, garantier och direkt finansiering av projekt där ASEA var inblandat bidrog den till att få ASEA på fötter.

”Perioden 1910–1923 blev av omvälvande betydelse för den svenska starkströmsindustrin”, skriver Jan Glete i sin historik över ASEA. Bolaget förvärvade 1916 aktiemajoriteten i Nya Förenade Elektriska AB i Ludvika:

Västerås- och Ludvikaföretagen gick samman till en storkoncern som utvidgades med eget stålverk, turbinverkstad och kabelfabrik. En betydande exportorganisation med säljande dotterbolag i Skandinavien, Brittiska Imperiet, Spanien, Frankrike och Belgien hade byggts upp och tillverkning bedrevs även i England och Norge. I Jaroslavl [i Sovjetunionen] fanns en ofullbordad verkstad som väntade på bättre tider. ASEAs produktsortiment hade utökats med bl.a. ellok. Krigsåren hade inneburit en kortvarig uppblomstring för Luth & Rosén och en rad nyetablerade mindre företag men dessa hade därefter reducerats till krisföretag. Konkurrenten från de tyska storföretagen hade efter kriget återkommit med full styrka men ASEA var nu själv en faktor att räkna med på den internationella marknaden.¹⁷

¹⁵ Ibid., s. 81.

¹⁶ Glete (1983, s. 46).

¹⁷ Ibid., s. 94–95.

Edström tog ASEA genom inte bara den kris företaget råkat in i precis efter sekelskiftet utan även genom den ”fredskris” – en överkapacitetskris – som började 1919 och varade fram till 1924. När Edström kom till Västerås hade ASEA endast obetydlig export. När han avgick som vd 1933 var företaget representerat i femtio länder. Aktiekapitalet hade ökat från 5 till 75 miljoner kronor och antalet anställda från 1 400 till 10 200.¹⁸ Den långsiktiga vinstutvecklingen hade, trots tillfälliga problem, varit tillfredsställande.

Vad gäller resultatutvecklingen för företaget visade 1902 års resultat på en kraftig förlust på 3 15 000 kronor. Efter Edströms tillträde 1903 minskade förlusterna och 1904 gjorde företaget en blygsam vinst. Från 1907 blev ... [vinsten] bättre och 1910 låg den nära en halv miljon kronor. Under 1910-talet var det i allmänhet goda vinster för moderbolaget Asea. Detta var en period av många företagsköp och expansion. Även Asea drabbades av 1920-talskrisen och företaget gjorde förlust åren 1922 och 1923, för att sedan återhämta sig. På 1930- och 1940-talen gjorde företaget årligen goda vinster.¹⁹

Otvivelaktigt låg en mycket stor del av förtjänsten härför hos ASEAs företagsledning, och då inte minst hos Sigfrid Edström:

Den kraftigt expansiva inriktning som ASEA-koncernen visade under dessa år kombineras med en påtaglig försiktighet. Man drog ned nyinvesteringarna under inflationsåren och skar hårdhänt ned verksamheten under deflationskrisen. Handlingsfriheten bevarades; skuldsättning undveks och både anställda och aktieägare fick känna på en åtstramning som syftade till att hävda *företagets* stabilitet. Särskilt anmärkningsvärt är att den påtagliga ambitionen att kontrollera och organisera elektrobranschen kombinerades med en gång på gång demonstrerad ovilja att betala höga priser för företag med problem. Det stora, rika ASEA kunde för många företagare och banker vara en intressant köpare men från det stora företaget var man inte intresserad av att betala för att eliminera konkurrensen. När det gällde företag som veckligen intresserade ASEA-ledningen, såsom NFEA, Surahammar och STAL, var man dock beredd att betala bra.²⁰

I bilden ingick också en beredvillighet att avveckla engagemang som av någon anledning inte längre ansågs som lika intressanta som kärnverksamheten och att ingå samarbete med andra företag.

ASEAs expansion fortsatte efter 1923. Jan Glete framhåller att nyckelorden

¹⁸ Bring (1940, s. 154–155).

¹⁹ Matti (2006, s. 82).

²⁰ Glete (1983, s. 95).

under de tre kommande decennierna var ”konsolidering, expansion, koncernuppbygge och storskalig satsning på högteknologi”.²¹ Det som intresserar oss här är vad som hände fram till mitten av 1930-talet, då den historia som berättas i denna bok tog sin början. Målsättningarna för verksamheten var ambitiösa:

Man syftade till att bli ett av de ledande företagen i [starkströms]branschen, ett internationellt konkurrenskraftigt företag med självständig och avancerad teknik. Eftersom den svenska hemmamarknaden var begränsad förutsatte detta både omfattande export och en koncentration av den inhemska starkströmsindustrin till en koncern eller åtminstone en specialisering företagen emellan. ASEA måste få växa sig starkt på hemmamarknaden – det var ASEA-ledningens budskap.²²

I ledningens värld fanns ingen plats för konkurrenter på hemmaplan.

Som Glete konstaterar, lyckades ASEA-ledningen förverkliga sitt program. Konkurrenter som Luth & Rosén och Elektromekano köptes upp, 1930 och 1933, och det senare året ingicks också en pakt med LM Ericsson, där de två företagen kom överens om att inte ge sig in på varandras respektive territorier: svagström i LMs fall och starkström i ASEAs. Kabelmarknaden reglerades genom ett kartellavtal. Genom att köpa upp mindre företag med lättare, mera standardbetonad produktion ville ASEA i någon mån gardera sig mot det risktagande och de höga utvecklingskostnader som moderbolaget var tvunget att utsätta sig för.

Glete sammanfattar ASEAs utveckling fram till slutet av 1930-talet:

1920-talet inleddes med en svår nedgång i efterfrågan och en deflation som uppenbarligen gav företagsledningen en stark känsla för att bevara både god likviditet och hög soliditet. Förutsättningarna för detta var goda även under de följande decennierna eftersom god lönsamhet och nya skatte- och avskrivningsregler [1938] gav möjlighet att självfinansiera den expansion som marknaden gav underlag för. 20-talet präglades av en exportoffensiv. Åren kring 1930 gjordes stora vinster på det ryska koncessionsföretaget, en framgångsrik spekulation i den nya kommunistiska regimens stabilitet. Depressionen i början på 1930-talet skapade endast kortvariga svårigheter, inte minst därför att staten påskyndade järnvägs-elektrifieringen. Resten av decenniet präglades av en snabbt ökad lönsamhet som främst baserades på ett stort hemmamarknadsuppsving.

De ökade vinsterna och de 1936 hemtagna ”ryska pengarna” engagerades i stora utvidgningar av verkstäder, kraftverksbyggen samt utveckling av nya, ofta avancerade, produkter. Nya koncernbolag tillkom genom förvärv eller nygrundningar.²³

²¹ Ibid., s. 219.

²² Ibid.

²³ Ibid.

Som Glete betonar, var ASEAs utvecklingsstrategi långsiktig. Den hade skisserats redan före första världskriget, och den fullföljdes under de kommande decennierna. ”Den starka kontinuiteten i företagsledningen ... befrämjade uppenbarligen långsiktighet i tänkandet. Blev resultatet i nivå med ambitionerna? Det är svårt att svara annat än ja på den frågan.”²⁴

Edström var branschkunnig och han var handlingskraftig. ”Detta: att organisera, besluta, gripa in, ordna, styra och ställa, är tydligen lustbetonat; en drift hos Edström”, sammanfattar Karl Axel Bratt, som redigerade de två band om ASEA-chefens liv som utkom i början av 1950-talet.²⁵ Han hade lätt att sätta sig in ärenden och var en snabb beslutsfattare. På skrivborden på ASEAs kontor satte han, efter amerikansk förebild, upp lappar där det stod: ”Gör det nu!”²⁶

Sigfrid Edström var verkställande direktör för ASEA i nästan 31 år, och han avgick inte från styrelseordförandeskapet i företaget förrän 1949, 79 år gammal. Edström dog 1964, vid 93 års ålder.

ORGANISATIONS MÄNNISKAN

Sigfrid Edström engagerade sig i bredare näringslivs- och arbetsmarknadsfrågor från sina allra första dagar på ASEA. 1905 utbröt en stor konflikt inom verkstadsindustrin. Den slutade med att ett kollektivavtal undertecknades, ett avtal som enligt Edström, som var en av undertecknarna, ”har legat till grund för alla sedermera träffade avtal mellan Verkstadsföreningen och vederbörande fackförbund”.²⁷ Han var senare via sina poster i Sveriges Verkstadsförening, där han 1905 blev medlem av överstyrelsen och 1916 dess ordförande, och Svenska Arbetsgivareföreningen (SAF) med om att förbereda åttatimmarsdagens genomförande efter första världskriget (beslutad vid 1919 års urtima riksdag). (1917 hade Verkstadsföreningen uppgått i SAF och Edström invalts i SAFs styrelse.) Han blev SAFs ordförande 1931. Det senare året hade han precis avgått som ordförande i Sveriges Industriförbund, efter den gängse tvåårsperioden.

1919 var Sigfrid Edström med om att bilda Internationella Handelskammaren där han blev vice ordförande 1929 och ordförande 1939 (fram till 1946). Han presiderade också vid de förhandlingar mellan arbetsgivare och löntagare som pågick i två och ett halvt år och som resulterade i Saltsjöbadsavtalet 1938. Han var dessutom ”initiativtagare till Arosmässan och mässans ordförande 1906–1943,

²⁴ Ibid., s. 220.

²⁵ Bratt, (1950, s. 128).

²⁶ Ibid., s. 138. Edström slutade med detta när han upptäckte att någon hade klistrat upp en lapp med samma text på hans privata toalett.

²⁷ Edström (1959, s. 164).

stiftare av Sverige-Amerikastiftelsen, satt i Riksluftskyddsförbundet (ordförande från dess stiftande 1937), i Elektriska materialkontrollanstalten med mera”.²⁸ ”Det torde i själva verket inte finnas någon nu levande svensk, åt vilken ett så imponerande antal förtroendeposter inom bland annat industri och näringsliv blivit anförtrodda”, skriver Karl Axel Bratt,²⁹ och Leif Yttergren kallar honom ”en extrem organisationsmänniska”.³⁰

Edström var också politiskt engagerad. Mellan 1907 och 1922 satt han i Västerås stadsfullmäktige som representant för Högern. Han måste ha varit ett fynd för partiet. Edström placerades omedelbart på valbar plats. Hans ställning som ASEA-chef gjorde det förmodligen omöjligt att inte engagera sig, och han använde sin plats i fullmäktige till att främja ASEAs intressen i Västerås. Det var viktigt för honom att få gehör för industriella frågor bland de lokala politikerna.³¹

Det var via dessa kanaler som han tillhandahöll information och fick kontakter. Edström kan ses som en driftig entreprenör som lobbade för Aseas intressen i kommunen. De motioner som han lade fram visar hur företagets intressen ständigt lyftes fram. De kunde behandla alltifrån transportfrågor till frågor om yrkesutbildning. Sigfrid Edström handlade i företagets intresse, vare sig det rörde Aros-mässan, privata sällskap eller organisationsverksamhet.³²

IDROTTSPAMPEN

Förutom arbetet var idrotten Sigfrid Edströms stora livsintresse. ”När den moderna svenska idrottsrörelsens historia en gång skall skrivas, är det två namn som måste nämnas före alla andra: Viktor Balck och J. Sigfrid Edström”, skriver Stadionchefen Erik Bergvall i hyllningsskriften till Edström på dennes sjuttioårsdag. ”Balck har med rätta betecknats som den nutida svenska idrottens fader. Han var pionjären, markröjaren, väckaren. Edström har varit organisatören och skaparen av den fasta enhetliga byggnad, utan vilken vår idrott icke hade förmått växa till den mäktiga folkrörelse den nu är.”³³ Artikeln om Edström i *Nordisk Familjeboks sportlexikon*, från 1939, kallar honom ”en av världsidrottens yppersta krafter och Sveriges nu levande internationellt mest kände och uppskattade ledare”,³⁴ och omdömet står sig fortfarande, 75 år senare. ”Han är helt klart Sve-

28 Jerneryd (1989, s. 98).

29 Bratt (1953, s. 47).

30 Yttergren (2012, s. 66).

31 Nordlund (2005, s. 280–284).

32 Ibid., s. 297.

33 Brinck (1940, s. 311).

34 *Nordisk Familjebok* (1939, s. 809).

riges mest internationellt kände idrottsledare genom tiderna”, skriver idrottshistorikern Leif Yttergren.³⁵

Edström, som med sina 190 cm och breda axlar hade en god fysik, hade i sin ungdom varit sprinter i BK Trial i Majorna.

Vid tävlingar i Slottsskogen den 13 september 1891 kom hans stora genombrott. På 150 m, en sträcka som ofta löptes på denna tid, mötte han den suveräne svenske sprintermästaren Harald Andersson från ”L S” – och besegrade denne, och slog samtidigt svenska rekordet på sträckan med tiden 16,4 sekunder.³⁶

Rekordet stod sig fram till 1907. På 100 meter var Edström god för 11 sekunder blankt, och under sina tre studietermener i Zürich hade han varit med i Nordiska roddföreningen och deltagit i 97 roddturer på sammanlagt nästan 80 mil.

Roddarlaget i Nordiska Roddföreningen, Zürich, 1892. Bakre raden från vänster: Vincent Ahlberg, Sven Depken, Sigfrid Edström, Algot Bring. Sittande: en schweizisk pojke.

Källa: Bratt (1950, s. 35).

Vid sekelskiftet engagerade Sigfrid Edström sig som ledare. Wilhelm Friberg, grundaren av Örgryte Idrottssällskap, hade 1895 genomdrivit att Svenska Idrottsförbundet bildades, närmast som en motvikt till Victor Balcks Svenska Gymnas-

³⁵ Yttergren (2012, s. 63).

³⁶ Jerneryd (1989, s. 90).

tikförbundet, senare Svenska Gymnastik- och Idrottsförbundet, eftersom han inte delade Balcks åsikt att gymnastiken skulle vara överordnad alla andra idrotter. Friberg kände Edström sedan studieåren och lyckades övertala honom att bli ordförande i Svenska Idrottsförbundet (1901–03). ”Edström som förutsåg idrottens utvecklingsmöjligheter och insåg det angelägna att få till stånd en enhetlig och fast organisation av den svenska idrottsrörelsen började omedelbart planera för en samordning” av Balcks och Fribergs förbund.³⁷

Efter sekelskiftet liknade det svenska idrottslivet på grund av ... [sin] organisationsflora en härva av om varandra löpande trådar i form av landsförbund och specialföreningar. Delvis förde organisationerna en mer eller mindre öppen kamp inbördes, och de olika förbunden och ledande föreningarna stiftade lagar och utfärdade bestämmelser utan hänsyn till och icke sällan stick i stäv med varandra. Det behövdes sannerligen att det reddes upp i denna härva och därtill fordrades både klokhet och framsynthet samt en stark och fast hand. Det var Edström, som här ingrep, därmed börjande sin stora organisatoriska verksamhet inom idrotten.³⁸

Trogen sin trossats om gymnastikens företrädare framför andra idrotter krånglade Balck, men till sist lyckades Edström manipulera honom dithän att han fann för gott att gå med på Edströms förslag. 1903 bildades Riksidrottsförbundet.

Detta var Edströms första stora insats som idrottsorganisatör i Sverige. Vi har anledning att vara tacksamma för att han lyckades få till stånd en enad svensk riksidrottsorganisation trots den dominans som Victor Balck på olika sätt skaffat sig för att få gymnastiken till en överorganisation i svensk idrott ...

sammanfattar Roland Jerneryd.³⁹

Idrotten skulle föra Sigfrid Edström långt, enligt vissas åsikt alldeles för långt. Svenske inomhusmästaren i tennis 1920 och 1926, sedermera ordföranden i Svenska Tennisförbundet, tvåfaldige vinnaren av seglingspokalen Coppa d'Italia, Marcus Wallenberg junior, sammanfattar:

Sigfrid Edström var utåtriktad ... Hans håg och verksamhetslust låg även långt utanför bolagets omedelbara aktiviteter. Mycken kritik riktades mot hans engagemang speciellt då på Internationella Handelskammarens fält och kanske mest sportens område, där han var ordförande i Riksidrottsförbundet och Internatio-

³⁷ Ibid., s. 92.

³⁸ Bratt (1953, s. 218).

³⁹ Jerneryd (1989, s. 94).

nella Olympiska Kommittén, intressen som kanske inte ansågs ligga alldeles nära ASEAs egna.⁴⁰

Den som gnällde var den inbitne kortspelaren Marcus Wallenberg senior, häradshövdingen:

Marcus Wallenberg ... gav vid ett tillfälle Edström en reprimand för att denne offrade väl rundlig tid på sitt idrottsintresse. Sigfrid svarade att ”när andra fördriver sin fritid med kortspel, har det roat mig att söka bygga upp en hållbar idrottsrörelse. Efter det uteslutande är min fritid, som tas till detta, anhåller jag att slippa förebråelser!” Det slapp han säkert efter detta svar till den mäktige.⁴¹

Sigfrid Edström gratulerar Erik Lemming till hans seger i spjutkastning vid Londonolympiaden 1908.

Källa: Bratt (1953, s. 269).

Edström var under flera decennier svensk representant i olika olympiska sammanhang. Han var ledare för det svenska friidrottslaget vid OS i Aten 1906 och i

⁴⁰ Wallenberg (1970, s. 7).

⁴¹ Bratt, (1950, s. 135).

London 1908 och han var en av de drivande krafterna bakom ”mönsterolympiaden” i Stockholm 1912 och vice ordförande i spelens organisationskommitté.

[I den] fungerade [han] som nätverksbyggare och dörröppnare. Hans kontakter med näringsliv och idrottsledare över hela världen gynnade arrangemanget av spelen. Som industriman hade han god personkännedom och delegerade gärna uppgifter till personer som han uppfattade som kompetenta inom sitt fack.⁴²

Det var Edström som lyckades genomdriva att fotboll skulle finnas med på spelen⁴³ – inte för att publikintresset blev så stort:

Den mest överraskande [publik]siffran [under spelen] är kanske fotbollsturneringens sammanlagda antal åskådare: bara 33 000. Endast drygt 5000 personer såg Sveriges första match på Stadion, som resulterade i nederlag mot Holland. Det är tydligt att fotbollen 1912 ännu inte blivit Kung Fotboll inom idrottsfamiljen. Matchen mellan Österrike och Norge på Tranebergs IP sågs bara av 134 betalande åskådare.⁴⁴

Edström framstår som i sammanhanget framsynt.

1920 blev Sigfrid Edström ledamot i Internationella Olympiska Kommittén (IOK). Han var vice ordförande i Sveriges Olympiska Kommitté 1925–48 och blev 1931 vice ordförande även i IOK. Då var han redan, sedan 1913, president i det samma år grundade Internationella Friidrottsförbundet (International Amateur Athletic Federation), naturligt nog, eftersom det var han som under Stockholmsolympiaden hade sett till att få till stånd det möte där i praktiken bildandet avgjordes.⁴⁵ Edström satt till 1946. Vid alla OS från 1920 till och med 1936 var han överledare för friidrottstävlingarna. 1942 fick han överta ledningen för IOK, efter det att dess ordförande, belgaren Henri de Baillet-Latour hade avlidit, och 1946 blev han även formellt ordförande för IOK, en post som han behöll till 1952, då han blev hedersordförande.

42 Nordlund Edvinsson (2012, s. 109).

43 Ibid., s. 113–114.

44 Hellspong (2012, s. 282–283).

45 Molzberger (2012, s. 405–406).

DEN HELIGA AMATÖRISMEN: NURMIAFFÄREN OCH SKIDLÄRARNAS

Sigfrid Edström var en av dem som diskvalificerade Paavo Nurmi som professionell före spelen i Los Angeles 1932.⁴⁶ Beslutet hade initierats från amerikanskt håll, från kretsar nära Avery Brundage, som senare skulle bli amatörismens främste apostel på jorden. Vad amerikanerna ville åstadkomma var ett snö vitt OS i Los Angeles. Edström var precis lika övertygad förespråkare som någonsin Brundage för amatörismen och när det från amerikanskt håll började antydas att Nurmis amatörstatus borde undersökas var han inte sen att anta förslaget. Det gällde att statuera exempel och vilket bättre exempel fanns det än världens mest kände friidrottare? Nurmi stängdes av. Möjligen hade för Edström beslutet underlättats av att de svenska och finska friidrottsförbunden var inbegripna i en allvarlig schism. Efter att *Idrottsbladet* hade publicerat mer eller mindre rasistiska omdömen om finnarna och publiken hade burit sig skandalöst åt på landskampen i Stockholm 1931 (som finnarna överlägset vann) hade Finland valt att bojkotta den årliga finnkampen. Det finska friidrottsförbundets ordförande, sedermera Finlands president, Urho Kekkonen, meddelade beslutet vid banketten efter 1931 års tävlingar i Stockholm. Bojkotten skulle vara i sju år, fram till 1939.

”Edström blev den mest avskydde personen i Finland ...”⁴⁷ Avstängningsbeslutet hade regelvidrigt tagits av IAAF – det var egentligen bara de olika nationella förbunden som hade avstängningsrätt – och bevisningen var svag. Den svenska positionen i IAAF var emellertid stark. Förbundet hade inte bara hade Edström som president utan dessutom ytterligare en svensk, Bo Ekelund, som generalsekreterare. (De svenska och finska trupperna och ledarna åkte senare tillsammans på *Drottningholm* över Atlanten på vägen till spelen. Edström var bekymrad och framhöll i ett brev till Ekelund att det nog var säkrast att inte gå för nära relingen.) Det hjälpte inte att finnarna med Kekkonen i spetsen protesterade mot IAAFs beslut och hårdnackat försvarade Nurmi. Edström höll fast vid beslutet med en så gott som enig styrelse bakom sig.⁴⁸ Såväl Edström som Brundage drevs av övertygelse. ”De var män som inte tvekade att ta impopulära beslut i amatörismens namn”, skriver Leif Yttergren.⁴⁹

Edströms attityd i frågan gränsade till halsstarrighet:

Edström satt ordförande i en mängd skilda organisationer och var van att förhand-

⁴⁶ Se Yttergren (2007) för detaljer.

⁴⁷ *Ibid.*, s. 21.

⁴⁸ ”His strong and aggressive advocacy of strict amateurism has carried the day on many occasions when others have wavered”, skrev Avery Brundage, i festskriften till Edström (Brink, 1940, s. 347).

⁴⁹ Yttergren (2007, s. 30).

la. Det har ansetts att han hade ett fast principiellt förhållningssätt till det mesta som avhandlades; han styrdes inte av fasta ideologiska principer utan var villig till kompromisser i syfte att föra förhandlingarna framåt. Detta gällde inte amatörfrågan. I den var Edström en ideologisk förkämpe som vägrade att kompromissa. Amatörismen skulle till varje pris försvaras.⁵⁰

Sigfrid Edström var inblandad även i en annan, mycket segsliten, konflikt om amatörreglerna. Den handlade om vinter-OS.⁵¹ Internationella Olympiska Kommittén hade 1925 i sina stadgar fastslagit att man inte fick delta i olympiska spel om man hade varit professionell i den sport det gällde eller i någon annan sport eller hade tagit emot pengar för förlorad arbetsförtjänst i samband med idrott. Denna definition avvek från de definitioner som användes av vissa specialförbund, bland annat tennisförbundet och fotbollsförbundet, som båda hade valt att ordna egna mästerskap och avstå från olympiskt deltagande. När så IOK 1935 förbjöd skidlärare att ställa upp i OS i Garmisch-Partenkirchen blev det konflikt direkt med Fédération Internationale de Ski (FIS) och dess ordförande, norrmanen Nicolai Östgaard. Under tidigare vinter-OS hade de fått vara med, eftersom det hade varit FIS definition som gällt och då kunde de alpina skidlärarna delta. FIS höll fast vid att skidlärarna även fortsättningsvis fick vara med på förbundets tävlingar och att om det skulle delta i nästa olympiad, 1940, skulle det vara dess egna regler som gällde.

Edström reagerade starkt och försökte på ett IOK-möte 1937 i Warszawa få vinter-OS borttaget, men blev nedröstad med 26 röster mot sin egen enda. Han gav sig emellertid inte. Följande år lyckades han efter påtryckningar få Svenska Skidförbundet att stödja ett tyskt förslag till FIS som låg i linje med hans övertygelse. Även detta röstades ner. Då genomdrev Edström på IOKs session i Kairo samma år att skidsporten skulle uteslutas från 1940 års vinter-OS i Japan, ”ett fullkomligt sensationellt beslut med tanke på [att] skidsporten var vinterspelens mest populära” inslag.⁵² Eftersom Japan hade invaderat Kina 1937 beslöts att flytta vinter-OS till St Moritz. IOK ville då att skidor skulle finnas med som en demonstrationssport, dvs. en sport där man inte tävlade om medaljer. Schweizarna vägrade blankt, varpå IOK flyttade vinter-OS en gång till, till Garmisch-Partenkirchen. Edström och IOK var beredda att löpa linan ut för principens skull. Andra världskriget kom emellan, men bara som en parentes. När det var slut fanns konflikten fortfarande kvar. Via en kompromiss fick deltidsanställda skidlärare delta 1948, men när frågan om inte även heltidsanställda sådana kunde

⁵⁰ Yttergren (2005, s. 13).

⁵¹ Yttergren (2005).

⁵² Ibid., s. 10.

få vara med väcktes på nytt stötte den återigen på patrull hos Sigfrid Edström och Avery Brundage. Den var fortfarande inte löst när Edström avgick från IOK 1952.

Det är intressant att just Edström, svensk som han var, visste att Sverige och skidsporten skulle förlora massor på att inte vara med på OS, men amatöridealet stod över Edströms nationella intressen. IOK hade tidigare i sin iver att slå vakt om den rigida amatörtolkningen visat sig vara beredd att offra vissa idrotters deltagande i spelen. Att offra skidsporten var i det perspektivet kanske inte så märkligt som det i efterhand kan verka.

I ett sentida perspektiv kan ... noteras att idealismens företrädare inte var beredda att kompromissa. Sålunda övervägde Edström aldrig de kommersiella, politiska och idrottsliga konsekvenserna av att utesluta skidsporten från OS. Kampen för amatörismen stod över allt hos dessa principfasta herrar.⁵³

BERLIN-OS

1936 skulle Sigfrid Edströms principfasthet sättas på nya prov, i ett radikalt annorlunda sammanhang. Det var i samband med OS i Berlin. Edström ville till varje pris att spelen skulle gå av stapeln trots att nazisterna hade tagit över makten 1933 och trots att man antagligen kunde räkna med att judar inte skulle få medverka i den tyska truppen.⁵⁴ Han försvarade sin hållning med att beslutet hade tagits redan 1931, före Hitlers tillträde, men det är uppenbart att Edström inte hade mycket till övers för andra judar än sådana som han personligen kände. I två brev till Avery Brundage 1933 beskrev han judar som ”intelligenta och skrupelfria” och noterade, ”konfidentiellt”, att han personligen inte tyckte om judar och judiskt inflytande.⁵⁵ Samtidigt var han, som Leif Yttergren noterar, inte helt konsistent i sina åsikter. Han ansåg att Hitler gick för långt i sin behandling av judarna.

Beträffande spelen 1936 var Edström övertygad om att de skulle bli de bästa som någonsin hållits och han var angelägen om att de inte skulle bojkottas. Det var i första hand idrottsrörelsen han ville försvara och någon politik ville han inte blanda in. Som det verkar fördes Edström också delvis bakom ljuset av tyskarna, både vad gällde förhållarna för judar i allmänhet och beträffande deras eventuella deltagande i spelen. En del av de tyska organisatörerna var dessutom gamla vänner till honom, vilket gjorde det svårare att misstänka att allt inte stod rätt till. När det väl stod klart att det inte skulle bli några bojkottaktioner mot spelen

⁵³ Ibid., s. 12–13.

⁵⁴ Yttergren (2008) ger detaljerna.

⁵⁵ Citerat av *ibid.*, s. 103, 107. Brundage var antisemit.

sköts judefrågan i bakgrunden för Edström. Han hade uppnått sitt mål, att säkra att OS avhölls som planerat, och då fanns det ingen anledning för honom att fundera vidare. ”Utan ... [Edströms och Avery Brundages] kraftfulla agerande hade förmodligen Berlin-OS aldrig blivit av, eller förmodligen kraftigt reducerat vad gäller deltagare och länder”, summerar Leif Yttergren.⁵⁶

Betydligt värre var att Edström inte verkar ha genomskådat nazisterna ens under spelen. Han var entusiastisk både över dem och över att ha fått möta Hitler, som han uppenbarligen betraktade som en nyvunnen vän och som han beundrade som ledare, och han skrev ett brev till Himmler där han i entusiastiska ordalag framförde sin tacksamhet över att få ha varit med på de imponerande partidagarna i Nürnberg i september 1936 – dit han av outredd anledning, möjligen för att den andre svenske IOK-ledamoten, Clarence von Rosen, var känd nazistsympatisör, hade inbjudits. Edström betecknade dem som ”en av de mest storslagna föreställningar jag någonsin har sett”.⁵⁷

Leif Yttergren ställer frågan om Edström var antisemit. Att lämna något entydigt svar är svårt, skriver han:

Klart är att han vid ett flertal tillfällen i korrespondensen med Brundage visade prov på en öppen antisemitisk sida. Han gjorde grova generaliseringar om judars stora inflytande över samhällslivet i både Tyskland och USA och att detta skulle förklara nazisternas aversion mot judar. Samtidigt var han vid ett flertal tillfällen engagerad för enskilda judar, vilka utsatts för eller riskerade att utsättas för övergrepp av skilda slag. I synnerhet gällde detta personer som arbetade utomlands för ASEA, eller om det fanns någon personlig koppling. Vidare kan noteras att Edström aldrig uttalade sig om svenska förhållanden eller om judiska idrottare i negativa termer. Han försökte få judiska organisationer att inte bojkotta Berlin-OS och få med tyska judiska idrottare i OS-truppen.⁵⁸

Den judiska frågan var emellertid sekundär. ”Det absolut viktigaste för Edström var att spelen i Berlin inte på något sätt skulle hotas. [...] den idrottsliga sfären ... stod över allt annat och hade ett nästan religiöst drag över sig, där Edström snart kom att bli sektledare. I den sfären hörde politik, brott mot mänskliga rättigheter och kommersialism absolut inte hemma.”⁵⁹

Sigfrid Edströms ledarkarriär kröntes från 1946 med att han valdes till ordförande i IOK, den högsta idrottsledarposition en svensk någonsin nått. Det var ingen som efter kriget kritiserade honom (till skillnad från andra svenskar) för att

⁵⁶ Yttergren (2012, s. 68).

⁵⁷ Citerad av Yttergren (2008, s. 113).

⁵⁸ Ibid., s. 114.

⁵⁹ Ibid., s. 114–115.

ha gått tyskarna till mötes 1936. Edström behöll ordförandeskapet till 1952, då han efterträddes av Avery Brundage, och han presiderade både vid Londonolympiaden 1948 och vid olympiaden i Helsingfors 1952. (Vid det senare tillfället fick Paavo Nurmi en sentida revansch på Edström, när han under stormande applåder tände den olympiska elden på Helsingfors Olympiastadion tillsammans med Hannes Kohlemainen i närvaro av Edström på hedersläktaren.)

Den idrottsliga sidan av Edström är nästan lika viktig som företagsledarsidan – därför att de två ofta flöt samman.

Hos arbetare skulle det ingjutas goda dygder för att dessa skulle lära sig att älska sitt arbete. En strategi var att intressera arbetare för idrottsliga aktiviteter. Det var idrotten som bringade tukt och fostran till människan. Edström menade att arbetare kunde inspireras av svenska idrottsstjärnor. Idrottsmän skulle vara förebilder för kroppskultur och duglighet i arbetslivet. [...] Den idealiske arbetaren var en flitig person som på sin fritid ägnade sig åt studier och sport. Idrotten ansågs ha en fostrande innebörd.⁶⁰

NÄTVERKSBYGGAREN

Sigfrid Edström var en socialt begåvad person som hela tiden använde sin begåvning till att bygga nätverk:

Edström nätverkade även på sin ”lediga” tid, den lilla tid han unnade sig. Fritid och arbete flöt ihop. Mottagningarna och middagarna i Västerås var otaliga i likhet med middagarna på favoritrestaurangen Operakällaren i Stockholm. Kollegor i näringslivet och politiker tillhörde vanligtvis gästerna och det sparades inte på mat och dryck, tvärtom. Han var du och bror med regeringsrepresentanter, vilka då och då infann sig till bords.⁶¹

Sigfrid Edström tillhörde den exklusiva sammanslutningen Kung Orres Jaktklubb. Den hade bildats 1890 och Edström blev invald 1926. Femton år senare, 1941, blev han president, en post som han behöll till 1958. ”Han ville leda klubbens styrelse med samma seriösa inställning som han hade inom övriga verksamhetsområden.”⁶² Klubbens sammansättning var till en början blandad men med tiden kom medlemmarna företrädesvis att vara män på höga positioner inom näringslivet.

⁶⁰ Nordlund (2005, s. 135).

⁶¹ Yttergren (2012, s. 64–65).

⁶² Nordlund Edvinsson (2010, s. 57).

Kung Orres Jaktklubb var ett sällskap för näringslivets elit. En majoritet av medlemmarna arbetade som verkställande direktörer, disponenter och ingenjörer. Flera män hade anknytning till gruv- och verkstadsindustrin. Övriga medlemmar hade framstående yrken, exempelvis var de höga militärer och framgångsrika konstnärer etc. De hade vanligtvis styrelseposter och inflytelserika positioner i samhället. Från början värvades främst män från Bergslagen. Efter hand rekryterades alltfler deltagare från övriga Sverige.⁶³

En enda kvinna invaldes, Marianne Wallenberg, Marcus (Jr) hustru, men inte förrän 1956, då klubben bara hade fyra år kvar att leva. Klubbmedlemmarna träffades flera gånger om året för småviltjakt, ceremonier och middagar. Precis som andra ordenssällskap höll sig jaktklubben med en strikt medlemshierarki, med tre olika grader. Ändamålet var ren avkoppling. Några ädlare syften ägnade man sig inte åt, utan andan var snarast studentikos. Varje medlem begåvades med ett mer eller mindre skämtsamt namn, i Edströms fall Prisse. Beteendet inom klubben skilde sig radikalt från medlemmarnas vardagsbeteende.

Medlemmarna konstaterade att de var ”frigjorda från den konventionella tvångströjan”. Konkret innebar detta att männen kunde rapa, fisa, urinera, svettas, suppa, frossa i mat samt bada nakna inför varandra. Denna maskulinitet stod i skarp kontrast till deras yrkesidentitet. För medlemmarna representerade det professionella livet arbete och moral, vilket krävde respekt, disciplin och ordning. Inom jaktklubben kunde de koppla av och släppa betungande ansvar.⁶⁴

Det var pojkar snarare än män som träffades och släppte loss och den jargong de använde gick delvis ut på att framställa varandra som virila, maskulina orrtuppar, kapabla att tillfredsställa många hönor. Pojkaktighet, pojkstreck och upptåg premierades.

Vid de exklusiva jakterna talade man sällan om sitt professionella arbetsliv, utan om jakt så snart man träffades. När det blev dags att bege sig ut i skogen klädde sig jaktklubbens medlemmar på ett uppseendeväckande sätt. De hade fjädrar i hatten och jaktväskor med fransar. En del medlemmar konstaterade att de stundom kunde te sig överdrivna i sina utspel. De var teatraliska och gapiga. Gustaf Abraham Granström [Edströms företrädare som president] beskrev deras framfart: ”Hade några förnuftiga människor sett oss vid detta tillfälle är jag rädd för, att vi blifvit afförda till närmaste dårhus eller idiotanstalt.”⁶⁵

63 Ibid., s. 197.

64 Ibid., s. 200.

65 Ibid., s. 94.

Att skjuta något var inte så viktigt. Edström sköt inte sin första hare förrän han var 61 år, 1931. Det var samvaron som prioriterades och klubben var exklusiv. Jägmästare, drevkarlar, skogvaktare och andra medhjälpare var lika viktiga ingredienser vid jakterna som jakthundarna. Den överdådiga jaktmiddagen var viktigare än jakten. Brännvinspluntan var lika viktig som geväret. ”Ingen jägare i Kung Orres Jaktklubb avstod från alkohol. Om någon var tvungen att vara nykter undvek denne hellre att delta. Absolutism accepterades inte i sällskapet.”⁶⁶ I slutändan handlade samvaron i Kung Orres Jaktklubb om att under avspända former bevara och befästa vänskapsband, band som ofta var hårt sammanknutna med affärsband, om att vara med i rätt nätverk.

Social kompetens, status och tillgång till kapital spelade en avgörande roll för att bli medlem i Kung Orres Jaktklubb. Det förutsatte en specifik ”manlighet” grundad på tillgång till rätt nätverk och rätt klasstillhörighet. Flera män lärde känna varandra genom styrelsearbeten, företagskontakter eller under skoltiden vid KTH. [...] Själva konstaterade klubben att individer värvades som hade liknande temperament och humor. Utöver detta rekryterades personer som hade sångkunskaper, jaktintresse och tillgång till jaktmarker. Individer som var olikänkande eller avvek från det gängse mönstret värvades inte.⁶⁷

EDSTRÖMS LEDARSTIL

Under de första åren efter Sigfrid Edströms tillträde som ASEA-chef utövades ledningen av bolaget i praktiken av Marcus Wallenberg och Edström tillsammans, men efter det att Stockholms Enskilda Bank sålt sina preferensaktier 1911 hade banken i praktiken inget ägarinflytande, även om den förblev ASEAs bank. (Det var inte förrän i slutet av 1920-talet som Wallbergsfären återigen började köpa ASEA-aktier tills den blev den störste aktieägaren i bolaget.)⁶⁸

Edström hade i praktiken redan från början kontroll över bolaget och en självständig ställning, både i förhållande till Wallenberggruppen och i förhållande till aktieägarna. Han införde en byråkratisk ordning på ASEA som möjliggjorde en striktare kontroll av verksamheten. Varje måndagförmiddag klockan 10 hölls direktionskonferenser med den direktion som växte från att enbart bestå av vd och vice vd under 1910-talet till att innefatta även ekonomi-, produktions-, försäljnings- och anläggningscheferna och chefen för utlandsaffärerna. Möten ordnades med cheferna för de olika filialerna i Sverige, för att underlätta kommunikationen. Alla inkomna brev öppnades omedelbart av en sekreterare och det gällde att

⁶⁶ Ibid., s. 104.

⁶⁷ Ibid., s. 206.

⁶⁸ Nordlund (2005, s. 98).

de besvarades omgående. Handlingskraft uppmuntrades. Kompetens skattades högt och Edström försökte få de bästa tjänstemän som fanns att tillgå, folk med praktisk erfarenhet, såväl på ingenjörssidan som bland direktörerna.⁶⁹ Till sådana medarbetare kunde Edström delegera och uppmuntra deras initiativ och kreativitet utan att behöva detaljkontrollera deras förehavanden. På det hela taget verkar det som om ledningsgruppen kunde arbeta utan att råka in i några allvarliga konflikter under hans chefstid.

På en del punkter frångick Edström emellertid de byråkratiska principerna. Han såg till att de ledande personerna inom ASEA stod honom nära. Det var vänner, men framför allt nära släktingar, som han ville ha och såg till att få omkring sig, svågern Arthur Lindén som vice vd och andra släktingar som dotterbolagschefer, ”för att det helt enkelt var lättare för honom att på det viset få en stabil maktposition i bolaget ... släkten [fungerade] som en resurs och bidrog till trygghet och makt”.⁷⁰ Härtill kom de gamla vänner och studiekamrater som han lärt känna i Schweiz och USA och som han rekryterade till ledande poster inom ASEA.

Även med andra högre tjänstemän såg Edström till att ha informella band, via middagar och andra tillställningar i hemmet och via uppmuntran av skapandet av en egen kultur bland tjänstemännen, en kultur som såg till att de solidariserade sig med företaget. Inte minst det sistnämnda var viktigt, eftersom ASEA tidigt var det svenska företag som hade den största tjänstemannakadern. ”Att vara tjänsteman vid Asea gjordes till något exklusivt och fint. De uppmuntrades att delta i föreningar inom företaget.”⁷¹ Samtidigt bestraffades brott mot lojaliteten.

Sigfrid Edström hade karismatiska karakteristika. Ofta överdrevs de av en beundrande omgivning som tenderade att betona det extraordinära i hans begåvning, energi, förhandlingsförmåga och uthållighet, liksom hans charm som gick utöver det vanliga, och när det gick som längst utrusta honom med övermänniskliga proportioner, inte minst fysiskt.⁷² Edström fick ofta beröm

... för sin pondus som avspeglade sig i hans bastanta kroppshydda. Det var något som kopplades till Sigfrid Edströms ”svenskhet”, en sorts nationalistisk betoning på hans överlägsenhet som låg i hans utseende och stil. Det var utseendet som uppfattades göra honom till en ”boren ledare”. Som chef hade han tagit över Asea som hade gått från kris till framgång. De karismatiska elementen förstärktes troligen genom att Edström behärskade kriser och löste problem. Utseendet fungerade som ett tecken på hans driftighet och förmåga att agera som industriman. Högermannen

69 Ibid., s. 91–94.

70 Ibid., s. 97.

71 Ibid., s. 105.

72 Ibid., s. 202.

Kraftkarlen Sigfrid Edström.

Källa: IFNs bildarkiv.

Karl Wistrand ... hävdade att Edströms storhet som ledare framför allt berodde på omgivningens tillit till hans kroppsliga omfång. Det var kroppen som var det yttre hjälpmedlet, vilket förmedlade idéer om trygghet och mognad.⁷³

Den fysiska bilden förstärktes genom Edströms ovanliga arbetsförmåga. Han var i elden hela tiden, inom ASEA, inom arbetsgivarorganisationerna eller inom idrottsrörelsen. Fritid var ett okänt begrepp i hans värld. ”Privatmänniskan Edström fanns knappt”, skriver Yttergren.⁷⁴

Det vilade ett starkt patriarkaliskt drag över Sigfrid Edströms dryga 100 kilon:

... i mitt persongalleri kan jag ej finna någon som ens tillnärmelsevis skulle motsvara begreppet *patriark* som J.S. Edström i sina förehavanden såsom ordförande: massiv – ”huge” som det hette i Los Angeles Times 1932 om honom – lugn, målveten, oberörd, kort sagt så pass fullständigt förkroppsligad patriark som en clean shaved figur någonsin kan det vara ...

skrev en av Edströms finska motståndare i Nurmi-affären om honom.⁷⁵ Tomas Matti, som har studerat i vilken utsträckning Edströms ledarstil kan betraktas

⁷³ Ibid., s. 176.

⁷⁴ Yttergren (2012, s. 75).

⁷⁵ Pihkala (1940, s. 393).

som patriarkalisk respektive professionell, drar dock slutsatsen att det inte går att entydigt klassificera honom. Hans studiebakgrund, internationella erfarenhet och tidigare anställningar predisponerade honom snarast för en professionell inställning, men ”Edström var i praktiken som företagsledare, till stora delar, patriarkal. Han ville personligen bestämma och hjälpa personer som han av olika anledningar gillade eller kände ansvar för.”⁷⁶

Therese Nordlund, som även hon har undersökt Edströms ledarstil, betecknar hans relation till ASEAs direktörer som paternalistisk. ”Med det avses att ledaren påstods ha en faderlig omsorg om de närmaste direktörerna. Det yttrade sig i att han ofta ställde upp under och motgång, men samtidigt styrde och ställde på ett auktoritärt sätt.”⁷⁷ Det är uppenbart att Edström hade ett starkt, kanske alltför starkt, kontrollbehov:

Han kunde ge råd eller komma med krav på fritidsaktiviteter. Det kan uppfattas som om Sigfrid Edström ibland gick över gränsen mellan arbetsliv och fritid samt använde sig av metoder som en del tjänstemän kände sig tvingade att rätta sig efter, även om det rörde fritidssysslor. Flera Asea-direktörer har påtalat att Edström organiserade utflykter och sporttävlingar, där de förväntades delta. Ofta umgicks han informellt med direktörerna. Det handlade inte alltid om broderlig förtrolighet, utan relationen var på företagsledarens villkor. Ibland kunde han demonstrativt lägga upp planer för sina nära vänner.⁷⁸

Edström hämtade sina ledarideal inte bara från industrins och näringslivets värld:

Som företagsledare var Sigfrid Edström inte främmande för att kasta beundrande blickar på de stora ledarna ute i världen och deras sätt att hantera underlydande. Till denna kategori hörde Lenin ... och Benito Mussolini ... Dessa två ledare var Sigfrid Edström speciellt imponerad av, speciellt hur de ledde sina anhängare. I ett brev till Arthur Lindén bekräftar Sigfrid Edström att han för första gången träffat Mussolini 1923, vilken han beskriver som en ”duktig fan”. Inte minst var han imponerad över att han börjat som stenarbetare och slutat som diktator.⁷⁹

TJÄNSTEMÄN OCH ARBETARE

Inom företaget fanns en tydlig hierarki. Edström var inte speciellt synlig för kontorister och arbetare, utan för dem var det mellanchefer på olika nivåer som stod

⁷⁶ Matti (2006, s. 117).

⁷⁷ Nordlund (2005, s. 104).

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid., s. 132.

för den dagliga kontakten. ”Sigfrid Edström tillhörde den gamla skolan som ville ha en fast hierarki, med saker och ting på sin plats för att kunna genomföra något nytt. Rent principiellt kan man konstatera att han ville sköta arbetskraften på distans, samtidigt som han ville behärska förmågan att leda dem i rätt riktning”, skriver Nordlund.⁸⁰ Ofta utfärdade han skriftliga order som gjorde hans närvaro och ställning påtaglig för folket på verkstadsgolvet.

Edström ville uppfostra arbetarna till att älska sitt arbete. Det var långt ifrån alltid han lyckades. Ibland gick han i sin nit klart över gränsen till vad de uppfattade som otillbörlig inblandning, som när han 1926 lät utarbeta en broschyr som uppmanade till att arbeta så hårt som möjligt. Förslöades man var det nästan omöjligt att resa sig. Metalls avdelning 20 i Västerås uppfattade emellertid skriften som en ren förolämpning och *Västmanlands Folkblad* tyckte att det kanske var mer på plats med lite arbetsglädje bland de ”pösande och middagsätande latryggar, som aldrig gjort ett ordentligt dagsverke”.⁸¹

Sigfrid Edström såg sig, som Nordlund framhåller, ”främst som en företrädare för företagets tjänstemän”, särskilt de högre, och han ”gav arbetarna sparsamt utrymme i sina framtidsvisioner”.⁸² Denna tendens att framhäva tjänstemännen på arbetarnas bekostnad tog sig ibland ganska okänsliga och klumpiga uttryck:

[Han] var överhuvudtaget ganska sparsam med att uppmärksamma Aseas arbetare i offentliga tal. I samband med företagets femtioårsjubileum 1933 höll han ett tal där han lyfte fram tjänstemännen och deras fruar. Därmed gjordes ”delaktigheten” i företaget till en specifik klass- och yrkesgruppsfråga. Arbetarna hamnade i skymundan. Istället påtalade Sigfrid Edström att det var vice vd Arthur Lindéns förtjänst att arbetarna hade tilldelats sociala förmåner inom företaget.⁸³

Edström framstod för arbetarkollektivet som distanserad och ouppnåelig⁸⁴ och själv upplevde han kontakterna med arbetarna som ett tvång.

Sigfrid Edström kunde inte undvika att ASEA drogs in i ett förhållandevis stort antal arbetskonflikter. Från början verkar han ha varit relativt positivt inställd till organiserad arbetskraft, men detta ändrades snabbt. Agitation på arbetsplatsen blev förbjuden och trycket på att inte organisera sig ökade. Lönereduktioner, semesterfrågor, arbetsledningsproblem och rekrytering av utländsk arbets-

⁸⁰ Ibid., s. 133.

⁸¹ Citerat av ibid., s. 136.

⁸² Ibid., s. 159, 162.

⁸³ Ibid., s. 158.

⁸⁴ Ibid., s. 198.

kraft resulterade ofta i strejker runt 1920. Som Therese Nordlund har påpekat, är den traditionella bilden av Edström att han var ”en av de mer liberala och arbetarvänliga industriledarna under sin tidsperiod”,⁸⁵ en bild som hon anser att det finns anledning att modifiera. Edström var en av de främsta företrädarna för den organiserade arbetsgivarsidan på arbetsmarknaden och som sådan var hans framtoning ofta konservativ.

Sigfrid Edström på äldre dagar.

Källa: IFNs bildarkiv.

Vid den arbetsfredskonferens som på initiativ av socialministern Sven Lübeck hade sammankallats i Stockholm 1928 framstod Edström å ena sidan som fullständigt obenägen att öka arbetarnas inflytande – ”... skulle parlamentarismen komma in i industriens ledning, vore det detsamma som industriens död”⁸⁶ – men å andra sidan också som intresserad av att öka samförståndet mellan arbetsmarknadens parter och undvika framtida konflikter. Arbetsfreden var viktig. Samtidigt hade Edström, till långt fram i livet, svårt att acceptera löneökningar. Han tyckte att arbetarna hade en tillfredsställande levnadsstandard och var därför irriterad både av de återkommande kraven på löneökningar och av de krav som ställdes på företagen att rätta sig efter lagstiftning på arbetsmarknaden och framförhandlade avtal. Sådant tvång kunde ”ruinera ett företag”.⁸⁷ Ibland tog sig hans

⁸⁵ Ibid., s. 141.

⁸⁶ Citerat av *ibid.*

⁸⁷ Citerat av *ibid.*, s. 143.

indignation rent löjeväckande uttryck, som när han 1943 ville att SAF skulle göra en statistisk undersökning om hur ofta arbetarna gick på restaurang och åkte på semester – för att inte tala om hur mycket pengar de lade på biobesök! SAFs chef Gustaf Söderlund blev bestört och såg sig föranlåten att påpeka att ”om vi skulle möta upp med en kritik över arbetarklassens biobesök och göra gällande, att lönerna borde sänkas, så att arbetarna inte kunde gå på bio, vilket nöje istället borde förbehållas borgarklassen, så kommer vi att mötas med oförståelse från snart sagt hela Sveriges folk”.⁸⁸ Sådana eldfångda åsikter fick Edström hålla för sig själv.

Det gjorde han för det mesta. Edström arbetade mitt i ett näringsliv och ett samhälle som började kräva mer samförstånd än konflikt. ”Det fanns en klar linje i allt han gjorde, en linje från enade idrottsrörelser och enade organisationer, över centrala avtal och gemensamma överenskommelser, fram till samförståndsandan och Saltsjöbadsavtalet”, skriver Anders Lif i sin ”dramadokumentär” om Edström och det händelserika året 1917.⁸⁹

Den Sigfrid Edström som tog initiativet till bildandet av Industriens Utredningsinstitut var en man med en mycket lång och mycket framgångsrik karriär som industriledare bakom sig. Han hade varit vd för ASEA under 30 år och under dessa år hade han förvandlat företaget från ett konkursmässigt bolag till en världsledande aktör på marknaden för starkströmsprodukter. Redan detta var en livsuppgift. Edströms energi tog emellertid inte slut där. Hans verksamhets- och organisationslust spillde över i allt från ledande engagemang i vidare industri- och näringslivskretsar och den svenska och internationella idrottsrörelsen, på absolut högsta nivå, till presidentskap i en kuriös jaktklubb för inbördes beundran. Kraftkarlen Edström var en man som aldrig vilade, framför allt inte på sina lagrar. När han tyckte sig se ett behov av förändring i något avseende grep han personligen in för att se till att förändringen verkligen kom till stånd. Det är mot denna bakgrund man måste se Edströms initiativ till bildandet av Industriens Utredningsinstitut.

Edströms personlighet var emellertid bara en nödvändig förutsättning för hans engagemang. För att det överhuvudtaget skulle bli aktuellt att bilda ett institut krävdes mer än så. Det behövdes en utlösande faktor som gav honom en direkt anledning att väcka frågan. Vilken var denna faktor?

⁸⁸ Citerat av *ibid.*, s. 144.

⁸⁹ Lif (2004, s. 245).

ORSAKEN

INDUSTRICHEFEN OCH STATSMINISTERN

Varifrån fick Sigfrid Edström idén till Industriens Utredningsinstitut? I båda delarna av den biografi över honom som utgavs i början av 1950-talet berättas en episod som blivit klassisk i IUIs historia.¹ Den handlar om hur Edström under våren 1934 besökte statsminister Per Albin Hansson på riksdagen för att diskutera något problem som rörde ASEA. Han var på väg att gå, efter avslutad diskussion, när Per Albin bad honom stanna kvar. Det fanns ytterligare en fråga som statsministern ville avhandla.

Frågan var oväntad för Edström. Den tanke Per Albin framkastade var att industrins representation i riksdagen var för svag, en tanke som kunde förefalla fullkomligt bisarr, eftersom den framfördes av en socialdemokratisk statsminister. ”Kan Du ge mig några röster så att vi få in en riksdagsman?”, svarade Edström, inte riktigt allvarlig. Per Albin menade att det kanske fanns ”andra utvägar”, och Edström lovade att tänka på saken, varpå de båda skildes.² ”Detta var ... faktiskt första uppslaget till åstadkommande av, vad som i tidens fullbordning blev Industriens Utredningsinstitut”, hävdade Edström.³

Huruvida historien är bokstavligen sann är underkastat vissa tvivel, men det spelar egentligen ingen roll.

Det råder ... ringa tvivel om att kärnan i berättelsen är sann. Den har också accepterats av forskningen som dock fäst större vikt vid det centrala bekymret att industrin var så svagt representerad i riksdagen än vid de Per Albins ord Edström tog med sig. Med dessas hjälp har Edström nästan gjort Per Albin till en slags mentor för utredningsinstitutets tillblivelse. Även om Per Albins bevingade budskap kan misstänkas vara en traderingsprodukt av goda festmåltider, blir det dock inte mindre sannolikt av att Per Albin själv varit en särskilt uppskattad gäst vid många av Industriförbundets årsmiddagar.⁴

¹ Bratt (1950 s. 317; 1953, s. 76–77).

² Bratt (1953, s. 77).

³ Citerat av *ibid.*, s. 77.

⁴ Henriksson (1990a, s. 16).

Per Albin Hansson.

Källa: Winge (1938, s. 12).

Per Albins tanke var inte så konstig som den i förstone kunde verka. Det fanns ett starkt rationellt skäl till hans uttalande och ett minst lika rationellt skäl till varför den process som utmynnade i IUIs bildande sattes igång nästan omgående när Edström lämnat Per Albin på riksdagen. För att förstå skeendet är det därför nödvändigt att se på bakgrunden till riksdagsepisoden 1934. I kapitel 1 citerade vi avslutningsvis Anders Lif's ord om de enighetssträvanden som löpte som en röd tråd genom Sigfrid Edströms agerande på i kort sagt alla områden. Citatet fortsätter: "Sigfrid Edström var, med all sin makt och rikedom, en del av något som Per Albin Hansson kom att ge ett odödligt namn. Han var en del av det svenska folkhemmet."⁵ Folkhemstanken är central. Utan att förstå den går det heller inte att förstå varför Industriens Utredningsinstitut kom till. Per Albin hade formulerat den och Sigfrid Edström hade kommit fram till sig egen tillämpning av den. Därför förstod statsministern och industriledaren varandra fast de stod på olika sidor politiskt. Det man lite klichémässigt brukar kalla personkemin fungerade dem emellan.

Det var inte givet att så skulle vara fallet. Det rådde inget samförstånd mellan den socialdemokratiska regeringen och det svenska näringslivet. Inom arbetarrörelsen fanns en utbredd skepsis mot kapitalismen och näringslivet såg för det mesta på socialism och planekonomi med en blandning av skräck och avsky. Trots detta fann Per Albin Hansson och Sigfrid Edström varandra. I detta kapitel ska vi se på vilka omständigheter som fick Per Albin att göra sin invit till Edström.

⁵ Lif (2004, s. 245).

SOCIALDEMOKRATINS FRAMMARSCH

I grund och botten var det socialdemokratins historiska politiska frammarsch som drev fram bildandet av Industriens Utredningsinstitut. Det projekt som slutligen blev IUI var till en början klart politiskt. Det socialdemokratiska partiet hade på dryga tre decennier flyttat fram sina positioner från en tämligen undanskymd tillvaro till regeringsställning. Detta var en realitet som det svenska näringslivet hade att leva med och som det på olika sätt måste klara av att hantera om det ville bevara sin handlingsfrihet inom ramen för en marknadsekonomi.

De representationsreformer som hade ägt rum alltsedan förståndsriksdagens ersättande av tvåkammerssystemet 1866 hade gradvis ökat antalet röstberättigade. Samtidigt hade industriarbetarnas andel av den förvärvsarbetande befolkningen ökat från knappa 15 procent (inklusive hantverket) 1870 till knappa 36 procent i början på 1900-talet. I absoluta tal hade antalet verksamma inom industrin, gruvnäringen och hantverket mer än fyrdubblats under denna tid.⁶

Dessa förändringar avspeglades tydligt i anslutningen till det socialdemokratiska partiet. ”Socialdemokratien var under 1880-talet en obetydlig rörelse, som inte ens inom industriarbetarklassen vann avsevärd anslutning”, skriver Herbert Tingsten.⁷ När partiet bildades 1889, uppgick antalet medlemmar till drygt 3 000 och 1895 var runt 10 000 anslutna. Därefter började den stora uppgången:

Omkring sekelskiftet började den stora frammarschen i och med fackföreningsrörelsens växt och fackföreningarnas anslutning. Först år 1897 blev partiet genom Branting representerat i riksdagen. Det dröjde sex år innan Branting fick några partikamrater vid sin sida. Under 1800-talets sista år och början av 1900-talet förvandlades partiet från en rörelse, som omfattade blott en ringa del av landets arbetare och hantverkare, till ett betydande parti, som med fog kunde säga sig företräda större delen av den snabbt växande arbetarklassen.⁸

Under de första, trevande åren var socialdemokratins inriktning starkt ideologiskt präglad. ”De utopiska och på lång sikt ställda synpunkterna var starkt framträdande, då möjligheter till praktiskt handlande inte fanns.”⁹ Socialiseringstanken var viktigare än tanken på sociala reformer. Partiet var ett litet, uttalat marxistiskt parti med ett partiprogram som var svårt att skilja från innehållet i *Kommunistiska manifestet*. På 1890-talet började perspektivet dock förskjutas i takt med att partiets storlek och dess parlamentariska representation växte. Eduard Bernsteins

⁶ Tingsten (1967a, s. 17).

⁷ Ibid., s. 51.

⁸ Ibid., s. 133–134.

⁹ Ibid., s. 134.

och andra tyska teoretikers kritik av Marx gick inte oförmärkt förbi. Den tidigare, dogmatiska inställningen började uppmjukas. Herbert Tingsten sammanfattar i ett par mästerligt formulerade stycken:

Under de femton åren mellan den teoretiska debattens början omkring år 1885 och sekelskiftet undergick den socialdemokratiska ideologin, sådan den framträder i program, press, broschyrer och föredrag, en märklig utveckling. På punkt efter punkt uppmjukas eller avskrivs trosformler, de dogmatiska satserna ersätts av obestämda uttalanden eller [av] med viktiga reservationer omgivna påståenden, frågor som enligt det stora perspektivet var enkla och oväsentliga blir invecklade och väsentliga. Det är knappast möjligt att nämna någon teoretiskt betydelsefull punkt, i vilken de båda främsta männen, Branting och Danielsson, under denna tid inte ändrade mening. Uppfattningen om klasskampens innebörd, värde läran, teorierna om samhällsstrukturens utveckling, den järnhårda lönelagen, inställningen till socialpolitiken och jordbruksfrågan – överallt möter samma bild av övergivna eller modifierade ståndpunkter. Målet, och de föreställningar som omgav detta, ändrades inte, men hela det tankesystem i vilket målet ingick hade gradvis och nästan omärkligt blivit ett annat.

Många orsaker samverkade härtill. Den marxistiska ideologins inneboende motsägelser och orimligheter ledde med nödvändighet till nya ståndpunkter, vare sig dessa tog sig uttryck i en medveten revision eller i omformuleringar och förvanskningar. Det blev i längden inte möjligt att stanna vid den blandning av stor metafysik och rimliga anvisningar, som Marx i skilda etapper utarbetade satsar innebar. De socialdemokratiska ledarna hade vid några och tjugo års ålder fångats av de mest storvulet utformade teserna och de blev alltid Marx trogna i den meningen att de återopade honom, men de kunde inte vid fyrtio års ålder, efter fortsatta studier och praktisk verksamhet, stå fast vid ungdomsårens onyanserade och totala erkännande. Den marxkritik, som framställdes av såväl borgerliga som socialdemokratiska författare i utlandet, övade efter hand inflytande även på den svenska debatten. Under det politiska arbetet förändrades synvinkeln, svårigheter i det ekonomiska systemet uppenbarades, problemen fick annat innehåll och annan betydelse. Det obetydliga partiet växte till en folkrörelse, och de arbetargrupper som anslöt sig krävde lösning av konkreta och närliggande frågor. Det stora teoretiska perspektivet blev avlägsnare och mindre väsentligt, då samlingspunkten blev den allmänna rösträtten.¹⁰

1915 hade det socialdemokratiska partiet 86 000 medlemmar. Redan på hösten föregående år hade partiet blivit Sveriges största, med åttiosju mandat i andra kammaren.¹¹

I riksdagen deltog de socialdemokratiska ledamöterna i arbetet på precis

¹⁰ Ibid., s. 179

¹¹ Ibid., s. 180–181.

samma sätt som de övriga partiernas företrädare, sakligt, i arbetet med detaljfrågorna, utan demonstrationer och åtbörder, följande de parlamentariska konventionerna. I början av 1900-talet samarbetade de med Liberalerna i oppositionen mot Arvid Lindmans ministär (1906–11), och bland sakfrågorna stod den konkreta socialpolitiken främst. Socialiseringstanken hade skjutits i bakgrunden. Den hörde idéernas rike till.

EN BRYTNINGSTID

Mellan 1914 och 1920 genomgick socialdemokratin en brytningstid. Det tidigare motståndet mot att regera tillsammans med andra partier övervanns. Motståndet hade manifesterats i en enhällig resolution på partikongressen 1911. Tre år senare hade opinionen svängt och man var beredd att gå i koalition med Liberalerna efter den väntade avgången av den konservativa regeringen efter kriget, och efter ytterligare tre år gjorde man precis detta ”utan att något motstånd restes inom partiet”.¹² Den s.k. ministersocialismens princip hade accepterats. I sin parlamentariska verksamhet fungerade Socialdemokraterna på precis samma sätt som de partier som stod längre till höger. Det handlade mer om att få till stånd konkreta, begränsade socialpolitiska reformer än att propagera för partiprogrammets högtflygande socialistiska idéer.

1917 sprängdes det socialdemokratiska partiet, när de militanta socialisterna på vänsterkanten bröt sig loss och bildade ett nytt, av den ryska oktoberrevolutionen influerat, vänstersocialistiskt parti. Mellan detta år och 1920 samverkade Socialdemokraterna med Liberalerna i Nils Edéns ministär. På 1920 års partikongress kom socialiseringsfrågan fram ur garderoben och partiprogrammet reviderades i en mera radikal riktning än förut. ”Under ett skede av omkring två år, från slutet av år 1918 till efter andrakammarvalen 1920, trädde socialiseringsfrågan i förgrunden på ett helt annat sätt än vare sig förr eller senare”, skriver Tingsten.¹³ När den allmänna rösträtten preliminärt genomförts på 1918 års urtima riksdag (slutgiltigt på 1919 och 1921 års riksdagar)¹⁴ aktualiserades partiprogrammets principiella ståndpunkter på ett helt nytt sätt. Den allmänna rösträtten medförde en avsevärd ökning av antalet socialdemokratiska mandat. ”Tiden blev mogen att uppta rörelsens ideologiskt centrala problem: frågan om samhällets ekonomiska omdaning”, skriver Leif Lewin.¹⁵ Inspiration hämtades också österifrån, från det nya Sovjetunionen:

¹² Tingsten, (1967b, s. 95).

¹³ Tingsten (1967a, s. 220).

¹⁴ Carlsson (1961, s. 646) sammanfattar förändringarna i rösträtt och valbarhet 1862–1952.

¹⁵ Lewin (1967a, s. 30).

Efter världskrigets slut blev obestämda förhoppningar om ett nytt samhälle överallt politiskt väsentliga; de socialdemokratiska partierna reviderade sina program och stegrade sin propaganda, vissa om att vad man kallade det kapitalistiska systemets misslyckande skulle ge socialismen nya möjligheter. Under några år trodde man på många håll i världen, att efter kriget skulle följa en långvarig, kanske evig fred, en universell seger för folkstyrelsen och uppbyggandet av lyckliga samhällen under de demokratiska partiernas ledning. Det var i denna för det neutrala Sveriges en smula förtunnade atmosfär av stora förhoppningar som socialdemokratin arbetade.¹⁶

I en artikel i *Tiden* 1918, ”Den sociala revolutionen”, tog Gustav Möller upp socialiseringsfrågan. Han kritiserade den åsikt som förfäktade att kapitalismen skulle störtas och socialismen införas ”på revolutionär väg”.¹⁷ Socialismen kunde bara uppnås genom att en majoritet vanns för den. En jämn inkomstfördelning skulle endast obetydligt höja den genomsnittliga levnadsstandarden. Revolution skulle enbart leda till produktionsbortfall genom att den kvalificerade personalen försvann. I stället borde förstatligandet äga rum lite i taget. Härigenom skulle driften inom näringslivet rationaliseras. Det slöseri som uppkom genom onödig konkurrens skulle elimineras och ersättas av planmässig hushållning.

Möllers synsätt blev allmänt godtaget. Industriell demokrati och medinflytande för arbetarna skulle bereda vägen. Gilles-socialistiska åsikter framfördes såväl av Möller som av Ernst Wigforss. Produktionen i de socialiserade företagen skulle kunna utvecklas genom lokalt arbetarstyre.¹⁸

Gustav Möller.
Källa: Winge (1938, s. 14).

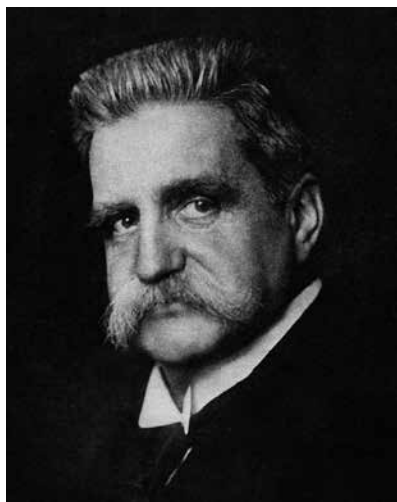
¹⁶ Tingsten (1967a, s. 220–221).

¹⁷ Möller (1918, s. 241).

¹⁸ Se Lundh (1987) för en detaljerad skildring.

SOCIALISERING, PLANHUSHÅLLNING OCH RETRÄTT

Vid 1920 års socialdemokratiska partikongress radikaliserades dock partiprogrammet, i marxistisk riktning, och socialiseringskravet sköts i förgrunden. Den fåtaliga kapitalistklassen sög ut inte bara arbetarna utan även alla andra klasser.¹⁹ Samma år avgick Nils Edéns ministär, och Hjalmar Branting blev statsminister. Han tillsatte en parlamentarisk kommitté för att utreda socialiseringsfrågan, den s.k. Socialiseringsnämnden, med motiveringen att en alltför stor del av produktionen undandrog sig samhällets inflytande och kontroll. Kommittén skulle utreda både vilka delar av näringslivet som skulle kunna komma i fråga för socialisering och vilka konkreta former en socialisering skulle kunna anta. I Socialdemokraternas valmanifest 1920 betonades önskvärdheten av en planerad hushållning: ”Produktionen skall försiktigt och planmässigt men målmedvetet omorganiseras i syfte att främja allmänt välbefinnande och ekonomisk rättfärdighet i samhället.”²⁰

Hjalmar Branting.

Källa: Hjalmar Branting: ett minnesalbum (1925, förtitelblad).

I valet led Socialdemokraterna nederlag och i oktober avgick Brantings regering. Socialiseringsfrågan sköts under de närmaste åren återigen i bakgrunden. 1921 spikades den allmänna rösträtten. Samma år upplöstes båda kamrarna och nyval anordnades för att den skulle kunna omsättas i praktiken. Socialdemokraterna gick framåt, och Branting fick på nytt bilda regering. ”Den andra ministären Branting är ur synpunkten av partiets idéutveckling av mindre intresse än någon annan socialdemokratisk regering. [...] Överhuvud framlades inga förslag av spe-

¹⁹ Se Tingsten (1967a, s. 228–254) för en ingående diskussion av programrevisionen.

²⁰ Citerat av *ibid.*, s. 257–258.

ciellt socialdemokratisk färg.”²¹ 1923 avgick den andra regeringen Branting och ersattes av en högerregering under Ernst Trygger. Följande år var det återigen val till andra kammaren. Socialdemokraterna gick marginellt framåt och Branting fick bilda regering för tredje gången. Han ersattes i början av 1925 av Rickard Sandler, och avled kort därpå. I maj blev Per Albin Hansson partiordförande.

I juni 1926 fick den socialdemokratiska regeringen avgå. C. G. Ekman bildade ny ministär stödd av frisinnade och liberaler. Socialdemokratin skulle inte vara tillbaka i regeringsställning förrän 1932.

En väsentlig konsekvens av de tre socialdemokratiska regeringsperioderna mellan 1920 och 1926 var att de militant radikala tongångarna från 1920 tonades ner:

Sannolikt är att regeringsförsöken 1920–1926 i stort sett befäste och stärkte de moderata tendenserna inom partiet. Partiledarna måste i regeringsställning betona det svåra och tvivelaktiga i en snabb reformpolitik, det ofrånkomliga och värdefulla i uppgörelser och små framsteg. De stora förhoppningarna och de radikala planerna från år 1920 svann bort. [...] Marx återopades alltmera sällan och med allt större reservationer.²²

DET GODA HEMMET

Samtidigt lanserade Per Albin Hansson sin folkhemstanke, ”en gammal term som han gjorde till sin”.²³ Tanken var inte riktigt originell, och inte ens socialdemokratisk, när den först framfördes:

[Ordet] användes i stället av och till under tiotalet av politiker och politiska aktiver på högerkanten, men aldrig med någon kraft och målmedvetenhet. Riksdagsmannen och statsrådet Alfred Petersson i Påboda, ”den förste bonden vid konungens rådsbord” som han brukade kallas, beskrev i ett tal 1906 samhället som ”ett människohem, ett stort folkhem”, [sedermera biskopen] Manfred Björkquist talade om Sverige som ett kommande folkhem under pansarbåtsinsamlingen 1912 och hans svärfar, Rudolf Kjellén, skrev vid samma tid om ”det lyckliga folkhem som det [Sverige] är ämnat att bli”.²⁴

Per Albin skulle emellertid bli ”den förste som gav ... [ordet folkhem] ett innehåll”.²⁵ Anders Isaksson sammanfattar:

²¹ Ibid., s. 266.

²² Ibid., s. 277–278.

²³ Fredriksson (1970, s. 26).

²⁴ Isaksson (1996, s. 188).

²⁵ Ibid., s. 23.

Han var en eklektiker, en som plockade en bit här och en bit där ur alla de åskådningar och visioner som uppstod eller omformades i friktionen mellan den bortdöende överhets- och ämbetsmannastaten och den moderna masskonsumtions- och industrikulturen, och just i denna anpassliga vardaglighet låg förmodligen hemligheten bakom hans framgång. I sin folkhemsvision, den som skulle bli hans varumärke, spände han en bro mellan högerens myter om folkens gemenskap under en faderlig furste och vänsterns föreställningar om framtidens klasslösa samhälle, gjorde av resen och antitesen en enkel, okonstlad och för alla självklart begriplig syntes: folkhemmet.²⁶

I remissdebatten den 18 januari 1928 använde Per Albin för första gången termen ”folkhemmet” i ett anförande. Herbert Tingsten kallar det ”stort” och ”principiellt” och menar att det ”förebådade en radikaliserings av partiets politik”. Han citerar Per Albins ord om staten som ett hem:

Hemmets grundval är gemensamheten och samkänslan. Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn ... I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet. Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle detta betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skilja medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttna och utarmade, plundrade och utarmade.²⁷

Bo Södersten anknyter Per Albins ord till tanken om broderskapet:

Talet om folkhemmet har av många tolkats som ett konservativt element i Per Albins agitation. Denna tolkning är ytlig och schablonartad. Tvärtom innehåller dessa tal nyckeln till det kanske djupaste källsprånget för Per Albins politiska övertygelse, hans dröm om broderskapet. Tanken om broderskapet var på en gång det mest genuina och det mest originella draget i Per Albins vision. [...]

Man kanske bäst kan karakterisera vad broderskap innebär genom att använda de ord som Per Albin använde för att karakterisera det goda hemmet: ”likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet”.²⁸

Per Albins biograf, Anders Isaksson, tonar ner folkhemsinslagets betydelse i talet 1928. Inlägget i remissdebatten var mer av ett angrepp på meningsmotståndarna

²⁶ Ibid., s. 22.

²⁷ Tingsten (1967a, s. 280)

²⁸ Södersten (1970, s. 103, 105).

och liknandet av staten vid ett hem gjordes ”liksom i förbigående”,²⁹ utan att lämna några djupa spår efter sig:

Senare tiders bild av folkhemstalets omedelbara genomslag och fridsamma budskap är en efterhandskonstruktion som Per Albin själv bidrog till att skapa: den tryckta version som han publicerade i en broschyr och som sedan återgetts i både hans egna och andras böcker, var en redigerad och delvis omskriven text, där alla angrepp på motståndarna tagits bort.³⁰

De grundläggande institutionella förutsättningarna hade emellertid varit på plats i över femton år:

Inför riksdagsvalet 1911 – det första under den nya, utvidgade, manliga rösträtten – avtecknade sig ... redan folkhemmets yttre konturer, ett färdigformat, pryddigt upplinjerat kretskort med hela nätverket av varandra kontrollerande och motverkande organisationer, intressegrupper och ideella sammanslutningar, dels de som fötts ur industrialismens omvandling av det gamla bonde- och ståndssamhället och dels de som därefter vuxit fram som en reaktion på socialdemokratin, konsumentkooperationens och fackföreningarnas frammarsch. Allt var inte färdigt, men grunden var lagd och stommarna resta inför den nya tidens ankomst ...³¹

I 1928 års andrakammarval, av Per Albin döpt till ”kosackvalet”, ”där socialdemokraterna framställdes som det främsta hotet mot egendom och kultur”,³² gick de starkt tillbaka, främst därför att partiet förordade skärpt arvsskatt. De närmaste åren karakteriserades följaktligen av en mer utslätad profil i potentiellt polariserande, ideologiskt betonade, frågor:

Debatten inom det socialdemokratiska partiet under åren före den stora ekonomiska krisens utbrott tyder på utomordentlig oklarhet i fråga om de ideologiska riktlinjerna. Sedan demokratiseringen genomförts hade partiet varit riksdagens starkaste, det hade tagit initiativ till och under samverkan med andra riktningar lyckats genomföra en rad betydelsefulla reformer. Men partiet hade ännu inte i sina förslag – utom möjligen 1928 – gått utöver socialpolitikens eller vad man kan kalla den borgerliga reformpolitikens ram. Diskussionen om industriell demokrati hade tynat bort, i socialiseringsfrågan hänvisade man till den pågående utredningen. Det förutsattes allmänt, att socialdemokratien hade andra, långt mera väsentliga mål än de förslag som framställdes i riksdagen, men om dessa mål och sät-

29 Isaksson (1996, s. 191).

30 Ibid., s. 319

31 Isaksson (1985, s. 247).

32 Södersten (1970, s. 100).

tet för deras uppnående talades i regel blott i allmänna, av den ideologiska traditionen helgade fraser.³³

Även om mytologin runt 1928 års ”folkhemstal” i efterhand vuxit sig oproportionerligt stor, går det inte att förneka att temat vidareutvecklades efter valnederlaget 1928. Ledaren för det socialdemokratiska ungdomsförbundet, Rickard Lindström, skrev i en artikel i det första numret av *Tiden* 1929³⁴ att Socialdemokraterna borde bli ett folkparti som kunde samla människor med allmänt socialistiska ideal utan att de för den skull behövde ansluta sig till de historiska proletärdogmerna. Klasskampstankegångarna behövde rensas ut till förmån för en bredare, mera samlande syn. Per Albin själv fortsatte sin agitation längs samma linjer.³⁵ Folkhemstanken – samförståndstanken – hade slagit rot.

FRÅN ORD TILL HANDLING

Socialiseringen avfördes från dagordningen lite i taget. Socialiseringsnämnden förde en alltmer tynande och uttunnad tillvaro tills den slutligen avvecklades i januari 1935, utan att ha presenterat några egentliga förslag. Den hade arbetat ”sedan ett femtontal år utan att vinna något resultat av betydelse för socialdemokratiens idéutveckling”.³⁶

Socialiseringsnämnden var en av de märkligaste utredningarna i Sveriges politiska historia. Den tillsattes av Hjalmar Brantings första regering och arbetade, med [Rickard] Sandler som drivande kraft, i femton år med att vända ut och in på socialiseringens teori och praktik. Nämnden producerade ett stort antal delbetänkanden, men kom inte fram till några slutliga rekommendationer, vilket det nog inte heller var meningen att den skulle göra. Nämnden fungerade i själva verket som räddningsplanka för en mer och mer pragmatisk socialdemokratisk partiledning som ibland kritiserades internt för passivitet i socialiseringsfrågan. När det restes krav på resoluta socialistiska ingrepp i ekonomin kunde Per Albin, Gustav Möller och andra hänvisa till att nämndens resultat måste inväntas.³⁷

Det fanns andra, långt mer konkreta problem som pockade på sin lösning. Efter 1929 hade världsekonomin gått in i den stora depressionen. Antalet arbetslösa

33 Tingsten (1967a, s. 294).

34 Lindström (1929).

35 Tingsten (1967a, s. 295).

36 Lewin (1967a, s. 32).

37 Ohlsson (2014, s. 36).

ökade, tills ett maximum på 186 000 uppnåddes i mars 1933.³⁸ Socialdemokratin blev 1931 tvingad att utarbeta en krispolitik inför valet följande år. Den baserades på beredskapsarbeten till marknadslöner och statliga beställningar för att hålla efterfrågan uppe, och i remissdebatten betonade Per Albin viljan till samförstånd och samverkan: "... det är min personliga och livliga känsla, att man över huvud taget aldrig kan skapa en lyckligare ordning, om man icke får åtminstone det stora flertalet av folket med till gemensamt arbete för allmänt väl".³⁹

Krisprogrammet vann inget gehör 1931. I mars 1932 höll Socialdemokraterna partikongress. Där förordades samma krispolitik och socialiseringsfrågan togs upp till debatt, "den ojämförligt längsta som en svensk socialdemokratisk kongress ägnat socialiseringsfrågan".⁴⁰ Resultatet av kongressen, det resultat som kom att ligga till grund för politiken vid andrakammarvalet i september, var inte så ofensivt:

Den socialdemokratiska valkampanjen ... gick – liksom partikongressens resolutioner – på två huvudlinjer: kapitalismen framställdes som orsak till krisen och ändringar gjordes om att den måste avlösas av socialism, men såsom mål för partiets aktuella politik ställdes krishjälp av den art som krävts i de socialdemokratiska motionerna vid årets riksdag.⁴¹

Inga som helst socialiseringsförslag framfördes.

De borgerliga partierna gick tillbaka i 1932 års val. Per Albin kunde bilda minoritetsregering. Tack vare "kohandeln" med Bondeförbundet i maj 1933 lyckades han få till stånd en stabil parlamentarisk majoritet i trettiotalskrisens Sverige. Socialdemokraterna fick igenom sitt krisprogram med lånefinansiering av beredskapsarbetena till priset av starkt utökat stöd till jordbrukarna. Frihandelsprincipen offrades och Sverige beträdde den regleringsväg som fortsatt att karakterisera jordbrukspolitiken ända fram i modern tid. De svenska jordbrukarna fick i praktiken monopol på hemmamarknaden.⁴²

NYA RADIKALISERINGSTENDENSER

Per Albins situation var emellertid inte den lättaste. Visserligen hade, som vi här har skisserat, det socialdemokratiska partiet genomgått en entydig utveckling från stelbent marxism till flexibel pragmatism. Det är denna utveckling som beskrivs i

³⁸ Tingsten (1967a, s. 301).

³⁹ Citerat av *ibid.*, s. 304.

⁴⁰ *Ibid.*, s. 308.

⁴¹ *Ibid.*, s. 321.

⁴² Se Hedlund och Lundahl (1985) för jordbruksregleringarnas historik från första världskriget till 1980-talet.

Herbert Tingstens stora arbete om socialdemokratins idéutveckling. Tingstens beskrivning är emellertid inte fullständig. Utvecklingen hade, som Leif Lewin visar i sin doktorsavhandling,⁴³ inte gått lika långt på alla områden. Socialiseringsidealen var inte döda, bara sovande, och inom vissa delar av socialdemokratins hade, under trycket av depression och arbetslöshet, starka röster börjat höjas till förmån för regleringar och planhushållning.

På den socialdemokratiska partikongressen i mars 1932 tog socialdemokratins teoretiker framför andra, Ernst Wigforss, till orda i socialiseringsdebatten:

Wigforss erinrade ... om att det fanns två tankar i den socialdemokratiska idévärlden, som inte sammanföll. Det var socialiseringen och planhushållningen. Med socialisering menade Wigforss förstatligandet; med planhushållning ”ett mera allmänt behärskande av det ekonomiska livet” utan att något förstatligande förekom. Socialisering kunde förekomma utan planhushållning lika väl som ett ”allmänt behärskande av det ekonomiska livet” från statens sida kunde uppnås utan förstatligande. [...]

Wigforss anförande formade sig till ett allmänt förord för planhushållningen på socialiseringens bekostnad. I planhushållningens namn förespråkade han ”ett centralt ingripande i fråga om penningväsendet och i fråga om kapitalets användning”, även om detta betydde ”i någon mån och kanske icke så liten mån, att vi lämna vad som kan kallas för den successiva socialiseringens linje ...”⁴⁴

Ernst Wigforss.

Källa: Winge (1938, s. 15).

Allra starkast kom planhushållningstanken kanske till uttryck hos makarna Gunnar och Alva Myrdal. Deras bok *Kris i befolkningsfrågan* publicerades hösten

⁴³ Lewin (1967a).

⁴⁴ Lewin (1967a, s. 74, 75).

1934.⁴⁵ När Knut Wicksell åkte land och rike runt och gjorde skandal under 1800-talets två sista decennier genom att yrka på en genom preventivmedel minskad befolkningstillväxt,⁴⁶ baserade han sina argument på höga födelsetal som tvingat fram fallande levnadsstandard och emigration. När makarna Myrdal släppte sin befolkningsbok hade situationen förbytts i sin motsats. Deras slutsats var minst sagt alarmistisk: om inget gjordes riskerade det svenska folket att dö ut. Makarna avrådde från storskalig immigration. Den skulle bara sänka arbetarklassens levnadsstandard och dessutom hota Sveriges kultur och sociala standard. Det gällde att utforma en politik som på olika sätt bidrog till att få upp födelsetalen. I detta ingick ökat bostadsbyggande i offentlig regi och en familjepolitik som minskade kostnaderna för att ha barn, men inte nog med det. Makarna Myrdal förespråkade en radikal omläggning av fördelningspolitiken och dessutom planhushållning i syfte att effektivisera produktionen i samhället:

Vill man stoppa fruktsamhetens fall, finns det ingen annan väg än en mycket radikal fördelnings- och socialpolitik, och denna kan i sin tur icke genomföras annat än på basen av en radikal produktionspolitik, som stegrar produktionens effektivitet till nivå med de tekniska möjligheterna.⁴⁷

Det var samma effektivitetsresonemang som föresvävade Wigforss när han i ett föredrag för Nationalekonomiska Föreningen 1933 betonade att socialdemokratin inte kunde tolerera ”ett näringsliv som går för halv maskin eller för två tredjedelars maskin”. Det måste gå ”för full maskin”,⁴⁸ och för detta krävdes å ena sidan statliga stimulansåtgärder för att stimulera konsumtionen, å andra sidan produktionsregleringar för att samordna de olika företagens verksamhet.

PLANHUSHÅLLNINGEN I FÖRGRUNDEN

Att näringslivet oroade sig för planhushållningstanken var inte att förundra sig över. I sitt anförande på 1932 års partikongress hade Wigforss slutgiltigt anvisat en väg till en politik som både vilade på partiets ideologiska arvegods och var praktiskt genomförbar, samtidigt som den fullständigt stred mot de liberala tankegångarna om de marknadsekonomiska krafternas överlägsenhet i effektivitets- och välståndshänseende. Leif Lewin hävdar att Wigforss plädering för planhushållning utgör

⁴⁵ Myrdal och Myrdal (1935).

⁴⁶ Lundahl (2005).

⁴⁷ Myrdal och Myrdal (1935, s. 139).

⁴⁸ Citerad av Lewin (1967a, s. 99).

... det sista och definitiva ledet i socialdemokratins långa och mödosamma emancipation från den på det ekonomiska området förlamande ödestron.⁴⁹ Här anges en utväg ur det ideologiska dilemmat, en lösning på konflikten mellan å ena sidan Marx stora perspektiv på en utveckling som skriker mot utsugning, katastrof och socialisering och å andra sidan det korta perspektivet om det dagspolitiska reformarbetet till arbetarklassens gagn. Trots att katastrofföreställningen överges, fasthålls tanken på upprättandet av en helt ny, socialistisk produktionsordning. Detta skall emellertid inte längre ske i form av någon "successiv socialisering" av företag för företag, näringsgren för näringsgren, som man spekulerade om under den första uppmjukningen av den marxistiska socialiseringsteorin. Man eftersträvar istället ett mera centralt ingripande över kapitalanvändningen och en kontroll av det ekonomiska livet utan förstatligande. [...] Förstatligandet finns kvar som en möjlig eventualitet, men det som förs fram som det centrala är tanken på den planmässiga hushållningen; socialiseringsteorin får ge vika för p l a n h u s h å l l n i n g s i d e o l o g i n. Och denna ideologi innebär inte något intellektuellt förräderi mot den marxistiska socialismens idétradition. Trots att marxismens historiefilosofi överges, är kontinuiteten i den socialdemokratiska idéutvecklingen påtaglig. Planhushållningsideologins omedelbart förestående, konkreta aktionslinjer anges i det nya arbetslöshetsprogrammet. Och det var studiet av Marx' underkonsumtions-, arbetslöshets- och kristeorier som fick svenska socialdemokrater att fästa uppmärksamheten på de problem, som de sedan sökte lösa i sitt arbetslöshetsprogram; det var genom studier av Marx skrifter som svenska socialdemokrater inspirerades till att skapa en annan ekonomisk produktionsordning än liberalismens, som inte tillät statlig makt över de rikedomsbildande krafterna. Socialdemokraternas planhushållningsideologi innehöll den länge efterlängtade och efterlysta, praktiskt genomförbara metoden för en fortskridande utvidgning av statens ekonomiska verksamhet. Målet var att realisera de gamla idealen om frihet från ekonomisk misär och kapitalets tvång, om samverkan och solidaritet, om egalitet.⁵⁰

49 Lewin menar att socialdemokratien på 1920-talet fortfarande omfattade katastrofteorin. Hans åsikt har emellertid inte fått stå oemotsagd. Diane Sainsbury levererade 1968 en lång och skarp vidräkning i *Statsvetenskaplig Tidskrift*. Hon menade bland annat att Lewin brustit i såväl analys som dokumentation: "... det finns inget stöd i boken för Lewins antagande att socialdemokraterna anslöt sig till katastrofteorin på 1920-talet eller hans påstående att teorin var en avgörande komponent i den socialdemokratiska ideologin under denna period" (Sainsbury 1968, s. 111). Enligt Sainsbury var Socialdemokraternas ingalunda handlingsförlamade före 1930-talskrisen utan beredda att om möjlighet gavs skrida till verket med gradvisa socialiseringar och statsingripanden. "Detta väcker den förbryllande frågan varför Lewin inte har behandlat den socialdemokratiska synen på planering och olika typer av statsingripande före 1930" (ibid., s. 113).

Året före, 1967, hade Lewin drabbat samman med Tingsten och Ernst Wigforss i *Tiden*. Tingsten hävdade då att socialdemokratien "långt före 1930 skakat av sig det mesta av 'ödestron' ... trätt ut ur det stora perspektivets drömslott och tillägnat sig Marx' 'lilla perspektiv' om successiva och begränsade reformer som vägar till det stora målet" (Tingsten 1967c, s. 464). "Där fanns ingen mekanisk 'ödestron' eller teori om utarmning som förutsättning för en socialistisk samhällsordning", skrev Wigforss (1967, s. 527). På detta replikerade Lewin: "Men om man låter alla katter bli grå i och med att socialdemokraterna upphörde att vara marxistiska, kan man inte lämna någon förklaring till den omfattande och intensiva ekonomisk-politiska debatten i Sverige efter 1920 ..." (Lewin 1967b, s. 627).

50 Lewin (1967a, s. 75-76).

De socialdemokratiska och borgerliga uppfattningarna om vad som genererade välstånd bröts mot varandra när 1933 års riksdag behandlade regeringens arbetslöshetsproposition. ”Enligt den ena var kraftkällan staten, kommunen eller någon sådan samhällighet. Enligt den andra låg samhällets ekonomiska kraftkälla hos de enskilda medborgarna, var och en inom den sfär där han bedrev sin verksamhet.”⁵¹

Planhushållningsidéerna hade fått visst genomslag i den statsverksproposition som presenterades i januari 1934 och då, givetvis, mötts av stark borgerlig indignation.

När de borgerliga riksdagsmännen läste i 1934 års statsverksproposition, att socialdemokraterna ämnade fortsätta utvidgningen av statens ekonomiska verksamhet trots att krisen höll på att övervinnas, insåg de, att deras värsta farhågor besannats. De beslöt att bekämpa dessa samhällsvådliga tankar, lika ödesdigra för den enskildes frihet som för landets ekonomiska välstånd. De avvisade socialdemokraternas förledande terminologi om ”ett näringsliv för full maskin”.⁵²

Sysselsättningsproblemet började i någon mån skjutas i bakgrunden, i takt med att arbetslösheten sjönk, från 164 000 1933 till 115 000 följande år (och därefter successivt, till 18 000 1937).⁵³ Den svenska kronans frigörelse från guldet med åtföljande depreciering i september 1931 gjorde det möjligt för exportindustrin att expandera och även de industrier som tillverkade för hemmamarknaden ökade sin produktion.⁵⁴ (Redan 1934 kom BNP att ha stigit så mycket att nivån passerat den från högkonjunkturåret 1930.)⁵⁵ Wigforss hade förklarat att i ett läge ”då depressionstendenserna synas ha ebbat ut, men återhämtningens krafter ännu äro svaga, anses av många de bästa utsikterna förefinnas för en gynnsam effekt av ett offentligt investeringsprogram”.⁵⁶ Vad det handlade om var utformningen av hela det svenska ekonomiska systemet på längre sikt, varken mer eller mindre, inte om krispolitiken.

I december 1934 lade Per Albin Hansson fram direktiven för den s.k. Mammututredningen, ”angående ingripanden från samhällets sida på vissa områden av det ekonomiska livet”.⁵⁷ Bakgrunden till utredningen var att riksdagen hade anhållit om en utredning om åtgärder för att säkra freden på arbetsmarknaden. Sverige hade på 1920-talet haft ”Europas mest konflikttrabbade näringsliv och

⁵¹ Ibid., s. 97.

⁵² Ibid., s. 118.

⁵³ Tingsten (1967a, s. 329).

⁵⁴ Magnusson (1996, s. 373–374), Schön (2000, s. 348–358).

⁵⁵ Schön, (2000, s. 348).

⁵⁶ Citerat av Lewin (1967a, s. 98).

⁵⁷ Citerat av ibid., s. 101.

både [Gustav] Möller och Per Albin ansåg [redan då] det nödvändigt att skapa en fungerande rättsordning på arbetsmarknaden”.⁵⁸ En sådan gick emellertid inte att frikoppla från andra, liknande frågor:

Om man beskar en intresseorganisations – i det här fallet fackföreningsrörelsens – rörelsefrihet, måste man se till att de folkgrupper organisationen företrädde inte blev prisgivna åt andra, kanske övermäktiga intressen. Därför hade Mammut-utredningen samtidigt fått i uppdrag att behandla sådana frågor som samhällelig medverkan vid lönesättning, industriell demokrati, tryggare anställningsförhållanden, kontroll över bankerna samt de sociala aspekterna vid igångsättande eller utvidgande av företag.⁵⁹

Utredningens viktigaste resultat skulle bli att den, genom hot om lagstiftning om fred på arbetsmarknaden, tvingade fram de förhandlingar mellan parterna på arbetsmarknaden som till sist resulterade i det historiska Saltsjöbadsavtalet mellan SAF och LO 1938.

PER ALBIN-LINJEN

Planhushållningen sågs av Socialdemokraterna som rationell, vilket i sin tur innebar att den borde kunna accepteras även av andra partier:

Då socialdemokraterna inte åsyftade någon socialisering för dess egen skull eller ämnade företa några samhällsvådliga experiment utan syftade till att effektivisera ekonomin och skapa ett näringsliv ”för full maskin”, så borde man enligt socialdemokratisk uppfattning kunna nå fram till ett samförstånd över partigränserna. Stöd och uppmuntran till företagsamheten borde väl också de borgerliga kunna uppskatta. Och när nu utvecklingen hade gått så långt, att det privata näringslivet inte längre kunde ta i bruk alla ekonomiska resurser, så hade man ju bara att förlita sig till en statlig samordning av produktionen, om man ville nå maximal nationalinkomst. Det var på allas frivilliga medverkan i en sådan samordning socialdemokraterna hoppades; det var till ett sådant samarbete mellan staten och näringslivet de syftade. Paradoxalt nog kunde därför en sådan politik, syftande till en socialistisk samordning, vara en samförståndspolitik – det var den märkliga tanken bakom socialdemokraternas ivriga tal om samarbete i folkhemspolitiken.⁶⁰

⁵⁸ Isaksson (1996, s. 321).

⁵⁹ Lewin (1967a, s. 101).

⁶⁰ Ibid., s. 115.

Den främste samarbetsförespråkaren var Per Albin Hansson. I motsats till de renodlade planhushållningsförespråkarna drev statsministern en pragmatisk samförståndspolitik:

Det finns en tydlig strävan från Hanssons sida att visa på det ”rimliga” och ”förnuftiga” hos de socialdemokratiska idéerna, att framhålla de tankar som synes invändningsfria och därför borde kunna accepteras också av de borgerliga. Samförståndsvädjanden framfördes också ideligen från regeringens sida och särskilt från statsministerns. Och för Per Albin Hansson var tanken på samarbete och samförstånd med kapitalisterna och de borgerliga inte bara en lekfull hypotes ... För Hansson var samförståndstanken mycket allvarligt menad; den var planhushållningspolitikens viktiga taktiska komplement.⁶¹

Troligen var den mer än så. ”... det kan inte rimligen ha varit enbart ett taktiskt komplement så som Per Albin alltid betonade värdet för demokratin av samlade lösningar i samverkan med vad han kallade den borgerliga demokratin”.⁶²

Redan på 1910-talet hade Per Albin Hansson varit betydligt mer partiarbetare och taktiker än ideolog. På det senare området var han klart underlägsen namn som Nils Karleby,⁶³ Rickard Sandler⁶⁴ och – inte minst – Ernst Wigforss.⁶⁵

Ingen har skrivit så mycket om den socialistiska ideologin som Wigforss och ingen har haft så hög status som tänkare ... Wigforss skrev socialistisk teologi, hans artiklar, broschyrer och böcker är nu reducerade till tidsdokument och idéhistoriska vittnesbörd om socialismens kvardröjande utopiska sidor, vad man trodde kunde bli möjligt.⁶⁶

Kanske insåg Per Albin det omöjliga i drömmen om den framgångsrika socialismen, kanske inte. I ett tal på Börshusets trappa på Stortorget i Gamla Stan under 1921 års valrörelse framförde han för första gången den harmonitanke som han skulle fortsätta att utveckla ända fram till sin död 1946: ”att på demokratins fasta grund, med stöd av folkets flertal, lyfta upp till likställighet de hittills tillbakahållna samhällsklasserna, för att avskaffa klasserna, för att göra Sverige [sic] till ett

61 Lewin (1967a, s. 114).

62 Fredriksson (1970 s. 59).

63 Karleby (1926). För perspektiv på Karleby, se t.ex. Lindhagen (1977), Tilton (1981) och Lindkvist (1982).

64 Sin ”pragmatiska linje – praktik före teori – utvecklade ... [Sandler] i sitt utkast till principbetänkande från Socialiseringsnämnden. Betänkandets första del, *Allmänna synpunkter*, framstår vid sidan av Nils Karlebys *Socialismen inför verkligheten* som det mest genomarbetade ideologiska dokument som under mellankrigstiden sammanställdes på socialdemokratiskt håll” (Ohlsson 2010, s. 119). *Allmänna synpunkter* finns i SOU 1936:7.

65 Wigforss kan grundligt studeras i niobandsverket Wigforss (1980).

66 Isaksson (1996, s. 31).

gott hem för alla svenskar”.⁶⁷ I vilket fall som helst fortsatte han, med ”sitt instinktivt taktiska förhållningssätt till politikens frågor”,⁶⁸ att utveckla samförståndslinjen under det följande decenniet, tills den kulminerade i 1933 års kohandel:

Med kohandeln gjorde socialdemokratin för första gången på riktigt allvar en dygd av pragmatismen, socialismen blev en finkostym som hängdes undan i garderoben och bara togs på vid mera högtidliga tillfällen. Partiets praktik, vardagsarbetet med ständigt nya sociala reformer, framstod som dess ideologi, välfärd och trygghet och stigande levnadsstandard som den politiska verksamhetens mål och *raison d'être*. Processen hade visserligen börjat på tiotalet och i hög grad präglat den praktiska politiken under det oroliga 20-talet, men först med krisuppgörelsen blev den trovärdig, särskilt som också de frisinnade med sina många norrländska småbönder i valmanskåren slöt upp bakom Per Albin och den nye bondeledaren, Axel Pehrsson i Bramstorp.⁶⁹

Det är mot denna bakgrund av pragmatism, samförståndsvilja och önskan om förhandlingslösningar hos Per Albin Hansson som man måste se den tamp han kastade till Sigfrid Edström vid deras möte på våren 1934. Precis som Anders Lif sjuttio år senare hade han noterat att han hade att göra med en man som kunde se till att hålla motståndet mot socialism och planhushållning på en nivå som han bedömde som acceptabel och som det dessutom gick att samarbeta med i frågor som var av intresse för både stat och näringsliv, även om de båda parternas åsikter inte sammanföll.

67 Citerat av *ibid.*, s. 184.

68 Isaksson (1996, s. 47).

69 *Ibid.*, s. 21.

KAPITEL 3

TILLKOMSTEN

DIREKTÖRSKLUBBEN

Det borgerliga motståndet mot planhushållning var grundmurat. Som Leif Lewin har visat,¹ innefattade den argumenteringen allt från ekonomiska effektivitetsresonemang till ”den rena socialiseringsskräcken”.² Inom näringslivet började Sigfrid Edström agera. Han var bekymrad för industrins svaga inflytande på den ekonomiska och politiska debatt som fördes i 1930-talets Sverige och samtalet med Per Albin hade gett honom något att tänka på: ”Själv tog jag till en början upp den av statsministern väckta frågan i den sammanslutning eller klubb, som bestod av direktörerna i de fem större exporterande firmorna och som skämtsamt kallades ’The big five’.”³ Sigfrid Edström var ordförande i den exklusiva ”Direktörsklubben”, en sammanslutning som då bestod av cheferna för de fem främsta svenska verkstadsföretagen: ASEA, SKF, Electrolux, Separator och LM Ericsson. Den samlade muskelmassan hos de fem företagen var betydande:

De var typiska snilleindustrier och representerade starka monopoltendenser. Inget av dem hade några allvarliga svenska konkurrenter på sina specialgebit; SKF och Separator var ensamtillverkare av kullager och mejerimaskiner, Asea och LME dominerade hela stark- och svagströmtekniken, och Electrolux svarade för mellan 80 och 90 procent av den svenska försäljningen av kylskåp och dammsugare. Men hemmamarknaden räckte självfallet inte långt. Störst var SKF som 1934 hade 13 fabriker, 42 dotterbolag och 19 500 anställda över hela världen; fabriken i Göteborg exporterade 85 procent av sin produktion motsvarande 16,5 procent av verkstadsindustrins export och 3,9 procent av den totala svenska exporten. Därefter kom LME men störst på hemmaplan var Asea, som hade 11 000 anställda i hela koncernen och en export som uppgick till ungefär 35 procent av produktionen. Verkstadsexporten gick främst till industriländerna i väst, men företagen intresserade sig också för de transoceaniska och östeuropeiska marknaderna, bland dem den ryska där de före revolutionen varit väl inarbetade.⁴

1 Lewin (1967a, s. 118–136).

2 Ibid., s. 132.

3 Citerat av Bratt (1953, s. 77).

4 Söderpalm (1976, s. 16).

Klubben, som hade tillkommit 1933 (och som fungerade fram till 1953, med AGA som sjätte medlem från 1941), var ett informellt diskussionsforum. Den direkta anledningen till dess tillkomst var den tilltagande internationella protektionism som spred sig under de första depressionsåren, åtgärder som drabbade hela den svenska verkstadsindustrin. Det organ som närmast skulle föra deras handelspolitiska talan var Exportföreningen, men den sågs som svag och otillräcklig i en tid då frihandelsprincipen alltmer fick stryka på foten i debatten.

Handelspolitiken var inte den enda frågan på Direktörsklubbens dagordning. Efter den socialdemokratiska valsegern 1932 och uppgörelsen mellan Socialdemokraterna och Bondeförbundet om krispolitiken följande år var det oundvikligt att även de problem som föranleddes av det nya parlamentariska läget och den kil som kohandeln drivit in mellan de borgerliga partierna skulle hamna på dagordningen. Näringslivet upplevde att dess intressen saknade effektivt stöd i riksdagen. I Direktörsklubben började man fundera på alternativa sätt att komma till tals:

Direktörsklubben representerade de multinationella storföretagen inom svensk verkstadsindustri. Det var intressen som profiterat stort på liberal politik och ekonomi och i alla avseenden kände sig hotade av trettitalsutvecklingen. Protektionism och planhushållning inskränkte företagets rörelsefrihet både hemma och utomlands, och krisuppgörelsen mellan arbetare och bönder betydde nya kostnader för exporten, som jämfört med hemmaindustrin höll på att stagnera. Mot denna bakgrund ville gruppen engagera näringslivet i arbetet på borgerlig samling och regeringsskifte; industrins organisationer borde medverka i utformningen av den borgerliga politiken och propagandan och genom krav på organisationslagstiftning och andra åtgärder dämpa utvecklingen mot en skarp klass- och intressepolitik.⁵

Problemet var inte att näringslivet saknade representation. Arbetsgivareföreningen fanns sedan 1902 och Industriförbundet sedan 1910. Båda var emellertid tröga och tämligen byråkratiska kolosser, och därmed svårmobiliserade. Arbetsgivareföreningens område spände över hela arbetsmarknaden, inte bara industrin, och signalerna från mammututredningen, som utförde sitt uppdrag på endast ett år, pekade i riktning mot samförstånd, inte konfrontation. SAF började avpolitiserar redan i början av 1930-talet.⁶

Förmodligen hade Sigfrid Edström uppfattat detta. Han hade sett att det fanns ett behov av att flytta fram industrins positioner i allmänhetens ögon. Redan 1928 hade han i ett brev till Industriförbundets vd, Vilhelm Lundvik, fram-

⁵ Ibid., s. 154.

⁶ Elvander (1969, kapitel 11–12).

hållit det önskvärda i att ”göra något för att förvärva en tidning, som kunde på ett försiktigt sätt vara språkrör för våra intressen ... jag anser att industrien bör vara beredd att betala ut en avsevärd summa för att få ett större inflytande över allmänna opinionen än vad nu är fallet”.⁷ Som Tomas Matti framhåller, ”ansåg Edström [troligen] att Industriförbundet vid denna tid ... fortfarande kunde ses som ett forum för ideologiproduktion och ideologispredning”.⁸ Uppenbarligen delades hans uppfattning inte av Lundvik, för det blev ingenting av Edströms propå.

Industriförbundet hade att ta hänsyn till andra grenar än verkstadsindustrin i sitt agerande. Det var långt ifrån alla dess medlemmar som var exportörer. Förbundets mandat vilade i lika hög grad på mindre företag som tillverkade i huvudsak för den svenska hemmamarknaden, och under de år som gått sedan det bildades hade det alltmer förvandlats till ett organ för samarbete med regering och statsmakt. Inte ens det faktum att den regering som styrde Sverige i mitten på 1930-talet inte var borgerlig hade nämnvärt ändrat på denna inställning.

I GOD JORD

Det var knappast någon tillfällighet att det var i Direktörsklubben som Sigfrid Edström kom att ta upp den tråd han fått av Per Albin Hansson på våren 1934. Där kunde han räkna med att det frö han ville så inte skulle falla på hälleberget:

... vintern 1933–34 förekom flera frågor, där storföretagen inom verkstadsindustrin fann sina speciella intressen illa tillgodosedda både av regeringen, oppositionen och näringslivets egna företrädare. I slutet av 1933 hade de kritiserat utrikesdepartementet och Exportföreningen för att industrin och dess branschorganisationer inte kommit till tals vid handelsförhandlingarna med Polen [...]

I februari 1934 riktade Direktörsklubben i en inlaga till justitieministern skarpa invändningar mot förslaget om skärpta bestämmelser för utländskt innehav av svenska aktier. Lex Boliden tillkom delvis som följd av Kreugerkraschen. Den var ett exempel på tidens tendens till restriktiv nationell lagstiftning, och Direktörsklubben såg den som ett hot mot sina egna utlandsintressen. Men lagen gick igenom, och i mars och april 1934 kom företagen dessutom i kläm vid behandlingen av regeringens förslag till kredit- och handelsavtal med Sovjet.⁹

⁷ Citerat av Matti (2006, s. 101).

⁸ Ibid., s. 101.

⁹ Söderpalm (1976, s. 22).

Avsikten med avtalet var att Sovjetunionen skulle få en svensk statskredit för att köpa svenska maskiner och jordbruksvaror, men kritiken från näringslivet blev stark. Rysskrediten sågs som ett led i Socialdemokraternas allmänna krispolitik:

Högern och Hamrins liberaler förenade sig med banker och industri i kritik mot det tilltagande systemet med statlig upplåning, som de förknippade med planhushållning och inflationsrisker; med rysskrediten, hävdade Marcus Wallenberg Sr, ”sätter regeringen kronan på sin finanspolitik”. Skogsindustrin ville inte genom kapitalexport hjälpa ett konkurrentland att bygga upp motsvarande branscher, och statslånet ansågs också kunna uppmuntra den internationella tendensen till subventionerad export och allmän handelspolitisk planhushållning.¹⁰

Vidare angreps regeringen för att den inte på förhand hört näringslivsorganisationerna, kommerskollegium och de penningvårdande organen.¹¹

Möjligen fanns det ytterligare ett motiv för Edström – ett rent personligt – att gå runt Industriförbundet i sina ansträngningar att skapa ett språkrör för industrin:

På hösten 1934 skrev Edström till förbundets direktör ... [Vilhelm] Lundvik att Edströms ansträngningar helt hade förbigåtts vid Industriförbundets 10-årsjubileum 1920. Inför 25-årsjubileet, som skulle infalla 1935, ville Edström ge en bild av att han var den verkliga initiativtagaren, men att olika omständigheter gjort att hans namn fallit i glömska. En schism mellan Edström och den dåvarande verkställande direktören, Erland Nordlund, skulle enligt Edström ha gjort att Edström föll bort.¹²

Verkstadsindustrins defensiva position var otillfredsställande. Storföretagens riksdagsrepresentation var klen. ”Exportindustrin hade om man undantar direktör Nylander i Exportföreningen inte en enda genuin företrädare ... Storföretagarna i riksdagen förblev få; högern hade 1933 ... 6 förstakammarledamöter i kategorin.”¹³ I Direktörsklubben började man diskutera möjligheten att bilda ett nytt politiskt industriparti eller att skapa en på lobbyverksamhet inriktad politisk industribyrå.

¹⁰ Ibid., s. 23.

¹¹ I slutändan blev det inget av det tilltänkta avtalet. Sovjetunionen sade nej.

¹² Matti (2006, s. 102).

¹³ Söderpalm (1976, s. 26).

ÖSTERBERGS FRAMSTÖTAR

Det mest konkreta resultatet av diskussionerna 1934 blev emellertid ett beslut under hösten att anställa en politisk sekreterare. Det blev Sven Erik Österberg. Han hade tidigare varit konsultativt statsråd, kommerseråd och ombudsman i Ingenjörsvetenskapsakademien. 1934 hade han varit med när de Frisinnade och Liberalerna sammanslogs till Folkpartiet. Sven Anders Söderpalm har lämnat följande karakteristik av honom:

Österberg var stridbar och idémedveten och en utpräglad moderatliberal med elitföreställningar. Han var en svuren motståndare till socialism och planhushållning och kunde för att få den nya organisations- och intressepolitiken reglerad även tänka sig korporatistiska författningsändringar. Inom Folkpartiet stod han vid tidpunkten i klar motsatsställning till Bertil Ohlin, som från sin plattform i ungdomsförbundet anslog socialliberala tongångar med krav på reformer och en aktiv konjunkturpolitik. [...]

Edström ... skulle några år senare karakterisera Österberg som ”rätt avancerad”. ”Får ej släppas loss”, hette det, ”men är en utmärkt utredare och spårhund i politiska saker för oss”.

Österberg är ett av många exempel på statsämbetsmän som lämnat karriären för uppdrag åt näringslivet. Samverkan mellan eliterna inom byråkrati och näringsliv är karakteristisk för det moderna industrisamhället, och i Sverige hade världskrigets motsättningar mellan storföretagarna och ämbetsmännen efterhand utjämnats. Österbergs kontakter med nationalekonomer som Eli Heckscher och Edström och andra industrimän var av gammalt datum, och han framstår överhuvudtaget som en idealtypisk representant för det ämbetsmannaetablissemang, som behärskat 20-talspolitiken men upplevde utvecklingen på 30-talet i djup frustration.¹⁴

Österberg inriktade sig på 1936 års andrakammarval, där de borgerliga oppositionspartierna skulle ställas mot socialdemokrater och bondeförbundare. Han betonade vikten av en enad borgerlig front runt ett offensivt handlingsprogram. För detta krävdes någon typ av institution, med högkvalificerad personal, som kunde förbereda offensiven. Det som föresvävade honom var ett borgerligt institut för samhällsforskning, och i november 1935 lade Österberg fram ett förslag om ett sådant.¹⁵ Förslaget bordlades och kom, som det verkar, aldrig att tas upp till vidare behandling i Direktörsklubben.

¹⁴ Ibid., s. 29–30.

¹⁵ Österberg (1990).

Sven Erik Österberg.
Källa: IFNs bildarkiv.

Klubben fortsatte emellertid, med Österberg som främste pådrivare, att arbeta för en borgerlig samling. Ett förslag till en gemensam borgerlig riksdagsmotion utarbetades. När förslaget i december 1935 diskuterades i Direktörsklubben mötte det dock invändningar från Gunnar Heckscher, som hade hjälpt Österberg att skriva motionen och som inbjudits till sammanträdet. Heckscher förordade i stället att en kommitté av experter skulle utarbeta en programliknande skrift, baserad på en ordentlig utredning, enligt mönster från de engelska liberalernas *Britain's Industrial Future*, från 1928, mera känd som "The Yellow Book", till vilken inte minst Keynes (och 41 andra skribenter) bidrog, och där en ny arbetslöshetspolitik baserad på offentliga arbeten och statlig upplåning skisserades.¹⁶ Österbergs motionsförslag avvisades i den diskussion med representanter för de borgerliga partierna som följde senare i december 1935.

Under förra halvan av 1936 kom diskussionen i Direktörsklubben att koncentreras kring Heckschers förslag. En programskrift i gulboksstil krävde emellertid kvalificerade skribenter, erkännerligen nationalekonomer. Några sådana fanns inte omedelbart att tillgå. De ledande namnen i den yngre generation "Stockholmsekonomer" som började ta form kom inte i fråga. Gunnar Myrdal var uttalad socialdemokrat, Bertil Ohlin socialliberal och Erik Lindahl lånade från tid till annan sina tjänster åt det statliga utredningsväsendet. Även Alf Johansson och Dag Hammarskjöld lutade närmast åt planhushållning.

De ekonomer som tidigare i första hand hade bistått industrin med utred-

¹⁶ *Britain's Industrial Future* (1928).

ningsinsatser var i första hand Johan Åkerman, hans bror Gustaf och Eli Heckscher. Den senare hade dessutom 1934 i en pamflett tagit ära och heder av planhushållningsförespråkarna: ”Ett av ... [de] mest utmärkande dragen för den ordning man brukar ge namnet planhushållning är ... att den har varit planlös. Det har varit fråga om en planlös tvångshushållning.”¹⁷ Planhushållning skulle bara leda till diktatur och till en sluten ekonomi, för utrikeshandeln skulle aldrig gå att kontrollera. Heckscher var dock på väg in i sitt stora arbete om Sveriges ekonomiska historia. Johan Åkerman hade i sin tur tillträtt en docentur i Lund och tog principiellt avstånd från både vad han kallade ”kommittévetenskap” och sammanblandningen av vetenskap och politik.¹⁸ Båda tillfrågades och båda tackade nej. Även Bertil Ohlin, som var ledare för Folkpartiets ungdomsförbund, fick ett närmast desperat bud, men även han tackade nej. Det skulle ha varit svårt för honom att förena sin socialliberala hållning med de krav som en partsinlaga för industrin skulle ha ställt.

I slutet av april 1936 hade man inom Direktörsklubben dragit slutsatsen att det var nödvändigt att dra in Industriförbundet i arbetet med en gulbok. En propå framfördes av Sven Erik Österberg under sommaren, men Industriförbundets verkställande direktör, Vilhelm Lundvik, var inte intresserad, och även de senare försök som gjordes av Edström och SKF-chefen Björn Prytz att få förbundet att intressera sig för projektet strandade.

Det blev aldrig någon ”gulbok” till valet i september 1936. Direktörsklubben hade misslyckats. Under de dryga två år som hade gått sedan Sigfrid Edström och Per Albin Hansson träffades på riksdagen hade den politiska temperaturen skruvats ner:

Den hotbild klubben hade målat upp som utgångspunkt för sitt initiativ och som främsta argument för offensiven tappade avsevärt sin övertygelsekraft redan genom mammututredningen [som var klar i slutet av 1935]. Trots dennas långa agenda för en mera aktiv statlig näringslivspolitik kom den ... att signalera en mera kompromissvillig socialdemokratisk maktutövning och länkade därmed även fram en mindre fronderande linje på oppositionssidan. Den ”Per Albins folkhemslinje” som här kom till synes fick således en närmast desarmerande effekt på näringslivets motståndsvilja.¹⁹

¹⁷ Heckscher (1934, s. 7).

¹⁸ Söderpalm (1976, s. 39).

¹⁹ Henriksson (1990a, s. 26).

EDSTRÖM OCH LUNDEVIK

Näringslivet stod på intet sätt enat i frågan om den politiska verksamheten. Den skulle under de närmaste åren snarast drivas av två ytterlighetsinriktningar. Den ena var Edströms. Hans position var tung. Han var vid tiden för andrakammarvalet 1936 inte bara styrelseordförande för ASEA, med Wallenbergfamiljen i ryggen. Edström innehade då dessutom ”den kanske formellt högsta positionen industriman kunde nå inom näringslivet”.²⁰ Han var ordförande i SAF, där han inom kort skulle spela en central roll vid Saltsjöbadsförhandlingarna, och mellan 1929 och 1931 hade han varit styrelseordförande i Industriförbundet. (Regeln var att ordföranden endast fick sitta i två år.)

Edström fortsatte på den linje han slagit in på 1934. Det handlade om hur industrin skulle kunna öka sitt politiska inflytande i ett läge där samhällsutvecklingen hade tvingat den på defensiven, en defensiv som inte fick permanentas, och frågan var vilka konkreta åtgärder som krävdes för att förse en offensiv med ammunition.

Edströms huvudmotståndare i den debatt som under de närmaste två åren skulle komma att föras inom näringslivet var Industriförbundets vd, Vilhelm Lundvik, en man som saknade industribakgrund. Han var ”en representant för näringslivets intressen som i likhet med många ämbetsmän under 1900-talets första decennier växelkört sin karriär mellan offentlig och privat tjänst”.²¹ Lundviks karriär hade gått via den svenska utrikesförvaltningen, först som handelsråd i Paris och Bryssel och 1925–26 som statssekreterare i handelsdepartementet. Verkställande direktör i Industriförbundet blev han 1926, och efter valet 1928 blev han handelsminister i Arvid Lindmans ministär, under två år, tills den frisinnade C. G. Ekman tog över 1930. Lundvik återgick då till sin vd-post i Industriförbundet.

Vilhelm Lundvik.
Källa: IFNs bildarkiv.

²⁰ Ibid., s. 27.

²¹ Isaksson (2000, s. 77).

Vilhelm Lundvik förde en försiktig, konservativ politik i samhällsfrågor. Hans ”personliga framtoning var närmast ämbetsmannens, den med en fransktalande diplomats förfinade manér”.²² Lundvik motsatte sig allt som kunde uppfattas som en politisering av Industriförbundets verksamhet, en naturlig attityd för en försiktig man under borgarstyret, fram till Per Albin-regeringens tillträde 1932, då ”förbundet närmast kunde ses som en förlängning av den offentliga förvaltningsapparaten”,²³ en avgjort defensiv hållning därefter. Det kom därför inte som någon direkt överraskning att de försök som gjordes på våren och sommaren 1936 att få Industriförbundet att ta hand om utredningsprojektet misslyckades.

Projektet hade gått i stå. Dödläget bröts dock i oktober, då SKF-direktören Uno Forsberg i Direktörsklubben väckte tanken på att föreslå Industriförbundet att detta skulle stödja en mera begränsad utredning inriktad på tekniska och industriekonomiska frågor. Förslaget – en markant reträtt i förhållande till det mera ambitiösa gulboksprojektet – accepterades, och i december lade Forsberg, Österberg och Separatorchefen Folke Hellstedt fram en promemoria för diskussion i klubben. Det beslöts att förslaget skulle framläggas för både Industriförbundet och Arbetsgivareföreningen. ”Därmed inleddes det första konkreta momentet i IUIs tillblivelseprocess.”²⁴

Industriförbundet behandlade förslaget den 18 december. Sigfrid Edström hade skrivit en motion till styrelsen där han betonade vikten av att den svenska industrin skaffade en egen, oberoende utredningskapacitet i samhällsekonomiska frågor:

... vad som hittills saknats på industriellt håll är ett mera fast grepp om det industriella produktionslivets samhälleliga och socialpolitiska sidor, en på egna utredningar och erfarenheter grundad åsiktsbildning om hur utvecklingen bör dirigeras samt en positiv vilja att på egen hand planera och genomföra de reformer, som betingas av tidens krav och som förr eller senare bliva en nödvändighet.²⁵

Edström hade inte släppt sin offensiva linje. Det handlade fortfarande, mer än någonsin, om att flytta fram debattpositionerna. Valutgången 1936 hade skapat ett nytt parlamentariskt läge, Socialdemokraterna hade fått 45,9 procent av rösterna och erövat fler mandat i andra kammaren än alla de borgerliga partierna tillsammans.²⁶ Per Albin bildade koalitionsregering med Bondeförbundet. Bön-

²² Henriksson (1990a, s. 29).

²³ Ibid.

²⁴ Ibid., s. 30.

²⁵ Edström (1990, s. 201).

²⁶ Isaksson (2000, s. 345).

derna hade förlupit borgerligheten. Edström var allvarligt bekymrad för industrins otillräckliga inflytande:

Nu anförda förhållande måste otvivelaktigt anses utgöra en svaghet hos det praktiskt arbetande näringslivet, som enligt sakens natur ligger i en fortlöpande intressekonflikt med de politiska maktfaktorerna. Redan förut var denna svaghet till olägenhet och skada, eftersom det praktiska livets målsmän därigenom satte sig själva i efterhand, då det gällde att påverka utvecklingen. Men efter det politiska genombrottet vid höstens val till andra kammaren, då maktcentrum på ett avgörande sätt förskjutits åt vänster, bliva riskerna av en dylik ”efterhands”-politik från näringslivets sida än mera iögonenfallande. I det läge, som nu uppkommit och som sannolikt torde komma att bestå under en följd av år, måste från oppositionens sida arbetas med helt annan kraft och målmedvetenhet än som hittills varit fallet, därest icke de makthavande klasspartiernas intressesynpunkter skola bli helt dominerande. Industrin måste själv skapa sig ett positivt handlingsprogram på viktigare aktuella punkter, baserat på djupgående utredningar av teknisk, organisatorisk och ekonomisk innebörd. Det måste ses till, att de krav och önskemål samt de positiva uppslag, som sålunda framkomma, samtidigt och effektivt göras gällande från oppositionens sida. Och det måste slutligen nedläggas en intensiv omsorg på att genom lämpliga medel åstadkomma en stark och utbredd opinionspåverkan till förmån för de lösningar av förekommande problem, som ur industriens egen synpunkt skulle vara acceptabla. Endast på denna väg kan man med någon förhoppning om framgång gå att möta de makthavandes strävanden efter ytterligare utökat statligt tvång över näringslivet och alltför långt gående eller olämpligt anordnade sociala eftergifter. Det är otvivelaktigt endast en på dylikt sätt ”kvalificerad” opposition, som kan väntas öva något inflytande på de politiska avgörandena i hithörande ämnen.

Att åstadkomma ett dylikt handlingsprogram av social och politiskt-ekonomisk innebörd måste i nuvarande läge betecknas som en angelägenhet av utomordentlig betydelse för svensk industri.²⁷

Edström såg som viktigt att industrin kunde få stöd i den allmänna opinionen för sina hjärtefrågor. Han hänvisade till gulboksprojektet och framförde förhoppningen att det någon gång i framtiden skulle komma att realiseras. Den närmaste framtiden var full av socialdemokratiska reformprojekt som industrin måste ta ställning till. Samtidigt insåg han att det knappast var rätta tillfället att återigen pressa Industriförbundets ledning på denna punkt.

Huvudpunkten i Edströms motion var därför att ”man fristående ... och eventuellt jämsides med nyssnämnda arbete naturligen [kunde] gå fram efter mera begränsade linjer genom att taga upp en del specialfrågor av särskild

²⁷ Edström (1990, s. 201–202).

aktualitet”.²⁸ Sådana spörsmål sagnades inte. Tvärtom. Vid den tidpunkt Edström lade fram sin motion var ett antal viktiga frågor föremål för offentlig utredning. Edström listade dem i sin motion:

- Den tekniska rationaliseringen och arbetslösheten
- Driftskoncentrationer och produktionsomläggningar
- Förebereelser för lågkonjunktur i syfte att säkerställa arbetare och kontorsanställda
- Arbetarpensioneringen
- Fonderings- och konsolideringsbehovet i belysning av de ovan berörda spörsmålen
- Avskrivningsrätten vid deklaration
- Samverkan för att motarbeta statens ingripande på företagarområdet genom planhushållning i form av kontroll, subvention och monopol²⁹

Utredningsverksamheten borde utföras av ”särskild expertis” som leddes av ”ett utskott av framstående industriledare” vilka i sin tur också skulle se till att utredningarnas slutsatser omsattes i praktisk handling och, om möjligt, politik.³⁰

Längre än så gick inte Edströms motion. Inget antydde om i vilken organisatorisk form utredningsverksamheten borde bedrivas.

Motionen mötte taktiskt motstånd från Vilhelm Lundvik. Han koncentrerade sig på gulboksdelen och hänvisade till behovet av mycket kvalificerad vetenskaplig expertis för att det skulle kunna realiseras, i den fasta förvissningen om att ingen sådan skulle stå att finna. Lundvik fick eldunderstöd av Ernst Hedén, Götaverkens chef, en man som betraktade den Stockholmsdominerade Direktörsklubben med västsvensk skepsis, och som med emfas hävdade att Edströms förslag, genom sin bredd, låg utanför Industriförbundets intresseområde.

Motståndet båtade föga. ”Resultatet av Industriförbundets mötesförhandlingar i detta ärende blev trots den bristande entusiasmen en till synes ganska lätt seger för den Edströmska motionen.”³¹ Styrelsemötet beslöt att Industriförbundets arbetsutskott skulle tillsätta en kommitté för att handlägga utredningens vidare öden.

Direktörsklubbens förslag behandlades, och godkändes, också av Arbetsgivarreföreningens styrelse. Industriförbundets arbetsutskott bordlade ärendet ett antal gånger, men i mars 1937 tillsattes slutligen en tremannakommitté bestående

²⁸ Ibid., s. 202.

²⁹ Ibid., s. 202–203. Kursiverat i originalet.

³⁰ Ibid., s. 204.

³¹ Henriksson (1990a, s. 33–34).

av Edström, Lundvik och SAFs verkställande direktör Gustaf Söderlund för att precisera utredningsuppdraget.

TREDJE MANNEN

Gustaf Söderlund hade i likhet med Vilhelm Lundvik gjort en ämbetsmannakarriär innan han blev chef för Arbetsgivareföreningen. Han var ”en på den tiden vanlig ämbetsman i politikens utkanter, klart borgerlig till åskådningen men i ämbetet en användbar tjänsteman för alla regeringar, oavsett partifärg”.³² Hans karriär gick via olika statliga verk till statssekreterartjänsten i finansdepartementet i Ernst Tryggers ministär, 1924, under Brantings sista regeringsinnehav, 1924–25, och under Rickard Sandler, 1925–26, innan han som borgarråd i Stockholms stad 1926–31 blev chef för finansroteln. Söderlund blev vd för Arbetsgivareföreningen 1931.

Söderlund var en pålitlig fiende till Socialdemokraternas regleringstendenser:

Gustaf Söderlund beklagade, att man ... höll på att överge den ekonomiska liberalismen, att man råkat i en situation, där den ena regleringen tycktes ge den andra. För var dag som gick började allt flera känna ofrihet och brist på trivsel. Genom allehanda regleringar höll konkurrensen på att utplånas. För att bryta den onda cirkeln måste man nu principiellt ta avstånd från hela planhushållningssystemet. Utan konkurrens kunde den privata företagsamheten inte hålla sig uppe på ett högt plan. Fri tävlan, även om den ibland var hård, var för Söderlund den bästa garantin för att livsdugligheten bevarades och stärktes.³³

I kampen mellan Edström och Lundvik intog Söderlund en mellanposition. Hans företrädare på SAF under många år, Hjalmar von Sydow, hade drivit en uttalad kamplinje i arbetsmarknadsfrågor. Söderlund framstod som mer moderat, politiskt neutral, vilket manifesterades inte minst när han satt som arbetsgivar sidans chefsförhandlare i de överläggningar som resulterade i Saltsjöbadsavtalet 1938. Han var dock, i långt högre grad än Vilhelm Lundvik, beredd att engagera sin organisation i de större samhällsfrågorna. Rolf Henriksson preciserar kontrasten i samhällsåskådning mellan de båda:

³² Isaksson (2000, s. 147).

³³ Lewin (1967a, s. 124).

Gustaf Söderlund.

Källa: IFNs bildarkiv.

... han [var] uppenbarligen villig att hålla stora samhällsangelägenheter utanför det politiska livet och tillåta att de löstes av experter via korporativa förhandlingsprocesser. Beträffande vad som skulle betraktas som stora samhällsangelägenheter var han betydligt mera med sin tid än Lundvik. Mot den senares konservativa nästan kulturromantiska idealism framstår Söderlund som vidsynt och rationell reformist där etiketten radikal inte ligger långt borta.³⁴

HAVERIFÖRSÖK

Som väntat gjorde Vilhelm Lundvik sitt bästa för att få den ny tillsatta kommittén arbeta att haverera. Han klagade sin inställning redan på det gemensamma sammanträde mellan SAFs och Industriförbundets arbetsutskott där tremannakommittén beslöts. Lundviks motstånd mot allt som luktade gulbok kvarstod. Något inkonsekvent gick han också till angrepp mot Edströms idé om begränsade utredningar. De skulle leda till splittring i arbetet. Edströms båda huvudtankar ställdes mot och fick sofistiskt vederläggas varandra. I grund och botten ville Lundvik få bort utrednings- och upplysningsfrågan från Industriförbundets dagordning.

På hösten 1936 hade Bertil Ohlin publicerat sin principskrift *Fri eller dirigerad ekonomi*.³⁵ Boken är samtidigt analytisk och ideologisk. Med utgångspunkt i de förändringar som samhället hade genomgått från 1500-talet och framåt (främst från 1800-talet), tekniskt, ekonomiskt och psykologiskt, fastslår Ohlin att det

³⁴ Henriksson (1990a, s. 29).

³⁵ Ohlin (1936).

... står utanför varje diskussion, att den lämpligaste samhällsorganisationen ej kan vara densamma under nu rådande förhållanden som den, vilken passade under 1800-talet. Detta gäller i lika hög grad om samhällets organ som om enskilda sammanslutningar och om företagsformerna inom näringslivet.³⁶

Det konkreta problemet var hur denna samhällsorganisation borde se ut. Ohlins utgångspunkt var att det inte handlade om huruvida det ekonomiska livet dirigeras eller ej. Frågan var ”hur mycket av central dirigerings som lämpligen bör användas”.³⁷ Ohlin kritiserar såväl *laissez-faire*-varianten av liberalismen som socialismen. Hans omdöme om det socialdemokratiska partiprogrammet var sarkastiskt: ”Kan någon modern människa år 1936 läsa detta utan att få samma intryck som av den renodlade 1800-talsliberalismen: förlegad skåpmat?”³⁸ Ohlin lyfter fram problemen med offentliga monopol, särskilt byråkratisering, stelhet och stagnationsrisk, under en socialistisk regim, och kontrasterar dem med socialliberalismens beredvillighet att betrakta ”frågan om samhällets organisation utan förutfattade meningar”.³⁹ På samma sätt som ”The Yellow Book” betonar han nödvändigheten av en aktiv statlig stimulanspolitik som liknar den socialdemokratiska. Huvudparten av boken ägnas åt en detaljerad genomgång av vad Ohlin ansåg vara de väsentligaste områdena för offentlig politik: sociala hjälpåtgärder, socialförsäkring och trygghet, offentliga företag, offentlig kontroll, ramhushållning (”spelregler”), konjunkturpolitik och, slutligen, ekonomisk politik på längre sikt. Efter en diskussion av de viktigaste aktuella ekonomiska problemen avslutas boken med en diskussion av hur kraven på samhällsorganisation ska kunna jämkas samman med rimligt formulerade krav på frihet för individerna.

Ohlins bok anfördes av Lundvik som förlaga till vad Direktörsklubben förmodligen hade i sinnet, alltså närmast en gulbok. Han framhöll både att det skulle bli svårt att hitta lämplig kompetens för en sådan uppgift och att det inte var helt klart var industrin stod i frågan. Allra känsligast var frågan om opinionsbildningen:

Lundvik ifrågasatte ... om Industriförbundet verkligen var det lämpliga verktyget för denna upplysningsuppgift. Industriförbundet hade inte särskilt uppodlade kontakter med riksdagsfolk som representerade näringslivet och industrin, ansåg han, och för den kanske viktigaste uppgiften, att påverka den allmänna opinionen i industrivänlig riktning, var det inte heller tillräckligt rustat. Lundvik undrade

³⁶ Ibid., s. 32.

³⁷ Ibid., s. 8.

³⁸ Ibid., s. 54.

³⁹ Ibid., s. 87.

om inte utredningsresultaten skulle kunna ställas till oppositionens förfogande mera direkt utan Industriförbundets medverkan och utan att detta framstod som företrädare för oppositionen.⁴⁰

Återigen inkonsekvent föreslog Lundvik emellertid till sist att en framstående ekonom borde kopplas till Industriförbundet för utredningar och opinionsbildning. Uppgiften att identifiera en lämplig kandidat skulle läggas på en kommitté, som dessutom skulle utarbeta det framtida utredningsprogrammet.

Gustaf Söderlund tog upp Lundviks tråd. Han föreslog helt enkelt att när kommittén lagt fast riktlinjerna för utredningsarbetet borde en formell organisation bildas som kunde utföra arbetet. Organisationen skulle stå inte bara till Arbetsgivareföreningens och Industriförbundets förfogande utan även till Exportföreningens och de olika handelskamrarnas. Exakt vad som beslutades på sammanträdet är inte klart, men det troligaste är att ”mötet tyst stannat för att det gemensamma utredningsorganet skulle ha endast Industriförbundet och Arbetsgivareföreningen som ... [huvudmän]”.⁴¹

FUIF

Den samtidigt tillsatta tremannakommittén möttes för första gången i mitten av september 1937. Under den tid som hade gått sedan arbetsutskottsmötet i mars hade Direktörsklubben skapat en egen organisation: Föreningen för undersöknings- och upplysningsverksamhet om industriella förhållanden (FUIF). Föreningen hade konstituerats i hemlighet i april och dess stadgar angav som dess uppgift:

... att främja svensk industri genom att bedriva undersöknings- och upplysningsverksamhet rörande ekonomiska, sociala och politiska förhållanden av betydelse för den industriella produktionen samt genom att ekonomiskt stödja sådana strävanden, som syfta till att stärka förutsättningarna för en gynnsam industriell utveckling.⁴²

Sven Erik Österberg hade utsetts till föreningens ombudsman och kassör.

Den potentiella överlappningen mellan FUIFs uppgifter och den utredningsverksamhet som Edström, Lundvik och Söderlund satts att precisera var påtaglig. Om detta visste Lundvik ingenting. Edström och de övriga medlemmarna av Direktörsklubben hade hållit arbetet med FUIFs bildande hemligt ända fram till sommaren 1937. Tankarna på att bilda FUIF hade rentav föregått det gemen-

⁴⁰ Henriksson (1990a, s. 35).

⁴¹ Ibid., s. 39.

⁴² Citerat av ibid., s. 42.

samma arbetsutskottsmötet i mars. Redan i februari hade Österberg dragit upp riktlinjerna i en promemoria till Direktörsklubben.

Möjligen hade Sigfrid Edström och Direktörsklubben valt att skapa FUIF som ytterligare en bricka i det spel man bedrev gentemot Lundvik och det tröga Industriförbundet:

Etableringen av FUIF innebar inte självklart att man vände organisationerna och den tillsatta kommittén ryggen. Edströms specifika motiv för att driva fram FUIF parallellt med kommittén kan ha varit taktiska. Om kommitténs arbete inte skulle leda till något, vore det kanske viktigt att FUIF stode färdigt för att kunna ta över uppgifterna. Kanske trodde han också att FUIF skulle stimulera organisationerna att satsa mera på kommitténs projekt. Trots att själva kommittéarbetet liksom även utvecklingen av FUIF stördes av den uppkomna parallellsituationen, fanns det möjligen, enligt Edströms synsätt, vissa fördelar med att gå fram på två vägar.⁴³

Skapandet av FUIF kan inte ha undgått att påverka Edströms, Lundviks och Söderlunds kommittéarbete. Vid föreningens första styrelsemöte i juli hade ett ambitiöst, av Österberg utarbetat, arbetsprogram presenterats. På utredningssidan innefattade det socialpolitiken, industrins kapitalförsörjning, planhushållningsproblemet, näringslivets rationalisering och beskattning och organisationsväsendet. Därtill kom upplysningsverksamhet om industrin, aktuella frågor och av FUIF utförda utredningar.⁴⁴

Det var uppenbart att det föreslagna programmet skulle komma att krocka både med verksamheten i den utredningsverksamhet trojkan satts att utreda och med Industriförbundets mandat. Åtminstone Lundvik var helt okunnig om FUIF, när dess existens avslöjades på sommaren 1937. Kommittéarbetet riskerade att totalhaverera och Edström blev följaktligen tvungen att presentera ett mindre ambitiöst program för föreningen när det i augusti blev aktuellt att värva fler företagsmedlemmar till den. Han tonade ner utredningssidan och framhävde i stället den politiska upplysningsverksamheten

Det första mötet mellan de tre vise männen, den 14–15 september 1937, resulterade i en oklar kompromiss. FUIF skulle låta utredningsverksamheten bero. Den skulle bli en sak för den planerade nya utredningsbyrå som Edström såg framför sig. På FUIFs lott skulle falla presskampanjer, politisk upplysningsverksamhet och insamling av medel. Kommitténs övriga medlemmar hade emellertid inte uppfattat slutsatserna på riktigt samma sätt som Edström. Det ”skulle visa sig när kommittén skulle sätta upp ett gemensamt utlåtande. I detta, dag-

⁴³ Ibid., s. 43–44.

⁴⁴ FUIF (1990, s. 216).

tecknat den 22 oktober 1937 och troligen författat av Lundvik, torde även Söderlund ha fått sina synpunkter nöjaktigt tillgodosedda, men uppenbarligen inte Edström.”⁴⁵

Utlåtandet förordade att ett för Arbetsgivareföreningen och Industriförbundet gemensamt organ skapades, med ”personal som äger särskild kompetens för utredande och liknande uppgifter av mera kvalificerad art ... i främsta rummet ... personal med grundlig nationalekonomisk skolning”.⁴⁶ Rubrikerna för det utredningsprogram som skisserades sammanföll ordagrant med de rubriker Edström framlagt i sin motion till Industriförbundet i december 1936. Därtill framhölls möjligheten av studier av handelspolitiska och penningpolitiska frågor och av industrins förhållande till handeln. Inte minst handelspolitiken framstod som betydelsefull, genom ”det från socialdemokratiskt håll framkastade projektet om inrättandet av statligt monopol för utrikeshandeln, ett projekt som vid inträffande lågkonjunktur kan befaras få aktualitet”.⁴⁷

Vad Edström inte fick med i kompromisstexten var ”önskvärldheten utav att ett nära samarbete inledes mellan den av oss föreslagna utredningsavdelningen och den nya organisationen [FUIF]”.⁴⁸ Han gjorde ett försök att få till stånd ett tillägg, men det misslyckades. Lundvik och Söderlund vände sig mot det och föreslog att frågan om upplysningsverksamheten skulle begravas i en ny kommitté.

Kommittéförslaget band också det nya utredningsorganet till dess två huvudmäns egna utredningsavdelningar:

Naturligtvis är det ett villkor, att den gemensamma utredningsavdelningen uppehåller ett intimt samarbete med Arbetsgivareföreningens och Industriförbundets egna utredande organ och vice versa. Det torde ofta bliva en praktisk fråga, hur utredningsarbetet mellan dem skall fördelas.⁴⁹

Rolf Henriksson tolkar den text som kommittén kom fram till som uttryck för ett ”kompromissammanbrott”.⁵⁰ Möjligen är det att gå väl långt, men när Industriförbundet höll styrelsemöte den 14 december blev diskussionen upprörd. Stridsäppet var först och främst utformningen av upplysningsverksamheten. Vilhelm Lundvik hade i mars författat en promemoria till Industriförbundet om dess industripolitiska informations- och utredningsverksamhet där han förordade anställning av en nationalekonom ”med uppgift i första hand att systematiskt

45 Henriksson (1990a, s. 49).

46 Edström, Lundvik och Söderlund (1990, s. 219).

47 Ibid., s. 221.

48 Citerat av Henriksson (1990a, s. 50).

49 Edström, Lundvik och Söderlund (1990, s. 219).

50 Henriksson (1990a, s. 54).

följa utvecklingen inom landet men även utomlands på de områden som ha intresse för Förbundet”⁵¹ och ett inrättande av fasta kommittéer för ett antal särskilda frågor. På styrelsemötet yrkade han på att hans förslag skulle behandlas samtidigt med den av tremannakommittén utarbetade förslaget, uppenbarligen i akt och mening att avföra FUIF från agendan och möjligen också för att torpedera kompromissen.

Sigfrid Edström lyfte i sin tur fram kommittéförslaget. Han fick emellertid också klä skott för hemlighetsmakeriet runt FUIF och den dubbling verksamhet kunde anses innebära med den som redan utfördes av SAF och Industrieförbundet. Edström försvarade emellertid FUIF samtidigt som han kritiserade de två stora organisationernas passivitet i opinionsbildningsfrågan:

Denna förening för utrednings- och upplysningsverksamhet inom industrien har existerat under ett halvår och har satt igång sitt arbete. Det är nämligen alldeles nödvändigt, att något göres inom Sverige för att bland allmänheten sprida kännedom om hur beroende vårt land är av industrien och industriens samhällsliga betydelse, ävensom att man mera allmänt finge kännedom om den enskilda företagsverksamhetens betydelse i samhällslivet. Det har nog försumrats mycket på detta fält av vårt arbetsområde och därför ha en del av de större industriföretagen beslutat sätta igång med denna upplysningsverksamhet.⁵²

Som den efterföljande diskussionen visade, bröts åsikterna om vad som redan gjordes, vad som borde göras och vilken roll FUIF kunde ha att spela starkt mot varandra. Trots att han formellt stod bakom kompromissen höll Lundvik fast vid sitt marsförslag om att börja verksamheten i blygsam skala, med att på Industrieförbundet anställa en nationalekonom, och betonade att det utredningsorgan som föreslogs i kommittéyttrandet inte på något sätt var avsett att bli ett självständigt organ – i bjärt kontrast till Edströms uppfattning. Till slut framhöll han emellertid att det skulle vara förenat med klara budgetmässiga fördelar ”att ha den utredande mannen, eller männen om det kommer att fordras mera än en, gemensam för Arbetsgivareföreningen och oss”.⁵³

Det enda formella förslag som förelåg på Industrieförbundets styrelsemöte var kommittéförslaget om att ett utredningsorgan borde skapas. Det klubbades med acklamation och pengar avsattes till det nya organet. En formell lösning på problemet hade uppnåtts, men när ”mötesröken skingrades och de två huvudkombattanterna befinns båda ha slutit upp bakom kommittéförslaget, visade det sig

⁵¹ Lundvik (1990a, s. 209).

⁵² Citerat av Henriksson (1990a, s. 59).

⁵³ Citerat av *ibid.*, s. 65.

att de hade väsentligt olika uppfattning om vad detta egentligen innebar”.⁵⁴

FUIF-frågan hade inte fått någon lösning på Industriförbundets styrelsemöte. Edström hade inte släppt tanken på samverkan mellan föreningen och det nya utredningsorganet. I början av januari 1938 samlade han sexton industrichefer på Jernkontoret för att diskutera FUIFs framtid. Hans avsikt var att se till att föreningen utvecklades i den riktning Direktörsklubben hade angett, till ett starkt, självständigt utrednings- och opinionsbildningsorgan. För detta fick han emellertid inget gehör på mötet. ”Sex talare i rad deklarerade tämligen frankt att de helst såg att FUIF helt gick upp i Industriförbundet.”⁵⁵ Det konkreta resultatet av mötet blev att en kommitté på åtta personer tillsattes som fick i uppgift att precisera hur FUIFs verksamhet skulle överföras till Industriförbundet. Edström hade lidit nederlag.

Eller åtminstone ett halvt. Mötet på Jernkontoret beseglade inte FUIFs öde. Ett alternativ som hade diskuterats under mötet var att FUIFs verksamhet skulle överföras till den för Arbetsgivareföreningen och Industriförbundet gemensamma utredningsbyrån. När åttamannakommittén var klar visade det sig att den frångått tanken på att FUIFs verksamhetsområde skulle inlemmas i Industriförbundets. Exakt varför händelserna tog denna överraskande vändning lär väl aldrig riktigt gå att utröna. Sex av kommittémedlemmarna hade varit för en lösning inom Industriförbundet, men när kommittén förslag var klart visade det sig att de hade ändrat sig.

BESLUT

Kommitténs förslag behandlades i Arbetsgivareföreningens styrelse den 27 januari. Till mötet hade Gustaf Söderlund skrivit ett utförligt underlag. Han rekapi-tulerade det grundläggande skälet till varför ett utredningsorgan behövdes:

Utvecklingen efter kriget har medfört en allmän benägenhet inom snart sagt alla länder att låta politik och statsmakt gripa allt djupare in i det privata näringslivets organisation och verksamhet i syfte att fördela dess ekonomiska resultat i andra och jämnare proportioner än vad som skulle blija följden under ett system av full frihet. [...] Överallt gör sig en tendens gällande att reglera och dirigera, subventionera och beskatta, förhindra och påbjuda, allt eftersom staten anser ett ”allmänt” eller ”samhälleligt” intresse fordra det. På så vis har det dominerande problemet kommit att bli näringslivets förhållande till staten.⁵⁶

⁵⁴ Ibid., s. 66.

⁵⁵ Ibid., s. 68.

⁵⁶ Söderlund (1990, s. 225).

I denna situation stod näringslivet otillräckligt rustat för att bemöta interventionsförespråkarnas argumentation. Det framstod

... som ett behov att få till stånd, åtminstone för industrin, ett gemensamt utredningsorgan med uppgift att undersöka de större frågorna ur alla synpunkter och på sådana undersökningar grunda en argumentation, som kan vara representativ för näringslivet som helhet. Den för Svenska Arbetsgivareföreningen och Sveriges Industriförbund gemensamt beslutade utredningsbyrån är avsedd att bli ett sådant organ. [...]

Organets egentliga uppgift skall ... vara att verkställa utredningar av viktigare näringslivspolitiska frågor och på sådana utredningar uppbygga en så övertygande argumentation som möjligt. [...]

Att grundliga utredningar och övertygande argumentering äro behövliga för tillvaratagande av industrins intressen i förhållande till statsmakten är beroende på att industrin icke besitter någon politisk makt av betydelse. De, som äga den politiska makten i ett samhälle som vårt, äro de många individerna, särskilt de stora organiserade yrkes- eller intressegrupperna, vilka kunna samla en säker majoritet av röster vid de politiska valen. Även majoriteten behöver visserligen i ett demokratiskt samhälle underlag och argument för sina ståndpunkter, men i sista hand kunna brister härvidlag alltid ersättas av maktbefogenheter. Och ju större eller säkrare majoriteten är, desto mera brukar ett sådant utbyte av sakliga argument mot diktatoriskt handlande bli följd. Desto bättre utredningar och argument behöver då minoriteten i syfte att kunna på intellektuell väg övertyga de makt-havande. Desto effektivare apparat för argumenteringens utförande genom upplysning och propaganda behöver den också.⁵⁷

Gustaf Söderlund såg som naturligt att byrån på olika sätt skulle verka för spridning av utredningsresultaten och att dessa skulle kunna användas av industrin i syfte att propagera för dess åsikter, till exempel via pressen. Han drog emellertid en skarp gräns mellan denna typ av opinionspåverkan och renodlad politisk propaganda:

I den hittillsvarande pressverksamheten har ... också ingått propaganda av mera allmänt politisk (partipolitisk) art. Utgångspunkten har därvid varit kommunismens bekämpande, men härifrån har verksamheten med tiden övergått till att bli en propaganda för ”borgerlig” åskådning gentemot socialistisk, varvid dagsaktuella politiska frågor och händelser tagits under behandling. Den politiska propagandan har stått på ett skäligen lågt plan ... Vad den har gjort för nytta är svårt att säga. [...] den är av ett annat slag än den sakliga upplysningsverksamhet och objektivet argumenterande propaganda, som en ohjälplig minoritet måste begagna sig

⁵⁷ Ibid., s. 226.

av för att hos de maktavande få gehör för sina synpunkter. Om industrin lägger sig till med partipolitisk propaganda, som icke kan undgå att här och var bliva inobjektiv, förespeglande, hållningslös och bedräglig, så riskerar den att förlora även det inflytande, som objektiv bevisföring dock alltid besitter i ett demokratiskt samhälle. Den nya utredningsbyrån bör icke taga på sig en sådan risk. Vilja företagen stödja partipolitisk verksamhet och propaganda, må de göra det i andra former och lämna åt de partipolitiska organisationerna att bedriva arbetet.

Här går ... enligt min mening gränsen för den nya byråns verksamhet.⁵⁸

Söderlunds argumentation var lysande. Arbetsgivareföreningens styrelse accepterade den i dess helhet, samtidigt som den i mötesprotokollet fastslog att det vore ”naturligt, att ett organ av denna natur publicerade resultaten av sin verksamhet på ett eller annat sätt”.⁵⁹

I mitten på februari behandlades det föreslagna utredningsorganet i Industriförbundets arbetsutskott. Där accepterades en för SAF och Industriföreningen gemensam avdelning under ledning av en för de båda stiftarna gemensam delegation. Arbetet borde påbörjas snarast möjligt och en chef anställas.

I de båda besluten hade FUIFs roll helt utelämnats. Samma dag som arbetsutskottsmötet i Industriförbundet ägde rum, den 17 februari, träffades även FUIFs styrelse. Sigfrid Edström kunde då rapportera vad som hänt i arbetsutskottet, särskilt att det nya utredningsorganet inte skulle komma att befatta sig med politisk propagandaverksamhet. Han föreslog därför att FUIFs arbete skulle fortsätta som tidigare, tills man tydligare kunde urskilja konturerna av den nya organisationen. Sven Erik Österberg, som ju var den som mest energiskt drivit FUIFs sak, uttryckte sin tveksamhet inför det meningsfulla i att fortsätta och antydde att han skulle kunna tänka sig att lämna sin post som sekreterare för FUIF. Föreningens hela existens låg i stöpsleven. Styrelsen beslöt emellertid att arbetet skulle fortsätta, ”medan själva organisationen uppenbarligen skulle upphöra”.⁶⁰ Man uppdrog åt Edström att arbeta för att den nya utredningsbyrån skulle överta FUIFs organisation och för att Sven Erik Österberg skulle bli dess ledare.

Den 26 april 1938 skulle Sveriges Industriförbund hålla årsmöte. Inför detta hade Vilhelm Lundvik av styrelsen fått i uppdrag att utarbeta ett underlag för förbundets ställningstagande till det föreslagna utredningsinstitutet.⁶¹ Hans uttalande visar tydligt att han då, i slutet av mars, hade bytt fot. Precis som Söderlund, och före honom Edström, betonade han industrins underläge i förhållande till det politiska etablissemangen och precis som de andra två framhöll han ett utredningsinsti-

⁵⁸ Ibid., s. 227–228.

⁵⁹ Citerat av Henriksson (1990a, s. 224).

⁶⁰ Ibid., s. 75.

⁶¹ Lundvik (1990b).

tut som det bästa sättet att i någon mån ta sig ur underläget och få gehör för väl underbyggda synpunkter i ”de mera betydelsefulla frågor, av näringspolitisk och annan art, som äro eller kunna förväntas bliva av aktuellt intresse för industrien”.⁶²

Med detta uttalande var Vilhelm Lundviks motstånd mot det gemensamma utredningsorganet till ända. Industriförbundets årsmöte godkände arbetsutskottets förslag om stöd till institutet. Söderlunds linje hade segrat över Edströms. Det blev i slutändan inte i alla delar ”som Edström ville”⁶³ utan snarare ”som ... [Söderlund] önskade”.⁶⁴ SAF och Industriförbundet

... antog ... Söderlunds principer för industrins utredningsverksamhet. Direktörsklubben tänkte sig en verksamhet med uttalat politiska och propagandistiska syften och ville samarbeta med det nya institutet, men utgången blev ett ... bakslag för föreningen. Organisationerna drog en absolut gräns mellan utredningsarbete och partipolitik. Industrins utredningsinstitut fick en närmast vetenskaplig inriktning och skulle självt ta hand om publiciteten kring sina utredningar: någon borgerlig partipropaganda fick inte förekomma. ... det var Söderlund som utformade policyn och gav experterna en självständig maktställning inom organisationerna.⁶⁵

CHEFSFRÅGAN

Sven Erik Österberg blev aldrig chef för det nya utredningsorganet. Riktigt hur urvalet av kandidater till chefsposten gick till är inte riktigt klart, men att Sigfrid Edström var starkt engagerad står utom tvivel. Enligt Rolf Henriksson, ”bidrog troligen Edströms preferenser till att den som utsågs blev en person som var särskilt öppen för ... upplysningsfunktionens betydelse och som kanske också kunde gå med på att anordna en anständig begravning av FUIF”.⁶⁶

Till chefsposten fanns två kandidater. Först i ordningen var Per Jacobsson, född 1894.⁶⁷ Han hade läst nationalekonomi för David Davidson i Uppsala, fram till en jur. lic. På 1920-talet hade han varit tjänsteman vid Nationernas Förbund och 1938 var han anställd som utredningschef vid Bank for International Settlements (BIS) i Basel. Jacobsson var positiv när han av Gustaf Söderlund fick en förfrågan om att leda det nya institutet, men Baselbanken, som gärna ville behålla honom, kontrade med att erbjuda lönehöjning. Förhand-

⁶² Ibid., s. 230.

⁶³ Henriksson (1990a).

⁶⁴ Söderpalm (1976, s. 45).

⁶⁵ Ibid., s. 156.

⁶⁶ Henriksson (1990a, s. 78).

⁶⁷ Jacobssons biografi har skrivits av hans dotter. Se Jacobsson (1979).

lingarna med Jacobsson drog ut i juli månad, då han slutligen tackade nej. Jacobsson fortsatte sin karriär inom BIS tills han slutligen blev chef för Internationella Valutafonden (1956-63).

Den andre kandidaten var Ivar Anderson, född 1891.⁶⁸ Han var son till en patriarkalisk bryggare i Kalmar, ägare till Kalmar Bayerska Bryggeri, anlagt på 1840-talet, och hans svärfar ägde och drev Kalmar Bobinfabrik, som tillverkade trådspolar till textilindustrin. Ivar Anderson växte upp i en anda av ”småborgerligt [betonat] ... konservatism”,⁶⁹ i en lätt sömnig stad:

Kalmar med sina 12 000 invånare kunde vid sekelskiftet inte räknas till rikets minsta städer men inte heller till de starkt framåtgående. Den låg och väntade på ett uppvaknande, en morgondag, och behöll ännu småstadens lugna rytm. Där fanns ingen storindustri, ångkvarnen var det enda undantaget, stadens stolthet. Handel och hantverk florerade. Kalmar var köpstad för en rik landsbygd. Järnvägskommunikationerna var dåliga ... Men Kalmar var ”Sjö- och stapelstad”, den mesta trafiken gick sjöledes och staden hade en ganska ansenlig segelflotta, som transporterade trävaror till fjärran länder och spannmål till och från hamnar vid Östersjön och Nordsjön.⁷⁰

Ivar Anderson beskrev sig själv som

... en leklysten och uppslagsrik pojke, som levde ett fantasiliv i äventyrsböckernas värld. Jag hade oturen att bli sjuk under andra skolåret och förlorade en termin som knappt återhämtades med privatläsning. Underbyggnaden blev därför skral och det fick jag dras med under hela min skoltid. Särskilt besvärlig blev matematiken.⁷¹

Efter mogenhetsexamen 1909 läste Ivar Anderson vid Uppsala universitet. Han tog en fil. kand. 1911 i nordiska språk, litteraturhistoria (för den fruktade Henrik Schück) och statskunskap. Någon nationalekonomi ingick inte i examen:

[Jag] fick för mig att det skulle vara nyttigt att läsa lite nationalekonomi. Någon månad höll jag ut på professor David Davidsons föreläsningar om Knapps penningteori men insåg att det inte lönade sig att lukta på nationalekonomin utan att ämnet måste tas på fullt allvar om det skulle bli något resultat. Detsamma gällde om statistiken som jag gav upp, utan saknad, efter några flyktiga visiter på Karl Edvin Edins seminarieövningar.⁷²

68 Anderson har publicerat två memoarböcker: Anderson (1968, 1969). Hans son, Nils Elvander, har tecknat hans porträtt (Elvander 2006).

69 Elvander (2006, s. 33).

70 Anderson (1968, s. 11).

71 Ibid., s. 17.

72 Ibid., s. 27.

Däremot kände Anderson en stark dragning till statskunskapen:

Det var lätt och roligt att läsa statskunskap. Jag fick en fastare grund att stå på när jag i kamratkretsen eller i någon tidningsartikel skulle diskutera dagens politiska problem. Hur den svenska självstyrelsen vuxit fram, hur statsskicket utvecklats och nu fungerade, det var intressant att läsa och nyttigt att kunna. Intresset för politikens förgrundsgestalter väcktes.⁷³

Efter att ha kompletterat sin examen med betyg i historia avlade Ivar Anderson 1913 licentiatexamen i statskunskap för Johannes Boëthius och disputerade tre och ett halvt år senare för Boëthius efterträdare på den skytteanska lärostolen, Rudolf Kjellén, på en avhandling om förhållandet mellan riksdag och regering under Karl Johans-tiden, *Oppositionen och ministeransvarigheten. Parlamentariska strömningar i svensk politik 1809-40*.⁷⁴

Ivar Anderson var tidningsman under hela sitt yrkesliv, med undantag för den tid då han ledde Industriens Utredningsinstitut. Han hade under sommaren 1909 varit sommarvolontär på tidningen *Kalmar* som utkom tre dagar i veckan. Arbetet var inte helt enkelt:

Det hände ingenting under sommaren i Kalmar med omnejd, ingenting som kunde ge uppslag till reportage. Inga eldsvådor, inga svårare lagbrott. Det enda polisreportage som var tänkbart var att hålla ögonen på stadens två stadiga välkända "detektivkonstaplar", som iförda plommonstop och tjocka käppar brukade postera utanför järnvägsstationen för att i tid lägga vantarna på ogärningsmän från Stockholm och andra oroshärdar. Dessa upptäckte naturligtvis i god tid lagens väktare på stationsplan och skyndade att göra sin entré i staden från baksidan av stationen. Fylleribråk ansågs endast i undantagsfall värda en notis. Kommunalpolitiken låg nere. Mina små valhända kåseriförsök uppskattades i brist på bättre fyllnadsgods.⁷⁵

Två somrar senare gjorde Ivar Anderson ytterligare två månaders volontärtjänst, denna gång på *Stockholms Dagblad*. "Denna snart hundraåriga tidning betraktades ännu som det konservativa huvudorganet och lästes av ämbetsmän, akademiker och storborgare. Den ansågs vederhäftig men en smula tråkig."⁷⁶ Icke desto mindre fick de två månaderna Anderson att välja levnadsbana:

⁷³ Ibid., s. 32.

⁷⁴ Anderson (1917).

⁷⁵ Anderson (1968, s. 40).

⁷⁶ Ibid., s. 41.

För ... [den unge volontären] som tidigare bara sett ett par småstadstidningar med minimala resurser var allting stort och underbart. Här kändes verkligen en fläkt från den stora världen, här var man inne på ”äventyrets gata”, som journalisten kallats av en engelsk författare. Varje dag hade någon överraskning. Även om man var en av de obetydligaste kuggarna i maskineriet kände man spänningen.⁷⁷

Efter ytterligare några veckors vikariat på samma tidnings utrikesavdelning som t.f. chef sommaren 1913 blev Ivar Anderson tidningsman. I januari följande år blev han fast anställd på *Stockholms Dagblad* som politisk medarbetare. Där stannade han till 1917 då han flyttade till Linköping för att bli huvudredaktör (chefredaktör) för *Östgöta Correspondenten*, inledningen till vad som verkar ha varit den kanske mest harmoniska perioden i hans liv. ”Flyttningen till Linköping i oktober 1917 var inledningen till det lyckliga skede i mitt liv då jag fick vara tidningsman helt och fullt och icke behövde dela mig mellan riksdagsarbete och journalistik”, sammanfattar han i sina memoarer.⁷⁸ Anderson hade kommit till *Östgöta Correspondenten* för att rycka upp tidningen:

Dess ekonomi var god, den var tekniskt och ekonomiskt välskött och hade ett säkert ekonomiskt underlag i en förhållandevis betydande upplaga, spridd över västra och södra Östergötland och norra Småland, och i en för en landsortstidning ovanligt stor annonsstock. [...]

Vad som oroat *Östgöta Correspondentens* ägare var att tidningen icke följt med i utvecklingen till en allsidig nyhetstidning, icke moderniserats tillräckligt för att tillfredsställa sina yngre läsare. Det var här den nya redaktören väntades komma med uppslag och reformer.⁷⁹

Det var kanske inte alla av tidningens läsare som bedömde situationen på samma sätt som ägarna. Många läste helst om det som låg dem närmast om hjärtat, vilket var liktydigt med vad som hände i bygden:

Jag reste flitigt för att få kontakt med bygden, dess problem och människor och stämningen i läsekretsen. Det var lärorikt att studera medresenärerna i en tredje-klasskupé på någon av de smalspåriga järnvägarna, att se hur de läste sin tidning. De började med annonserna på sista sidan om smågrisar, auktioner, platssökande, lediga platser, gick sedan över till första sidan, där de läste de s.k. legala annonserna, dödsfall, förlovningar etc., vände så tillbaka till de många spalter med bygdenotiser och personalia som fyllde de flesta sidorna, läste rubrikerna på in- och utrikes nyhetsmeddelanden och kastade slutligen en flyktig blick på ledare och

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid., s. 70.

⁷⁹ Ibid., s. 71, 72.

pressklipp. Det var inte särskilt uppmuntrande för redaktören men onekligen upplysande.⁸⁰

Anderson tog situationen med fattning och gjorde vad han kunde:

Mina journalistår i landsorten gav inga lysande resultat i fråga om upplagestegringar, men jag tror mig kunna säga att jag lyckades göra Östgöta Correspondenten till en modern tidning och lägga grunden för tidningens starka frammarsch under de följande årtiondena.⁸¹

POLITIKERN IVAR ANDERSON

Under Linköpingstiden blev Ivar Anderson politiskt aktiv i lokala högerorganisationer. Han invaldes för Högern i riksdagens andra kammare 1924. Sex år senare flyttade han till Norrköping. Han hade fått ett erbjudande av sin före detta chef på *Stockholms Dagblad*, Gustaf Gustafsson, att överta dennes aktiemajoritet i den andra högertidningen i Östergötland, *Östergötlands Dagblad*. Med ekonomisk hjälp från sin far kunde Anderson förvärva tre fjärdedelar av den totala aktiestocken. Han var huvudredaktör för tidningen på samma gång som han satt i riksdagen. ”Att samtidigt vara tidningschef och riksdagsman var fullt möjligt på den tiden. Som riksdagsman hade han en konservativ agenda och verkade bland annat för jordbruksstöd, ett starkt försvar och nationell samling.”⁸² Priset för dubbelarbetet var emellertid högt. I juli 1978 bekände Ivar Anderson för sin son, Nils Elvander:

Ja Nils, jag vill att du ska veta att jag kommit fram till att 30-talet var ett mörkt decennium i mitt och familjens liv. Jag tog på mig för mycket arbete, för många uppdrag. Jag försummade familjen för karriären och den offentliga plikten. Ni blev lidande av detta.⁸³

Ivar Anderson blev en av högerledaren Arvid Lindmans närmaste medarbetare. I sin biografi över Lindman skriver han:

Det har synt mig vara en skyldighet mot Arvid Lindman att hans biografi skulle skrivas av någon, som följt honom i hans politiska arbete och kommit honom så pass nära som det är möjligt i sådan verksamhet. Att jag vågat påta mig uppgiften

⁸⁰ Ibid., s. 75–76.

⁸¹ Ibid., s. 87.

⁸² Jordahl (2009a, s. 35).

⁸³ Elvander (2006, s. 38).

kan således motiveras med att jag under de sista åtta-nio åren av hans politiska liv hörde till hans medarbetare inom andra kammarens högerparti och från hans sida fick röna mycket förtroende.⁸⁴

Det var mycket nära att Ivar Anderson blev Lindmans efterträdare:

Redan i början av 1935 års riksdag satte Lindman igång förberedande diskussioner om ledarevalet, och det konstaterades att det inom riksdagsgruppen fanns endast två kandidater, som kunde räkna på allmän anslutning: Gösta Bagge eller Ivar Anderson. Det rådde ingen motsättning eller konkurrens dem emellan; i själva verket var det Ivar Anderson som först fört fram Baggés kandidatur till Lindman och inom riksdagshögern. Båda ställde sig på partiets önskan till förfogande. Lindman satte Bagge främst, men när han fann att sympatierna inom partiet var tämligen jämnt fördelade på bägge lät han förstå att han accepterade vem av dem som fick flertalets röster.⁸⁵

Det blev Gösta Bagge – med minsta möjliga marginal:

Det tycks ha varit jämnt lopp in i det sista; men sedan Bagge vid en extra förbundsstämma i Allmänna valmansförbundet med någon rösts övervikt utsetts till partiordförande blev uppslutningen kring honom hundraprocentig och Lindman kunde med uppriktig tillfredsställelse konstatera att enigheten i partiet var obruten.⁸⁶

Nils Elvander sammanfattar sin fars fortsatta politiska karriär:

I fortsättningen stod han troget vid Baggés sida, och de två partiledarkandidaterna bildade tillsammans med två av partiets bondehövdingar en ledarkvartett som samarbetade i allt som rörde storpolitiken, partiet och riksdagsgruppen. Ivar utsågs 1936 att ingå i den svenska delegationen till NFs generalförsamling i Genève. Han blev samtidigt ledamot av utrikesnämnden; så kallades riksdagens utrikesutskott när det under konungens ordförandeskap sammanträdde för att behandla särskilt viktiga utrikes- och säkerhetspolitiska frågor. Vid samma tid valdes han också till ordförande i bevillningsutskottet, där riksdagens beslut i skattefrågor förbereddes – en på den tiden betydelsefull position.⁸⁷

⁸⁴ Anderson (1956, s. vi).

⁸⁵ Ibid., s. 356–357.

⁸⁶ Ibid., s. 357.

⁸⁷ Elvander (2006, s. 37).

Under sin politiska karriär kom Ivar Anderson alltmer att engagera sig i ekonomiska frågor. Enligt egen utsago hade han ”här och var börjat betraktas som partiets ’ideolog’, om en sådan term kan anses tillätlig för att beteckna ett i själva verket mycket blygsamt försök att utforma partiets ekonomiska politik”.⁸⁸ Som vi redan har konstaterat, saknade han formell ekonomisk skolning. Andersons främsta ekonomiska merit var att han var Högerens skatteexpert i riksdagen och att han i största allmänhet var välorienterad i samhällsekonomiska frågor. Enligt vad han själv skriver var det de mera handfasta uppgifterna som främst lockade honom i riksdags- och partiarbetet:

Näringspolitik och skattefrågor hade ... börjat bli mitt huvudintresse. Jag hade lagt märke till att ganska få inom partiet ägnade dessa frågor större uppmärksamhet och att Lindman behövde någon som kunde uträtta grovgörot i sådana stycken. Så jag tog en chans samtidigt som jag kunde tillfredsställa min egen önskan att få konkreta och praktiska uppgifter att syssla med; det partipolitiska smågrälet och lurpassandet föreföll alltmer meningslöst.⁸⁹

1929 hade Ivar Anderson blivit suppleant i bevillningsutskottet, ”och där fick jag under hela 1930-talet min huvudsakliga uppgift i riksdagsarbetet”,⁹⁰ slutligen, från 1936, som ordförande.

När Anderson fick erbjudandet att bli chef för Industriens Utredningsinstitut dubbelarbetade han fortfarande som tidningsredaktör och riksdagsman. Kanske var det hans praktiska, handfasta, inställning till riksdagsarbetet som gjorde att han av Sigfrid Edström sågs som en lämplig ledare för det nystartade institutet. Som utrednings- eller forskningsledare var han emellertid, med sin bristande ekonomisk-teoretiska bakgrund, klart mindre lämpad än Per Jacobsson.

Även Ivar Anderson dröjde med att svara på budet från det nya institutet. Augusti 1938 gick och på månadens näst sista dag skrev Sigfrid Edström ett brev till Gustaf Söderlund där han framförde en tredje chefskandidat, Gustav Lindstedt i Eslöv, hovrättsråd till professionen, för den händelse att Andersons tvekan till sist skulle resultera i ytterligare ett nej. Inte heller Lindstedt var någon idealisk kandidat, men han var kanske väl så god som Anderson:

Edströms förslag kan kanske förefalla något bisarrt, men Lindstedts kvalifikationer för posten som chef för ett samhällsekonomiskt inriktat utredningsinstitut var formellt sett kanske inte sämre än Andersons. Trots sin höga juristskolning och domstolsorienterade titulärbara hade Lindstedt erfarenhet av riksdagsarbete och

⁸⁸ Anderson (1968, s. 185).

⁸⁹ Ibid., s. 163.

⁹⁰ Ibid., s. 168.

Ivar Anderson bakom skrivbordet (foto: Svenskt Pressfoto).

Källa: IFNs bildarkiv.

av många offentliga utredningsorienterade uppdrag av socialpolitisk och ekonomisk-politisk karaktär. Han hade från trycket utgivit ett flertal skrifter i sådana ämnen.⁹¹

Under senare halvan av september svarade emellertid Anderson äntligen, positivt, men uppenbarligen med en del förbehåll:

Svaret ledde ... till en överenskommelse som innebar att Anderson tills vidare, och fram till en eventuell kommande övergång till posten som chefredaktör för Svenska Dagbladet, skulle åta sig uppgiften att starta institutet och leda arbetet under dess uppbyggnadsperiod.⁹²

Ivar Anderson anställdes formellt den 11 november 1938. Industriens Utredningsinstitut hade sjösatts.

91 Henriksson (1990a, s. 80).

92 Ibid.

KAPITEL 4

TRE ÅR – TVÅ CHEFER

I februari 1939 flyttade Industriens Utredningsinstitut in i sina lokaler på Malm-torgsgatan 8, i Industriförbundets hus vid Brunkebergs torg. Där skulle institutet stanna fram till början av 1960-talet. Samtidigt fick det sitt första arbetsprogram:¹

Organets uppgift är *dels* att genom utredningar på längre sikt göra industrien bättre rustad att möta de problem och uppgifter, som utvecklingen på de ekonomiska, politiska och sociala områdena kan komma att framkalla, *dels* att biträda vid behandlingen av aktuella industripolitiska uppgifter, *dels* slutligen att bedriva upplysningsverksamhet för att främja de syften, som motiverat organets inrättande.²

Programtexten preciserade vilka de viktigaste problemområdena kunde förväntas bli. Först kom förhållandet mellan staten och näringslivet. Hotet om statsingripanden i den industriella verksamheten sågs som lika levande som när Sigfrid Edström träffade Per Albin Hansson 1934. Programdokumentet betonade att ”en väsentlig del” av verksamheten antagligen skulle komma att koncentreras till detta område. Närmast gällde det att sammanställa svenska och utländska argument för och erfarenheter av statsingripanden i syfte att hitta motargument mot ”en statssocialistisk och etatistisk politik”, i första hand praktiska sådana, men ”även de konstitutionella och rättsliga frågorna” skulle upptas till behandling.³

Dokumentet präglas av självinsikt:

Industriens ”självhjälpsproblem” böra utredas i syfte att finna praktiska argument mot statsingripanden och för att belysa vådorna av att industrien själv i onödan påkallar statens hjälp. Hittills vunna resultat av sanerings- och konsolideringssträvanden från industriens sida belysas. Arbetslöshetsfrågan, penningpolitiken och tullpolitiken ägnas särskild uppmärksamhet.⁴

¹ Programmet finns i IUI (1939). Det är omtryckt i IUI (1990).

² IUI (1990, s. 231).

³ Ibid.

⁴ Ibid.

Den andra huvudpunkten i programtexten utgörs av ”en utredning på längre sikt” om svensk industris utvecklingsmöjligheter och förutsättningarna för ny industriverksamhet. Även här andas dokumentet självsikt:

Denna utredning bör söka ge svar på frågan, i vad mån farhågorna för minskad aktivitet och bristande initiativ inom den svenska industrien äro berättigade samt klargöra orsakerna till den minskade benägenheten att ikläda sig företagarrisker. Särskild uppmärksamhet bör ägnas åt de faktorer, som påverka industriens normala expansion samt de naturliga förutsättningarna för upptagandet av ny industriverksamhet.⁵

Detta var skrivet på förekommen anledning. På våren 1935, ett halvår efter publiceringen av makarna Myrdals *Kris i befolkningsfrågan*,⁶ hade regeringen tillsatt en befolkningskommission under ledning av Gunnar Myrdal för att få till stånd en allsidig belysning av befolkningsproblemets alla aspekter. I kommissionens slutbetänkande⁷ ingick ett kapitel av Ingvar Svennilson: ”Det nationalekonomiska underlaget för vår framtida folkförsörjning”. Det behandlade näringslivets framtidsutsikter i tämligen pessimistiska ordalag. IUI-programmets text hänvisade direkt till Svennilson. Hans resonemang ”bör uppmärksammas”.⁸

Det som påkallade uppmärksamhet var att Svennilson hade framkastat tesen att den goda utvecklingen för det svenska näringslivet verkade vara av engångsnatur. De krafter som hade drivit utvecklingen fram till 1930-talet skulle förmodligen inte kunna göra det även därefter. Den svenska expansionen baserades på stapelvaror från skog och gruvor, varor med hög internationell efterfrågan och tillräckligt högt pris för att klara långväga transporter.⁹ Som Knut Wicksell hade varnat för redan 1910 var tillgången på skog och malm dock begränsad¹⁰ och den skulle därför komma att lägga hinder i vägen för industrins fortsatta tillväxt.

Sverige hade under 1930-talet delvis räddats av en undervärderad krona. Tack vare detta hade exporten stimulerats, samtidigt som importen hindrats. Svenska producenter hade trängt ut utländska på hemmamarknaden. Svennilson höll emellertid för troligt att importsubstitutionen i stort sett hade nått vägs ände. Hemmamarknaden var mättad. Samtidigt skulle råvarubristen komma att hålla tillbaka exporten.

Ännu allvarligare var befolkningsutvecklingen. På 1930-talet var födelsetalen

⁵ Ibid., s. 232.

⁶ Myrdal och Myrdal (1935).

⁷ SOU 1938:57.

⁸ IUI (1990, s. 232).

⁹ Jfr Lundahl (1998, kapitel 3).

¹⁰ Wicksell (1910).

alldeles för låga för att de skulle kunna stimulera industrins fortsatta expansion. Under de tidigare decennierna hade befolkningstillväxten både tillgodosett industrins arbetskraftsbehov och stimulerat konsumtionen av varaktiga konsumtionsvaror och bostäder. Barnkullarna var förhållandevis små och pensionärernas antal var inte så stort att det hotade de arbetande åldersgruppernas konsumtion. Kombinationen av en förväntad befolkningsminskning och en allt äldre befolkning skulle dock, enligt Svennilson, komma att hålla tillbaka sparande och kapitalbildning, och därmed även tillväxten.

Ingvar Svennilsons farhågor sågs som så allvarliga i den av i huvudsak Ivar Anderson utarbetade programtexten för IUI att utredningen av industrins framtid krävde en långsiktig insats av en särskild person, men inte nog med det. Programtexten talar också om en mindre kommitté av industrifolk som skulle biträda utredningen, ett särdrag som skulle löpa som en röd tråd genom IUIs fortsatta verksamhet. Gruppen skulle dock som ledare ha en vetenskapsman. Den som identifierades var Sune Carlson. Han hade doktorerat vid University of Chicago på avhandlingen *A Study on the Pure Theory of Production*, en bok som inte bara var nationalekonomisk utan dessutom vette åt det företagsekonomiska hållet.¹¹ Carlson var följaktligen en för det nya utredningsinstitutet synnerligen intressant person.

Den aviserade industriutredningens omfattning var ambitiös:

Utredningen skall omfatta bl.a. finansieringsproblemet, förhållandet mellan banker och industri, emissionsverksamheten, arbetareproblemet, lokaliseringsfrågan, den tekniska forskningen, och skatteproblemet. På åtskilliga punkter får utredningen anledning att belysa de politiska ingripandenas och de sociala reformernas återverkan på industriens utvecklingsmöjligheter.¹²

Den tredje problemställningen var relativt underordnad, en enkel opinionsundersökning. ”Den av Industriförbundet planerade undersökningen av arbetareungdomens inställning till de ekonomiska problemen kan möjligen överflyttas till organet, som för denna uppgift bör anlita särskilda krafter.”¹³

IUIs programdokument listade också ett antal uppgifter som borde gå att genomföra ”utan att mera djupgående utredningar påkallas”.¹⁴ Dit hörde arbetarpensioneringen, en granskning av ett förväntat förslag från näringsorganisations-sakkunniga (under ledning av Bertil Ohlin) och rationaliseringsutredningens kommande betänkande, frågan om småindustrins ställning, industrins förhål-

¹¹ Carlson (1939).

¹² IUI (1990, s. 232).

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

lande till handeln, skattefrågor (den nya bolagsbeskattningen) och riksdagsfrågor med anknytning till industrin.

Slutligen gjorde programtexten en markering om upplysningsverksamheten. Den ”torde ej från början böra få ett alltför framträdande rum i organets verksamhet. Den bör växa fram utan att den yttre apparaten alltför starkt markeras.”¹⁵ Dock ville man hålla kontakt med pressen och utge egna småpublikationer:

Nära kontakt bör ... sökas med ledande pressorgan och varje möjlighet att sprida saklig upplysning om industriens förhållanden och dess synpunkter på aktuella problem tillvaratagas. Utgivandet av broschyrer och småskrifter bör planeras. En möjlighet till en mera ingående och saklig behandling av industriens frågor, ur de synpunkter som organet skall företräda, erbjudes genom artiklar i tidskrifts- och fackpressen.¹⁶

Rolf Henriksson hävdar att citatet ”röjer emellertid att man dock på sikt önskade att ... [upplysningsverksamheten] skulle få en central position”.¹⁷ Han antyder att formuleringen om att den bör få expandera ”utan att den yttre apparaten alltför starkt markeras” skulle innebära att den ”skulle få expandera utan att institutets resurser i samma mån utökades: den skulle således kunna komma att på sikt tränga tillbaka de andra huvuduppgifterna”.¹⁸

En mer naturlig tolkning av formuleringen om ”den yttre apparaten” är att IUI ville bedriva upplysnings- och opinionsbildningsverksamhet utan att framhäva vem som låg bakom för att verksamheten inte skulle avfärdas som ren propaganda från en kapitalistisk megafon.

En tredje tolkning är att upplysningsverksamheten skulle växa fram utan stora yttre åtbörder, i takt med tillväxten i institutets övriga verksamhet. Henriksson framhåller själv att ”institutet under [sina första två chefer] Anderson och [Ragnar] Sundén aldrig kom att dras in i något tyngre upplysningsarbete”,¹⁹ och i de minnesanteckningar han 1949 gjorde om sin tid som chef för IUI skriver Ivar Anderson:

När utredningsinstitutet den 1 februari 1939 började sin verksamhet, angavs verksamheten ... klart och bestämt vara ett sakligt utredningsarbete och icke propaganda. Det nya organet skulle således genom utredningar och opartiska undersökningar av aktuella problem skaffa material för ett allsidigt bedömande av dessa problem ur näringslivets synpunkt. Detta var den ena uppgiften. Den andra, som

¹⁵ Ibid., s. 233.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Henriksson (1990a, s. 124).

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., s. 125.

vid starten tillmättes icke mindre betydelse, utgick från behovet av förberedelse och planering på längre sikt, när det gällde industriens huvudproblem, både i förhållande till statsmakterna och ifråga om de inre uppgifterna.²⁰

Den mindre ambitiösa tolkningen av upplysningsuppgiften får också stöd av den snabba avvecklingen av relationerna med FUIF. Som framgått av kapitel 3 var upplysningsverksamhet en kärnpunkt i FUIFs verksamhet. Hade detta också varit fallet med IUI hade det funnits anledning att behålla, och kanske också vidareutveckla, relationerna mellan det nya utredningsinstitutet och FUIF. ”Men kontakterna mellan IUI och FUIF kom inte att odlas länge och FUIF försvann alltmer ur IUIs annaler. Efter Edströms avgång ur IUIs styrelse 1943 tycks de ha upphört så gott som helt.”²¹

Som vi ska återkomma till nedan vittnar emellertid IUIs årsredogörelser för 1940 och 1941 om en betydande publicerings- och föredragsverksamhet riktad till en större allmänhet under de första åren. Vilken utvecklingen skulle ha blivit på sikt är omöjligt att fastslå, för när Ingvar Svennilson 1941 tillträdde chefskapet för IUI kom han att ”som en av sina första åtgärder som chef, avveckla denna uppbindning av institutet [till upplysningsverksamheten] såväl formellt som reellt”.²²

PERSONALREKRYTERING

Samtidigt som IUIs verksamhetsprogram utarbetades påbörjades personalrekryteringen. Ivar Anderson anställde själv Ragnar Sundén och Axel Carlsson, som i slutet av 1941 bytte efternamn till Iveroth.²³ De blev Andersons närmaste män. Båda var på plats när institutets verksamhet inleddes.

Ragnar Sundén blev IUIs formelle andreman. Han tillförde den nationalekonomiska kompetens som Ivar Anderson saknade, särskilt i skattefrågor. Sundén, född 1907, hade ingen högre formell nationalekonomisk utbildning. Han hade gått på Handelshögskolan 1927–29 och hade därefter tagit en jur. kand. Från 1936 hade han varit anställd på finansdepartementet. Genom sin verksamhet där hade han kommit i kontakt med Konjunkturinstitutet, som börjat sin verksamhet 1937. Han hade samarbetat med Erik Lundberg, skrivit några promemorior med honom och gjort bilagor till de första rapporterna från institutet.

Axel Carlsson, född 1914, började på IUI som amanuens, men avancerade snabbt till sekreterarposten. Även Carlsson hade en examen från Handelshögsko-

²⁰ Anderson (1990, s. 259).

²¹ Henriksson (1990a, s. 83).

²² *Ibid.*, s. 126.

²³ Vi kommer att referera till honom som Carlsson t.o.m. 1941 och därefter som Iveroth.

lan. Han hade diplomerats året före IUIs start, 1938. Redan tidigare hade han börjat som kamrer på skjortfabriken Anagra. 1937 hade han också blivit hallåman vid Radiotjänst. ”Det måste ha varit mycket hedrande förstår jag efteråt, eftersom vi blev endast två stycken antagna bland 500 sökande.”²⁴ Det var Carlsson som påannonserade andra världskrigets utbrott. Hans ekonomiska specialområde var ekonomisk geografi, där han hade studerat för Handels rektor Ivar Högbom.²⁵

En gång på vintern 1938 före världskrigets utbrott befann jag mig på ett slädparti på en gård i närheten av mitt hem på Ekerö. Festen gick av stapeln under stort jubel efter en lyckad gammaldags slädfärd med facklor under snötyngda granar. När vi kom hem vidtog måltid och kaffe m.m. och dans. Då kom ett telefonsamtal som uppgavs vara till mig. Telefonen stod i dansrummet och det tog någon tid att hitta mig men då strömmade in i hörluren det livliga flödet från svenska folkdanser. Det var Ivar Anderson, förstakammarhögerns ordförande, som ringde och han ville få ett sammanträde med mig. Jag var inte riktigt på det klara med vad det gällde. Han hade letat efter mig länge och bad om ursäkt för att han ringde vid den tiden på dygnet. Eftersom det var en lördagskväll, trodde jag det var viktigt och accepterade genast den tid han föreslog till sammanträffande. Detta ägde rum i Stockholm efter några dagar. Jag träffade då också dåvarande statssekreteraren i Ecklesiastikdepartementet, Ragnar Sundén. Det visade sig att man ville sätta upp Industriens Utredningsinstitut (IUI). Institutets ledning skulle bestå av Ivar Anderson, chef, Sundén, generalsekreterare och mig själv, amanuens, enligt ordningsregler. Vi kom snabbt överens därvidlag, allra helst som min lön på 500 kronor på Anagra höjdes till 1 000.²⁶

Axel Carlsson arbetade parallellt på Radiotjänst och IUI fram till 1941, när han blev IUIs sekreterare.

... genom Iveroth tillfördes IUI ... en ... viktig kontaktyta. Iveroths personliga läggning hade redan vid denna tid [1939] lett honom några steg in på en ”public relations”-bana genom att han börjat medverka som programledare vid Radiotjänst. Denna mediakontakt tog han med sig till sin nya anställning.²⁷

Axel Carlsson skulle komma att bli en för institutet på flera sätt betydelsefull person. Tore Browaldh har i sina memoarer beskrivit sitt första intryck av honom, ”när jag första gången träffade honom i samband med att jag skulle ta över hans uppgif-

²⁴ Iveroth (1994, s. 41).

²⁵ I Axels Iveroths korrespondens från IUI-tiden, på Centrum för Näringslivshistoria, finns en uppsats av honom, från det geografiska seminariet på höstterminen 1936 (Carlsson (1990a, s. 100), 1936).

²⁶ Ibid., s. 44.

²⁷ Henriksson (1990a, s. 100).

ter på institutet. Det som först slog mig var det väldiga formatet, inte bara i faktisk kroppsstorlek utan också i inre egenskaper, energin och bredden på hans intressen.”²⁸

”Iveroth blev ... genom sin blotta personlighet redan från början mycket av institutets dynamo”, skriver Rolf Henriksson.²⁹ Hans ekonomisk-geografiska bakgrund kom också att sätta sin prägel på IUI. Institutets två första större utredningar skulle båda få uttalad regional karaktär.

Fram till hösten 1939 bestod IUI i princip endast av Ivar Anderson, Ragnar Sundén, 32 år, och Axel Carlsson, 25. I oktober anställdes ytterligare en civilekonom från Handelshögskolan, Rolf von Euler-Chelpin, och i december Eric Heinertz, med en Dr Phil. från Basel. von Euler hade företagsekonomisk inriktning och fyllde därmed en kompetenslucka på institutet. Heinertz bakgrund var troligen humaniora och hans uppgift blev framför allt att ägna sig åt utlandsbevakning.

von Eulers insatser på IUI kom att hackas sönder av upprepade halvårsvisa militärtjänstgöringar, med början i april 1940. Även löjtnant Axel Carlsson blev inkallad. Detta krävde rekrytering av vikarier. På våren 1941 anställdes Hans Rosell som ersättare för von Euler i det kamerala och statistiska arbetet. Heinertz, däremot, fick vara i fred för de militära myndigheterna och kunde därför både lämna rapporter om vad som hände på den internationella scenen och bidra till utredningsverksamheten på andra sätt.

När Rosell anställdes hade Ivar Anderson redan, den 1 juli 1940, lämnat IUI för att tillträda tjänsten som chefredaktör för *Svenska Dagbladet*. Hans avgång var förväntad. Den hade anteciperats redan när han tillträdde och hans kontrakt löpte bara på ett år. Anderson efterträddes som institutschef av Ragnar Sundén, först som tillförordnad och från februari 1941 som ordinarie chef.

Anderson förestod bara IUI under ett drygt år, men lyckades ändå uträtta en hel del:

Andersons primära uppgift får anses ha varit organisatörens. Han förberedde institutets start och rekryterade den första staben, samt strukturerade verksamheten under inledningsskedet. Det var troligen Anderson som främst utformade IUIs första arbetsprogram. Hans roll som arbetsledare vid institutet var något mindre. Han kom att delegera en avsevärd del av denna uppgift till sin andreman, Ragnar Sundén men engagerade sig dock i några av de viktigaste verksamhetsgrenarna. Han var själv initiativtagare till den mest omfattande av alla institutets utredningar, Norrlandsutredningen. Hans största arbetsinsats gällde dock de uppgifter IUI utförde som biträde vid näringslivets konferens med staten i maj-juni 1939 rörande aktuella industripolitiska problem.³⁰

²⁸ Browaldh (1976, s. 71).

²⁹ Henriksson (1990a, s. 99).

³⁰ Ibid., s. 103–104.

Ivar Anderson (foto: Svenskt Pressfoto).
Källa: IFNs bildarkiv.

Andersons facit var gott:

Ivar Andersons tid som chef för IUI var visserligen kort, men det som under denna dramatiska period hände vid det lilla institutet hade hög potens. Insatt i sitt större tidssammanhang hade Andersons period också avgörande betydelse för institutets fortsatta utveckling. I dubbel måtto gjorde således Anderson en viktig insats. Han kunde känna sig nöjd med vad han lyckats uträtta och omdömet om hans chefsutövning tycks ha varit starkt uppskattande.³¹

Vari bestod då Andersons insats?

STATEN OCH NÄRINGSLIVET

När Ivar Anderson blev chef existerade Industriens Utredningsinstitut bara som ett beslut. Det blev hans uppgift att organisera verksamheten och ge institutet en organisatorisk form. Anderson sammanfattade 1949 sin tid som chef för IUI i några korta minnesanteckningar. Där konstaterar han: ”En rad aktuella problem trängde mycket snart i förgrunden och lade beslag på institutets arbetskraft.”

En del riksdagsfrågor krävde uppmärksamhet, skattefrågor behandlades i samarbete med näringslivets skattedelegation, inlägg från industrihåll i den aktuella diskussionen förbereddes osv. [...] Bland de aktuella uppgifter som sysselsatte institutet under förra delen av 1939, vill jag nämna den s.k. Sandviksfrågan, det ganska besvärliga industriproblem, som uppstod i samband med Mo & Domsjös beslut att lägga ner Sandviks ångsåg. Institutet gav uppslaget till och medverkade vid

³¹ Ibid., s. 104–105.

den lösning av frågan, som under sommaren 1939 uppnåddes genom samverkan av ett stort antal norrlandsindustrier.³²

Riksdagsbevakningen var uppenbarligen en direkt konsekvens av Ivar Andersons eget politiska engagemang:

Anderson [förde], på grund av sin ledande ställning inom Högern, för vilken han var andrakammarrepresentant, ... in institutet i ett snarare konservativt än liberalt kontaktnät. I riksdagen involverades Anderson i skatte- och penningpolitiska frågor och sådana kom därmed att i ganska hög grad hamna även under institutets tak. Hans pressmannabakgrund torde också ha satt sin prägel på institutet. Det var troligen genom Andersons försorg som institutet kom att ordna en löpande bevakning och rapportering om vad som hände i riksdagen. Rapporterna kom veckovis i form av konfidentiella stencilöversikter och utsändes till en uppenbarligen mycket utvald grupp abonnenter.³³

Det är uppenbart att de kortsiktiga arbetsuppgifterna redan från början tenderade att inkräkta på det utrymme som var avsett för de långsiktiga utredningarna. I institutets årsredogörelse för 1940 kunde man läsa följande:

Arbetet vid institutet har under 1940 i väsentliga delar kunnat bedrivas efter de huvudlinjer, som vid institutets grundande uppdrogos för dess verksamhet. Givetvis har dock en anpassning av arbetsuppgifterna till de på grund av kriget ändrade förhållandena eftersträvat och efter prövning av institutets styrelse genomförts. Vid sidan av de på längre sikt lagda utredningar, som pågått inom institutet, har i enlighet härmed ett vidgat utrymme beretts uppgiften att biträda de industriella organisationerna vid behandlingen av aktuella industripolitiska spörsmål.³⁴

Krigsutbrottet ändrade förutsättningarna för IUIs arbete radikalt. I sina minnesanteckningar skriver Ivar Anderson:

Allt intresse koncentrerades på de nya brännande problem, som krigsutbrottet framkallade och som i en generell term sammanfattades i ordet ”beredskapsåtgärder”. Institutet togs under hösten 1939 och våren 1940 i allt större utsträckning i anspråk för dessa uppgifter. Det medverkade sålunda i utredningar för att fastställa det aktuella läget på olika områden och de närmaste behoven, och uppmärksamheten inriktades också i ökad utsträckning på de regeringsförslag till riksda-

³² Anderson (1990, s. 259–260).

³³ Henriksson (1990a, s. 104–105).

³⁴ IUI (1940b, s. 1).

gen, i vilka de första trevande insatserna göras för att bygga upp reglerings- och kommissionsväsendet.³⁵

Under rubriken ”Utredningar i dagsfrågor” listade årsredogörelsen för 1940 undersökningar av industriella omställnings- och anpassningsproblem, investeringsplaner inom den svenska industrin, förändringarna i världshandeln, de tyska planerna på en ekonomisk nyordning i Europa (varom mera nedan) och utarbetande av ekonomiska översikter för Industriförbundets och Arbetsgivareföreningens årsredogörelser. Ivar Anderson, Ragnar Sundén och Axel Carlsson hade dessutom offentliga uppdrag. Anderson tog med hjälp av IUI under våren 1939 fram ett underlag för de handelspolitiska förhandlingar med Storbritannien som resulterade i ett handelspolitiskt avtal före krigsutbrottet³⁶ och under 1940 var han sakkunnig i frågor om utformningen av de statliga inkomst-, förmögenhets- och krigskonjunkterskatterna. Sundén drogs in i en utredning om ”särskild beskattning å lyxbetonade eller umbärliga varor” och Carlsson anlätades som sekreterare i 1940 års statliga hantverks- och småindustriutredning.³⁷

Den ojämförligt viktigaste av de kortsiktiga arbetsuppgifterna inom IUI under Ivar Andersons chefsperiod utgjordes emellertid av institutets, och främst då Andersons egen, insats i den dialog som på våren och försommaren 1939 kom att föras mellan staten och det privata näringslivet i Sverige. Anderson betonar den i sina minnesanteckningar,³⁸ och Rolf Henriksson betecknar den som hans ”största arbetsinsats”.³⁹ I början av november 1938 hade finansministern, Ernst Wigforss, hållit ett föredrag på temat ”Samarbete mellan staten och det enskilda näringslivet” inför Göteborgs börssällskap.⁴⁰ Även handelsministern Per Edvin Sköld hade därefter tagit upp samma fråga. Båda hade inviterat näringslivet till samarbete, inviter som emellertid inte hade gått till de för näringslivet gemensamma organisationerna, utan till individuella företag, främst storföretag. Förmodligen var det på förekommen anledning som IUIs första arbetsprogram innehöll följande passus:

Vid årets riksdag bör särskilt uppmärksammas de förslag till fullmaktslagar, som där torde komma att framläggas. Dessa böra granskas även ur den synpunkten att de kunna vara utslag av en tendens att med krigshushållningen

³⁵ Andersson (1990, s. 261).

³⁶ *Ibid.*, s. 119.

³⁷ IUI (1940b, s. 4). Vi återkommer till Carlssons egen utredning av hantverk och småindustri för IUIs räkning i kapitel 5.

³⁸ Anderson (1990).

³⁹ Henriksson, (1990a, s. 104).

⁴⁰ Wigforss (1941).

som motivering genomföra en långt gående kontroll över näringslivet redan i fredstid.⁴¹

Regeringens ovilja att vända sig till organisationerna i stället för till företagen ogiljades av industrin:

Detta väckte misstänksamhet inom industrikretsarna. I förhållande till staten var man angelägen att uppvisa en enad front. Uppgiften var svår nog även om det bara hade gällt storföretagen, men det var inte bara de största företagen som måste hållas i ledet utan även den stora gruppen småföretag. Sistnämnda grupp hade inte i alla industripolitiska frågor någon självklar intressegemenskap med de större företagen, särskilt inte i de sociala ansvarsfrågor som nu började bli aktuella.⁴²

Ivar Anderson noterade problemet:

Regeringen höll täta överläggningar med industriförbundets och exportföreningens chefer och med enskilda industrimän. Det låg en fara i att dessa konferenser med enstaka industrimän skulle försvåra ett enhetligt uppträdande av industrien när ett sådant var påkallat. Det saknades icke varsel härom. Det var också nödvändigt att näringslivets intressen tillvaratogs från första stund vid tillsättande och instruerande av de kommissioner som fördes fram på löpande band för att administrera olika sidor av den statliga beredskapen.⁴³

I de sociala frågorna hade storindustrin i slutet av 1930-talet manifesterat en vilja att mer än tidigare engagera sig i sociala frågor som betingades av dess verksamhet och ta på sig kostnader för att lösa dessa, men inte på vilka villkor som helst:

När storindustrin axlade ett samhällsansvar var det delvis för att bättre kunna förebygga eventuella statliga regleringar och ingrepp av planhushållningstyp och det axlade ansvaret fick inte leda till att den offentliga sektorn ökade. [...] Inom dessa kretsar framhölls det som viktigt att man höll på ”självhjälpsprincipen” och inte vände sig till ”offentliga kassor” och bad om hjälp i krislägen. Utan en sådan avhållsamhet var det svårt att förhindra ökade offentliga pålagor för att finansiera dylikt offentligt bistånd.⁴⁴

Sett i ett regionalekonomiskt perspektiv var problemet allvarligt:

41 IUI (1990, s. 233).

42 Henriksson (1990a, s. 116).

43 Anderson (1969, s. 17).

44 Henriksson (1990a, s. 116).

Utanför de största städerna kom ... [stor]företag ofta att dominera näringslivet på sina orter eller i sina landsändar. De gamla mellansvenska bruksföretagen hade här genom decennierna utvecklat ett visserligen patriarkaliskt men ändå socialt stödsystem för sin befolkning. De yngre stora skogsbolagen i Norrland hade däremot i stort sett försummat dessa uppgifter. Man började emellertid även i dessa företag nu inse nödvändigheten av att något gjordes. Man insåg emellertid då också att ett vidgat socialt ansvarstagande inte kunde bli mindre än ett ansvarstagande för hela orter och även för den region där man dominerade.⁴⁵

Direktörsklubben hade engagerat sig i den industripolitiska och sociala frågan. Sven Erik Österberg skrev i januari 1939 en promemoria som användes som underlag på ett sammanträde på Industriförbundet i början av februari, och redan på IUIs första styrelsesammanträde den 9 februari engagerades institutet i bildandet av ett Näringslivets Råd vars uppgift blev att förbereda en gemensam ståndpunkt inför förhandlingarna med staten:

Nu var det inte längre fråga om teoretiska diskussioner om förhållandet mellan stat och näringsliv utan om aktuella praktiska spørsmål, kolimport, motorbränsle, trafikfrågor, kraftfoder och gödningsämnen, utbyggnad av elektricitetsnätet, prisfrågor och arbetsmarknaden m.m. Utrikeshandelsfrågorna låg bakom, ständigt påmindes man om hotet om avspärning.⁴⁶

Därefter hamnade frågan i statsrådsberedningen, dit ledande industrirepresentanter också hade inbjudits. ”Jag deltog också i egenskap av industrirepresentanternas sekreterare”, skriver Anderson.⁴⁷ Resultatet av sammanträdet i statsrådsberedningen blev att man ”enades ... om att övergå till en ingående och systematisk behandling av det problemkomplex man nu i största allmänhet diskuterade”.⁴⁸ Till grund för denna behandling skulle läggas en av Ernst Wigforss utarbetad promemoria.⁴⁹ Den var klar i slutet av april. Att bemöta den blev IUIs uppgift. De frågor som upptogs till behandling var till exempel näringslivets roll i konjunkturutmattningen, utnyttjandet av Sveriges naturtillgångar, den tekniska utvecklingen, den internationella handeln och konkurrensen inom näringslivet.

Ivar Anderson hade IUIs svar klart den 16 maj, som förberedelse till den konferens som skulle hållas med regeringsidan. Där klargjordes näringslivets position: att huvuduppgiften för de kommande förhandlingarna var att finna samar-

45 Ibid., s. 116–117.

46 Anderson (1969, s. 17).

47 Anderson (1990, s. 260).

48 Ibid.

49 Promemorian beskrivs översiktligt av Wigforss själv i hans *Minnen* (Wigforss, 1954, s. 114–118).

betsformer som kunde bidra till att öka såväl näringslivets produktivitet som produktiviteten i statens åtgärder beträffande näringslivet.

Den huvudständpunkt som utvecklades i svaret till finansministern var ... att för de problem man överhuvudtaget kunde komma åt med åtgärder var näringslivet självt den naturlige ansvarstagaren. Likaväl som staten lämnat åt parterna på arbetsmarknaden att själva arbeta fram de lösningar man kunde acceptera, borde industripolitikens huvudprincip vara att näringslivet självt genom sina organisationer och interna förhandlingsprocesser fick arbeta fram de lösningar i form av självsanering och konstruktiva ingripanden som krävdes.

Denna frihet från statsingripanden betonades vara särskilt angelägen när det gällde frågor som rörde den långsiktiga tillväxten av nationalinkomsten. Däremot kunde man acceptera statligt ledd stabiliseringspolitik om den bara skedde i former som var förenliga med företagens egna intressen. Fonder för konjunkturutmjämning kunde vara ett lämpligt medel, däremot inte kortsiktigt manipulerande med skattesatser och andra åtgärder som bara skulle skapa större osäkerhet i företagets planering och därmed hämma investeringsverksamheten.⁵⁰

Överläggningarna mellan regeringen och näringslivet började i maj. Ivar Anderson deltog där som sekreterare åt industrisidan och IUI användes som central för samordningen inom näringslivet. Problemkomplexet var omfattande, vilket ledde till att tre subkommittéer tillsattes: en för investeringsläge och produktionseffektivisering, en för utnyttjande av råvarutillgångarna och teknisk forskning och en för konjunkturutmjämning åtgärder inom näringslivet.

KRIGSUTBROTTET

Därefter gick parterna till sommarvila. Därmed dog förhandlingarna. När hösten kom, kom också krigsutbrottet, den 1 september. Det utrikespolitiska läget hade totalt förändrats. De frågor man hade diskuterat på våren hade förpassats till historien och kom aldrig att upptas till behandling varken i de tre kommittéerna eller någon annanstans:

Längre än så kom man inte. ... [Kriget] avbröt ... förhandlingarna, och parterna fick istället inrikta sig på de nya försörjningspolitiska uppgifterna. Men också här uppkom frågan om samverkan mellan stat och näringsliv, och denna gång var det industrin som pressade på. Storföretagarna hade inte bara direkta ekonomiska intressen att bevaka. När kriget kom hade de börjat gå samma väg som arbetare och bönder och vant sig vid tanken på samarbete med den socialdemokratiska stats-

⁵⁰ Henriksson (1990a, s. 118).

makten. De hade förstärkt sina organisationer och var beredda att flytta fram positionerna.⁵¹

Ernst Wigforss beskriver det förändrade läget i sina *Minnen*:

Då hade kriget kommit. Alla krafter och nästan alla tankar fick samlas kring ögonblickets uppgifter och svårigheter. Det blev inte ett brått slut på samarbetet mellan staten och det enskilda näringslivet. Tvärtom. Det fick med nödvändighet en aktualitet av ett mycket mera trängande slag, än deltagarna i försommarens överläggningar hade kunnat tänka sej. Men förutsättningarna var andra, målen delvis andra. Statsingripande i näringslivet var ofrånkomligt, men det var extraordinärt och kunde uppfattas som övergående. Vad som i de avbrutna förhandlingarna syftade längre, sköts undan.⁵²

Ivar Anderson hade en central position i den nya situationen:

... Anderson spelade vid krigsutbrottet en viktig roll i förhandlingarna mellan regering, opposition och näringsliv. Han var inte bara medlem i den inre cirkeln i Högern, dit Bagge räknade även gruppledarna Domö och Martin Skoglund. Som ordförande i bevillningsutskottet och ett av de särskilda utskotten och chef för Industriens Utredningsinstitut var han partiets främste talesman i de ekonomiska beredskapsfrågorna och överhuvudtaget en av de ledande i arbetet på att samordna statens och näringslivets resurser och skapa en effektiv krisadministration.⁵³

En av Andersons arbetsuppgifter var att fungera som sekreterare i det s.k. centralutskottet, bildat vid ett möte mellan Industriförbundet, Exportföreningen och Stockholms handelskammare den 29 augusti 1939. Enligt sammanträdesprotokollet var syftet med utskottet att åstadkomma

... en för [näringslivs]organisationerna gemensam representation som vore ägnad att inför regeringen och myndigheterna framföra näringslivets synpunkter och önskemål i sådana av den utrikespolitiska situationen föranledda frågor som eljest inte underställdes organisationernas bedömande eller som påkallade ett särskilt snabbt ingripande från deras sida.⁵⁴

⁵¹ Söderpalm (1976, s. 58–59).

⁵² Wigforss (1954, s. 118).

⁵³ Söderpalm (1976, s. 63).

⁵⁴ Ibid., s. 64.

Utskottet sammanträdde till en början en gång i veckan, men inbördes meningsmotsättningar gjorde att sammanträdena så småningom började ebba ut, och efter den tyska invasionen av Norge och Danmark den 9 april 1940 upphörde de helt. Då hade de statliga kriscommissionerna organiserats. Enligt Ivar Anderson var centralutskottet ”en improvisation och en episod i krispolitikens historia men troligen inte utan betydelse”:

Ett erkännande av utredningsinstitutets och centralutskottets roll kunde kanske utläsas i att jag fick inleda årets Arosmässa med ett föredrag om ”svenska industriproblem i krigstid”. Det utmynnade i en i dagens situation ganska självklar appell om att förena ”en stark och handlingskraftig statsledning med den största möjliga rörelsefrihet för enskild företagsamhet och personligt initiativ”.⁵⁵

Ivar Anderson var chef för Industriens Utredningsinstitut under en extraordinär tid. Krigsutbrottet i september 1939 gjorde att de ursprungliga intentionerna, framför allt vad gällde utredningsverksamheten, fick skjutas i bakgrunden:

Under den förste chefens, Ivar Andersons, tid från februari 1939 till juli 1940 kom institutet närmast att fungera som ett näringslivets politiska sekretariat. Detta var ett led i den dramatiska institutionella omställningsprocess som omvärldsutvecklingen då tvingade den svenska ekonomin till. Denna period innefattade krigets öppningskede, då det totalchockade svenska politiska systemet drevs till en kraftig mobilisering och omstrukturering. Utredningsverksamheten blev därmed en något perifer verksamhet vid institutet.⁵⁶

IUI UNDER RAGNAR SUNDÉN

Ragnar Sundén var anställd vid IUI från starten 1939. Den 1 juli 1940 efterträdde han Ivar Anderson som institutets chef. Han stannade på sin post i ett drygt år innan han avlöstes av Ingvar Svennilson. Kriget kom i högsta grad att sätta sin prägel även på Ragnar Sundéns chefsperiod. Han blev den som fick försöka staka ut en kurs för IUI i det nya spänningsfält mellan stat och näringsliv som genererades av krigets krafter.

Ehuru institutets primära uppgift klart angivits vara långsiktiga utredningar samt dessutom upplysningsverksamhet kom arbetsagendan också att innefatta uppgifter som institutet ”skulle vara berett att ta befattning med utan att mera djupgående utredningar påkallas”. Sådana aktuella frågor kom att uppta en stor del av in-

⁵⁵ Anderson (1969, s. 18).

⁵⁶ Henriksson (1990a, s. 194).

stitutets tid och resurser och tenderade tidvis att helt tränga undan all annan verksamhet. Så blev fallet både under Andersons och Sundéns chefsperioder.⁵⁷

Även 1941 års årsredogörelse betonar följaktligen det exceptionella i tidsläget: ”Arbetet å Institutet har liksom under föregående år rönt inflytande av de på grund av kriget ändrade förhållandena, och en anpassning av arbetsuppgifterna till i nuvarande läge aktuella frågor har skett.”⁵⁸ Redogörelsen listar ett antal utredningar i dagsfrågor: en undersökning av företagens bokslut, av Sundén, en bearbetning av investeringsundersökningen från året före, fortsättning av det arbete på krigskonjunkturskattens utformning som Sundén hade utfört under 1940, och av undersökningen av de tyska föreberedelserna för en ekonomisk nyordning i Europa, en undersökning av värdestegringskatt på fastigheter, utredningar av stadsplaneärenden, finanspolitik, pris- och handelspolitik och utarbetande av ekonomiska översikter för Industriförbundets och Arbetsgivarförbundets årsberättelser.⁵⁹

Ragnar Sundén 1971 (foto: Svenskt Pressfoto).

Källa: IFNs bildarkiv.

Konjunkturbedömningen kan sägas ha tagit sin början med den investeringsenkät som Ragnar Sundén sände till Industriförbundets medlemmar i december 1940. Liknande enkäter gjordes under hela 1940-talet. Sundén satte också igång granskningar av de större företagens bokslut:

⁵⁷ Ibid., s. 113.

⁵⁸ IUI (1941, s. 1).

⁵⁹ Ibid., s. 6–8.

Under sin tid som amanuens i finansdepartementet hade Sundén på uppdrag av Konjunkturinstitutet genomfört en undersökning av vinster och utdelningar i de cirka 200 största aktiebolagen i landet. Dessa bokslutsgranskningar fortsatte Sundén med även efter det att han flyttat till IUI, där de blev årligen återkommande även efter Sundéns tid.

Redan under sin cheftid kom dock Sundén att delegera såväl bokslutsundersökningarna som investeringsenkäterna och analyserna till andra vid institutet och även utanför detsamma. Bolagsanalysen var således en av Rolf von Eulers sista uppgifter innan han lämnade institutet våren 1942. Den blev senare en av de uppgifter som en nyanställd först kunde få pröva på innan han sattes på mera krävande uppgifter.⁶⁰

Mycket av denna verksamhet kunde således mer eller mindre rutiniseras.⁶¹ Andra problem, däremot, var av engångsnatur. ”Det var ... ofta fråga om plötsligt uppdykande ekonomisk-politiska frågor som krävde snabba svar. IUI drogs in i behandlingen av sådana problem dels när huvudmännen ville göra ett ekonomisk-politiskt utspel mot staten, dels var det ibland även fråga om att snabbt assistera statliga myndigheter.”⁶²

AVSPÄRRNINGSPROBLEM

Det bästa exemplet på hur IUI fick hjälpa staten med analysunderlag var avspärrningen och den anpassning av den svenska ekonomin som följde på den. Sundén tillträdde som chef för IUI 1 juli 1940, knappt tre månader efter den tyska invasionen av Norge och Danmark. Genom invasionen förlorade Sverige så gott som hela sin utrikeshandel västerut. Handeln kom härigenom att koncentreras på Tyskland, men ännu viktigare var det kvantitativa exportbortfallet, som i sin tur framtingade importreduktion och -substitution. Detta faktum påverkade i sin tur i högsta grad verksamheten inom IUI.

Som Rolf Henriksson framhåller, var IUI 1940 den enda organisation som hade någorlunda förutsättningar för att genomföra en analys av de anpassningar av efterfrågan och utbud som betingades av avspärrningen:

Konjunkturinstitutet hade vid denna tid lagts i malpåse. Dess chef Erik Lundberg hade överförs till Priskontrollnämnden och dess andre sakkunnige, Ingvar Svennilson, fick som sin huvuduppgift att leda Industrikommissionens utredningsby-

⁶⁰ Henriksson (1990a, s. 122).

⁶¹ Se t.ex. IUI (1942c, 1944e, 1945a, 1946a, 1947a, 1949a). Vi har inte lyckats finna några rapporter för 1939, 1940, 1941, 1943 eller 1948.

⁶² Henriksson (1990a, s. 113).

rå. Inget av dessa organ eller något annat statligt organ hade resurser för den förlöpande analys av det uppkomna läget som nu hade blivit nödvändig. Inte heller IUI kan sägas ha haft tillräckliga resurser för uppgiften men det blev detta institut som i första hand fick försöka sig på den.⁶³

Uppgiften hamnade hos Sundén, som i början av hösten 1940 skrev en promemoria till riksdagen som pekade på att efterfrågeöverskott och dyr importsubstituerande produktion skulle skapa inflationstryck samtidigt som bortfallet av utländska marknader och råvaruleveranser kunde leda till bristande kapacitetsutnyttjande och arbetslöshet i vissa branscher. Sverige stod inför vad som sedermera skulle komma att kallas stagflation. Sundén diskuterade möjligheterna till ersättning av import med inhemsk produktion och behovet av ökade investeringar.⁶⁴ (Det senare kom att ligga till grund för den investeringsenkät som Sundén genomförde bland Industriförbundets medlemmar i slutet av 1940.)⁶⁵

Vid Nationalekonomiska Föreningens sammanträde i november 1940 höll Ragnar Sundén föredrag om industrins anpassningsproblem under kriget. Han angav tre mål för den svenska försörjningspolitiken: att vidmakthålla försvarets resurser, att tillfredsställa de mest elementära civila behoven och att förhindra uppkomsten av massarbetslöshet till följd av handelsavspärningen. Kunde dessa mål uppnås via de traditionella mekanismerna (prisbildningen) på en fri marknad? Knappast. Sundén fann det ”uppenbart, att en dylik anpassning sker alltför långsamt och att den framför allt är förenad med alltför stötande konsekvenser på det sociala området”.⁶⁶

Vi ha sålunda i vårt land redan nu kommit fram till ett stadium, som karakteriseras av en central dirigerings inom vissa gränser av produktivkrafterna. Redan från början synes det emellertid ha stått klart för statsmakterna, att försörjningspolitiken icke lämpligen kan baseras på ett statsingripande i detalj på näringslivets olika områden. Detta skulle förutsätta en administrativ apparat, som finge en enorm omfattning och som därför icke kunde betraktas såsom den i rådande läge mest ekonomiska. Tanken synes därför ha varit, att försörjningspolitiken skall bygga på en delegering av uppgifterna och en växelverkan mellan olika instanser. I viss utsträckning har i enlighet härmed både utarbetandet och verkställandet av planerna anförtratts åt organ inom näringslivet självt, vilka emellertid därvid förutsatts skola stå i intim kontakt med vederbörande statliga myndigheter.⁶⁷

63 Ibid., s. 120.

64 Ibid., s. 121.

65 Ibid., s. 122.

66 Nationalekonomiska Föreningen (1940, s. 88).

67 Ibid., s. 89.

Ett akut irritationsmoment förelåg emellertid i förhållandet mellan stat och företag: beskattningen i allmänhet och krigskonjunkturskatten i synnerhet. ”Tämligen genomgående hävdas från företagarhåll, att särskilt den sistnämnda utgör ett utomordentligt starkt återhållande, kanske rentav prohibitivt moment i förhållande till den i detta läge önskvärda nya företagsamheten.”⁶⁸

När Sundén kom in på frågan om investeringar i ersättningsproduktion gick hans tankar söderut: ”Man kan sålunda tänka på den finansiella intressegemenskap, som ordnades i Tyskland för fyraårsplanen, vid vars genomförande enskilda företag i samverkan spelat stor roll för finansieringen.” Denna tanke utmynnade i följande fråga: ”Hur rimma planerna på ersättningsproduktion med den målsättning, som i dessa dagar skymtar för Europas ekonomiska nydaning?”⁶⁹ (Som vi snart ska se, var Sundén förmodligen under 1940 och 1941 tämligen övertygad om att Tyskland skulle gå segrande ur kriget.) Frågan framkallade en vass replik från direktör Ruben Rausing:

Föredragshållaren gav på slutet av sitt föredrag en upplinjering, om jag får kalla det så, av den svenska produktionen sedd i förhållande till den europeiska nydaningen. För min del tror jag man lugnt kan ställa den frågan på framtiden. ... När föredragshållaren något entusiastiskt skildrade vad man skulle kunna åstadkomma i fråga om ett optimalt resultat genom en dylik nyordning skulle jag vilja framhålla, att den gamla liberala ekonomien skulle ha sagt, att detta resultat kan uppnås genom handelns frihet ...⁷⁰

Ragnar Sundén återkom till anpassningstemat i ett radioföredrag som publicerades följande år: ”Industriella anpassningsproblem”. Han konstaterade där att inte mindre än en fjärdedel av industrins förädlingsvärde nu hänförde sig till militära förnödenheter. Samtidigt hade produktionen vid sidan om försvarsbeställningarna anpassat sig till de nya förhållandena och börjat ge ökad sysselsättning.⁷¹

Sundén gick igenom olika slags ersättningsproduktion och frågade sig hur företagarna kunde veta på vilka områden de skulle sätta in sina ansträngningar.

... det är uppenbart, att en anpassningsprocess, framdriven enbart med prisbildningens hjälp, skulle ske alltför långsamt och att den framförallt skulle vara förenad med så stötande sociala konsekvenser, att man inte kan reflektera på denna metod. Därför har också den försörjningspolitiska ledningen på betydelsefulla avsnitt

⁶⁸ Ibid., s. 97.

⁶⁹ Ibid., s. 101–102.

⁷⁰ Ibid., s. 109.

⁷¹ Sundén (1941a).

i stället sökt verka för att genom direkta åtgärder få produktionen inriktad på ett ur försörjningspolitisk synpunkt ändamålsenligt sätt.⁷²

Sundéns avslutning gick i nationella banor:

Det är nya vägar vi ha att bryta nu även för vårt produktiva liv, och den uppgiften kräver vår fulla mannkraft. Vi skola se framåt, icke tillbaka. [...] Men de [anpassningarna] skola göras, och detta är väsentligt, inom ramen av en hävdad svensk nationell politik. För att denna skall lyckas, är en medveten koordination av de ekonomiska krafterna nödvändig, och härför tarvas i sin tur initiativ, handlingskraft och ömsesidigt förtroende hos statsmakterna, hos företagen och hos näringslivets organisationer.⁷³

IUIs UPPLYSNINGSKAMPANJ

Som vi inledningsvis berörde hette det i IUIs första arbetsprogram från februari 1939 att upplysningsverksamheten från början inte borde få en alltför framträdande roll men att man samtidigt borde söka nära kontakt med ledande pressorgan och genom artiklar i tidskrifts- och fackpressen söka åstadkomma ”en mera ingående och saklig behandling av industriens frågor”. Rolf Henriksson menar att kriget kom att lägga hämsko på denna verksamhet och att protokollen från IUIs styrelse under Ivar Andersons och Ragnar Sundéns chefskap inte har så mycket att berätta om den, bortsett från omnämmandet av ett samarbete med Radiotjänst.⁷⁴

Årsredogörelserna från IUI för 1940 och 1941 vittnar emellertid om en livlig aktivitet i syfte att sprida information. Vid en diskussion i Nationalekonomiska Föreningen (NF) i april 1939 om den ekonomiska politikens möjligheter gjorde Ragnar Sundén ett inlägg som gick ut på att meningsskiljaktigheterna om den svenska krispolitiken höll på att biläggas, inte minst eftersom de ansvariga politikerna ”synas fylla av en känsla av ödmjukhet inför uppgiftens svårighet”. Anorlunda hade det förhållit sig i början av 1930-talet: ”Man minns från den senaste depressionsperioden den vulgäragitaton, som satte in mot den s.k. kapitalistiska samhällsordningen, vilken förmenades ha gjort bankrutt och vilken förden skull borde ersättas med ett mera rationellt och planmässigt ekonomiskt system.”⁷⁵ Sundén diskuterade därefter konjunktur Anpassning av industrins investeringar och produktion på lager under lågkonjunktur och avrundade med följande ord:

⁷² Ibid., s. 73.

⁷³ Ibid., s. 77.

⁷⁴ Henriksson (1990a, s. 25).

⁷⁵ Nationalekonomiska Föreningen (1939, s. 83).

Jag har en känsla av att de kommentarer, som jag anknutit till inledarens anförande, ha kommit att präglas alltför mycket av den betänksamhet man gärna hyser inför ingrepp på ett område, där varje steg, som går för långt eller tages för hastigt, kan få icke åsyftade och icke önskvärda konsekvenser. Jag hoppas, att jag därigenom dock icke har blivit missförstådd; en skeptisk hållning är icke detsamma som en negativ.⁷⁶

I oktober 1940 höll Sundén ett föredrag om lönebildning och inflationsrisk inför Nationalekonomiska studentklubben i Lund. I *Arbetets* referat heter det att huvudproblemet i den rådande situationen enligt Sundén handlade om att "begränsa den allmänna kapplöpningen mellan de olika intressegrupperna" och: "Det är nu inte längre frågan om vad den enskilde kan få av samhället utan vad han kan ge till allas gemensamma bästa."⁷⁷

Den viktigaste delen av upplysningsverksamheten var emellertid den som bedrevs via pressen. Av IUIs årsredogörelse från 1940 framgår att institutet via redaktör Hjalmar Fredriksson på *Finanstidningen* hållit regelbunden kontakt med ett tjugotal större borgerliga landsortstidningar med en samlad genomsnittlig upplaga på mellan 300 000 och 400 000 exemplar. Dessa tidningar hade försetts med en artikel av ledarkaraktär i veckan och en eller två ekonomiska översikter i månaden. Vad gäller Stockholmspressen glädde sig institutet åt ett gott samarbete med *Svenska Dagbladet*, *Nya Dagligt Allehanda* och *Stockholms-Tidningen*, de båda första konservativa och den senare liberal. IUI hade även sökt kontakt med den socialdemokratiska pressen och lyckats få såväl *Social-Demokraten* som *Arbetet* att bereda utrymme åt material från institutet. Av utländska korrespondenter hade man framför allt etablerat kontakt med företrädarna för *Neue Züricher Zeitung* och *Frankfurter Zeitung*.⁷⁸

Redogörelsen för pressverksamheten under 1941 inleds i årsredogörelsen med följande ord: "Institutets förbindelser med pressen ha fortlöpande utvidgats och blivit ganska omfattande. Av särskilt värde ha varit det stora antal personliga kontakter, på vilka samarbetet uppbyggts."⁷⁹ Liksom året innan redovisas samarbetet med en rad landsortstidningar: "Under två år representerar det material, som sålunda införts i landsortspressen 1 500 spaltmeter ledare och 1 000 spaltmeter ekonomiska översikter."⁸⁰ Samarbetet med Stockholmstidningarna hade också utvecklats:

76 Ibid., s. 87.

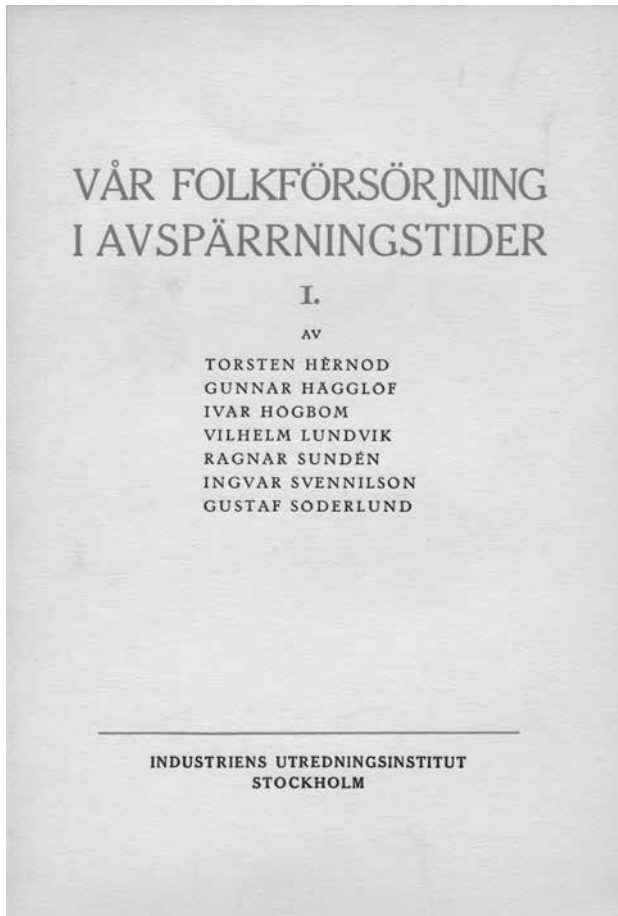
77 *Arbetet* (1940).

78 IUI (1940b).

79 IUI (1941, s. 11).

80 Ibid., s. 13.

Institutet har vidare haft ett gott samarbete med Stockholmspressen i vad har gällt att få synpunkter framförda på ledande plats. Ett flertal ledande artiklar för de stora stockholmstidningarna ha helt utarbetats på Institutet. I ett betydande fall ha tidningarna även refererat eller in extenso i sina ledare återgivit uttalanden, som Institutets tjänstemän gjort i artiklar i facktidningar eller i föredrag. Institutet har dessutom för vidare bearbetning försett fack- och dagspressen i såväl Stockholm som landsorten med material för artiklar i ekonomiska frågor. Institutet har i samtliga fall kunnat glädja sig åt gott gehör i både den borgerliga och den socialdemokratiska pressen.⁸¹

IUs första bok (1941).

⁸¹ Ibid., s. 12.

Dessutom hade IUI upprätthållit ”ett intimt samarbete” med Radiotjänst.⁸² På förslag av institutet hade 1940–41 fyra program om den svenska industrins historia sänts. Vidare hade ett antal föredrag av till institutet knutna personer – Torsten Hèrnod, Vilhelm Lundvik, Ragnar Sundén och Gustaf Söderlund – hållits i serien *Vår folkförsörjning* och i början av 1941 publicerats av IUI i samarbete med Radiotjänst.⁸³ Föredragen behandlade följderna av den krigstida avspärrningen för Sveriges utrikeshandel och industriproduktion. I maj 1941 publicerades ytterligare nio föredrag i samma serie, om de problem andra näringsgrenar än industrin hade att möta och om de anpassningar av statfinanserna och konsumtionen som påkallades av krigssituationen.⁸⁴ Ett reportage omfattande fem kvällsprogram om näringslivet i Sjuhäradsbygden, i anslutning till en studieresa företagen av Axel Carlsson, hade sänts 1940. Ett omfattande program för att i reportageform åskådliggöra småindustri i Norrland och Småland hade ”uppgjorts inom Institutet” och till stor del sänts under 1941.⁸⁵

Av årsredogörelserna att döma förefaller det som om IUI utvecklade en veritabel kampanj riktad till den tidningsläsande och radiolyssnande allmänheten under sina första år, innan Ingvar Svennilson med sin ”saneringsoperation” fick denna verksamhet avknoppad som Industriens Presstjänst. Var alla de artiklar som IUI fick in i pressen står att finna är emellertid höljt i dunkel. De finns inte registrerade i IUIs bibliografi. Det finns en folder med pressklipp 1940–42 i samlingarna hos Centrum för Näringslivshistoria men den inrymmer ingalunda några tusentals spaltmeter och verkar mest innehålla artiklar som klippts inte för att de emanerat från IUI utan för att de varit av intresse för institutet.

Vad innehåller då de artiklar som verkligen står att finna i bibliografin och arkivsamlingarna?

Det var främst Ragnar Sundén och Axel Carlsson som svarade för artikel-skrivandet på IUI fram till Ingvar Svennilsons tillträde som chef i september 1941. Carlssons artiklar skrevs i anslutning till IUIs två första större utredningar, om småindustrin och om Norrlands ekonomiska problem, och behandlas därför i anslutning till dem.

Ragnar Sundén publicerade 1939–41 ett halvdussin tidskriftsartiklar av vilka de flesta i historiskt perspektiv ter sig måttligt upphetsande. Det gäller artiklar om 1939 och 1940 års statsbudgetar och om ett förslag om att inrätta en professur i nationalekonomi i Uppsala.⁸⁶ Något mera intressanta är artiklar i *Svensk Tidskrift*

82 Ibid., s. 13.

83 Hèrnod m.fl. (1941). Lundvik och Söderlund satt i IUIs styrelse, i vilken även Hèrnod invaldes 1942.

84 Abramson m.fl. (1941).

85 IUI (1941, s. 13).

86 Sundén (1939a, 1940d, 1939b).

om handels- och penningpolitiken under världskrigets första år. Beträffande utrikeshandeln förklarade Sundén, föga överraskande, att det gällde att undersöka ”i vilken mån importsidan i handelsbalansen kan avlastas från de onödiga varor, som nu tynga densamma” och samtidigt pröva ”alla möjligheter, som kunna erbjuda sig att genom exportbefrämjande åtgärder minska trycket på valutareserven”.⁸⁷ I fråga om penningpolitiken beklagade han sig över att bankofullmäktiges planer på bekämpande av inflationen var ”så vaga, så splittrade”. Planerna skulle få betydligt större effekt ”därest de olika vapnen bragtes att samverka i en enhetlig fälttågsplan”. Kriget hade ställt landet inför ”ett mycket svåröverblickat och svårberästrat planhushållningsproblem” och det gällde nu ”att bringa de mångfaldiga detaljregleringarna att harmoniskt samverka, att inordna dem i en av en fast, principiell linje uppburen generalplan”.⁸⁸

I en artikel i *Hertha* resonerade Sundén om den ekonomiska politiken i termer av stabilitet och rörlighet. Under 1930-talet hade konjunkturpolitiken stått i centrum för intresset och målsättningen hade varit ekonomisk stabilitet. Kriget däremot ställde näringslivet inför stora krav på rörlighet och anpassning. Inte minst ställdes krav på rekrytering av kvinnlig arbetskraft till industrin, vilket i sin tur krävde att arbetsförhållandena anpassades efter ”det kvinnliga psyket”. Här hade de kvinnliga personalkonsulenter som fanns vid åtskilliga svenska industriföretag en viktig roll att spela. Sundén fann också att det ”varit mycket lärorikt att se, hur de omsorgsfullt uppgjorda tyska ’Weltwirtschafts’-planerna på ett genomgripande sätt måst korrigeras under inverkan av den faktiska, icke förutsedda utvecklingen”.⁸⁹

NEUROPA

Det mest kontroversiella inlägget från Ragnar Sundéns sida kom i en understreckare om ”Europeiska rationaliseringsuppgifter” i *Svenska Dagbladet* i mars 1941.⁹⁰ Sundén hade i januari samma år på inbjudan av Reichskuratorium für Wirtschaftlichkeit tillsammans med Axel Carlsson och Rolf von Euler genomfört en studieresa i det Tyskland som var i färd med att dra upp planerna för vad som vid denna tid emellanåt kallades Neuropa. Vid IUI fanns ett betydande intresse för de tyska planerna på en nyordning av Europa och området bevakades framför allt av Eric Heinertz.⁹¹

87 Sundén (1940a, s. 37).

88 Sundén (1940b, s. 302, 311).

89 Sundén (1940c, s. 10-11).

90 Sundén (1941b).

91 IUI (1941, s. 9).

Under 1940 hade Heinertz färdigställt ett manuskript på över hundra sidor, *Den ekonomiska nyordningen i Europa. Ett försök att belysa de tyska målsättningarna och åtgärderna*,⁹² enligt IUI sannolikt ”den första mera inträngande analysen av ifrågasvarande ämne”.⁹³ I det går han igenom det program som den tyske ekonomiministern, Walter Funk, hade presenterat i juli samma år för nydaningen av den europeiska ekonomin. ”Detta program förklarades innebära, att de europeiska staterna med Tyskland som medelpunkt och förebild och som ledande ekonomisk och politisk makt, skola på planmässig grundval samverka i rationell arbetsfördelning.”⁹⁴

Heinertz konstaterade att i ett av Tyskland dominerat Europa skulle den ekonomiska konkurrensen ”i huvudsak ej att äga rum på den fria marknaden utan vid förhandlingsbordet”.⁹⁵ Enligt hans åsikt

... måste de tyska nydaningsplanerna förutsätta en central organisering av det intereuropeiska varuutbytet. Ett på avtalsvägen reglerat samarbete förutsätter, att de olika statsmakterna behärska de ekonomiska krafterna inom sitt område. *Ett organiserat europeiskt samarbete kräver* med andra ord *en fast organisation* av näringslivet i de enskilda staterna. ... planekonomiens utbredning [är] på väg att omfatta hela Europa och har i mer eller mindre utvecklad form redan vunnit insteg i alla europeiska länder. Axelmakternas och Rysslands totalitära system bilda därvid utgångspunkten.⁹⁶

Heinertz skrev vid en tid då de tyska arméerna fortfarande gick segrande fram över Europa och det är tydligt att han räknade med att en tysk slutseger var ett synnerligen realistiskt alternativ:

Månget avgörande steg mot målet av ett i alla bemärkelser nyskapat Europa har redan tagits, framför allt på det politiska området, men även på det ekonomiska och sociala gebitet. Den omständigheten, att viktiga etapper på alla fronter sålunda allaredan uppnåtts och att varje dag medför händelser, som äro av betydelse i detta hänseende, ger planen en realistisk innebörd, som gör det till en bjudande nödvändighet att med största uppmärksamhet iakttaga utvecklingens utgångspunkter och förlopp.⁹⁷

92 Heinertz (1940).

93 IUI (1940b, s. 3).

94 Heinertz (1940, s. 1).

95 Ibid., s. 96.

96 Ibid., s. 98.

97 Ibid., s 1.

Efter en historisk genomgång av de tyska idéerna om en europeisk politisk och ekonomisk nyordning från Wienkongressen 1815, via den tyska tullunionen från 1833, Friedrich Lists förespråkande av skyddstullar i *Das nationale System der politischen Oekonomie*,⁹⁸ det Tyska Rikets tillkomst 1871 fram till mellankrigstidens stortyska och paneuropeiska tankar, går Heinertz över till att beskriva Funks program. I detta program skulle de övriga ekonomierna se Tyskland som en förebild och anpassa sin verksamhet efter den tyska marknaden – den självklara centralpunkten. Programmet förutsatte planekonomi och begränsning av konkurrensen i de enskilda europeiska länderna: "... statsmakterna måste enligt programmet ha befogenhet och praktiska möjligheter att dirigera landets produktion och förbrukning samt att fullt behärska utrikeshandeln".⁹⁹ Produktionssträvandena skulle gå ut på att garantera Tysklands och Europas ekonomiska oberoende av andra världsdelar, men det som inte kunde avsättas inom Europa skulle kunna exporteras, till exempel till Sydamerika. "Rörande handelsutbytet mellan Tyskland och Förenta staterna förklarar Funk, att dess gestaltning helt och hållet beror på Förenta staterna själva."¹⁰⁰

Heinertz går igenom de näringspolitiska problemen och omställningarna i de av Tyskland ockuperade länderna i ljuset av Funks plan och de av Funk förutskickade nödvändiga konkreta åtgärderna på olika ekonomiska områden: den tyska penetrationen av andra europeiska länders ekonomier, riktad framför allt mot de engelska intressena, handelspolitiken och regleringen av utrikeshandeln, baserad på Tysklands behov, och slutligen "nyordningen" på det valutapolitiska området, med riksmarken som reservvaluta i stället för det brittiska pundet, multilateral clearing och fasta valutakurser.

Ett intressant inslag i Heinertz rapport är ett resonemang som tycks föregripa Joseph Schumpeters "skapande förstörelse" i *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942)¹⁰¹ liksom den svenska strukturanalytiska skola som skulle utbildas av bland andra Johan Åkerman, Ingvar Svennilson, Erik Dahmén och ekonomiska historiker i Lund. Heinertz hänvisar till en artikel av "[d]en bekante tyske eko-

98 List (1841).

99 Heinertz (1940, s. 13).

100 Ibid., s. 12.

101 Schumpeter (1942).

nomen [Volkmar] Muthesius”:¹⁰² ”Han framhåller bland annat att varje rationaliseringsprocess har två sidor, en negativ och en positiv. Den negativa består i elimineringen av det svaga och kan ibland betyda en smärtsam operation; den positiva sidan utgöres av uppbyggnadsarbetet.” Enligt samtida tyskt tänkande var det emellertid inte den ensamme entreprenören som skulle omvandla ekonomierna. Det handlade i stället om ”en ändamålsenlig planering av produktionen”: ”Man måste radikalt låta det falla, som ej längre passar in i ramen av den nya europeiska ekonomin.”¹⁰³

Heinertz diskuterar också vilken roll Sverige skulle kunna tänkas få i ”det nya Europa”. Han konstaterar att Sveriges utvecklingsnivå gjorde landet ekonomiskt jämbördigt med Tyskland. Exporten dit bestod inte bara av råvaror, utan industriella hel- och halvfabrikat spelade en framträdande roll. Icke desto mindre måste man räkna med en viss omläggning av den svenska produktionen, framför allt av varor som endast kunde tillverkas till hög kostnad, med hjälp av tullskydd, och varor ”som ej längre passar in i ramen av den nya europeiska ekonomin”.¹⁰⁴ Heinertz såg också en fara vad gällde varor där Sverige och Tyskland konkurrerade. ”Om diskussionen förflyttas till detta plan bliva risker uppenbara, ej blott för de artificiellt skyddade industrierna, utan även för övriga grupper vidkommande.”¹⁰⁵ Å andra sidan borde den europeiska marknaden komma att vidgas till exempel för förädling av på skogen baserade produkter. Anpassningen av produktionsstrukturen skulle eventuellt medföra en uppbromsning av återhämtningen av den svenska levnadsstandarden efter kriget, men på längre sikt ”torde [den] fullt kompenseras av inträdande stabila ekonomiska och politiska förhållanden, och de produktiva möjligheter, som ett rationellt samverkande Europa på lång sikt säkerligen innebär”.¹⁰⁶

Avslutningsvis varnar Heinertz för att underskatta de krafter som höll på att omdana Europa:

¹⁰² Muthesius (1940). Muthesius inleder sin artikel med följande ord: ”Varje rationaliseringsarbete har två sidor, en negativ och en positiv. Den negativa består av eliminering av det svaga och odugliga och innebär ibland smärtsamma operationer; det positiva bygger så att säga upp det nya husets drömmar, och dessutom ett bättre hus, i vilket mer kan åstadkommas.” Ett par arbeten av den tyske ekonomen översattes till svenska. Muthesius, som naturligtvis gärna citerade ekonomiminister Funk, avslutade en skrift om Europas självförsörjning med följande ord: ”Tyskland har under åren efter 1933 givit världen ett gott föredöme i fråga om en planmässigt genomförd produktionsstegring. Det finns ingen förnuftig anledning, varför inte en likartad produktionsstegring skulle kunna uppnås även i andra europeiska länder ...” (Muthesius, 1941, s. 30).

¹⁰³ Heinertz (1940, s. 113–114).

¹⁰⁴ Ibid., s. 114.

¹⁰⁵ Ibid., s. 115.

¹⁰⁶ Ibid., s. 116.

[Det] må än en gång framhållas, att frågan om Europas nydaning inte är ett mer eller mindre avlägset framtidsprojekt, utan att vi befinna oss mitt i omdaningsprocessen. Såsom dominerande ekonomisk och politisk makt kommer Tysklands ställning efter en seger givetvis att oerhört förstärkas. Huruvida Tyskland kommer att utnyttja denna sin ställning till att tilldela de övriga europeiska länderna rollen av enbart underordnade leverantörer av livsmedel och råvaror till Tyska Riket, beror ej minst på de ansträngningar varje land gör för att stärka sin position. Dessa ansträngningar få lika litet som de tyska projekten vara blott framtidsplaner, utan måste sättas in i nuvarande stund för att skapa ett förmånligt utgångsläge som möjliggör en effektiv och respektingivande insats. Det är härvidlag inte fråga om att inrikta strävandena på att efter kriget åter kunna uppnå en liknande position som förut. Man måste ha klart för sig att förhållandena förändrats i grunden och att det gäller att handla under helt andra förutsättningar. Vi kunna ej uppnå framgång med ett avståndstagande från dessa förutsättningar och genom att motsätta oss en viss grad av anpassning. Tvärtom måste vi göra våra krafter gällande *på samma plan*, men inom ramen för *en hävdad svensk politik*. En medveten koordination av de ekonomiska krafterna och faktorerna är den nödvändiga förutsättningen för att effektivt kunna möta de ekonomiska förhållandena efter kriget, vilken utgång detta än må ha.¹⁰⁷

Slutorden till trots råder det inget tvivel om vad Heinertz själv trodde. Sverige måste förbereda sig ekonomiskt på att ingå i ett av Tyskland nyordnat Europa. Hans plädering är en plädering för en anpassning av den svenska ekonomin till det tyska organisations- och planeringstänkandet.

Ragnar Sundén var klart påverkad av vad Heinertz hade skrivit.¹⁰⁸ I sin understreckare formulerade han sina synpunkter mot bakgrund av att Sveriges stora utrikeshandelsberoende och avspärrningen västerut ställde krav på en omställning av det svenska näringslivet. Även Sundén ansåg att Sverige hade en del att lära av tyska rationaliseringsåtgärder och inte heller borde helt avstå från att diskutera de tyska planerna på en europeisk nyordning:

Det tyska nyordningsresonemanget med dess betonande av behovet av en intereuropeisk rationalisering ligger dock icke alltigenom på det politiska planet [...] det har en stark saklig bakgrund, som här hemma merendels förbisetts. [...] I dag lägges grunden för Europas näringsliv under kommande decennier. I den mån vi ha möjlighet att i fritt och sakligt samråd på det tekniskt-ekonomiska planet delta i detta uppbyggnadsarbete, böra vi icke vägra vår medverkan.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Ibid., s. 118–119.

¹⁰⁸ Även Sundén skrev en promemoria om den tyska ekonomiska planeringen för tiden efter kriget, baserad på hans studieresa till Tyskland (Sundén 1941c). Den är omnämnd i IUIs årsredogörelse för 1941 (IUI 1941, s. 8) men har inte gått att hitta.

¹⁰⁹ Sundén (1941b).

Enligt Sundén vore ett sådant svenskt deltagande ”icke oförenligt med vår neutrala ställning”. Det skulle under normalare tider också behövas ”en av de direkta intresse motsättningarna mindre berörd tredje makt” som kunde tjäna som kommersiell brygga mellan det nya Europa och de transatlantiska länderna:

För de av krigshändelserna icke omedelbart berörda staterna i Europa och kanske främst för Sverige synes här erbjuda sig en uppgift, för vilken vårt folks naturliga läggning, vår ekonomisk-historiska tradition och slutligen icke minst vår på alla områden allsidigt och strikt iakttagna neutralitetspolitik skulle göra vårt land särskilt lämpat. Låt vara att denna uppgift mera tillhör kommande dagar än det aktuella ögonblicket, så böra vi dock redan nu bereda oss att möta densamma. Här för tarvas icke minst intimare kontakter och fördjupade förbindelser åt alla de håll, varifrån anspråk på våra tjänster kunna komma att ställas.¹¹⁰

Även om Sundén uttryckte sig med viss försiktighet är det uppenbart att han såg en framtida roll för Sverige som broslagare mellan ett nyordnat Europa och dess omvärld. Sundéns artikel uppmärksammades och refererades också i Tyskland.¹¹¹

Att IUI förberedde sig på eventualiteten av en tysk seger i världskriget kan man ana av en passus i institutets årsredogörelse för 1941: ”Materialinsamlingen rörande de tyska förberedelserna för en ekonomisk nyordning i Europa ha därjämte fortsatts. Institutet avser att efter hand kunna komplettera den framställning i detta ämne, som tidigare utarbetats för en trängre krets.”¹¹² När den tyska krigslyckan vände under 1942 blev det inte längre aktuellt att vidga denna trängre krets.

Sundén sökte också hållpunkter för Sverige genom att, efter en resa på kontinenten, kasta blicken mot ett Schweiz som erbjöd ”ofta parallella förutsättningar”. Där hade ”ett ganska utvecklat samarbete stat – näringsliv” utvecklats och där rådde en livlig diskussion om huruvida detta samarbete skulle komma att förstärka eller försvaga näringslivet.¹¹³

Ragnar Sundén avgick som chef för IUI 1 september 1941 för att bli statssekreterare i ecklesiastikdepartementet, där Gösta Bagge var minister. Rolf Henriksson sammanfattar hans bidrag till institutets verksamhet:

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ *Frankfurter Zeitung* (1941).

¹¹² IUI (1941, s. 8).

¹¹³ Sundén (1941d). Se även Sundén (1941f).

Sundéns insatser bör inte ställas i skuggan av Andersons. Olikt denne torde han ha ägnat större delen av sin tid åt institutet.¹¹⁴

Sundéns insats för IUIs fortsatta utveckling kom [dock] att begränsas av att hans tid vid detsamma inte blev tillräckligt lång. Han var ofta ställföreträdande chef redan under Andersons chefstid och sedan själv efter Andersons avgång sommaren 1940 institutets chef ytterligare drygt ett år fram till hösten 1941 då Svennilson tillträdde. Emellertid kom inte Sundén i lika hög grad som Iveroth att prägla utvecklingen av institutets utredningsprofil. Detta sammanhängde dock med att institutet just under dessa år i så hög grad kom att bindas vid helt andra uppgifter än utredningar.¹¹⁵

Emellertid bör det nog här tilläggas att en bidragande faktor var att Sundén som chef inte kan ha haft samma auktoritativa ställning som Anderson. Detta gällde nog inte bara utåt. Sundéns kanske mindre starka ställning inåt institutet torde ha medfört att en dynamisk personlighet som Iveroth fick generöst växt- rum.¹¹⁶

Till syvende och sist var det emellertid de av de första krigsåren präglade omständigheter under vilka IUI tvingades arbeta just under Sundéns chefsperiod som gjorde att denna i efterhand mest framstår som något av en trevande parentes i institutets historia:

... under ... Ragnar Sundéns ... tid från juli 1940 till september 1941 ... kom institutet att vara en förlängning av Arbetsgivareföreningens och Industriförbundets kanslier och fungerade som ett hjälporgan till näringslivet i dess involvering i de olika krisorgan som tillsattes under krigets inledningskede. Institutet belastades även med flera löpande bevakningsuppgifter vilka annars kunnat användas för utredningsverksamhet.¹¹⁷

Sundén gjorde här en stor insats, men de framåttekande spår den lämnade efter sig skulle på lång sikt visa sig vara stickspår i institutets utveckling.¹¹⁸

¹¹⁴ Henriksson (1990a, s. 107).

¹¹⁵ Ibid., s. 100.

¹¹⁶ Ibid., s. 107.

¹¹⁷ Ibid., s. 194.

¹¹⁸ Ibid., s. 100–101.

KAPITEL 5

SMÅINDUSTRIN

IUIS FÖRSTA UTREDNING

Den i ett längre perspektiv viktigaste delen av IUIs verksamhet under såväl Ivar Anderson som Ragnar Sundén var de långsiktiga utredningarna. Den tradition som skulle komma att prägla IUI allt framgent grundlades redan under de första tre åren av institutets liv. Under Ivar Andersons tid som chef för IUI igångsattes två utredningar. (Däremot togs inga utredningsinitiativ under Sundén, av skäl som vi redogjorde för i kapitel 4.)

1939 påbörjades en utredning om småindustri och hantverk, en utredning som bör ses mot bakgrund av ett par viktiga förändringar som ägt rum under mellankrigstiden. Den ena var elektrifieringen av Sverige och den andra var bilismens frammarsch.¹ Båda dessa faktorer hade gynnat uppkomsten av mindre industrier lite varstans i landet, framför allt på 1930-talet. Det var dock långt ifrån alltid som företagsutvecklingen gick smärtfritt:

Denna utveckling mötte ... ofta svårigheter som ledde till olika typer av offentliga stödåtgärder. Till en början var det främst fråga om kommunala insatser och stöd från landsting och hushållningssällskap men relativt tidigt drogs även statliga myndigheter på länsnivå in i denna stödverksamhet och det dröjde inte länge förrän även centrala statliga myndigheter tvingades ta ställning till frågan om generella stödformer till småföretagarverksamhet.²

De första ropen på hjälp kom från Västerbotten, det län som hade upplevt det starkaste industriuppsvinget under mellankrigstiden. Socialdepartementet tog sig an frågan och rekommenderade att företagareföreningar skulle sättas upp i länen för att administrera stödet, vilket också skedde, med början 1937, främst i Norrlandslänen. Som väntat såg näringslivet med skepsis på socialdemokratins näringspolitiska framstöt. ”Man fruktade att socialdemokraterna med detta småindustriestöd skulle vinna politiska sympatier och försvaga näringslivets anti-

¹ Henriksson (1990a, s. 145).

² Ibid.

socialistiska frontbildning.”³ Näringslivets organisationer började diskutera hur småindustrins organisationer skulle kunna föras in under Industriförbundets tak.

Småindustrins och hantverkets problem var emellertid inte enbart en fråga om organisation. Därför beslöts på IUIs första styrelsemöte den 9 februari 1939 att en utredning skulle tillsättas. Småindustriutredningen bedrevs av amanuensen Axel Carlsson och han genomförde den på mindre än ett halvår, inklusive studiebesök i Sjuhäradsbygden och Småland. En rapport förelåg redan den 1 september och när IUIs styrelse sammanträdde i slutet av november 1939 kunde den rapportera att utredningen var slutförd.⁴

Det var dock inte riktigt fallet. Småindustrins organisationsproblem hade ännu inte lösts och därför fortsatte undersökningarna. Dessutom hade kriget brutit ut, vilket skapade nya bekymmer. Handelsavspärningen medförde att det blev aktuellt med importsbstituerande produktion och Carlsson fick därför utifrån tillgänglig importstatistik göra en genomgång av vilka branscher som skulle komma att påverkas och särskilt av i vilken mån småindustrin skulle kunna lämna ett bidrag.⁵

Löjtnant Axel Carlsson 1939 (foto: Polyfoto).
Källa: Iveroth (1994, s. 46).

Därefter inkallades Axel Carlsson till militärtjänst, men på våren 1940 kunde han återuppta sitt arbete. Han tillkallades dessutom som sekreterare i 1940 års hantverks- och småindustriutredning, vilken tog ett år att genomföra och som resulterade i en SOU⁶ som i sin tur låg till grund för den proposition om lånestöd och konsulentverksamhet som antogs vid 1941 års riksdag.⁷

³ Ibid., p. 146.

⁴ Ibid., s. 148.

⁵ Ibid., s. 151.

⁶ SOU 1941:14.

⁷ Den statliga utredningens betänkande överlämnades i april 1941. Se IUI (1940b, 1941).

Under 1941 publicerade Axel Carlsson ett antal artiklar om småföretagande och hantverk. Den första handlade om importartiklar som skulle kunna ersättas genom inhemsk tillverkning. Carlsson ville inte se denna fråga utifrån krigets och avspärrningens horisont utan på längre sikt. Han var uppenbarligen ingen beundrare av David Ricardo: ”Sådana produkter, vilka vi med fördel kunna tillverka inom landet, skola även tillverkas här.” En omfattande förteckning över importartiklar lämpade för inhemsk hantverksmässig eller småindustriell framställning presenterades. Den innefattade produkter som cigarrkoppar, pennvässare, slips-hållare, ljushållare till julgranar och solfjädrar.⁸

I en artikelserie om ”Svensk småföretagsamhet” konstaterade Carlsson att de stora industrianläggningarnas och varuhusens expansion bara var en sida av utvecklingen. ”Jämsides och på bred front försiggår småföretagens frammarsch.”⁹ Förklaringen till denna frammarsch stod främst att söka i elektricitetens och bilismens utbredning som motverkade tendenserna till driftskoncentration. Att rätt uppskatta betydelsen av småföretagsamheten var förstås inte lätt: ”Vi kan icke uppskatta, i varje fall icke överskatta, värdet för samhället av den förnöjsamma, men strävsamma och energiska befolkning, som uppbär småföretagsamheten och därur hämtar sin försörjning.”¹⁰

En viss hjälp på traven, åtminstone större möjligheter att skaffa sig utbildning i affärs- och driftsekonomiska frågor, kunde dessa idoga småföretagare behöva. De ville visserligen inte bli föremål för hjälpverksamhet men det fanns ”all anledning att understödja det rationaliseringsarbete, vilket bygges på företagarnas självverksamhet och principen hjälp till självhjälp”.¹¹

I ytterligare en artikel om ”Småföretagsamheten och samhället” utvecklade Axel Carlsson sina tankar om denna hjälp till självhjälp:

Från samhällets sida föreligga alla skäl att giva småföretagsamheten stöd för dess utveckling. Hantverkets och småindustrins yrkesutövare bilda kärnan i – för att använda ett ålderdomligt uttryck – medelståndet, som torde ha lika stabiliserande inflytande på samhällsutvecklingen, som väl företagsformerna som sådana på näringslivet och dess framsteg. Det är dock viktigt, att i den mån stödåtgärder vidtagas, dessa erhålla en form, som bevarar och icke bryter ned dess värdefulla egenskaper – initiativförmågan, självverksamheten, ansvarskänslan.¹²

8 Carlsson (1940).

9 Carlsson (1941d, s. 42).

10 Ibid., s. 61.

11 Carlsson (1941e).

12 Carlsson (1941f, s. 196).

SLUTRAPPORTEN

IUI-utredningen om småföretagandet genomfördes till största delen under 1940 och 1941. Institutets årsrapport för 1941 meddelade stolt: ”Det inom Institutet samlade materialet rörande småföretagsamheten har under året sammanställts och kommer våren 1942 att utgivas i bokform.”¹³ Publiceringen skulle emellertid dröja till 1943. Då utkom *Småindustri och hantverk i Sverige*, av Axel Iveroth,¹⁴ en bok som av Rolf Henriksson karakteriseras som en av IUIs mest uppmärksammade forskningsrapporter.¹⁵ Det är ingen tillfällighet. Rapporten är välargumenterad, välskriven och lättläst. Den känns förvånande fräsch även sjuttio år efter dess tillkomst och anledningen till detta är framställningen. Iveroth blandar på ett levande och konkret, ofta fascinerande, sätt historik med effektiv företagsekonomisk och nationalekonomisk analys. Det är inte svårt att förstå att rapporten fick en vid läsekrets.

Småindustriutredningen.

¹³ IUI (1941, s. 5).

¹⁴ Iveroth (1943a).

¹⁵ Henriksson (1990a, s. 152).

Småindustriutredningen koncentreras främst på hantverket och småindustrin, men för att få en mer fullständig bild tar Iveroth inledningsvis också upp hemslöjdens och hemindustrins utveckling i Sverige i ett långt historiskt perspektiv. Hemindustrins uppkomst ur hemslöjd och hantverk vill han hänföra till de kringresande köpmännens marknadsvidgande aktiviteter. Så småningom växte förläggarsystemet fram: uppdragsgivarna försåg hemproducenterna med råvaror. Ur förläggarsystemet uppkom manufakturen, där de sysselsatta inom en viss näringsgren sammanfördes till en gemensam arbetsplats, och i slutändan t.ex. textilindustrin i Borås-Alingsåsområdet. I motsats till vad man kanske i förstone skulle kunna tro utgjorde inte småindustrin något förstadium till den större industrin mer än i undantagsfall. Oftast etablerades småindustrierna efter de större företagen. Småindustriföretagarna kom i sin tur såväl från hemproduktionen och hantverket som från den större industrin. Allteftersom industrin (både den större och den mindre) utvecklades minskades utrymmet för såväl hemindustri som hemslöjd, medan hantverket kvarstod, framför allt inom grenar som krävde personlig kontakt med kunden.

Exakt vilken sysselsättningen var inom hemslöjden och hemindustrin gick inte att konstatera, men det stod klart att hemslöjdens betydelse var liten och att hemindustrin var koncentrerad till Sjuhäradsbygden i Västergötland och till Malung. Iveroth hade inte mycket till övers för hemslöjden. Den var en näring på tillbakagång och den hade svårt att ge sina kvarvarande utövare en draglig utkomst:

Dess tillbakagång är uttryck för övergången till byteshushållning. I allt större utsträckning har tillverkningen för husbehov överflyttats till specialverkstäder inom hantverk och industri. De allra flesta husgeråds- och heminredningsartiklar framställas numera så väsentligt mycket billigare fabriksmässigt, att uppoffringen av tid för tillverkning av motsvarande produkter i hemmen icke står i rimlig proportion till det pris fabriksvaran betingar. Samtidigt ha levnadsvanorna liksom även arbetstekniken inom jordbruket, där hemslöjden av gammalt haft sin förankring, kommit att kräva alltmer komplicerade husgeråd och redskap, vilka icke lämpa sig för framställning i hemmen. För stora befolkningsgrupper torde emellertid den sålunda ökade byteshushållningen icke ha motsvarats av en lika hastigt fortskridande höjning av kontantinkomsten, en av orsakerna till utflyttningen från landsbygden. Däri och i jordbrukets säsongväxlingar ligger emellertid även förklaringen till att hemslöjden för avsalu ännu inom en del bygder spelar en viss roll som försörjningsfaktor, trots att den arbetsförtjänst den kan giva är ytterst ringa.¹⁶

¹⁶ Iveroth (1943a, s. 21–22).

Den kvarvarande hemslöjden drevs på förläggarbasis och produkterna vände sig till en begränsad kundkrets, vilket Iveroth förutsåg skulle gälla även i framtiden. Industrivarorna höll på att konkurrera ut hemslöjdsprodukterna och hemslöjden hade svårt att hävda sig försörjningsmässigt både som huvud- och binäring. Ofta bedrevs den tillsammans med jordbruk, ett jordbruk som arbetade ineffektivt i skydd av de tullmurar som blivit resultatet av kohandeln mellan socialdemokrater och bondeförbundare 1933.¹⁷ Detta förvärrade situationen:

Att bedriva jordbruk och hemslöjd i förening innebär i stort sett att försöka förbättra avkastningen hos en icke på alla punkter rationell och därför icke lönsam näring genom att kombinera den med en annan icke heller effektiv produktionsform. Det kan givetvis icke vara något eftersträvansvärt mål att konservera två mindre effektiva näringar sida vid sida.¹⁸

För övrigt var det mest effektiva komplementet till jordbruket skogsbruk. Iveroth såg hemslöjden som helt underlägsen i detta avseende. Landsbygdens kvinnor var fullt sysselsatta med betungande hushållsarbete som behövde rationaliseras. ”Med tanke på kvinnornas hårda arbetsbörda i hemmen på landet vore man frestad att i sådana fall karakterisera den kvinnliga saluslöjden såsom utnyttjande av människors nödläge”, skrev Iveroth.¹⁹ Den enda säsongarbetslöshet som förekom var bland den manliga jordbruksbefolkningen, men hemslöjd erbjöd inget ekonomiskt försvarbart alternativ:

Manlig hemslöjd kan ... icke betecknas som annat än slöseri med arbetskraft. Den irrationella arbetsorganisation, som är grundorsaken till både att kvinnorna ha mycket och männen tidvis mindre att göra i jordbruket, är samtidigt en förklaring till näringens dåliga lönsamhet. Det är under sådana förhållanden uppenbart, att hemslöjd icke varaktigt kan förbättra levnadsstandarden för jordbruksbefolkningen.²⁰

De enda uppgifter Iveroth såg för hemslöjden var att den kunde ”tillvarata den på grund av ålder och vanförhet icke fullt arbetsföra arbetskraften” och ge ett kulturellt bidrag. Han menade att efterfrågan på hemslöjdsprodukter antagligen var ungefär så stor att den kunde tillfredsställas fullt ut av ”denna arbetskraftskategori”.²¹ Härtill kom det obestridliga kulturella värdet av hemslöjden som fri-

¹⁷ Se t.ex. Hedlund och Lundahl (1985, kapitel 3).

¹⁸ Iveroth (1943a, s. 26).

¹⁹ Ibid., s. 27.

²⁰ Ibid., s. 27–28.

²¹ Ibid., s. 28.

tidssysselsättning, som hobby, särskilt som Sverige ”efter vad det uppgives, på hemslöjds-kulturens område [intog] en förstarangsplats i världen”²² – hur man nu kunde veta det. Iveroth menade klart och tydligt att hemslöjdsfrågan tidigare hade fått alldeles för stora proportioner i förhållande till näringsens verkliga betydelse. Dessa proportioner måste reduceras. ”Arbetet att främja hemslöjden skulle på detta sätt i en klar målsättning, en rent kulturell syftning, finna en ersättning för den blandning av verklighetsfrämmande idealism och förment praktiskt ekonomiska syften, som hittills präglat strävandena.”²³

HEMINDUSTRIN

Hemindustrin byggde fortfarande på förläggarsystemet. I början på 1940-talet var den en tämligen lokal företeelse, koncentrerad till å ena sidan Sjuhäradsbygden, å andra sidan trakten runt Malung. Iveroth skildrar hur hemindustrin växte fram på båda ställena, hemvävnadens glansperiod i Sjuhäradsbygden under första halvan av 1800-talet, och päls- och skinnvarufremställningen i Malung. I början av 1940-talet var vävningen i hemmet en så gott som olönsam affär, med enbart hemslöjds-karaktär. Däremot levde trikåstickningen och sömnaden kvar, bedriven av kombinerade hemindustri- och fabriksföretag. I Malungstrakten hade skinnberedningens, särskilt handsktillverkningens, starkaste expansion däremot infallit under de senaste decennierna, i stark konkurrens med tjeckiska företag. Iveroth såg hemindustrin enbart som ett sätt att utjämna säsongvariationer i andra näringar. Det kulturella element som karakteriserade hemslöjden saknades helt:

Frågan om hemindustriens förutsättningar i framtiden begränsar sig därför till möjligheten, att denna produktionsform skall kunna utgöra det relativt effektiva sysselsättningskomplement, som en ofrånkomlig sysselsättningsvariation inom någon annan näring kräver.²⁴

Iveroth var dock generellt skeptisk mot idén. Svårigheter med att hålla leveranstider och att kontrollera kvaliteten på produkterna gjorde att det endast i undantagsfall, inom särskilda produktionsgrenar, skulle gå att använda hemindustrin, och då enbart ”i anknytning till industridrift i fasta anläggningar”,²⁵ där under högsäsong fabriker kunde lägga ut tillverkning på hemmen, förutsatt då att det samtidigt var lågsäsong i de aktiviteter där hemarbetarna annars var sysselsatta.

²² Ibid., s. 29.

²³ Ibid., s. 32.

²⁴ Ibid., s. 44.

²⁵ Ibid., s. 45.

Varken hemslöjd eller hemindustri spelade någon större roll i början på 1940-talet. Tyngdpunkten i Axel Iveroths utredning ligger följaktligen på den egentliga småföretagsamheten: småindustri och hantverk. Exakt hur stora dessa två sektorer var vid den tid Iveroth skrev sin bok är oklart. Den tillgängliga statistiken var från 1931 och gränsdragningen mellan ”småindustri” och ”storindustri” var med nödvändighet godtycklig, liksom den mellan ”småindustri” och ”hantverk”. Om alla företag med högst fem anställda och hälften av de med mellan sex och tio fördes till hantverket och den övre gränsen för småindustrin drogs vid femtio personer fanns det 93 000 hantverksföretag som sysselsatte 190 000 och 12 000 småföretag med 200 000 sysselsatta.²⁶

HANTVERKET

Att beskriva hantverkssektorn var inte helt lätt, eftersom det inte fanns någon kontinuerlig statistik om den för tiden efter 1915. ”Det finns troligen intet område av vårt näringsliv om vilket man har så ringa faktisk kunskap som om hantverket och därmed jämställda företagsformer.”²⁷ Sektorn var dessutom starkt diversifierad. Iveroth räknar upp över 170 olika hantverksyrken som han hittat i tyska källor.

De hantverksorganisationer som funnits under tidernas lopp, från skråväsendet och framåt, hade alla koncentrerat sina ansträngningar på tre ”mycket väsentliga och av varandra avhängiga förutsättningar för yrkenas bedrivande”: yrkesutbildning, kompetenskrav och kvalitetskrav. Iveroth går igenom den moderna yrkesutbildningen, där stommen utgjordes av verkstadsskolor, lärlings- och yrkeskolor. De förra var heldagsskolor medan de två senare kategorierna bedrev kvällsverksamhet och var kopplade till den praktiska verksamheten inom de olika yrkena. Iveroth går också igenom debatten om det berättigade att återinföra legala kompetensföreskrifter för bedrivande av hantverk, ett krav som hade avslagits av 1936 års hantverkssakkunniga. Slutligen diskuterar han hantverkets svårigheter att skaffa sig en ledande roll inom ”den formgestaltande produktionen”:

I själva verket är det självständiga hantverket, på många områden ohjälpligt distanserat av den industrialiserade produktion, som är hantverksmässig i den meningen, att den betjänar sig av arbetare med hög yrkesskicklighet, men som dessutom har råd att för den konstnärliga ledningen anställa speciell arbetskraft.²⁸

²⁶ Ibid., s. 58.

²⁷ Ibid., s. 68.

²⁸ Ibid., s. 79–80.

DEN EGENTLIGA SMÅINDUSTRIN

Medan hantverket var koncentrerat främst till städerna och tätorterna återfanns den egentliga småindustrin oftast på landsbygden, eftersom kostnaderna för verksamheten tenderade att vara lägre där. Iveroth tar som exempel Västbo härad, särskilt Gnosjö. ”Småindustriell företagsamhet över ett större område och med samma koncentration som i Västbo härad förekommer ... icke annorstädes i landet, icke ens i Småland.”²⁹ Han redogör för industrins framväxt i Gnosjö, med början i tråddragningen, och han lyfter fram ”Gnosjöandan”, med kompanjonskap och familjeband som positiva drivkrafter, inte minst för industrins diversifiering:

Man vill gärna i denna samhörighetskänsla se något av förklaringen till att Gnosjötrakten kommit att uppvisa en sådan rik provkarta på olikartad produktion: De, som överge sina anställningar och sätta igång egen fabrikation, önska icke gärna tillverka någon av de artiklar, som deras förre arbetsgivare framställer. Man vill icke öka konkurrensen och utså missämja, och då gäller det att hitta på något nytt. Detta är en tävlan i sammanhållningens tecken, som är värd att taga till rikt punkt för småföretagens utveckling, sedd ur vidare synpunkt.³⁰

Iveroth behandlar emellertid också en bransch, där konkurrensen hade varit avgörande för framväxten: skidstillverkning, geografiskt spridd över landet:

Varje fabrik har satt en stolthet i att komma fram med egna skidmodeller med olika namn och olika utförande (Bonnaskidan, Matsboskidan, Idealskidan, Bollnäs elit, Luftskidan etc.) och sannolikt har den intensiva konkurrensen bidragit till att steg för steg höja standarden på skidor i landet. Efter vad det vill synas, har man nu kommit till det stadium, då det skulle vara av värde att fabriker sökte sammanföra olika erfarenheter för att ernå en enhetligare produktion.³¹

I likhet med hantverket uppvisade småindustrin betydande diversifiering. Den var långt ifrån en enhetlig, avgränsad sektor inom industrin. Iveroth indelar tillverkningen i fyra kategorier: enkla nödvändighetsartiklar med relativt kort livslängd, maskindelar, tillverkningsdetaljer och halvfabrikat, sammansatta, varaktiga konsumtionsartiklar och maskiner och slutligen ensartade förbrukningsartiklar av materialkaraktär. Han betonar förbindelselänkarna, särskilt i tekniskt avseende, mellan småindustri och hantverk, och småindustrins koncentration på hemmamarknaden, men även på högspecialiserad export i vissa fall.

²⁹ Ibid., s. 82.

³⁰ Ibid., s. 86.

³¹ Ibid., s. 92.

Som man kunde vänta sig var de flesta småföretagen familjeföretag. Iveroth ger en knivskarp beskrivning av den typiske småindustrimannen:

Det är driftens organisation, som är det mest karakteristiska hos småindustrin, och på den punkten företer den stark släktskap med hantverket. Småindustriföretaget är ofta enmansföretag eller enkelt bolag; i vart fall utgör det, även om aktiebolagsformen används, mestadels en ganska utpräglad familjeinstitution. Företagsledningen är i hög grad patriarkalisk, företagaren förkroppsligar icke sällan driftschefen, försäljningschefen, arbetsledaren och den vanlige arbetaren på samma gång. Fabrikören – det är hans riktiga namn – utgör i sin egen person så gott som hela organisationsapparaten. Det är överhuvud påfallande, i hur hög grad kännetecknen samtidigt äro uttryck för kraftig, personlig initiativförmåga hos företagaren och för stark självständighet hos företaget.³²

Handlån och självfinansiering, snarare än banklån, var regel och familjeprägeln höll nere administrationskostnaderna. ”Att administrationskostnaderna äro låga kan helt enkelt bero på, att den mångfrestande, ensamme företagsledaren (och hans familj, som ofta får hjälpa till att föra böcker och sköta korrespondens) icke tar ut ur sitt företag en ersättning, som motsvarar arbetsinsatserna.”³³

Likaså var maskin- och lokalkostnaderna låga. Inte sällan hade ”fabrikörerna” själva byggt både sina maskiner och sina fabriker. Likaså var löneläget, genom lokaliseringen till ”låg dyrtort på landsbygden”, förhållandevis lågt.³⁴ Genom de gradvis förbättrade kommunikationerna var detta emellertid en fördel som Iveroth förutsåg skulle minska över tiden. Längre bort belägna större industrier skulle i ökad utsträckning kunna konkurrera om den lokala arbetskraften.

SMÅINDUSTRINS PROBLEM

Småindustrin och hantverket hade vissa gemensamma utvecklingsproblem. Ett sådant var finansieringen. Mycket långa försäljningskrediter i kombination med korta leverantörskrediter skapade ett överbryggningsproblem. Köparna kunde lätt utnyttja detta förhållande till att pressa ner priserna genom att lova kontant betalning. Alternativt hölls företagets expansion tillbaka genom att rörelseöverskottet måste användas för överbryggningen. Härtill kom en ofta undermålig bokföring och kostnadskalkylering:

³² Ibid., s. 96.

³³ Ibid., s. 97. Längre från bonuskulturen går det knappast att komma.

³⁴ Ibid., s. 99.

Liksom på detaljhandelns område är många gånger det sätt, på vilket de minsta företagen inom småindustrin och hantverket föra sina böcker, under all kritik. Om böcker kan man i många fall inte tala, då hela redovisningen grundar sig på hopbundade lappar och notor, som i samband med deklarationen hopsummeras på olika sätt för att få siffror i ett ”bokslut”. Bokföringen kan sålunda icke tjäna en av sina främsta uppgifter, att ge företagsledaren tillfredsställande vägledning rörande kostnadsutvecklingen inom företaget. Detta medför uppenbara risker för att oräntabla tillverkningsgrenar och arbetsmetoder bibehållas, och att de delar av produktionen, vilkas lönsamhet borde föranleda en utvidgning icke ägnas tillbörlig uppmärksamhet. I förening med på sina håll oförmåga och i vissa fall ovilja att över huvud taget göra rationella kostnadsberäkningar, inverkar detta direkt på företagets likviditet. Det är incitament till en ständigt återkommande kapitalbrist, när man såsom ofta sker, mycket knappt räknar med förnyelsekostnader för maskiner eller anläggningar eller icke kalkylerar med full lön för företagsledarens och hans anhörigas insatser. Man kan på detta sätt påvisa även ett sammanhang mellan otillfredsställande kalkylering, finansieringssvårigheterna och det behov av teknisk rationalisering, som gör sig gällande ...³⁵

Iveroth framhöll att bankernas rätt att bevilja krediter till småföretagaren var alltför inskränkt och att banklagstiftningen underskattade deras förmåga till personbedömning och bedömning av personlig kreditvärdighet.

Han tog dessutom upp behovet av teknisk omvandling, men påpekade samtidigt att företagarnas intresse för maskin- och driftsteknik i regel var större än deras intresse för redovisning och kalkylering. Iveroth såg också ett behov av strukturrationalisering inom småföretagssektorn, framför allt inom hantverket som led av överretablering inom vissa grenar som en följd av trettiotalskrisen, t.ex. snickeribranschen, och inom hantverksgrenar på retur, som skomakeriet. Efter att ha gått igenom inkomststatistiken konstaterar han:

De anförda siffrorna ge en ganska beklämmande bild av armod bland stora delar av hantverkarens kiktet. ... huvudintrycket [är] en mycket låg inkomstnivå inom hantverket. ... Antalet åldringar inom de lägsta inkomstgrupperna är ... mycket stort. Granskar man siffrorna närmare finner man vidare, att de yrkesgrenar, inom vilka större delen av de många låga inkomsttagarna och samtidigt de flesta åldringarna förekomma, äro skomakarnas och snickarnas, sålunda utpräglade exempel på tynande, respektive överbefolkade yrken.³⁶

Många av de tynande företagen var verksamma inom branscher ”som icke heller ur konsumenternas synpunkt fylla någon egentlig uppgift”.³⁷ Det var uppenbart

35 Ibid., s. 103.

36 Ibid., s. 117–118.

37 Ibid., s. 118.

att tiden hade gått ifrån betydande delar av hantverket. Iveroth uppskattade "behovet av utrensning av livsodugliga företag" till cirka 10 000, dvs. mer än vart tionde hantverksföretag borde läggas ner.³⁸

FÖRNYELSE

För småindustrin förespråkade Iveroth ökad specialisering och rationalisering av branschstrukturen i syfte att öka produktionseffektiviteten. Inom de branscher som tillverkade enklare förbrukningsartiklar var konkurrensen och prispresen ofta så hård att branscherna i fråga uppfattades som "bottenkörda".³⁹ En del branscher uppvisade också splittring mellan lönsamma och olönsamma företag utan att för den skull de förra konkurrerade ut de senare, en osund omständighet som bottnade i småföretagsamhetens speciella karakteristika och som bidrog till en lika ohälsosam konservering av branschstrukturen:

De effektiva företagen avhålla sig ... från att taga upp priskonkurrens för att öka avsättning, därför att de veta, att övriga företag, även om de icke äro fullt rationellt drivna, kunna hålla ut ganska länge. De äga en seg motståndskraft, som ofta sammanhänger med familjearbetskraftens dominerande kostnadsandel samt frånvaron av främmande kapital. Ett företag som driver tillverkningen så rationellt, att det kan komma upp till något bättre resultat än konkurrenterna, nöjer sig med detta och försöker i regel ej att särskilt öka produktionen. I några enstaka fall har man inom sådana småindustribranscher reglerat avsättningsförhållandena genom kartellavtal om kvoter och priser.

Dessa förhållanden synas i flera fall ha stabiliserat branschstrukturen i ett botenskikt av smärre företag med mycket låg avkastning och ovanpå detta en mindre grupp mera lönsamma enheter. Det är ställt utom tvivel, att koncentration av driften till färre anläggningar kunde ske, och att arbetskraft skulle kunna frigöras för bättre utnyttjande på andra håll.⁴⁰

Iveroth rekommenderade specialisering på de mest effektiva serierna, gärna i samarbete med storindustrin, för att få bort outnyttjad kapacitet, men även samarbete småindustrier emellan där företagen vid behov skulle kunna utnyttja varandras specialmaskiner och samarbete på försäljningsområdet bland företag med närliggande produktion för att minska de enskilda företagens försäljningskostnader. Detta gällde inte minst försäljning på exportmarknaden. Den "försäljnings-

³⁸ Ibid., s. 119.

³⁹ Ibid., s. 121.

⁴⁰ Ibid., s. 121–122.

organisation” som karakteriserade många mindre företag var i Iveroths ögon både otidsenlig och komisk:

Det finns, som redan tidigare har framhållits, en markerad skillnad mellan den mindre företagarens intresse för de produktionstekniska problemen inom företaget å ena sidan och de redovisningstekniska å den andra. På den för intresset mer undanskymda sidan ligga även avsättningsfrågorna. Den sorglösa tillförsikt, som utgår från att bara man kan tillverka sin sak ordnar sig nog resten, har rötter både i det gamla hantverkets reglerade former och i industrialismens barndomsoptimism. Det bär hemtrevnadens prägel att ordna försäljningsproblemet som en saxfabrikant i Småland: han gjorde varje torsdag en cykelfärd till omkringliggande orter med en kartong saxar på pakethållaren, för att få ihop pengar till fredagsavlöningen åt sina arbetare. När den stilen karakteriserar småföretagarens ekonomiska handlande beror det dock icke så mycket på, att han icke skulle kunna systematiskt samordna teknik och ekonomi utan snarare på, att han icke bryr sig om det.⁴¹

För att övervinna den slentrian och ovilja mot nymodigheter som ofta fanns bland småföretagarna rekommenderade Iveroth inte uppsökande teknisk och ekonomisk konsultentrådgivning, utan han såg det som viktigt att stimulera företagen till egna insatser. Konsulentverksamheten måste organiseras snävt, branschvis, för att svara mot de speciella behoven i varje bransch, lämpligen av branschorganisationerna, och den måste vara avgiftsbelagd. Rationaliseringen av branschstrukturen var inte bara en fråga om effektivisering av verksamheten inom de redan etablerade företagen, utan nyetablering i syfte att hålla konkurrensen uppe var lika viktig. Detta krävde i sin tur etableringsrådgivning i syfte att sprida relevanta kunskaper om förhållandena i olika branscher. Dessa två rådgivningsverksamheter kompletterades lämpligen av yrkesrådgivning på ett tidigt stadium av skolan i samverkan med näringslivets branschorganisationer.

En fråga som hade uppkommit under trettioårs krisen var i vilken utsträckning statligt understöd av företagsamheten var berättigat. Sådant understöd hade anslagits av riksdagen under krisen men höll vid den tid Iveroth skrev sin utredning på att avvecklas. Iveroth avisade stödtanken. Han gick i boken igenom stödets utformning i olika regioner och konstaterade att det stred mot de grundläggande principerna för företagande. ”Stödfostring av företagare står i direkt konflikt med principen om Företagarens självansvar. Det är icke heller helt lätt att i förväg se, vem som äger förutsättningar att bli en duglig företagare.”⁴² Statligt stöd skulle lätt ”hos företagsamheten inympa något av understödstagarmen-

41 Ibid., s. 129.

42 Ibid., s. 141.

talitet”.⁴³ Lokalpatriotism skulle snedvrída perspektivet. ”Det är naturligt att varje landsdel först och främst ser till omedelbara egna intressen.”⁴⁴

Iveroth var också skeptisk till samverkan mellan småföretag. Konkurrensen måste hållas vid liv för att företagen ska bli effektiva, och samverkan mellan småföretag ger lätt impulser åt rakt motsatt håll:

Den karaktär att taga och dela med sig, som allt samarbete mer eller mindre måste äga, är alltid mycket påtagligare i praktisk samverkan mellan små än mellan större företag. Det samarbete, som förekommit på småföretagens område, har därför i högre grad än i andra fall kommit att präglas av de svagare enheternas intressen. Det har mera syftat till att bibehålla än till att utveckla.⁴⁵

Iveroth ställde frågan om hur småföretagsutvecklingen bäst skulle kunna främjas organisatoriskt. Återigen framhöll han vikten av konkurrens, men om samverkan skulle ske borde den inriktas på att ”framställa praktiskt utformade insatser med direkt effektiviseringssyfte”.⁴⁶ Själv var han dock inte speciellt konkret:

Riktlinje för organisationsarbetet bör vara den samverkan, som tillvaratar såväl utvecklingskraften i företagets självständighet och konkurrensförmåga som möjligheterna att genom gemensamma åtgärder länka och befrämja en rationell fördelning och inriktning av produktionen.⁴⁷

Småindustrin saknade en motsvarighet till storföretagens branschföreningar. Den sammanslagning som 1941 hade gjorts av Sveriges Hantverksorganisation och Småindustriens Centralförbund hade inte förmått frambringa något, ”på grund av motstånd från mera konservativa hantverksskretsar”.⁴⁸ Hantverket framstod som besatt av tanken på en kompetensreglering genom lagstiftning, vilket Iveroth menade enbart bidrog till att förvända synen:

Den populära föreställningen är, att alla problem automatiskt skulle lösas, om kompetenslagstiftningen genomfördes. Omvänt tillskrivas alla svårigheter just avsaknaden av kompetensföreskrifter. Denna tro, att hantverkets idealsamhälle skall kunna förverkligas genom en patentlösning skapar likgiltighet för mera näraliggande och praktiska rationaliseringsuppgifter.

43 Ibid., s. 142.

44 Ibid., s. 144.

45 Ibid., s. 147.

46 Ibid., s. 149.

47 Ibid., s. 150.

48 Ibid., s. 152.

Det är just ett mera praktiskt grepp om de organisatoriska samarbetsuppgifterna, man vill efterlysa.⁴⁹

Som exempel på ett sådant praktiskt grepp framhöll Iveroth försäljningsområdet, redovisningen, undersökningar av bransch- och kostnadsstruktur, etableringsrådgivning och yrkesrådgivning.

FRAMTIDEN

Det sista avsnittet av *Småindustri och hantverk i Sverige* behandlade småföretagens framtid. Iveroth började med en genomgång av sysselsättningsstatistiken och drog slutsatsen att den ”icke ger intryck av att de mindre företagen skulle ha förlorat fotfästet”.⁵⁰ Visserligen hade småföretagens sysselsättningsförmåga mattats sedan mitten på 1930-talet medan de större företagen dragit till sig arbetskraft ”i väldig skala”,⁵¹ och småföretagens andel skulle knappast öka i framtiden. Trots det var Iveroth optimistisk:

Om man ändå tycker sig ha anledning att icke se alltför mörkt på *småföretagens framtid*, så beror detta icke minst på att ... levnadsstandardshöjningen ... kan väntas även framdeles förmå bereda ett vidgat underlag för smärre produktion av varor och tjänster såväl för vidare som mer begränsade marknader.⁵²

Det var inom den ”smärre kompletteringsproduktion, som en höjd materiell och kulturell levnadsstandard framkallar”, som småföretagens nisch återfanns.⁵³ Allmänt sett gynnade den tekniska utvecklingen större produktionsenheter, men detta gällde inte generellt:

För det första torde en rationalisering, som går ut på att söka få bort en hel del mångsyssleri och okynneskonkurrens, ofta florerande bland de små företagen, sällan behöva innebära mer än en begränsad koncentrationsprocess inom de mindre företagens egna led. Det är närmast en ändamålsenlig fördelning, större specialisering av produktionen, som härvid eftersträvas. För det andra är det uppenbart, att de små företagen på många punkter kunna övervinna olägenheterna av produktions spridning på annat sätt än genom koncentration av driften till större enheter, nämligen genom ökad samverkan under bibehållen självständighet För det tredje

49 Ibid., s. 153.

50 Ibid., s. 162.

51 Ibid., s. 165.

52 Ibid.

53 Ibid., s. 167.

finns det ingen anledning betvivla, att smådriften alltfört kommer att utgöra den ändamålsenligaste produktionsformen på betydande områden. Framför allt komma småföretagen att förbli små på sådana näringsavsnitt, där såsom exempelvis inom hantverkets flesta yrken, storleken bestämmes av marknadens lokala avgränsning.⁵⁴

Småföretagen hade en konkurrensfördel i sin elasticitet, sin förmåga till anpassning efter ändrade förutsättningar för produktionen, arbetskraften var god och stämningen på arbetsplatsen gemytlig.

Iveroth poängterade att småföretagen inte hade något att vinna på att sluta sig inom sig själva utan att de borde söka kontakt med den större industrin för underleverantörskontrakt. De större företagen, menade han, hade ett aktivt intresse av att lägga ut viss produktion, åtminstone fram till den punkt där omsättningen blev så hög att det lönade sig att skaffa egna anläggningar för produktion av halvfabrikat.

Iveroth tog också upp frågan om de mindre företagen var ägnade att bidra till de tekniska framstegen. Hans svar var negativt. Småföretagens styrka återfanns i arbetet, inte i kapitalet, och forsknings- och utvecklingsarbete var kapitalkrävande. För det ägde småföretagen ”ganska små förutsättningar”.⁵⁵

Avslutningsvis sjöng Iveroth småföretagens lov, men inte obetingat. ”Såsom en bred och fast grundval för den fria företagsamheten äro hantverket och småindustrin av största betydelse för näringslivet.”⁵⁶ Småföretagandet erbjöd möjligheter för människor ur alla samhällsklasser att förkovra sig genom personliga initiativ, men näringen fick inte förfalla till att bli supplikanter vid statens fötter. Understödstagarmentalitet måste bekämpas. Framtiden låg i en konstruktiv sanering av såväl hantverket som småindustrin, en sanering som kom inifrån och som vilade på den fria konkurrensens principer.

PROVOKATÖREN

I maj 1944 höll Axel Iveroth ett föredrag inför Sveriges Industriförbunds branschombudsmän. Den lätt provocerande titeln var ”Behöver småindustrin en bättre organisation?”⁵⁷ och i föredraget anknöt han till den diskussion han fört i sin bok. Han började med att framhålla småindustrins ofta förvånansvärda konkurrensförmåga gentemot storindustrin. Trots detta hyste han farhågor inför framtiden.

⁵⁴ Ibid., s. 168.

⁵⁵ Ibid., s. 179.

⁵⁶ Ibid., s. 180.

⁵⁷ Iveroth (1944).

den och betonade att man fick räkna med att småföretagen i framtiden allt starkare skulle få känna ”trycket från de mera mätbara effektivitetsvinster, som består i långa serier, standardisering, integration osv.”.⁵⁸ Småindustrisektorn var långt ifrån enhetlig. Iveroth urskilde ”en mera stillastående och en mera dynamisk grupp”.⁵⁹ I den förra kategorin återfanns företag i stillastående branscher, företag med begränsade, lokala, marknader och företag som fortlevde som ett slags stagnerande undervegetation i branscher där det också fanns större enheter. Att dessa företag skulle få problem var självklart, men Iveroth ställde också frågan om även de mera dynamiska, i tillväxt stadda, småföretagen och nyetableringen inom deras branscher skulle få det svårt. Han identifierade ett antal olika faktorer som skulle komma att ställa till problem.

Stordriftsfördelarna i t.ex. livsmedels-, textil och skobranscherna skulle framkalla starkare företagskoncentration. Teknisk förnyelse blev alltmer kapitalkrävande. Stadsplanering, patent-, bank- och skattelagstiftning, liksom skattetrycket, krånglade till tillvaron. Konkurrenterna från alltmer specialiserade utländska företag skulle ställa krav på specialisering och stordrift även i Sverige. Underleverantörsverksamhet skulle bidra till decentraliserad stordrift. Konsumenterna och samhället, slutligen, hade också fått upp ögonen för rationaliseringens betydelse och skulle därför verka för att påskynda den, möjligen i socialistisk riktning.

En alltför stark koncentration av företagsamheten tenderar i sig själv att bli ett argument för socialisering. Därför bör det vara ett gemensamt intresse inom industrien att söka vidmakthålla och förbättra förutsättningarna för nybildning av företag och att finna former för konkurrensstärkande samverkan mellan småföretagen.⁶⁰

Det gällde både att samla småföretagen runt en gemensam målsättning och att se till att storindustrin bidrog till att upprätthålla småföretagens konkurrensförmåga. Iveroth vände sig mot att den egentliga småindustrin traditionellt hade föredragit att organisera sig tillsammans med hantverket:

Och hantverksföreningarna ha endast i ringa grad kunnat tillvarata den under utveckling stadda småindustriens intressen. Deras förnämsta programpunkt har varit och är återgång till någon slags reviderad form av skråsamhället. Den energi med vilken de flertaligare hantverkarna omfattat denna strävan har dominerat, därför att småindustrin i egentlig mening icke brytt sig om att göra sin röst hörd. Dessa, som det åtminstone hittills måste förefalla, platoniska stävanden parade

⁵⁸ Ibid., s. 1.

⁵⁹ Ibid., s. 2.

⁶⁰ Ibid., s. 7.

med uppfattningen, att det egentligen inte lönar sig att göra något i väntan på idealordningens genomförande, har förvandlat hantverkets organisationsväsende till väsentligen en rörelse för sällskaplig samvaro – i vilken småindustriidkarna icke haft något emot att vara kvar. De ha på detta sätt blivit inkopplade och kvarhållna i felaktigt organisatoriskt sammanhang. De starkt konserverande tendenser, som hantverket företräder, äro ur allmän synpunkt icke förenliga med småindustriens intressen och i den mån behovet av effektivare organisatoriskt samarbete gör sig gällande är den traditionella sammanbindningen ett hinder för utvecklingen.⁶¹

Sammanläggningen av Sveriges Hantverksorganisation och Småindustriens Centralförbund till Sveriges Hantverks- och Småindustriorganisation hade inte resulterat i något effektivt forum för småindustrin. Iveroth kallade organisationsväsendet inom hantverket ”ganska förkalkat” och förespråkade i stället en organisation av småindustrin ”i anslutning till den större industriens organisationer”.⁶² Detta kunde i princip ske antingen genom att inom varje branschförening upprätta en småindustrisektion eller genom att skapa en särskild småindustrigrupp där alla småföretag ingick, oberoende av branschtillhörighet. Själv förordade Iveroth en kombination av de bägge lösningarna där småföretagen bildade en särskild intresseorganisation, samtidigt som de ingick i sina respektive branschföreningar, utan sektionsindelning, för att inte skapa ett B-lag av småindustrier inom dessa föreningar.⁶³

Axel Iveroth cirka 1950.
Källa: Jan Wallanders arkiv.

61 Ibid., s. 8–9.

62 Ibid., s. 13.

63 Tonen i Iveroths föredrag var stundtals både frän och raljant. Inte nog med att han kallade hantverkets organisationsväsende ”förkalkat” och ”en rörelse för sällskaplig samvaro”. Han betecknade dessutom försöken att skapa en självständig småindustriorganisation som ”krampaktiga”, hantverksorganisationens livsytringar som ”traditionsbundna och slappa” och tyckte att ledningen för Småindustriens Centralförbund (SIC) hade anförtrots ”några misslyckade existenser” (ibid., s. 9). Kanske var det därför som utskriften av hans föredrag av IUI försågs med stämpeln: ”Konfidentiell”.

För att sammanfatta: Axel Iveroth hade gjort en gedigen utredningsinsats och publicerat en bra och välskriven bok, men som framtiden skulle utvisa stannade hans insats inte vid det:

Dessa konkreta resultat som övertygande demonstrerade Iveroths kapacitet var kanske inte de allra viktigaste sett ur IUIs synvinkel. Med sin småindustriutredning utvecklade Iveroth ett kontaktnät och en grundläggande kännedom om svenskt näringsliv som gjorde honom till en nyckelresurs för institutet även i dess övriga verksamhet, inte minst dess övriga utredningar. Han kan även sägas ha varit den som främst tog fasta på den under institutets konstitueringsprocess grundläggande idén att dess utredningsverksamhet skulle ske i samverkan med industrin. Iveroth blev den främste att praktiskt utveckla den metodiska IUI-traditionen att inhämta information och fakta genom personliga kontakter med näringslivets män. Vidare kan hans personliga driftighet sägas ha inlett den servicetradition som länge kom att karakterisera institutet. Som typiskt exempel på hans uppfinningsrikedom i detta avseende kan nämnas att han som en biprodukt i sin småindustriutredning kom att utarbeta en NKI-kurs i bokföring, kalkylering, driftsorganisation, försäljningsteknik m.m. för småföretagare.⁶⁴

Axel Iveroth var ett fynd för IUI.

⁶⁴ Henriksson (1990a, s. 152).

NORRLANDSUTREDNINGEN INITIERAS

På våren 1939 initierade Ivar Anderson IUIs andra utredning, vad som skulle komma att bli institutets största projekt genom tiderna: Norrlandsutredningen. Den ursprungliga tanken var att den skulle färdigställas på ungefär ett år, men i praktiken kom den att pågå ända fram till 1948.

NORRLANDSPROBLEMET

Bakgrunden till Norrlandsutredningen var det arbetslöshetsproblem som hade uppstått i Norrlandslänen under 1930-talet. Trävaror tillsammans med pappersmassa och papper var de två mest betydelsefulla varugrupperna i den svenska exporten under 1910-, 1920- och 1930-talet. Mellan 1910 och 1920 försköts dock balansen mellan dessa två varugrupper till den senares fördel. Trävaruexporten passerades till sist av pappersmasse- och pappersexporten. Konkurrensen från Finland och Mellaneuropa bidrog till att pressa priserna på trämarknaden och försätta den svenska träindustrin i ett bekymmersamt läge. Pappersmasse- och pappersexporten expanderade däremot starkt. Framväxten av nya pappersembalageformer i USA ökade efterfrågan framför allt på kemisk massa på världsmarknaden och Sverige lyckades få en stor andel i den utökade marknaden. Även efterfrågan på tidningspapper ökade dramatiskt i USA.¹

De strukturella förändringarna i de två branscherna fortsatte att påverka Sverige under 1930-talet, och då inte minst Norrland. Mellan 1929–30 och 1936 minskade antalet sysselsatta inom den norrländska skogsindustrin som helhet med 10 000 personer. Sågverksrörelsen gick tillbaka och massaindustrins expansion kunde inte skapa tillräckligt många nya arbetstillfällen för att kompensera detta. Arbetsinsatsen per råvaruenhet var 60 procent lägre inom den senare näringen än inom den förra och då hjälpte det inte att massaindustrin 1937 förbrukade 15 miljoner kubikmeter råvara mot 11 miljoner för sågverksnäringen.²

Problemen bottnade i en tilltagande råvarubrist och stigande produktionskostnader. Massafabrikerna hade rationaliserat driften. 1929–30 krävdes i ge-

¹ Ohlsson (1943) ger en översikt av exportindustrins utveckling i Sverige från första världskriget till mitten av 1920-talet.

² Sundén (1941c, s. 228–229).

nomsnitt 4,4 arbetstimmar för att förädla en kubikmeter råvara. 1936 var siffran 3,3 timmar, vilket i sin tur innebar att sysselsättningen minskade, men som Ragnar Sundén framhöll i ett föredrag på Härnömässan i april 1941,

... om rationaliseringsprocessen inte ägt rum, är det mycket tvivelaktigt, om vi överhuvudtaget kunnat sälja några större kvantiteter massa från Norrland till utlandet; då talar all sannolikhet för att flera verk hade fått stå stilla och måst läggas ned och att antalet friställda i stället för 10 000 skulle ha varit väsentligt högre.³

Rationaliseringsåtgärderna var emellertid politiskt känsliga. Norrlandslänen var ensidigt beroende av skogsindustrin, och friställningar skapade en arbetslöshet som det inte gick att enkelt bli av med. Problemet hade uppmärksammats i diverse utredningssammanhang, men inget samlat grepp hade tagits. Den viktigaste insatsen hade gjorts inom ramen för 1936 års skogsutredning, som hade avkastat två SOU-rapporter under hösten 1938.⁴ Rapporterna begränsades dock till åtgärder för främjande av ändamålsenlig virkesproduktion, och inga stora statliga regleringar ställdes i utsikt.⁵

Icke desto mindre höll branschfolket ett strängt vakande öga på utredningens arbete. Redan före krigsutbrottet uppfattade industrin att socialdemokratin höll på att flytta fram sina positioner:

Industrins gamla rädsla för alla former av statlig industripolitik föranledde den uppenbarligen att misstänka, kanske inte utan fog, att även en så allvarlig situation som det yttre krigshotet utgjorde i början på 1939 kanske skulle utnyttjas av socialdemokratin för en positionsframflyttning.⁶

Statens engagemang inom skogsnäringen var både starkt och växande, och risken att regeringen skulle gå till storoffensiv sågs som betydande:

Domänverket, som var den dominerande skogsägaren i norra Norrland, hade mer eller mindre mot sin vilja kommit att överta fallerande sågverk och även massafabriker. Det såg ut som om dess skogsindustriella engagemang skulle växa betydligt i det krisläge som uppstått för branschen. Visserligen hade Domänverket hittills inte uppfyllt den funktion som brohuvud för skogsindustrins socialisering som socialiseringsutredningen hade tillskrivit verket, men farhågor om att en sådan utveckling skulle komma låg latent. De kunde besannas genom en så enkel händel-

³ Ibid., s. 229.

⁴ SOU 1938:53 och SOU 1938:58.

⁵ Henriksson (1990b, s. 6).

⁶ Henriksson (1990a, s. 116).

se som att verket finge en ny generaldirektör med en politruks mandat. Verkets dittills demonstrerade ovilja att engagera sig skogsindustriellt skulle snabbt kunna slå om i offensiva ambitioner.⁷

Tillfällen saknades inte. Skogsbranschen var i akut kris. ”I konkret form hade Norrlandsfrågorna aktualiserats av den situation som uppstod när Sandviks sågverk några mil söder om Umeå under konjunkturnedgången 1938 mötte likviditetsproblem och fick svårigheter att upprätthålla driften.”⁸ I *Mo och Domsjö intill 1940* skriver Torsten Gårdlund:

På grund av den allt svårare råvarubristen beslöt moderbolaget i november 1938 att erbjuda Sandviks såg som gåva åt Domänstyrelsen, som förfogade över rika råvarutillgångar i Kronans skogar efter Uman och Vindeln. Erbjudandet, som givetvis ej omfattade Sandviks skogar, var förbundet med villkoret, att Domänstyrelsen skulle överta bolagets pensionsförpliktelser gentemot ej pensionerade tjänstemän och arbetare. Domänstyrelsen avböjde detta erbjudande.⁹

MoDos konkurrenter var långt ifrån glada. Den norrländska skogsbranschen var oligopolistisk. Jämvikten var instabil och det krävdes inte så mycket för att rubba den:

Chefen för det SCA-an slutna Munksundsbolaget i Luleå, Bure Holmbäck, gick ut med hård kritik mot MoDos handlande. I ett möte med [Ivar] Anderson den 14 mars, då denne fick tillfälle att närmare informera sig i frågan, anförde Holmbäck att det föreslagna övertagandet skulle leda till ökad råvarubrist för Munksund. Därmed skulle arbetslösheten bara flyttas från Umeå till Luleå och arbetslösheten var redan i utgångsläget ett svårare problem i Norrbotten än i Västerbotten.¹⁰

MÖTE MED SKOGSBRANSCHEN

Resultatet av mötet mellan Anderson och Holmbäck blev ytterligare ett möte, på IUI, tre dagar senare, den 17 mars, sammankallat av Ivar Anderson, där huvudkombattanterna i den norrländska skogsbranschen sammanfördes: Torsten Hèrnod, chef för Svenska Cellulosa Aktiebolaget (SCA), skogsbranschens dominerande företagsgrupp, Bure Holmbäck från Munksund, Mo och Domsjöes chef

⁷ Henriksson (1990b, s. 8).

⁸ Ibid., s. 9.

⁹ Gårdlund (1951, s. 103).

¹⁰ Henriksson (1990b, s. 9–10). Det har inte gått att hitta någon förstahandskälla till detta möte.

Carl Kempe och Iggesunds vd, disponenten Gunnar Sundblad. Det av Ivar Anderson förda mötesprotokollet antyder en viss panikstämning:

Disponent Sundblad och direktör Holmbäck tillhöra 1936 års skogsutredning i egenskap av sakkunniga. De hade inkallats till sammanträde i dag men ville dessförinnan rådgöra med representanter för Näringslivets Råd och Industriens Utredningsinstitut rörande de frågor, som nu stå på dagordningen för denna utredning. Disponent Sundblad redogjorde för innehållet i två promemorior, som utarbetats till grundval för utredningsarbetet. Den ena avsåg virkesanvändningen, den andra virkesavsättningen. Åtskilliga uppslag i dessa promemorior öppnade enligt hans mening alla möjligheter för ett statsingripande, och han ansåg det därför vara av utomordentlig betydelse, att man från näringslivets sida uppmärksam följde, vad som förhades på detta område och i tid vidtog åtgärder för att ingripa. På åtskilliga punkter borde på enskilt initiativ utredningar verkställas, och han ville för detta ändamål påkalla institutets medverkan.¹¹

Av den fortsatta mötesdiskussionen framgick att det rådde enighet om att något måste göras. Skogsindustrin kunde inte förbli passiv i ett läge där statsmakterna hade tagit initiativet. HERNOD underströk situationens allvar: ”Det är nödvändigt att skogsindustrierna lägga upp en egen plan för att ha alternativ att ställa upp emot de förslag som framkomma ifrån kommittén. Vi böra taga upp alla problem, förbehållslöst diskutera igenom dem och söka själva ange nya riktlinjer för utvecklingen.”¹² Att presentera en plan var emellertid ingen lätt sak. Kempe påpekade att man inte fick sticka under stol med ”att allt inte är bra inom industrien” och att det fanns ”områden, där vi icke ha kunnat åstadkomma den nödvändiga enheten för att reda upp industriens inre problem”, vilket i sin tur skulle kunna leda till ”att staten får ett incitament till ingripanden”.¹³ Sundblad kunde i sin tur rapportera ”att regeringen önskade forcera fram vissa resultat av skogsutredningen och att utredningsmannen kanslichefen [Nils] Malmfors hade för avsikt att i sådant syfte uppdelade de sakkunniga på smärre kommittéer”.¹⁴

Det brådskade. Kontentan av diskussionen var ”att man från alla håll starkt strök under vikten av att industrien själv tar upp dessa problem och vidtar alla förberedelser som kunna tänkas erforderliga för att möta eventuella socialiseringsåtgärder eller andra statsingripanden på grund av den pågående utredningen”.¹⁵ SCA förklarade sig villigt att ta på sig kostnaderna för en utredning ”om vad

¹¹ *Sammanträde* (1939, s. 1).

¹² *Ibid.*, s. 2.

¹³ *Ibid.*

¹⁴ *Ibid.*, s. 1.

¹⁵ *Ibid.*, s. 3.

skogsindustrin i Norrland skulle kunna göra för att bättre axla sitt ansvar i den anda som höll på att växa fram i samband med de industripolitiska förhandlingarna”.¹⁶ Torsten Hèrnod var skogsbranschens centralfigur:

Hans position som branschrepresentant byggde på hans ställning som chef för branschens dominerande företagsgrupp och ... han satt med i ledningen för alla de centrala branschorganisationerna. Utöver ledamotskapet i Industriförbundets styrelse var han med i såväl SAFs som Exportföreningens styrelser. Hans auktoritet i ett sammanhang som detta torde inte ha förminskats av att han var infödd Ådaling, som efter studentexamen och utan någon högre formell skolning via en första anställning i Kramforsbolaget nått sin ställning tack vare sin personliga kapacitet.¹⁷

Torsten Hèrnod.

Källa: Svenskt bibliografiskt lexikon.

Möjligen var det Hèrnod som tog initiativet till mötet den 17 mars. Syftet – ”i samförstånd med Anderson” – hade varit ”inte bara ... att sammanföra de två timmerantagonisterna Kempe och Holmbäck utan också att få igång den behövliga utredningen”.¹⁸ Ivar Anderson ställde IUI till utredningens förfogande, men inte som direkt utredare, utan som ”en clearing, en förmedlare mellan kommittén, näringslivets råd och industrien samt som en samlingspunkt och kansli för de utredningar, för vilka utomstående sakkunniga böra anlitas”.¹⁹

Anderson presenterade tankegångarna för sin styrelse vid ett sammanträde 20

¹⁶ Henriksson (1990a, s. 144).

¹⁷ Henriksson (1990b, s. 10).

¹⁸ Ibid., s. 12.

¹⁹ *Sammanträde* (1939, s. 1).

juni 1939. Syftet med en utredning skulle vara ”att klargöra, om och på vilket sätt industrien själv kan lösa de anpassningsproblem, som uppstått för de norrländska skogsindustrierna”.²⁰ Styrelsen beslöt att utredningen skulle genomföras, men det skulle dröja till mars 1940 innan en konkret utredningsplan förelåg och det egentliga arbetet kunde påbörjas.²¹ Överdirektören och chefen för Egnahemsstyrelsen, förre byråchefen i Domänstyrelsen, Erik Lindeberg, fick i uppdrag att utarbeta planen.

Att Anderson vände sig till Lindeberg var inte anmärkningsvärt. Denne hade tidigare varit byråchef i Domänstyrelsen i tio års tid och var sålunda expert på skogsfrågor. Efter examen vid Skogsinstitutet 1914 hade han arbetat med skogsproblem både vid Svenska Skogsvårdsföreningen och i Svenska Skogsvårdssällskapet och hade vid sidan av sin anställning vid Domänstyrelsen även varit lärare vid Skogshögskolan. Han var dessutom en erfaren utredningsman. Hans främsta merit för det uppdrag han fick av Anderson var dock otvivelaktigt att han sedan många år löpande hade sin fot såväl i analyser av taxeringsutfallet för jordbruksfastighet som i riksskogstaxeringsnämndens arbete. I det sist nämnda uppdraget var han, när han tillfrågades, i färd med beräkningen av skogsvolymen i Västernorrlands län, men med linjerna klara även för det fortsatta arbetet med övriga länsdelar av Norrland.²²

Erik Lindeberg (foto: Uppsala-Bild).
Källa: Upplandsmuseet.

²⁰ *Protokoll* (1939a).

²¹ IUI (1940b).

²² Henriksson (1990b, s. 12–13).

FÖRBEREDANDE PROMEMORIOR

Erik Lindeberg var välkvalificerad för sitt uppdrag. Det förslag till utredningsplan som han skulle komma att framlägga i mars 1940 hade förberetts i fyra steg. Bure Holmbäck hade skrivit en promemoria om problemen i Norrbotten²³ och jägmästaren Nils Schager, ombudsman i Skogsägarnas Riksförbund, en person med grundlig utredningserfarenhet, sammanställde ytterligare en promemoria till Ivar Anderson som i målande ordalag beskrev det norrländska skogsproblemet och risken för statliga ingripanden.²⁴ Schager redogjorde för strukturförändringarna i skogsbranschen: träindustrins tillbakagång, massaindustrins frammarsch och den tilltagande virkesbristen:

Vi stå ... nu ett stycke in i det strukturskede inom norrländskt näringsliv, som kan betecknas som den temporära sågtimmerbristens och som populärt har kallats sågverksdödens skede.

Man kan säga, att detta innebär ett sjukdomstillstånd inom det norrländska folkhushållet. Dessbättre veta vi, att detta tillstånd är av övergående natur. När den norrländska skogsvården har fått arbeta tillräckligt länge, kommer timmerproduktionen åter att ökas.

Intill dess är det emellertid en angelägen sak, att man på lämpligt sätt söker lindra sjukdomssymptomen och samtidigt finna medel att läka ut sjukdomen så snabbt som möjligt. Dessa uppgifter äro de aktuella i norrländsk skogspolitik. Sjukdomssymptomen känna vi alla. De kunna betecknas med namnen Kubikensborg, Kalix, Seskarö och nu senast Sandvik. Bakom dessa dölja sig arbestlöshetshärdar, orsakade av de av timmerbristen föranledda driftsinställelserna vid stora sågverk.²⁵

Schager vågade vara konkret även i sin analys av den statliga skogspolitiken:

Det borde vara en självklar sak, att man söker häva symptomen genom att bota själva sjukdomen. Dessvärre ha emellertid icke statsmakterna med tillbörlig energi angripit problemet från denna utgångspunkt, utan de ha i stället inriktat sina ansträngningar på att eliminera de lokala utlagen av sjukdomen, och de ha därvid tyvärr tillgripit metoder, som snarast ha varit ägnade att förlänga och försvåra själva sjukdomsförloppet. När enskilda skogsföretag på grund av tilltagande timmerbrist tvingats att slå igen på en ort, har staten för bemästrande av därvid uppkommande arbetslöshet helt enkelt övertagit företaget samt kört det med virke från statens egna skogar i samma ådal. Kronotimret har sålunda i berörda trakter

²³ Ibid., s. 15. Denna promemoria verkar ha förkommit. Den har inte gått att finna bland det material om Norrlandsutredningen som finns deponerat hos Centrum för Näringslivshistoria.

²⁴ P.M. *angående aktuella norrländska skogsproblem* (u.å.).

²⁵ Ibid., s. 4–5.

till väsentlig del fått reserveras för denna statliga sågverksrörelse. Den direkta följden därav har blivit, att de enskilda företag, som dittills köpt sagda kronotimmer samt baserat en större eller mindre del av sin rörelse därpå, kommit att lida råvarubrist och tvingats till driftsinskränkningar. Statsåtgärden har sålunda icke medfört någon som helst utlökning av arbetslösheten ... [utan] har endast åstadkommit den bot för dagen, som legat i arbetslöshetens förflyttning eller kringspridande till andra platser.

Berörda sociala problem bör givetvis ej behandlas med en dylik ”Döbeln vid Jutas medicin”. Det enda rationella är att gå till det ondas orsak och söka häva denna.²⁶

Schager varnade explicit för Domänverkets ökade engagemang i träbranschen. Staten ägde en fjärdedel av all produktiv skog i Sverige. På dessa ”väldiga arealer” borde största möjliga virkesproduktion komma till stånd. Men om staten borde ta hand om nästa led, produktionen av industriella trävaror, var enligt Schager minst sagt tveksamt. Någon avgörande principdiskussion hade aldrig kommit till stånd utan Domänverket hade lite i taget gått in i träindustrin. Schager efterlyste ett klart besked om hur staten ville att Domänverkets fortsatta agerande skulle se ut. För egen del hyste han ingen tvekan:

Ur allmänt borgerlig synpunkt synes statens uppgift som skogsägare böra vara att utöva ett rationellt skogsbruk och att tillhandahålla den enskilda industrien behövliga råvaror. Fullföljdes en sådan linje, bör det åligga Domänverket att vid lämpliga konjunkturen till den enskilda företagsamheten avyttra de industriföretag, vilka verket av nödhjälpsorsak eller i samband med fastighetsförvärv fått övertaga.²⁷

Schager såg själv två möjliga utvägar. Den ena gick ut på att öka virkesproduktionen genom förbättrad skogsvård och den andra handlade om att hitta andra branscher än skogsnäringen för att sysselsätta norrlänningarna.

Den tredje förberedande promemorian utarbetades av Erik Lindeberg själv, i slutet av juni 1939, precis efter styrelsesammanträdet på IUI.²⁸ Den innehöll två huvudpunkter: å ena sidan en redovisning av situationen i Norrland och dess förväntade utveckling, å den andra ett förslag till åtgärder för att bereda försörjning åt Norrlands befolkning. Denna uppdelning kom att genomsyra Norrlandsutredningen under hela den tid som den pågick. Lindeberg efterlyste en virkesbalans, inte bara för Norrland, utan också för resten av landet, ”då dessa kunna påverka

²⁶ Ibid., s. 3.

²⁷ Ibid., s. 5.

²⁸ *Program* (1939).

varandra inbördes”, och med hänsyn tagen till importen av finskt virke.²⁹ En andra viktig fråga rörde trä- och massaindustrins lokalisering. Den var långt ifrån optimal:

Som läget är nu karakteriseras ... [den] i stor utsträckning av en ganska stark[t] utpräglad ... [länsmerkantilism], ja ofta lokaliserad dessutom till de olika floddalarna. Motivet är oftast, säger man, angelägenheten att för en trakt bevara och helst varaktigt bevara arbetstillfällena. Dessa arbetstillfällen gäller då för själva förädlingsverken, då givetvis arbetstillfällena uppe i skogsbygden förbli orubbade. Det är angeläget att klarlägga, huru mycket det ena och det andra i själva verket betyder. Här måste tänkas ett övervägande rörande olika exportlägen, olika möjligheter till komplimentär [sic] industri etc. och sannolikt kommer resultatet av dessa överväganden att bli att på vissa platser är det fördelaktigare att låta industrien bestå under det [att] på andra nedläggningar eller sammanslagningar måste ske.³⁰

Avslutningsvis gick Lindeberg in på frågan om ”vilka positiva åtgärder böra vidtagas för att skapa bästa och lämpligaste försörjningsmöjligheter för ett befolkningsöverskott och om överhuvudtaget sådana åtgärder kunna tänkas möjliga för övre Norrlands del”.³¹ Frågan var komplex och det möjliga svaret måste sökas i termer av nya industrier, prisbildning, transportförhållanden, utbildning och alternativ användning av de råvaror som skogen tillhandahöll. Det senare skulle bli en av de centrala, och bäst penetrerade, punkterna i hela Norrlandsutredningen.

Lindebergs första skiss var inte mycket mer än en torso, framtagen i hast, men i all sin korthet koncentrerade den uppmärksamheten på några av de för Norrland viktigaste frågeställningarna. Tanken var att ett mer genomarbetat program för utredningen skulle vara färdigt till september 1939. Det blev inte så. Krigsutbrottet kom emellan. ”Redan den 6 september beslöt Anderson och Hérnod i samråd att allt arbete med utredningen tills vidare skulle upphöra.”³²

ARBETET ÅTERUPPTAS

Snart var arbetet emellertid igång igen. När kriget blivit verklighet torde oron inom industrin för statlig inblandning ha ökat, och ingenstans var hotet så starkt som i skogsbranschen. Rationaliseringsåtgärderna stack socialdemokratien i ögonen:

²⁹ Ibid., s. 1.

³⁰ Ibid., s. 2–3.

³¹ Ibid., s. 3.

³² Henriksson (1990b, s. 16).

Denna typ av rationalisering var ... en politiskt och socialt extra känslig fråga i de norrländska skogsindustridistrikten. Det var nödvändigt att finna sådana lösningar att inte arbetslöshet och social nöd förvärrades i ett område vilket redan tidigare, mer än andra områden i Sverige, led av sådana problem. Det var naturligtvis alldeles särskilt angeläget att de lösningar som valdes inte gav regeringen ammunition i de instundande industripolitiska förhandlingarna. Det är därför ej förvånande att det var den norrländska skogsindustrin som mer än någon annan industri upplevde det socialdemokratiska hotet och kanske i viss mån oberoende av detta alltmer kände av sitt sociala samvete.³³

De industripolitiska förhandlingarna mellan regeringen och industrin hade avbrutits av kriget, men förr eller senare skulle de komma att återupptas, och då gällde det att undvika statlig inblandning i skogsnäringen. Norrlandsfrågor intog redan en central plats på regeringens agenda.

Vid denna tid dök ... Norrlandsfrågan upp på Andersons bord i en helt annan form. Efter det att en statlig utredning lagt fram ett avstyrkande svar i frågan om ett järnverk skulle anläggas i Luleå, kom IUI att assistera Jernkontoret vid utarbetandet av ett remissyttrande i frågan. Trots det ytterligare avstyrkande som blev följden av detta och andra remissyttranden i ärendet kom handelsministern, som då hette Gustav Möller, att ställa proposition i ärendet. För honom hade beredskaps- och sysselsättningsmotiv kommit att spela större roll än lönsamhetskalkylerna, vilka utfallit distinkt negativt för projektet.

Manad av ett kanske något dåligt samvete för det norrbottniska sysselsättningsläget kom IUI-chefen Anderson att ägna fortsatt uppmärksamhet åt skogsproblemen i Norrlandsfrågan och Lindebergs arbete kom därigenom så småningom åter igång.³⁴

Till detta kom nya branschinterna problem:

Vad som troligen främst bidrog till att förberedelsearbetet med Norrlandsutredningen återupptogs var att det i oktober 1939 uppstod ett nytt regionalt tvisteproblem inom skogsindustrin, snarlikt Sandviksfallet. Sedan 1937 hade norrbottniska läns- och kommunalmyndigheter begrundat, huruvida Domänverket borde bygga en sulfidfabrik i Norrbotten. I oktober hade förslaget hamnat på dåvarande jordbruksministrarnas, Bramstorps, bord och denne beordrade domänstyrelsen att närmare utreda förutsättningarna för en sådan i Råneå. Utredningen av Råneåprojektet komplicerades av att Domänverket i september 1939 dessutom fick ta ställning till om man även skulle bygga en sulfitspirtfabrik vid det sågverk man några

³³ Henriksson (1990a, s. 143).

³⁴ Henriksson (1990b, s. 16–17).

år tidigare övertagit i Karlsborg i Kalixdistriktet. Vad som gjorde dessa Domänverksfrågor till en angelägenhet för den privata skogsindustrin i dessa områden var att dessa projekt störde de planer man vid Robertsfors bruk hade [på] att anlägga en sulfitsprittfabrik. Robertsforschefen Erik Kempe, åberopande råvarubristen i Norrbotten, hotade i oktober med att skrinlägga sina sulfitsprittfabriksplaner om Domänverket genomförde de etableringar som påtryckningarna gällde.³⁵

IUI höll ett nytt styrelsesammanträde den 24 november. Till detta hade Erik Lindeberg en vecka tidigare tagit fram en ny programskiss, den fjärde och sista innan programmet för Norrlandsutredningen spikades på ett nytt styrelsesammanträde 5 juni följande år.³⁶ Han hade där utvidgat sina tidigare resonemang om virkesbalansen, framhållit vikten av en avverkningsberäkning och bland möjliga åtgärder betonat såväl träförädling som etablering av produktion som baserades på andra råvaror än de som kom från skogen. ”Därvid uppmärksammade han inte bara de malm- och krafttillgångar som fanns i Norrland utan också torvtillgångar och möjligheter att driva fram en större jordbruksproduktion, särskilt i Tornedalen. Även folk- och yrkesundervisningsfrågor föreslogs höra till utredningsagendan.”³⁷ Lindeberg, som just hade blivit utnämnd till chef för Egnahemsstyrelsen, hade dessutom passat på att stoppa in en del av denna myndighets försöksverksamhet i sitt programförslag, vilket i sin tur föranledde IUIs styrelse att rekommendera ”viss begränsning i det uppgjorda programmet”.³⁸ I det stora hela var emellertid styrelsen positiv till Lindebergs utkast och bestämde att ett större möte med i Norrlandsfrågan insatta fackmän och experter skulle sammankallas för att man skulle kunna gå vidare med utredningen.

NORRLANDSUTREDNINGEN BESLUTAS

Lindeberg föreslog att mötet skulle hållas i december och han bad styrelsen överväga om icke Thorsten Streyffert ”kunde sättas som sekreterare vid dessa förhandlingar”.³⁹ Streyffert hade diskuterats redan vid det första mötet i Norrlandsfrågan på IUI den 17 mars.⁴⁰

Denne var knappast någon som man kunde gå förbi i ett sammanhang som detta. Han var utan tvivel den bäst skolade skogsanalytikern i landet och kom just 1939

³⁵ Ibid., s. 17.

³⁶ Skissen är daterad 16 november. Den har inte gått att återfinna.

³⁷ Henriksson (1990b, s. 18).

³⁸ *Protokoll* (1939b).

³⁹ Citerat av Henriksson (1990b, s. 18).

⁴⁰ *Sammanträde* (1939, s. 1).

att utnämnas till professor i skogsekonomi vid Skogshögskolan. Han besatt emellertid också gott praktiskt omdöme, vilket gett honom en position som sakkunnig i Cellulosabolaget[s] tjänst.⁴¹

Thorsten Streiffert var innehavare av den första professuren i skogsekonomi i Sverige.⁴² Han hade blivit jägmästare på Kungliga Skogsinstitutet i Stockholm, där han gått 1911–13, och civilekonom på Handelshögskolan 1919. Streiffert hade tjänstgjort som distriktschef för den bränslekommission som tillsattes under första världskriget och varit sekreterare i en utredning om statens roll som skogsägare i Socialiseringsnämndens regi. Under 1920-talet hade han företagit ”för den tiden ... mycket omfattande studieresor till Nordamerika, Ostasien, Balkan och Centraleuropa”.⁴³ 1929 blev Streiffert docent i geografisk skogsekonomi vid Kungliga Skogshögskolan i Stockholm. Under sin docenttid hade han publicerat verk om Sveriges skogar och skogsindustrier, världens barrskogstillgångar och Sovjetunionens naturtillgångar.⁴⁴ Under 1938 kom så den bok som följande år skulle ge honom en professur: *Den skogsekonomiska teorien*.⁴⁵ I den pläderade Streiffert för en dynamisk teori i Stockholmskolans anda.

Vad Streiffert vänder sig emot i den traditionella teorin är det faktum att man under dess förutsättningar om konstanta priser, konstant ränta och känd tillväxtfunktion kan beräkna avverkningstidpunkt redan vid anläggningen av skogsbeståndet. Han vill skapa en skogsekonomisk teori under dynamiska förutsättningar och en stor del av boken ägnas åt denna uppgift.⁴⁶

Den skogsekonomiska teorien kom att bli en av de mest lästa läroböckerna i den skogliga utbildningen. Den gjorde det också möjligt för Streiffert att bli professor utan att ha disputerat.

Thorsten Streiffert kopplades in på Norrlandsutredningen. Han fick omgående börja arbeta med att revidera Lindebergs sista programskiss. Det blev inget nytt möte förrän i mars 1940, men då hölls tre stycken, den 8, 9 och 15 mars.⁴⁷ Till dem förelåg ett av Streiffert genomarbetat förslag till arbetsprogram för hela Norrlandsutredningen. Detta innehöll två delar: grundläggande utredningar och

41 Henriksson (1990b, s. 15).

42 En biografi över Streiffert finns i Löfgren och Mattsson (1995).

43 Ibid., s. 168.

44 Streiffert (1931a, 1931b, 1933).

45 Streiffert (1938).

46 Löfgren och Mattsson (1995, s. 171–172).

47 Norrlandsutredningen (1940a, 1940b, 1940c).

Thorsten Streyffert (foto: Karl Hernried).

Källa: Kungliga biblioteket, KoB Fc1.

möjliga åtgärder.⁴⁸ De grundläggande utredningarna skulle dels vara orienterande och ta fram fakta om Norrlands näringsliv och befolkning, dels specialiserade på skogsfrågor: råvarufrågan, strukturförändringar inom skogsindustrin, rationaliseringen, sysselsättningen och prisutvecklingen. De möjliga åtgärderna delades i sin tur upp i åtgärder inom skogsnäringens egen ram och åtgärder utom denna, åtgärder som syftade till att främja den ekonomiska och sociala utvecklingen i Norrlandslänen i allmänhet. Planen var ambitiös, med cirka 25 olika möjliga delutredningar. En särskild kommitté för utredningen tillsattes under ledning av Erik Lindeberg, ordförande, och med Streyffert som sekreterare. Streyffert utnämndes formellt till sekreterare för Norrlandsutredningen 1 april 1940, för tiden fram till utgången av 1941, den tidpunkt då utredningen uppenbarligen planerades vara slutförd.

En av hans första arbetsuppgifter var ... att närmare klargöra vari hans sekreteraruppgifter bestod och vilka övriga uppgifter han skulle åta sig i utredningen. Efter diskussioner med Ivar Anderson preciserade han sina åtaganden skriftligt ... Avtalet band honom till en intensiv arbetsinsats för det närmaste halvåret. Till september förutskickades promemorior av honom i flera av utredningens delfrågor.⁴⁹

Norrlandsutredningen skulle komma att gå igenom tre olika skeden. Det första sammanföll med Ragnar Sundéns period som chef för IUI:⁵⁰

Det var under hans tid som Norrlandsutredningen kom igång på allvar. Sundén

48 IUI (1940a). Jfr också Henriksson (1940a, Bilaga till Appendix N, och 1940b, Appendix A).

49 Henriksson (1990b, s. 28).

50 Henriksson (1990a, s. 144). Vi återkommer till de andra två skedena i kapitel 8.

gjorde en anmärkningsvärd organisatorisk insats och bidrog verksamt till att utredningens målsättning anpassades till de dagsaktuella frågor som krigsläget drev fram, vilket var en förklaring till att utredningen kom att överleva sin första fas.⁵¹

Vid Andersons avgång som chef för IUI framstod Norrlandsutredningens organisation som oklar. Chefen Erik Lindeberg och sekreteraren Thorsten Streyffert fanns på plats, men därutöver hade inte speciellt mycket formaliserats. Det hade beslutats att civilingenjören Erland Waldenström och Axel Carlsson skulle ”stå till förfogande för utredningen, i den mån deras arbete inom respektive Industriförbundet och Industriens Utredningsinstitut ... medger detta”.⁵² Ett försök hade också gjorts att knyta den ekonomiske historikern och nationalekonomen Arthur Montgomery, som just hade återkommit till Sverige efter nästan tjugo år i Åbo, till IUI och utredningen, men synbarligen utan några omedelbara resultat.⁵³

Rolf Henriksson menar att Lindebergs chefsställning inte var särskilt stark. Som chef för ett statligt verk kunde han inte lägga alltför mycket av sin tid på en utredning i privat regi. På hösten 1941 byttes han ut mot den ekonomiske geografen professor Ivar Högbom, Handelshögskolans rektor sedan 1936, ett enligt Henriksson ”kanske något ömtålig[t]” ledarskifte.⁵⁴ Den direkta orsaken var att riksdagen i maj 1940 hade beslutat att en statlig Norrlandskommission skulle tillsättas och att Lindeberg hade fått i uppdrag att leda den.⁵⁵ Det skulle emellertid dröja ända till hösten 1941 innan han ersattes av Högbom i IUIs utredning. ”Den mest sannolika förklaringen [därtill] står säkerligen att finna i industrins upptäckt att utredningen i någon mån höll på att glida industrin ur händerna och att man inte hade tillräcklig kontroll över dess utveckling.”⁵⁶

Norrlandsutredningen kom att leva ett i hög grad eget liv 1940–41, med självständigt utredningsarbete av framför allt Lindeberg, med understöd från Streyffert:⁵⁷

Det kanske mest konsekvensfyllda i chefskiftet mellan Anderson och Sundén tor-

51 Ibid., s. 145.

52 Henriksson (1990b, s. 35).

53 Ibid., s. 33–34.

54 Henriksson (1990a, s. 145).

55 Henriksson (1990b, s. 34–35). Att Lindeberg ledde båda utredningarna föranledde en riksdagsinterpellation av hr Lindberg i Umeå (s) till jordbruksministern. Detta hade ”vållat oro i övre Norrland”. ”Utan att på något sätt vilja förringa värdet av det undersökningsarbete, som bedrivs på initiativ av industriens utredningsinstitut, måste det anses önskvärt, att de norrländska problemen erhålla en belysning, som icke i något avseende färgas av enskilda industriföretags lättförstådda önskan att säkerställa sin egen råvaruförsörjning.” Lindberg ville därför se en omorganisering av den statliga utredningen (*Social-Demokraten*, 1941a).

56 Ibid., s. 52.

57 Ibid.

de ha gällt Norrlandsutredningen. Denna var ... i hög grad Andersons utredning. Det torde därför inte ha varit möjligt för Sundén att fylla det tomrum som uppstod beträffande institutets representation i ledningen för denna utredning när Anderson lämnade institutet. Utredningen kom just när detta chefskifte ägde rum att påbörja sitt egentliga arbete och de många styrande och strukturerande besluten under dess första period kom att tas av utredningens operativa ledning utan att de tillräckligt anhänggjordes institutets ledning. På gott och ont kom Norrlandsutredningen därför att, redan från starten, få en mera autonom ställning än vad som kanske egentligen var tänkt. Uppenbarligen alltför sent försökte Sundén under hösten 1940 få en viss kontroll över Norrlandsutredningen men denna utredningskoloss hade då redan börjat vandra sin egen väg.⁵⁸

Ragnar Sundén tog kontakt med ledande företrädare för industrin i Norrland och kom fram till att om initiativet i de norrländska industrifrågorna skulle stanna inom den privata sektorn var det olämpligt att en och samme person ledde bägge utredningarna. Samtidigt var det viktigt att behålla ett gott samarbete med den statliga utredningen. Lindeberg fick därför inte trampas på tårna. Sundén ville därför behålla honom som rådgivare och kontaktman mellan de båda utredningarna.⁵⁹ Så blev det.⁶⁰

DE FÖRSTA PUBLIKATIONERNA

I sin årsredogörelse för 1941 kunde IUI notera att tolv olika ämnen höll på att penetreras inom ramen för Norrlandsutredningen, fyra som hade påbörjats 1940 och åtta nya.⁶¹ Utredningens första publikationer kom också under 1941, två översikter av det grundläggande problemet av Ragnar Sundén och Axel Carlsson,⁶² två artiklar av Carlsson i *Västerbottens Folkblad*⁶³ och en i bokform samlad serie ”orienterande föredrag” om industri och sysselsättning, malmstillgångar, kraftfrågor, forskningens betydelse för den norrländska industrin och sötvattenfisket i Norrland.⁶⁴

Sundén betonar att Norrlandsproblemet var ett långsiktspådrag som krävde gemensamma ansträngningar och planläggning, ”i vilka alla de berörda företagen böra ta del”.⁶⁵ Han varnade för närsynthet och byapolitik:

⁵⁸ Henriksson (1990a, s. 107–08).

⁵⁹ Henriksson (1990b, s. 51).

⁶⁰ I november 1942 blev Lindeberg landshövding i Blekinge. Se Justrell (1980–81) för Lindebergs biografi.

⁶¹ IUI (1941).

⁶² Sundén (1941c), Carlsson (1941a).

⁶³ Carlsson (1941b, 1941c).

⁶⁴ Alm m.fl. (1941).

⁶⁵ Sundén (1941c, s. 230).

Det gäller att se de stora huvuddragen i de norrländska produktionsfrågorna och att ur dessa draga ut en syntes, på vilken ett positivt handlingsprogram kan bygga. Som läget nu är, karakteriseras detta i betydande utsträckning av en ganska starkt utpräglad länsmerkantilism, när man icke rent av driver de lokala synpunkterna så långt, att man kräver en protektionism för de särskilda ådalarna. Motivet är oftast att för en viss trakt bevara arbetstillfällena.⁶⁶

Vad som krävdes var i stället ett helhetsgrepp, där ett av de viktigaste inslagen måste vara att undersöka vilka möjligheter som fanns att utveckla nya, på skogen baserade, produkter i en situation inhöljd ”i den fullständiga ovisshetens töcken” vad gällde avsettningsmöjligheterna. Kriget hade slagit ut tre fjärdedelar av skogsindustrins förkrigsmarknad: USA, Sydamerika, Japan, Frankrike, England. USA hade ökat sin hemmaproduktion och dessutom tagit över betydande delar av den sydamerikanska marknaden. ”Vi måste under alla förhållanden därför, även om spärren lättar, räkna med en ännu hårdare utlandskonkurrens.”⁶⁷ Å andra sidan hade även Sverige tvingats till importsubstitution och här såg Sundén möjligheter till utveckling av icke-traditionella produkter i Norrland.

Axel Carlssons problemformulering utgick från befolkningsutvecklingen: de sjunkande födelsetalen, och den ökande urbaniseringen, även i norra Sverige, och den tilltagande utflyttningen från Norrland, vars främsta resultat var att ”ungdomen söker sin utkomst i andra delar av landet och de äldre stanna kvar för att försörja och försörjas”.⁶⁸ Mot detta ställde Carlsson krisen inom skogsindustrin. Expansionsfasen, engångsutnyttjandet av det befintliga skogsbeståndet, var avslutad och skogsindustrin hade att anpassa sig till återväxten i virkesbeståndet. Samtidigt gjorde den tekniska utvecklingen att arbetstillfällena minskade. Malmexporten var i sin tur beroende av svängningarna på exportmarknaden. Den enda ”utjämnande faktorn” som Carlsson såg i det norrländska näringslivet var jordbruket, men detta var i sin tur hårt sammankopplat med skogsbruket. Den fråga han ställde var om det fanns några tendenser inom befolkningsutvecklingen och näringslivet som kunde tjäna till att stabilisera relationen mellan befolkning och försörjningsmöjligheter.

Den bild som Axel Carlsson tecknade av arbetskraftssituationen i Norrland var allt annat än ljus:

De, som bli arbetslösa på grund av rationaliseringar och inskränkningar, tillhöra huvudsakligen den äldre arbetarstam, vilken det sedan erbjuder stora svårigheter att omskola, när den kommit över 40 år. När expansionen inom det industriella

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Ibid., s. 232.

⁶⁸ Carlsson (1941a, s. 47).

näringslivet slutat, minska utsikterna för de nu arbetsföra åldrarna, dvs. ungdomen, att komma in i produktionen. Den animeras ofta att direkt söka arbetslöshetsunderstöd eller också flyttar den söderut, kanske sedan den gått genom yrkeskolor. De, som komma att arbeta inom den existerande industrin, bli de förhållandevis gamla. De, som äro utan sysselsättning och på vilka ny företagsamhet skall byggas, äro åldringarna eller också oföretagsam ungdom.⁶⁹

Carlsson tyckte sig se ett attitydproblem, vad som med en senare tids term skulle komma att kallas inlärld hjälplöshet, hos arbetskraften i Norrland:

Den iakttagelsen kan göras, att den starka industrialiseringen, speciellt i södra Norrlands kustland, icke alltid förmånligt påverkat de egenskaper hos folkmaterialet, vilka utgöra en nödvändig förutsättning för all företagsamhet: personlig initiativkraft och vilja att taga ansvar. Industrialiseringen, och framför allt den exploaterande industrialiseringen av Norrland, vilken huvudsakligen krävt grovarbetskraft, har frambragt en passiv, oföretagsam arbetaretyp, vilken visserligen har varit strävsam men samtidigt van att arbeta en viss tid, att hämta en fastställd lön vid bestämda tidpunkter, över huvud taget en människa, som omedvetet tillägnat sig uppfattningen, att någon skall sysselsätta henne. De samhälleliga arbetslöshetsåtgärderna ha förstärkt denna passiva oförmåga till självständig verksamhet och understött den passiva inställningen. Den småföretagsamhet, som vuxit upp i trakten kring Mjällom, är framsprungen ur en ren jordbruksbygd. Någon motsvarighet till sådan framåtanda torde vara svårt att finna i den alldeles i närheten liggande Ådalen. Denna läggning hos befolkningen försvårar överföringen av arbetskraften till annan industriell verksamhet. Det erfordras en ändring av mentaliteten hos den befolkning, som haft känning med den exploaterande storindustrin och den arbetslöshet som följt i dess spår, för att arbetskraften skall kunna tillgodogöras inom och genom självständig företagsamhet eller småföretagsamhet av industriell eller kommersiell art.⁷⁰

I sina två artiklar i *Västerbottens Folkblad* kontrasterade Axel Carlsson den ekonomiska situationen i Västerbotten mot den i Norrland i allmänhet.⁷¹ ”Särskilt påfallande är den i förhållande till länen i övrigt ovanligt kraftiga expansion, som framförallt de industriella näringarna i Västerbotten uppvisa under tiden från förra kriget fram till slutet av 1930-talet.” Carlsson syftade i sin jämförelse på landet som helhet. Resten av Norrlandslänet låg däremot i botten vad gällde näringslivets expansionstakt, med en tillbakagång på 5 procent. I Västerbotten

⁶⁹ Ibid., s. 49.

⁷⁰ Ibid., s. 50. Carlsson hade framfört samma synpunkter på Norrlandsutredningens första allmänna sammanträde, 12–13 november 1940 (Industriens Norrlandsutredning 1940, s. 3–4).

⁷¹ Carlsson (1941b, 1941c).

hade industriproduktionen i det närmaste fördubblats, att jämföras med en ökning på 30 procent för landet som helhet 1924/29–1934/37.⁷² Utbyggnaden av Bolidens verksamhet, inlandsbanans utbyggnad inom länet och en ökning av antalet företag var de faktorer som enligt Carlsson låg bakom expansionen. Icke desto mindre varnade han för framtida sysselsättningsproblem. Expansionen av industrins produktionsvärde hade varit större än tillväxten i antalet arbetstillfällen. Kapitalintensiteten i industriexpansionen hade varit förhållandevis hög. Samtidigt var det västerbottniska jordbruket relativt överbefolkat. Länet var med sina nästan 60 procent av befolkningen inom jordbruket ”det mest jordbruksbetonade länet” i Sverige,⁷³ och skördevärdet per sysselsatt inom jordbruket var det näst lägsta i Sverige.

Det botemedel mot arbetslösheten i Norrland som Carlsson identifierade var yrkesutbildning. Han hade framfört sin åsikt på Norrlandsutredningens första allmänna sammanträde i november 1940, men där fått mothugg av Korsnäscheffen, Wilhelm Ekman, som kallade yrkesutbildning ”ett tveeggat svärd”:

Yrkesskolundervisningen är alldeles utomordentligt bra, när man har en verksamhet, som skall läggas ned, och man skall försöka bli av med det arbetaröverskott man har. Då blir man lekande och lätt av med alla de unga, och så står man där med de gamla.⁷⁴

Ekman varnade för att den yrkesutbildade arbetskraften skulle komma att söka sig till verkstadsindustrin i mellersta Sverige, där ”de mest uppressade lönerna” fanns att hämta.⁷⁵ Carlsson tog åt sig Ekmans synpunkter redan vid sittande bord och i sina artiklar i *Västerbottens Folkblad* framhåller han att ökad yrkesskicklighet var den bästa biljetten söderut. Han rekommenderade följaktligen att staten, inte kommunerna, borde påta sig kostnaderna.

Den verkliga lösningen på Norrlandsproblemet såg Carlsson emellertid, precis som Sundén, i en högre förädlingsgrad inom storindustrin, främst genom utveckling av nya produkter. Jordbruk, hemslöjd och småindustri hade inget att erbjuda. Carlsson efterlyste också en ändrad attityd från stat och kommun. ”De kommunala myndigheternas inställning till försörjningsproblemet har oftast mera präglats av ordrikt manifesterad förståelse än av praktiska åtgärder [...]”⁷⁶ Över huvud taget vidtaga de samhällseliga myndigheterna mycket få verkligt po-

72 Carlsson (1941b).

73 Ibid.

74 Industriens Norrlandsutredning (1940, s. 4).

75 Ibid.

76 Carlsson (1941a, s. 56).

sitiva åtgärder för att stödja företagsamheten och få den att stanna.”⁷⁷ Carlsson hade formulerat Norrlandsproblemet i offensiva termer, termer som inte nödvändigtvis gillades av den politiska majoriteten. I Norrland fick han emellertid gehör. Dryga två veckor efter publiceringen av hans artiklar i *Västerbottens Folkblad* höll han ett föredrag om Norrlandsproblemet på ett fackligt möte i Kramfors dit även representanter för fyra Ådalskommuner hade inbjudits. Såväl *Härnösands-Posten* som *Nya Norrland* ansåg att ”han, på ett sätt som förtjänar att uppmärksammas klarlade norrlandsproblemet, dess uppkomst, verkningar just nu och dess eventuella framtida konsekvenser”.⁷⁸ Mötet betonade nödvändigheten av att påverka statsmakterna att lämna ekonomiskt stöd och anslöt sig också till Carlssons argumentation för storindustri:

Ur mötet utkristalliserade sig så småningom en tanke: nämligen den att småindustrin aldrig för de norrländska kommunerna kan bli till fyllest och av större betydelse för framtiden utan bli ett provisorium. En storindustri måste skapas, och såsom huvudtalaren framhöll, måste norrlänningen i huvudsak ”tänka i trä”. Endast en storindustri kan göra satsat kapital räntabelt.⁷⁹

INDUSTRIEN OCH NORRLANDS FOLKFÖRSÖRJNING

Norrlandsutredningen var igång och IUIs första större publikation om Norrland, boken *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*, blev en framgång. De principfrågor som behandlas i Torsten Hérnods bidrag⁸⁰ sammanfaller väl med innehållet i Sundéns och Carlssons ovan refererade artiklar, liksom den mer detaljerade diskussionen av skogsnäringen av Thorsten Streyffert.⁸¹ Hérnod betonar att Norrlandsproblemet i första hand var ett industriproblem. Han går igenom de välkända anledningarna till att skogsindustrin inte kunde fortsätta sin historiska expansion. ”Sågverksindustrin har ... utnyttjat, genomskurit de grövre virkestillgångarna, massaindustrierna ha tillgodgjort sig de klenare dimensionerna [...] de förråd av timmerskog, som under århundraden lagrats i Norrland ... äro utnyttjade”.⁸² Norrlandsproblemet var ett sysselsättningsproblem:

⁷⁷ Ibid., s. 57.

⁷⁸ *Nya Norrland* (1941). Ordalydelsen i *Härnösands-Posten* (1941) är nästan identisk.

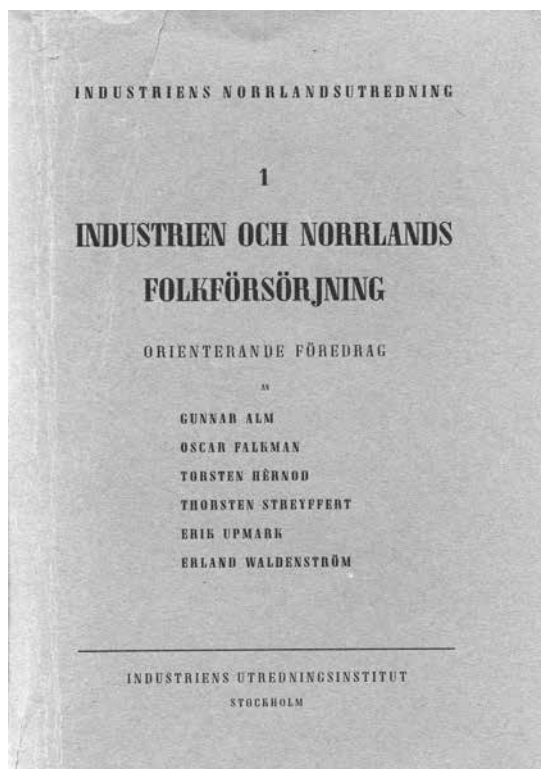
⁷⁹ *Härnösands-Posten* (1941).

⁸⁰ Hérnod (1941a).

⁸¹ Streyffert (1941a).

⁸² Hérnod (1941a, s. 9).

... Skogsindustrien anpassas till råvarubasen och rationaliseras, arbetskraftsbehovet minskar. Jordbruket och skogsarbetet komma att ytterligare rationaliseras, och därigenom arbetskraft även på dessa områden att frigöras. Malmbrytningen liksom skogsindustrien är för beredande av stadigvarande sysselsättning beroende av utländska marknadsförhållanden, vilket ger ett starkt drag av osäkerhet åt hela det norrländska näringslivet. Det problem som härur framväxer och som kräver sin lösning, gäller tryggheten av Norrlands försörjningsmöjligheter.⁸³

Norrlandsutredningens första bok (1941).

Hèrnod såg inte utflyttning som någon lösning på Norrlandsproblemet. Det var en ren "nödfallsutväg". "Den lämnar alldeles ur sikte de möjligheter, som kunna finnas att lösa Norrlandsfrågan på det sätt, som väl alla helst skulle vilja se den löst på, nämligen genom att *inom Norrlands egna gränser skapa bättre försörjningsvillkor för dess befolkning*."⁸⁴ Det gällde att effektivisera jordbruket och få bort den dolda eller öppna arbetslöshet som fanns där, genom arbetsintensiva brukningsmetoder, större enheter och nyodling. Fisket kunde utgöra ett komplement. Skogsindustrin skulle på lång sikt anpassa sig efter avkastningen på råvarubasen,

⁸³ Ibid., s. 14–15.

⁸⁴ Ibid., s. 15. Kursiverat i originalet.

men under de närmaste decennierna skulle mycket bero på i vilken utsträckning förädlingsgraden kunde ökas och för detta krävdes intensifierad forskningsverksamhet. På mineralsidan gällde det att fortsätta utnyttja järnmalmen, men även andra malmer måste exploateras. De norrländska krafttillgångarnas betydelse för landet som helhet skulle öka i takt med att överföringsmöjligheterna förbättrades. Hèrnod avslutar sin betraktelse med att framhålla att det inte tjänade mycket till att koncentrera uppmärksamheten på eventuella motsättningar mellan Norrland och övriga Sverige. ”Det är genom växelverkan näringsgrenarna och landsdelarna emellan, som utvecklingen föres framåt.”⁸⁵

Thorsten Streyffert koncentrerar sin framställning på skogsindustrin. Han börjar med att visa på förskjutningen från trä- till massaindustri, rationaliseringen, särskilt inom massaindustri, och den därmed sammanhängande sysselsättningsminskningen:

För själva industriorterna innebär denna utveckling en tillbakagång i fråga om arbetstillfällena, särskilt som de tidvis rika arbetstillfällena genom nyanläggningarna för massaindustrien väl hädanefter komma att bli tämligen sparsamma. Inom skogsbruket torde inverkan på arbetstillfällena genom överflyttning av viss del av råvaran till massaindustrien ej vara särdeles stor, enär avverkningsarbetet i stort sett blir oförändrat, möjligen med någon ökning av barkningsarbetet.⁸⁶

Streyffert menade att man måste räkna med såväl fortsatt förskjutning från sågverksindustri till massaindustri som fortgående rationalisering. Den tillgängliga råvarubasen skulle inte tillåta något annat. Framtiden för sysselsättningen inom skogsindustrin tedde sig allt annat än ljus. För att trygga försörjningen krävdes att man sökte sig fram på nya vägar:

I princip måste dessa gå ut på att skapa ny företagsamhet, som är i stånd att övertaga ej blott den arbetskraft, som skogsindustrierna ännu någon tid framåt komma att avge, utan även den nya arbetskraft som härrör från den visserligen i avtagande stadda folkökningen. Detta utgör ett centralt parti av Norrlandsfrågan, vars lösande framför allt synes erbjuda en uppgift för det enskilda initiativet.⁸⁷

Det tredje kapitlet i *Industrien och Norrlands folkförsörjning* är skrivet av Bolidenchefen Oscar Falkman och handlar om hur de nyupptäckta sulfidmalmen i norra Västerbotten och södra Norrbotten bäst skulle kunna utnyttjas för industriella ändamål. Malmerna hade inte kommit i dagen förrän runt 1920. Falkman

⁸⁵ Ibid., s. 26.

⁸⁶ Streyffert (1941a, s. 38).

⁸⁷ Ibid., s. 45.

lyfter fram den systematik som låg bakom den utveckling som hade ägt rum sedan dess:

Malmerna hava framkommit som resultat av en nu 20-årig, ännu pågående, organiskt arbetande prospekteringsverksamhet, vid vilken vetenskapens och teknikens olika möjligheter utnyttjas och bedrivits i en omfattning, vilken torde vara den *näst* största i världen. Den största lär bedrivas i Ryssland över detta lands enorma områden, huvudsakligen i Asien.⁸⁸

Guldfyndigheten i Boliden hade i sig själv blivit nog så ryktbar, men Falkman framhåller att den också hade tjänat som en språngbräda för vidare prospektering och malmupptäckter. Det är dessa som står i centrum för hans framställning: ”den betydelse som den västerbottniska sulfidmalmsindustrin kan anses ha särskilt för Norrland, i vilken mån dess produkter kunna stimulera till nya fabrikationer, och hur verksamheten kan tänkas i övrigt gagna annan norrländsk industri”.⁸⁹ Guldproduktionen i Boliden var den största i Europa, men därtill kom silver, koppar och andalusit, ett material som användes för aluminiumframställning, svavel och svavelkis. Falkman går igenom olika tänkbara förädlade produkter som skulle kunna baseras på sulfidmalmen: svavelsyra, superfosfat, cellul, natriumsulfat, arsenik för impregnering och som växtskyddsmedel: ”Jag kan såsom exempel nämna att Bolidenarsenik under några år såldes i stora kvantiteter till Sydafrika för bekämpning av gräshoppor. Tyvärr var medlet så effektivt, att gräshopporerna ännu ej kommit igen.”⁹⁰ Boliden hade emellertid lyckats få fram en mindre letal blandning som hade använts av svenska fruktodlare, och Falkman förutsåg att bekämpningsmedlet skulle kunna användas även av skogsindustrin. Precis som i Streifferts fall avslutas Falkmans kapitel med en uppmaning till samarbete mellan olika landsdelar i stället för fortsatt odlade av farhågor om att Norrland exploaterades av övriga Sverige.

En annan norrländsk naturtillgång med stor potentiell användning även utanför Norrland var vattenkraften. Erik Upmark, verkställande ledamot i Svenska Vattenkraftföreningen, går i sitt kapitel igenom vattenkrafttillgångarnas kvantitet och kvalitet, äganderätts- och prisförhållandena, intressekonflikterna mellan kraftutbyggnad, jord- och skogsbruk, fiske och flottning, tillväxten av energiproduktionen och utbyggnaden av Norrlandskraften, energibehovet inom olika slags industrier och bland hushållen. Han diskuterar också ett antal specialproblem, som kraftförsörjningen av inre Norrland, de små vattenkraftföretagens rationaliseringsbehov, taxesättningen för hantverk och småindustri, innan han går över till

⁸⁸ Falkman (1941b, s. 47).

⁸⁹ Ibid., s. 48.

⁹⁰ Ibid., s. 56.

att behandla de faktorer som verkade pådrivande respektive hämmande på vattenkraftutbyggnaden i Norrland.⁹¹

Upmark var framtidsoptimist. ”En optimistisk grundinställning till frågan om den norrländska vattenkraftens betydelse för Norrlands och rikets energiförsörjning och näringsliv är befogad”, skriver han.⁹²

Det är en förhoppning att den svenska kraftindustrien, erkännerligen den i Norrland, skall förmå lotsa sig igenom de närmaste tidernas många svårigheter och härunder kunna tillgodose de krav, som från avnämarnas sida skäligen kunna ställas på den, och att den därefter när lugnare tider inträda, icke skall behöva genomgå någon allvarligare rekonstruktionsprocess utan kunna i lugn anpassa sig efter utvecklingens krav.⁹³

Det mest uppmärksammade kapitlet i *Industrien och Norrlands folkförsörjning* skrevs av den unge civilingenjören Erland Waldenström. Han var kemist med examen från Kungliga Tekniska Högskolan 1933 och hade mellan 1934 och 1940 arbetat på Korsnäs innan han blev teknisk sekreterare på Sveriges Industriförbund, där han skulle stanna till 1942. Waldenströms senare karriär skulle ta honom till vd-poster i LKAB och Grängesberg, där han efterträdde sin far, Martin Waldenström, och ordförandeskap i Gränges styrelse. Han skulle bli styrelseordförande även för IUI mellan 1975 och 1984.⁹⁴

Tore Browaldh gav 1980 ett sympatiskt porträtt av Erland Waldenström i sina memoarer:

Han är en ”scholar och gentleman”, för att använda en engelsk term i hög grad tillämplig på denne lärde man, som trots sina asketiska drag och något av den introvertes skygga leende har en finstämd humor och förmåga att uppskatta både en Sole Waleska och ett glas Pouilly Fuissé. Bredden på hans intressen kan exemplifieras med ordförandeskap i Thielska Galleriet och Konsertföreningen, omfattande kunskap i skönlitteratur och skicklighet som pianist – klassisk musik. Någon gång då vi promenerat tillsammans har jag kallat honom för näringslivets Carl von Linné; Erland är nämligen en skicklig botaniker och har på sin meritlista vissa fynd i Tivedens flora.⁹⁵

91 Upmark (1941b).

92 Ibid., s. 89.

93 Ibid., s. 90.

94 *Vem är det* (1969), *Nationalencyklopedin* (1996), Henrekson (2009, s. 520).

95 Browaldh (1980, s. 273–274).

Artikeln i *Industrien och Norrlands folkförsörjning* var Waldenströms första framträdande inför en bredare allmänhet. Innehållet hade han presenterat på Norrlandsutredningens allmänna sammanträde i maj 1941.⁹⁶ Efter en inledande diskussion om omöjligheten att dra en klar gräns mellan grundforskning och tillämpad forskning, följd av ”några data ur träförädlingsindustriens historia”,⁹⁷ gör Waldenström en genomgång av olika möjligheter till kemisk förädling av trä: konstfiber från cellulosa, utveckling av produkter från det problematiska ligninet, vars kemiska egenskaper man vid denna tid inte hade grepp om, förädling av flytande harts och terpentin och kolning.

En effektiv förädling kunde emellertid svårligen komma till stånd utan forskning. Waldenström ställde forskningsorganisationen i Sverige mot väggen. Särskilt besvärande var situationen på celluloserivatens område.⁹⁸

Under den 50-årsperiod, då cellulosas användande som textil- och kostmaterial av alla slag vuxit fram till världsindustri, har icke, så vitt jag har mig bekant, i svensk teknisk fackpress publicerats ett enda svenskt forskningsresultat, som berör celluloserivatens industriella utnyttjande på hela detta område. Våra utsikter att nu kunna bygga upp en väsentlig export av någon av dessa utomlands etablerade cellulosa produkter måste anses vara mycket små.⁹⁹

Waldenström tog därför upp ett antal konkreta åtgärder som han såg som nödvändiga ”för åstadkommande av denna grundläggande och allsidiga forskning”.¹⁰⁰ Kvalificerade forskare i träkemi saknades. Kraven för teknologie doktorsgraden låg för högt och det var mer lönsamt för nytutexaminerade civilingenjörer att gå ut i driften än att fortsätta sina studier. Waldenström konstaterade också ”att de enskilda industrilaboratorierna, även de största, aldrig på långt när kunna, eller ens vilja, åtaga sig uppgiften att ta hand om hela den grundläggande träkemiska forskningen”.¹⁰¹ Vad som krävdes var en gemensam, centraliserad insats:

Man torde, när allt kommer omkring, blott kunna hoppas på att få till stånd en forskning på detta område av den omfattning läget faktiskt kräver, om hela den samlade svenska skogs- och träförädlingsindustrien träder in och gemensamt

⁹⁶ Waldenström (1941a).

⁹⁷ Waldenström (1941b, s. 99).

⁹⁸ ”... viscosilke, viscosull, viscosfolier, kopparsilke, acetatsilke, acetatull, acetatfolier, plastiska massor av acetat, celluloid, nitrofilm, cellulosalack, konstläder, benzylcellulosa, etylcellulosa, metylcellulosa etc. ...” (Waldenström, 1941b, s. 104).

⁹⁹ *Ibid.*, s. 104–105.

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 110.

¹⁰¹ *Ibid.*, s. 112.

bidrager till kostnaderna för detta arbete och förlägger det centralt vid forskningsinstitut som samarbeta med de tekniska högskolorna ...¹⁰²

På Tekniska Högskolan i Stockholm fanns en forskningsprofessur i cellulosateknik och träkemi, men de resurser som hade ställts till förfogande av cellulosaindustrin var helt otillräckliga. Waldenström pläderade för samarbete mellan staten och träindustrin och ville skapa ”ett den svenska träförädlingsindustriens forskningsråd”.¹⁰³ Som vi nedan ska återkomma till kom hans argumentation att få högst konkreta resultat.

Det sista kapitlet i Norrlandsutredningens första bok är skrivet av fiskeribiologen Gunnar Alm, nybliven byråchef på Lantbruksstyrelsen, och handlar om vilka möjligheter som fanns för staten och skogsbolagen att räcka en hjälpande hand till Norrlands sötvattensfiske. Alm börjar med att konstatera att i Sverige bedrevs det mesta sötvattensfisket av binärings- eller husbehovsfiskare, men att det icke desto mindre var ”av en ganska stor nationalekonomisk betydelse”.¹⁰⁴ Inte minst gällde detta för ”Norrlands obygdsbefolkning”, vars årliga fiskkonsumtion beräknades till mellan 70 och 200 kilo per hushåll.¹⁰⁵

Två år tidigare, 1939, hade en statlig kommitté publicerat en SOU som handlade om ett mer ändamålsenligt utnyttjande av kronans fiskevatten, där upplåtelser av fiskevatten till privatpersoner och intensifierade fiskevårdsåtgärder rekommenderades. Alm efterlyste liknande åtgärder från de norrländska skogsbolagens sida, eftersom dessa hade betydande vattenarealer inom sina domäner, förutom vattenupplåtelser och fiskevård också åtgärder för ett bättre tillvaratagande av fångsten. Han skisserade principer för upplåtelseerna, efterlyste lokala undersökningar av sjöar och andra vattendrag och uppmanade bolagen att gemensamt anställa fiskevårdare och fiskeriinstruktörer som skulle samarbeta med statens och Domänverkets tjänstemän. Den viktigaste fiskevårdsåtgärden var utfiskning av gädda, abborre och lake som ”i många Norrlandssjöar [måste] betraktas nästan som ogräsfiskar”,¹⁰⁶ och ersätta dem med laxöring, röding och sik. Slutligen framhöll Alm att man måste se till att minimera det spill av fångsten som uppstod vid husbehovs- och sportfiske och att behandla sådan fisk som fångats av yrkesfiskare så att den var fullgod när den kom i handeln.

¹⁰² Ibid., s. 112–113.

¹⁰³ Ibid., s. 117.

¹⁰⁴ Alm (1941b, s. 121).

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid., s. 130.

PRESSDEBATTEN

De sex kapitlen i *Industrien och Norrlands folkförsörjning* bar alla konkretionens prägel. De var lättfattligt skrivna av folk som var fast förankrade i den verklighet som var Norrlands runt 1940. De identifierade problemen, pekade på vad som måste utredas och anvisade handfasta lösningar i de fall där inga vidare undersökningar krävdes. Det var inte konstigt att boken uppmärksammades ordentligt av pressen, särskilt den norrländska. Recensionerna var genomgående positiva.

Morgonbladet påpekade lite ironiskt att det hade varit ”ganska tyst” om de båda Norrlandsutredningarna, både den statliga och den som utfördes i IUIs regi, framför allt den förra. ”Det torde ... ej vara felaktigt att antaga att åtminstone den statliga utredningen ännu har ett bra stycke kvar innan den kommer över det förberedande stadiet.” IUI-publikationen sågs däremot som ”ett livstecken som torde komma att låta tala om sig mycket i den allmänna debatten om Norrland och dess försörjningsfrågor” med ”en ljusare syn på de norrländska frågorna än som i allmänhet är gängse bland dem som kunna bedöma utvecklingens framtidslinjer i norr”. Tidningen uppfattade skriften som ”inledningen till en tydliggen fortlöpande framställning” som framdeles skulle komma att innefatta även jordbruket. Den statliga utredningen däremot fick en rejäl känga:

Hur sedan statens utredning kommer att läggas vid sidan härav förefaller ganska dunkelt åtminstone för dem, som med en viss skepsis betraktat frågans handläggning från jordbruksministrernas och den tillsatta utredningsnämndens sida. [...]

... det är tydligt att frågan är så viktig att även staten bör lämna sin medverkan för att påskynda en snabb löning av därmed sammanhängande problem. Även utanför Norrland torde man med spänning vänta på det resultat som den statliga utredningen skall komma till.¹⁰⁷

Torsten Hèrnod fick själv tillfälle att kommentera förhållandet mellan de båda Norrlandsutredningarna i *Norrland i ord och bild* och betonade då behovet av kontakt dem emellan.¹⁰⁸ Även landshövdingarna i Västerbotten och Norrbotten, Gustav Rosén och David Hansén, hade inbjudits. Hansén ville ha mer handling och mindre utredning. Det var viljan som saknades, såväl hos statsmakterna som hos det enskilda kapitalet.¹⁰⁹ Roséns synpunkter var av det syrligare slaget. Han konstaterade att den statliga utredningen var ”av till en början enklaste slag – en utredningsman och en sekreterare. [...] Därutöver vet man även att sekreteraren

¹⁰⁷ *Morgonbladet* (1941).

¹⁰⁸ Hèrnod (1941b).

¹⁰⁹ Hansén (1941).

i den statliga Norrlandsutredningen [William William-Olsson] efter uppdragets mottagande företagit sitt livs första Norrlandsfärd.” Även Rosén ansåg att det snarast var handling som behövdes och ifrågasatte dessutom om det verkligen skulle bli någon statlig utredning, trots att riksdagsbeslut hade fattats om saken. ”När det gäller Norrlandsfrågor ser det ut som om den besynnerliga principen att göra det minsta möjliga på längsta möjliga tid skulle komma till användning.”¹¹⁰

Umbladet ägnade *Industrien och Norrlands folkförsörjning* en detaljerad genomgång, koncentrerad på de ”[å]tskilliga nya uppslag och idéer den innehöll”, framför allt då Oscar Falkmans tankar om hur sulfidmalmerna kunde utnyttjas och Erland Waldenströms genomgång av forskningsbehovet inom träindustrin:

Det är en ganska överraskande och beklämmande upplysning ... [Waldenström] ger då han säger att under den 50-årsperiod, då textil- och konstmaterial av alla slag på basis av cellulosa vuxit fram till världsindustri ”så vitt mig bekant i svensk teknisk fackpress icke publicerats ett enda svenskt forskningsresultat som berör celluloderivatens industriella utnyttjande på hela detta område.”¹¹¹

Umbladet anslöt sig avslutningsvis till den filosofi som genomsyrade Norrlandsutredningen:

Att med konstlade medel uppmärksamma näringsgrenar, som skulle visa sig sakna livsduglighet, vore endast att återgå till ofruktbar ”Norrlandsromantik”. Genom god vilja till samarbete de olika industrierna emellan, genom vidgad forskning och genom vidgad offentlig och enskild förståelse för företagsamhetens livsbetingelser befrämjas bäst önskemålet om en breddning och stabilisering av Norrlands näringsliv.¹¹²

Även *Affärsvärlden* uppmärksammade Waldenströms resonemang:

Det kan ifrågasättas om en träkemisk forskning, även om den lyckas nå betydande resultat, därmed kan i någon väsentligare mån underlätta Norrlands folkförsörjning, dvs. skapa nya och värdefulla arbetstillfällen just i Norrland. Men om det blott lyckas att ... göra Norrlands viktigaste råvara värdefullare, vore ofantligt mycket vunnet för Norrland och för hela landet.¹¹³

¹¹⁰ Rosén (1941).

¹¹¹ *Umbladet* (1941).

¹¹² *Ibid.*

¹¹³ *Affärsvärlden* (1941).

När landshövdingen i Västernorrland, Arthur Engberg, i november 1941 i sitt invigningstal för utställningen ”Skogen” i Sundsvall tog upp möjligheterna till industriell expansion grundad på nya skogsprodukter i Norrland publicerade *Sundsvalls-Posten* under rubriken ”En rundvandring i skogens framtidsland” ett utförligt referat av Waldenströms bokkapitel.¹¹⁴ *Svenska Dagbladet* framhöll att materialet i *Industrien och Norrlands folkförsörjning* var delvis helt nytt och kallade kapitlet ”mycket uppslagsrik[t]”.¹¹⁵ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* använde det som motargument mot en artikel i ”ett officiellt tyskt organ för den national-socialistiska handelspolitiken” där planer för en nyordning i Norden skisserades. Artikeln tog Sveriges ringa tillverkning av konstsilke till intäkt för att ”vi icke tillräckligt taga sikte på bearbetandet av vårt lands naturrikedomar, vilket däremot skulle ske, om nyordningen bleve verklighet”. *GHT* framförde Waldenströms argument att det inte skulle gå att sälja vare sig papper eller konstsilke ”av den anledningen att i de länder, som skola köpa dessa färdigprodukter, redan sedan länge finnes en stor välutrustad pappers- och konstsilkeindustri, som i stor utsträckning vuxit upp på basis av våra halvfabrikat. Dessa länder skulle givetvis skydda sig genom att lägga prohibitiva tullar på de färdigprodukter vi skulle försöka införa.”¹¹⁶ Enligt *GHT* skulle Sverige ”inte ha något intresse av att öppna konkurrens med sina egna köpare och ta de oerhörda risker, som skulle vara förknippade härmed.” Nazisternas resonemang vittnade enbart ”om en mindre god inblick i de internationella handelspolitiska sammanhangen – såvida nu inte dessa sammanhang helt ignoreras”.¹¹⁷

Ljusnan, Norra Västerbotten, Västernorrlands Allehanda, Norrbottens-Kuriren och *Jämtlands tidning* publicerade alla samma korta artikel, som ansåg att *Industrien och Norrlands folkförsörjning* ”erbjuder mycket av intresse” och såg fram mot kommande undersökningar av jordbruk, fastighetsbildning och ”tekniska specialundersökningar”: ”Dessa komma att mötas med stort intresse såsom utslag av industriens positiva vilja till insatser för bättre försörjningsmöjligheter i Norrland. En inställning, som tydligt kommer till uttryck i de här korteligen refererade avhandlingarna.”¹¹⁸

En andra recension publicerad i flera tidningar ansåg boken vara ”av mycket stort intresse”:

¹¹⁴ *Sundsvalls-Posten* (1941b).

¹¹⁵ *Svenska Dagbladet* (1941).

¹¹⁶ Waldenström (1941b, s. 98).

¹¹⁷ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1941).

¹¹⁸ *Ljusnan* (1941), *Norra Västerbotten* (1941), *Västernorrlands Allehanda* (1941), *Norrbottens-Kuriren* (1941), *Jämtlands Tidning* (1941).

Man har fördenskull anledning att med stora förhoppningar emotse fortsättningen av Industriens Norrlandsutredning. Skall den avsätta positiva resultat, förutsätter detta ett vittgående samarbete mellan olika industrigrenar och mellan landets olika delar till det helas bästa. Det synes oss, som om utredningsmännen fått detta riktiga grepp på frågan om industriens insatser i Norrlands folkförsörjning.¹¹⁹

Social-Demokraten betonade det tacknämliga i ”att vi nu har fått ett bidrag med ett praktiskt grepp” på Norrlandsproblemet. ”Dess värde förhöjes även i hög grad därav att inlägget icke är upplagt efter de officiella utredningarnas lika vanliga som tröttsamma mall.” Som ”det icke minst viktiga bidraget i den utmärkta volymen” framhölls Waldenströms kapitel:

... för den stora allmänheten och de anslagsbeviljande myndigheterna kan det vara nyttigt att den tekniska forskningen enorma betydelse för hela vårt näringsliv klarlägges, ty man har en beklämmande känsla av att snålheten på detta område från både industrins och samhällets sida bedragit visheten.¹²⁰

I en lång genomgång, som även den publicerades i flera Norrlandstidningar, inkluderade Hans Anstrin, som själv var inkopplad på litteratur- och statistikin-samlingar för utredningen:

De initiativ och uppslag, som framkommit som resultat av olika överväganden inom Industriens Utredningsinstitut synas väl lämpade för befrämjande av de syften Norrlandsutredningen uppställt. Man må tillfoga den förhoppningen, att dessa inom en snar framtid skola göras fruktbärande till båtнад och gagn för det norrländska näringslivet.¹²¹

Sundsvalls Tidning och *Upsala* publicerade båda en uppskattande specialrecension av Oscar Falkmans analys av sulfidmalmsindustrins möjligheter:

Bolidenchefen har ... några förnuftiga ord att säga om förutsättningarna för att dessa tillgångar skola på bästa sätt tillvaratagas i folkhushållets gemensamma intresse. En nödvändig betingelse är sålunda att vinsterna ej beskäras dithän, att verksamheten riskerar att självdö och utvecklingen bromsas. Låt oss motarbeta, yttrar han, den helt felaktiga doktrinen om skillnaden mellan arbete för vinst och arbete för samhällsnytta. Men låt oss medverka till att industriens ledare icke betrakta vinsten som det enda resultat, vilket skall eftersträvas. Han understryker också vikten av att olika landsdelar icke se snett på varandra, fruktande för att den ena skall gynnas på

119 *Gefle Dagblad* (1941), *Östersunds-Posten* (1941), *Sundsvalls Tidning* (1941a).

120 *Social-Demokraten* (1941b).

121 Anstrin (1941).

den andras bekostnad. De liksom industrierna böra söka samarbeta och stödja varandra till det helas bästa. Insikten härom har nog icke stått tillräckligt levande på alla håll. Lika viktigt som den politiska samhällssolidariteten är emellertid också den ekonomiska.¹²²

Sundsvallsposten specialkommenterade i sin tur Erik Upmarks kapitel om kraftförsörjningen:

... hans kalkyler förtjäna att hållas i minnet. Och de kunna måhända, kompletterade med andra undersökningar om faktorer i övrigt som konstituera en gynnsam miljö för industriell företagsamhet, ge värdefulla anvisningar för ”den kommunala näringspolitiken”.¹²³

Den kanske mest tänkvärda recensionen av IUIs första Norrlandsskrift som helhet kom från Gunnar Lundberg, redaktör för *SAP Information*, utgiven av den socialdemokratiska partistyrelsens informationsavdelning. Lundberg började med att konstatera att IUIs Norrlandsutredning kanske hade tillkommit för att minska risken för statsingripanden i det norrländska näringslivet. ”Men det spelar ju ingen roll – det väsentliga är ju, att här kommer något till stånd! En konkurrens mellan staten och det privata initiativet för att åstadkomma för Norrland värdefulla initiativ har man bara att vara tacksam för.” Lundberg noterade ”som ett märkligt tidens tecken” att industrifolket valt att föra en diskussion om regionalekonomiska problem ”inför all offentligheten”. Något sådant var socialdemokratin inte van vid, men han noterade det som ”en ur demokratisk synpunkt ytterst glädjande utveckling”. För själva skriften hade han bara lovord: ”Det är litet sagt, att den utgör en intressant läsning. Vissa delar av den bli till mäktiga vittnesbörd om svensk framåtanda. Och ändå är det bara fråga om nyktert framlagda synpunkter från folk, som äro vana att röra sig med realiteter.”¹²⁴

Härnods kapitel framstod som i det närmaste exemplariskt. Han framställde Norrlands situation klart och övertygande, utan att varken svartmåla eller sopa problemen under mattan, hans översikt saknade ”helt och hållet den tendens, som man på sina håll sparat, att ställa upp ett Norrlandsproblem *kontra* problemen i övriga Sverige” och han diskuterade Norrlands problem ”utan att glömma, att befolkningens sociala problem också är en sida av den ekonomiska situationen”. Som alla andra recensenter lyfte Lundberg också fram Waldenströms forskningskapitel och påpekade att kravet på mer forskning och adekvat forskningsutbildning var ”ett krav,

¹²² *Sundsvalls Tidning* (1941b), *Upsala* (1941).

¹²³ *Sundsvallsposten* (1941a).

¹²⁴ Lundberg (1941).

som behöver tillgodoses *snart*".¹²⁵ Sammanfattningsvis såg han IUI-skriften som ett påpekande av att det gick att göra något positivt för Norrland:

Slutintrycket av denna skrift, som livligt borde diskuteras av de intresserade bland norrländska arbetare, är att den stora landsändan kan bli ett verkligt framtidsland, om vi bara på alla områden taga vår chans. Man må hoppas, att den statliga utredningen skall komma till liknande resultat och att det inte blir fråga om uppslag på pappret utan en positiv gärning, som rustar Norrland att med helt nya krafter träda ut i världsproduktionen, när åter en fri handel mellan folken är möjlig.¹²⁶

Av recensionerna av *Industrien och Norrlands folkförsörjning* att döma hade IUIs Norrlandsutredning fått en, om inte flygande, så åtminstone god start. Utredningen hade fått uppmärksamhet i hela landet. "Norrlandsutredningen kom därmed att bli den plattform från vilken industrin kunde hävda sin ställning i den Norrlandsdebatt som alltmer började söka sig tillbaka till de ställningar som rådde före världskrigets utbrott."¹²⁷ Starka förväntningar hade väckts på dess fortsatta verksamhet.

Efter drygt nästan tre år och två chefsbyten hade verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut kommit ordentligt igång. Kriget hade tvingat institutet till en rad kortsiktiga snedsteg i verksamheten, till aktiviteter som låg utanför det arbetsprogram som utarbetats 1939. Icke desto mindre hade två viktiga långsiktiga utredningar påbörjats: småindustriutredningen och den stora Norrlandsutredningen, en utredning som skulle komma att växa kraftigt i omfång under de kommande åren och pågå ända till 1948. Två nyckelpersoner hade rekryterats. Den förste var Axel Carlsson, som vid utgången av 1941 bytte namn till Iveroth, och som skulle stanna på IUI till 1944.

Den andre var Ingvar Svennilson, som tog över chefskapet över IUI 1 september 1941. Svennilson skulle under sin tid som chef, fram till 1949, länka in IUIs verksamhet på mera långsiktiga banor än vad som hade varit fallet under Anderson och Sundén. I motsats till de båda senare var Svennilson först och främst forskare och hans forskarmentalitet skulle sätta sin prägel på IUI inte bara under hans eget chefskap utan även därefter.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Ibid.

¹²⁷ Henriksson (1990b, s. 54).

KAPITEL 7

SVENNILSON

Sigfrid Edström kvarstod som styrelseordförande i Industriens Utredningsinstitut till den 1 juli 1943, då han ersattes av Ernst Wehtje från Skånska Cement, som i sin tur skulle följas av Sven Lundberg från Förenade Superfosfat, 1946, och SAFs ordförande Sven Schwartz, 1947–49. Som Rolf Henriksson framhåller, var Edström tveklöst den dominerande gestalten i styrelsen ända fram till sin avgång.¹ Hans engagemang sträckte sig utöver det vanliga, särskilt vad institutets ekonomi anbelangade. I samband med Ingvar Svennilsons 50-årsdag 1958 sade Axel Iveroth bland annat:

Många vet väl vilken roll Sigfrid Edström spelade för Institutets tillkomst, men jag tror knappast att alla har klart för sig, vilken aktiv kraft han var i arbetet för att befästa dess ställning. Minns Du ASEAs kontor på Klarabergsgatan, där han med oss före budgetsammanträdena gick igenom anslagskraven och hjälpte oss att räkna upp dem ordentligt med motiveringen att ”kommer vi väl upp så är det inte så lätt att komma ner igen”. Förståelsen för behovet av medel för ekonomisk forskning och ”teoretiker” har aldrig varit särskilt utbredd på företagsidan. Sigfrid Edström insåg forskningens samhällseliga betydelse. Dessutom förstod han att man inte kan använda sig av samma metoder för resultatvärdering i organisations- och forskningsarbetet som i ett företag som tillverkar motorer eller konservburkar.²

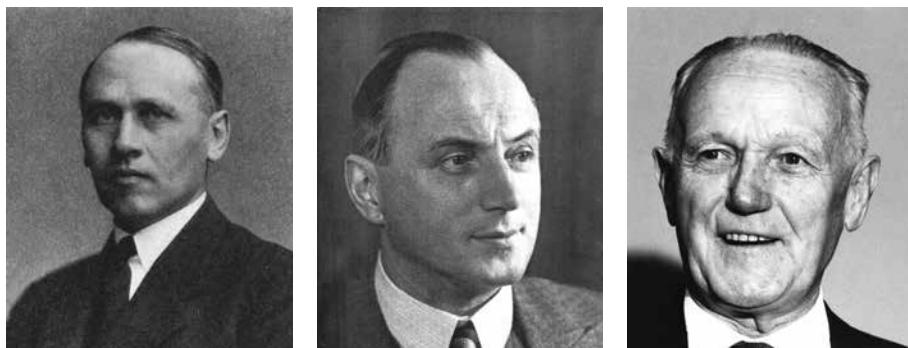
Sigfrid Edströms roll för IUI tog slut 1943. Då var institutet väl igång. Småindustriutredningen var klar, Norrlandsutredningen rullade på, visserligen tungt, ojämnt och ostadigt, som vi ska få anledning att återkomma till i flera kapitel framöver, men den rullade. Två branschutredningar och en bostadsutredning hade beslutats och i varierande grad kommit igång. Igångsättningskedet var över och IUI hade gått in i ett stabilare skede.

INGVAR SVENNILSON

I detta nya skede betydde styrelsen förhållandevis mindre. Den person som framför alla andra satte sin prägel på IUI under 1940-talet var institutets vd, Ingvar

¹ Henriksson (1990a, s. 190).

² Iveroth (1958, s. 1–2).

Tre styrelseordförande: Ernst Wehtje, Sven Lundberg och Sven Schwartz.

Källa: IFNs bildarkiv.

Svennilson.³ Han var prästson, född 1908. Fadern, Sven Nilson, var kyrkoherde i Solna och dessutom hovpredikant i Ulriksdal och personlig vän till kungafamiljen. ”Efternamnet Svennilson är givetvis sammansatt av faderns för- och efternamn och beror på att Ingvars mor [Auga] kallades för fru Sven Nilson. Det ger också en ledtråd till uttalet. Tonvikten skall ligga vid andra stavelsen. Man uttalar helt enkelt namnet som om det var fråga om ett för- och ett efternamn.”⁴ Från föräldrahemmet ärvde Svennilson en humanistisk människosyn och ett starkt musikintresse, som längre fram yttrade sig i att han spelade orgel i Drottningholms slottskapell och under sina resor i världen gärna besökte jazzklubbar.

Sven Nilson dog 1923. Änkan och de fem barnen flyttade då in i en våning på Karlavägen. Det var Auga som styrde och ställde i familjen. Jan Wallander har fortfarande högst påtagliga minnen av henne:

Jag träffade Svennilsons mamma, Auga Nilson. Ingvar var jätterädd för henne. Hon dominerade familjen, helt och hållet, så länge hon levde och hade kraft kvar. De hade en ö ute i Stockholms skärgård, där familjen Svennilson ägde halva ön. Jag har varit ute där med Ingvar och seglat och träffat Auga. Då var Ingvar en liten gosse, ska jag säga.⁵

Ingvar Svennilson tog studenten på Norra Latin och studerade därefter matematik och nationalekonomi på Stockholms Högskola. I sin licentiatavhandling, från 1933, *Monopolistisk pris- och produktionspolitik*, kombinerade han de resonemang om hur företags förväntningar om framtiden kunde påverka deras agerande som Gunnar Myrdal hade fört i sin doktorsavhandling, *Prisbildningsproblemet och för-*

³ Kortbiografen om Svennilson bygger på Persson och Siven (2009, 2010) och Lundberg (1972).

⁴ Persson och Siven (2009, s. 41).

⁵ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

änderligheten, 1927,⁶ med de nya teorier om monopolistisk konkurrens som 1933 hade framförts av Edward Chamberlin och Joan Robinson.⁷ Svennilsons intresse för monopolistisk konkurrens skulle hålla i sig och få stor betydelse för hans verksamhet vid IUI. Det var detta intresse som gav den direkta impulsen till institutets första branschstudier, om textilindustrin och skoindustrin. Vi ska återkomma till dem i kapitel 12 och 13. I sin minnesartikel över Ingvar Svennilson betonar Erik Lundberg att Svennilson ”från allra första början” lade stor vikt vid empiriska och institutionella förhållanden.⁸ Han använde sig av ekonomisk statistik och var en sträng källkritiker. Hur institutioner förändrades över tiden var för honom en viktig faktor i den ekonomiska utvecklingen.

Under första halvan av 1930-talet var Svennilson engagerad i det stora empiriska projektet *Stockholm Economic Studies*, om nationalinkomst, löner och levnadskostnader i Sverige, finansierat av Rockefeller Foundation, som leddes av Gösta Bagge, ”vad som kan betraktas som det största svenska nationalekonomiska forskningsprojektet [någonsin]”⁹ och som resulterade i de klassiska ”svarta banden”. I detta projekt arbetade majoriteten av de ekonomer som kom att utgöra den av Knut Wicksell inspirerade Stockholmsskolan: de äldre medlemmarna Erik Lindahl och Gunnar Myrdal och de yngre Alf Johansson, Svennilson och Lundberg. (Övriga medlemmar var Bertil Ohlin, Dag Hammarskjöld och Karin Kock.)¹⁰ Där skrev Ingvar Svennilson tillsammans med Bagge och Erik Lundberg de två stora volymerna *Wages in Sweden 1860–1930*.¹¹ Som Erik Lundberg har framhållit, utgjorde Svennilsons arbete där hans första bidrag till analysen av strukturomvandling, ett fält som skulle sysselsätta honom livet ut.¹²

Efter arbetet med lönevolymer lade emellertid Ingvar Svennilson det empiriska arbetet åt sidan under några år för att skriva sin doktorsavhandling, *Ekonomisk planering*.¹³ Den anknöt till licentiatavhandlingen:

I Myrdals efterföljd byggde han ... upp en teori för en organisations intertemporala planering under risk. [...] Svennilsons avsikt var ... att i första hand ge en systematisk begreppsdiskussion av de problem som uppträder vid planering av handlandet under en följd av perioder där man inte är säker på hur den miljö organisa-

6 Myrdal (1927).

7 Chamberlin (1933), Robinson (1933).

8 Lundberg (1972, s. 314).

9 Wadensjö (1988, s. 571). En detaljerad redogörelse för projektet finns i Craver (1991).

10 Någon större generationsskillnad var det inte tal om. Lindahl och Kock var äldst, födda 1891. Myrdal var född 1898, Ohlin 1899, Johansson 1901, Hammarskjöld 1905, Lundberg 1907 och Svennilson 1908.

11 Bagge, Lundberg och Svennilson (1933, 1935).

12 Lundberg (1972, s. 314).

13 Svennilson (1938).

tionen verkar inom utvecklas. Allt eftersom tiden fortskrider kommer denna osäkerhet successivt att upplösas. Planeringsproblemet kan därför formuleras som en obetingad plan för handlandet under den innevarande perioden (då miljön är känd) medan planerna för de kommande perioderna blir ... [betingade] av vilken utveckling som kommer att realiseras.

Eftersom handlandet under en tidigare period påverkar valmängden under en senare period måste organisationens ledning inte bara ta hänsyn till de omedelbara konsekvenserna av handlandet utan också [till] hur detta påverkar handlingsmöjligheterna under kommande perioder. För att göra detta måste man också väga in de olika sannolikheter med vilka olika framtida scenarier kan tänkas realiseras och detta påverkas av det tidigare handlandet.¹⁴

Som Mats Persson och Claes-Henric Siven påpekar, föregrep Svennilsons ansats Richard Bellmans utveckling av dynamisk programmering under 1950-talet,¹⁵ men något genomslag fick den inte:

Svennilsons avhandling innehåller en för sin tid mycket avancerad analys av de intertemporala planeringsproblemen under risk. Språket är oftast elegant och precist. Det vimlar av slående observationer och träffande iakttagelser. Att avhandlingen, trots dessa kvaliteter, fick ringa betydelse för den fortsatta utvecklingen berodde antagligen på att den höll sig på en alltför abstrakt nivå. Än viktigare är kanske att avhandlingen ... var skriven på svenska; den blev därmed inte läst av mer än en handfull personer.¹⁶

Ingvar Svennilson disputerade på *Ekonomisk planering* på våren 1938 och blev docent i nationalekonomi vid Stockholms Högskola.

Efter sin disputation tillträdde Svennilson i maj 1938 en tjänst som sakkunnig på det 1937 grundade Konjunkturinstitutet, där han arbetade med långsikt- och strukturfrågor. Två rapporter hann han med, en om konjunkturläget på våren 1939 och en om strukturella inslag i den ekonomiska utvecklingen under de senare åren.¹⁷ Han skrev under samma tid, troligen på hösten 1938,¹⁸ också underlag för den 1935 inrättade statliga Befolkningskommissionen. Som vi såg i kapitel 4 levererade han ett kapitel med en så dystert framtidsprognos för den svenska industrin att Ivar Anderson i programtexten för IUI identifierade utredningen av industrins framtid som en programpunkt som krävde en ambitiös långsiktig ut-

¹⁴ Persson och Siven (2009, s. 43–44).

¹⁵ Ibid., s. 44. För dynamisk programmering, se Bellman, t.ex. (1954, 1957).

¹⁶ Persson och Siven (2009, s. 44–45).

¹⁷ Metelius (1987, s. 17–18), Henriksson (1990a, s. 91–94).

¹⁸ Henriksson (1990a, s. 89).

redning av en speciellt avdelad person som biträdde av en kommitté bestående av branschfolk.

När andra världskriget bröt ut lades Konjunkturinstitutet ”i malpåse”.¹⁹ Ingvar Svennilson överfördes till kansliet hos Prissakkunniga. Under 1940 började han så arbeta för Statens Industrikommission, med ekonomisk analys av industrins situation under beredskapen. Han blev chef för kommissionens utredningsbyrå. Kommissionen hade skapats 1914 i syfte att underlätta industriproduktionen under första världskriget. Den lades ner efter krigets slut, 1920, men återuppstod 1939 för att ta hand om regleringen av industriproduktionen och råvarorna till industrin.

DEN NYE CHEFEN

Från Industrikommissionen rekryterades Ingvar Svennilson till chefsposten på IUI. Han tillträdde den 1 september 1941. ”Till en början kvarstod han dock som chef för Industrikommissionens utredningsbyrå och uppehöll dessutom Gösta Bagges professur vid Stockholms Högskola (Bagge var då ecklesiastikminister i samlingsregeringen), dock med nedsatt undervisningsskyldighet.”²⁰ Tills vidare skulle han arbeta på halvtid på IUI.

Ingvar Svennilson (foto: Ateljé Ugglå).

Källa: IFNs bildarkiv.

I slutet av 1941 var IUI närmast ett serviceorgan till näringslivet som bedrev utredningsverksamhet. Svennilson förvandlade det till ett institut för tillämpad

¹⁹ Metelius (1987, s. 19).

²⁰ Persson och Siven (2009, s. 49).

ekonomisk forskning. När han tillträdde hade IUI bara sju anställda, utöver Svennilson två forskare (Axel Iveroth och Eric Heinertz) och fyra sekreterare och administratörer. När Svennilson lämnade IUI 1949 hade institutet 25 anställda, varav inte mindre än 15 forskare.²¹

Direkt efter sitt tillträde satte Ingvar Svennilson igång med att stöpa om Industriens Utredningsinstitut.

[Han] hade grundforskning med sig i bagaget, men det tog naturligtvis tid innan sådan forskning fick rotfäste i den ganska politiska mylla som då hade blivit utredningsverksamhetens jordmån. Det blev därför länge främst Svennilson själv som stod för institutets rent vetenskapligt syftande verksamhet, men det var inte mycket av sitt vetenskapliga idéflöde Svennilson hann ta vara på för egen del efter det att han blivit chef för IUI. Det kom istället att befrukta institutets utredningsverksamhet. Redan något år efter Svennilsons tillträde som chef hade denna lyfts upp till en högre kvalitativ nivå samtidigt som den blev institutets dominerande verksamhetsgren.²²

En av de uppgifter som Svennilson såg till att tona ner var upplysningsverksamheten. Som vi redogjorde för i kapitel 4, var den en för institutet viktig arbetsuppgift under 1940 och 1941. Svennilson delade inte denna uppfattning. Förmodligen ville han koncentrera IUIs verksamhet till färre områden för att undvika splittring, och då i första hand till sådana områden som kunde betraktas som centrala för dess huvudmän, Svenska Arbetsgivareföreningen, Industriförbundet, och industrins branscher. Härtill kom Svennilsons akademiska "instinkter". Visserligen hade han arbetat med utredningsarbete utanför universitetsvärlden, men han hade disputerat och var docent och han ingick i sin tids främsta svenska ekonomkrets: Stockholmsskolan. Även om institutet helt naturligt var bundet i sitt ämnesval till teman som var av intresse för industrin ville Svennilson bedriva arbetet så oberoende och fristående som möjligt från partsintressen. När så påkallades tvekade han inte att försvara sina forskare mot industrimän som ville lägga locket på när utredningsresultaten tedde sig mindre smickrande för den egna verksamheten.

Omstöpningen av IUI gick snabbt. Som Rolf Henriksson framhåller, ligger hans organisatoriska insats inom de två första åren av hans chefskap.²³ I *Industriproblem 1943* beskriver institutets sekreterare, Axel Iveroth, den arbetsmodell som hade vuxit fram vid IUI under Ingvar Svennilsons första två år. Han betonar blandningen mellan intern och extern kompetens, det systematiska tillsättandet

²¹ Ibid.

²² Henriksson (1990a, s. 95).

²³ Ibid., s. 102.

av rådgivande kommittéer i de större utredningarna, det intima samarbetet med både näringsliv och stat och strävan att koppla institutet så nära som möjligt till den akademiska världen:

Institutets arbete sammanhålles av en mindre stab av fast anställd personal. För utförande av speciella utredningar anställas därjämte särskilda utredningsmän. Dessutom anlitas som experter ett stort antal specialister från vetenskap, näringsliv och administration. Arbetsorganisationen besitter härigenom en hög grad av elasticitet.

Vid större utredningar tillsätts för att följa utredningsarbetet rådgivande kommittéer med representanter för de närmast berörda industrikretsarna. För att söka klarlägga speciella frågor eller för att förmedla kännedom om vissa förhållanden anordnar institutet dessutom enstaka konferenser med sakkunniga och intresserade från industrien. En arbetsmetod som bl.a. kommit till användning vid den tidigare berörda utredningen om skogsavfallet, är att samla experter från olika företag till samarbete under ledning av en särskild utredningsman.

Genom detta arbetssätt söker institutet upprätta den intima kontakt med industrien, som är nödvändig för att dess arbetsresultat skola bli till nytta. Institutet är även berett att tillhandagå enskilda företag med de upplysningar som ligga inom ramen för dess verksamhet. Som exempel på detta slags samarbete kan nämnas, att den expert som utför utredningen angående arbetarbostäderna anlitas av olika företag för konsultation.

Det är naturligt att institutet i sitt arbete även ofta får anledning till kontakt och samarbete med olika statliga organ. Det kan numera betraktas som en reguljär företeelse, att de statliga myndigheterna anlita institutet för utredningar rörande industriella frågor.

Institutet söker även bedriva sitt arbete i nära anknytning till den akademiska forskningen vid universiteten och högskolorna. Det ingår i institutets arbetsmetoder att för sitt utredningsarbete söka medverka från akademiska studerande, vilka äro intresserade av näringslivsfrågor.²⁴

REKRYTERINGSVERKSAMHETEN

En av Svennilsons viktigaste insatser för Industriens Utredningsinstitut var att han såg till att rekrytera duktig personal. Det var en nödvändighet, för Svennilson hade själv en rad engagemang utanför IUI som han hade svårt att släppa. Det verkar såtillvida som om han fortsatte att arbeta för Industrikommissionen kanske ett helt år efter att han kommit till institutet.

I ett brev, dagtecknat den 13 mars 1942, översände han till [Industrikommissionens chef Gustaf] Söderlund en promemoria om arbetsuppgifterna vid Industri-

²⁴ Iveroth (1943b, s. 119–120).

kommissionens utredningsbyrå. Av detta drar man slutsatsen att denna inte fått någon ny chef. Uppgiften att klarlägga byråns arbetsuppgifter skulle naturligtvis normalt ha handlagts av en sådan. Det framgår också av denna promemoria att Svennilson fortfarande var ansvarig handläggare av en rad ärenden vid byrån. Handläggandet torde visserligen i de flesta fall ha delegerats till olika biträden, men helt fritagen från detta arbete kunde Svennilson dock inte bli. Utan biträde svarade Svennilson ensam fortfarande för de översikter om industrikonjunkturen som publicerades i Konjunkturinstitutets halvårsrapporter och han ansvarade, liksom ensam, för t.ex. en fortlöpande insamling och bearbetning av exempel och erfarenheter rörande olika ekonomiska organisationsformer som uppstått i samband med regleringarna. Han bevakade även inom Industrikommissionens byggnadsdelegation det allmänna försörjnings- och sysselsättningsläget.²⁵

Även regeringen hade uppmärksammat Ingvar Svennilson, så det faktum att han trots allt höll på att avveckla sitt engagemang vid Industrikommissionen betydde knappast att han fick mindre att göra och mer tid för IUI:

Raden av mer eller mindre offentliga uppdrag som kom Svennilson till del, som följd av hans tidigare ställning vid Industrikommissionen och kontakten med Söderlund är lång. Enbart under 1942 fick han tre offentliga uppdrag. I april beordrades han av handelsministern att medverka i de svensk-tyska handelsförhandlingarna och utreda prisutvecklingen i handeln mellan de två länderna. I maj fick han tillsammans med Erik Lundberg uppdrag som ekonomisk expert i 1942 års jordbruksakkunniga. Under hösten medverkade han, återigen tillsammans med Lundberg, i det arbete som mynnade ut i de s.k. Söderlundska riktlinjerna för den ekonomiska politiken. Det var dessa riktlinjer som utgjorde underlaget för det pris- och lönestopp som infördes i november 1942.²⁶

Allt kunde han emellertid inte hålla kvar. Det blev snart omöjligt för Svennilson att vara universitetslärare samtidigt som han var chef för IUI och innehade en rad offentliga uppdrag. I slutet av september 1942 anhöll han därför om att bli entledigad från sin docenttjänst vid Stockholms Högskola.²⁷ Hans arbetsuppgifter vid IUI och i de statliga kommissionerna medförde ett stort mått av splittring och gjorde det omöjligt för honom att samtidigt fungera som lärare. Det naturliga sättet att lätta på en arbetsbörda som annars med all sannolikhet skulle ha framstått som alldeles för tung var därför att rekrytera duktig personal – medarbetare som var självgående och utan ingripanden från institutschefens sida kunde genomföra de utredningar som fanns vid IUI.

²⁵ Henriksson (1990a, s. 110).

²⁶ *Ibid.*, s. 110–111.

²⁷ Brev från Ingvar Svennilson till Styrelsen för Stockholms Högskola, 28 september 1942.

Det verkade inte vara någon ände på hans idéflöde vad gällde nya forskningsprojekt och därigenom gav han en enorm stimulans åt forskarna runtomkring honom. Resultaten kom delvis ut i form av lic- och doktorsavhandlingar – från Industriens Utredningsinstitut och Stockholms Högskola. Ett antal kollektiva arbeten och mindre forskningsprojekt påbörjades på hans initiativ – hans kraft att organisera lag och ge stimulans verkade vara gränslös. Denna anmärkningsvärda energi verkade ibland ha lett till överengagemang och därmed följande frustration för hans omgivning. Men för det mesta fanns bra medarbetare och assistenter till hands som kunde se till att Svennilsons bästa idéer till ny forskning fångades upp. Han verkade i själva verket ha en särskild intuition och en anmärkningsvärd talang för att hitta de mest lovande unga assistenterna, vilka ofta senare blev framstående ekonomer eller – om detta inte var möjligt – stora män i stat och näringsliv.²⁸

De enda forskare som fanns på plats när Svennilson tillträdde sin chefsbefattning på IUI var Axel Iveroth, som höll på med småindustriutredningen samtidigt som han var institutets sekreterare, och Eric Heinertz, som skötte utlandsbevakningen. Båda hade rekryterats 1939 och båda skulle vara borta efter några år. Iveroth blev svensk industriattaché i Washington 1944²⁹ och Heinertz slutade antagligen redan året före,³⁰ för att ägna sig åt ”egen verksamhet som konstnär”,³¹ vad nu det kan betyda. Den direkta anledningen till att han lämnade institutet går, som Rolf Henriksson framhåller, inte att fastställa. Möjligen hade han blivit sjuk.³²

Redan tidigare stod det emellertid klart för Ingvar Svennilson att institutets forskarstab var alldeles för liten. Han var tvungen att rekrytera. ”Svennilsons personalrekrytering verkade väldigt slumpartad”, säger Jan Wallander.

Han ringde till Åkerman i Lund för att få tag på Dahmén. Mig fick han tag på genom att Torsten Gårdlund ringde. Jag upplevde Ingvar som föga planerad. Jag har en känsla av att det var lite slumpens skördar över hans rekryteringar, även om han hade en del hjälp av Axel Iveroth. De pratade mycket med varandra.³³

²⁸ Lundberg (1972, s. 320).

²⁹ Han fortsatte att hålla kontakten med IUI under sin USA-tid, via flitiga brev till Ingvar Svennilson där han berättade både om sina egna förehavanden och om det politiska och ekonomiska livet i USA. Hans epistlar finns i hans IUI-korrespondens på Centrum för Näringslivshistoria.

³⁰ Henriksson (1990a, s. 133).

³¹ Henrekson (2009, s. 543).

³² Henriksson (1990a, s. 133).

³³ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

Kanske hade Ingvar Svennilson det som på engelska kallas *serendipity*: förmågan att av en ren slump få till lösningen på ett problem. Man kommer i varje fall inte ifrån att han gjorde ett antal lyckade rekryteringar.

Med sig från Industrikommissionen tog Svennilson Folke Kristensson, en ung och begåvad ekonom i gränsskiktet mellan national- och företagsekonomi, som hade varit i Berkeley och fått forskningsimpulser som han snart skulle få tillfälle att förverkliga på IUI. Han började sitt arbete för institutet redan när han var kvar på Industrikommissionen, och 1943 flyttade han över till IUI. Vi ska återkomma till honom i kapitlet om textilindustrin.

Samma år som Kristensson, 1941, rekryterades länsarkitekten i Uppsala, Jöran Curman, för att ta hand om den utredning om industrins arbetarbostäder som Svennilson drog igång samtidigt med textilutredningen. Utredningen, som behandlas i kapitel 14, var klar 1944 och då lämnade Curman såväl sin befattning i Uppsala som IUI för att övergå till att arbeta med bostadsprojektering för Uddeholmsbolaget under fem år innan han övergick till egen konsultverksamhet.³⁴

Ingvar Svennilson anställde också IUIs första kvinnliga forskare. Fil. kand. Elisabeth Wiberg kom till IUI i februari 1942, och arbetade med bostadsutredningen, men hon stannade bara ett halvår. Wiberg följdes av fil. kand. Bitti von Vegesack, som arbetade på IUI från 1942 till 1947, framför allt med den av Curman ledda bostadsutredningen. Därefter blev hon redaktionssekreterare för tidskriften *Plan* och sedermera sekreterare och direktör för Industriens Bostadsförning som hade bildats när Curman lämnade IUI för att reda upp Uddeholms bostadsproblem.³⁵

En annan tidig rekrytering var statistikern Gösta Ahlberg. Han kom till IUI i februari 1942, från Stockholms Stads Statistiska Kontor, där han sysslade med demografiska frågor. Han skulle stanna till 1946. Ahlberg arbetade direkt med Ingvar Svennilson på ett projekt om arbetskraft och industriell utveckling i Sverige, vilket avkastade en studie som i sin tur låg till grunden för vad Svennilson själv skrev om motsvarande problem på regional nivå, i Norrlandsutredningen. Efter sin tid på IUI skrev Ahlberg en doktorsavhandling, *Befolkningen och urbaniseringen i Sverige 1911–50*,³⁶ där han utgick från det arbete han gjorde vid IUI och de erfarenheter han då fick. Denna avhandling kan därför i hög grad anses vara en IUI-produkt.³⁷

På hösten samma år som Ahlberg anställdes kom Erik Dahmén från Lund med en licentiatavhandling om felinvesteringar för dåvarande docenten Johan

34 För Curman, se *Nationalencyklopedin* (1990).

35 Henriksson (1990a, s. 157, 159).

36 Ahlberg (1953).

37 Henriksson (1990a, s. 102).

Åkerman i bagaget. Den handlade om hur sparande via kapitalmarknaden kanaliserades till investerare och varför investeringarna inte alltid var lönsamma och den var, som alltid i Dahmén's fall, skriven i schumpeteriansk anda.³⁸ Erik Lindahl, då professor i Lund, hade uppmärksammat Dahmén's lic-avhandling och rekommenderat honom till Svennilson. Han kom till en början att användas i IUI's löpande undersökningar av industrins investeringar, innan han övergick till att arbeta på den stora undersökning av svenskt industriföretagande som skulle bli hans originella doktorsavhandling.³⁹ Erik Dahmén skulle 1949 bli tillförordnad chef på IUI, när Svennilson gav sig iväg till Genève och FN's Europakommision, men bara för två år, innan han efter att ha fullbordat sin doktorsavhandling lockades över till Stockholms Enskilda Bank som vetenskaplig rådgivare.⁴⁰

Erik Dahmén (foto: K. G. Kristoffersson).

Källa: IFNs bildarkiv.

³⁸ Dahmén (1942a), sammanfattad i Dahmén (1942b).

³⁹ Dahmén (1950).

⁴⁰ För Dahmén's biografi se Eklund (1986, 2010).

Civilekonomen Rune Hellberg arbetade på IUI mellan 1942 och 1949. Därefter tog Svennilson helt enkelt honom med sig till forsknings- och planeringsavdelningen på FN:s Europakommission i Genève.

Hellberg gjorde en stor arbetsinsats vid institutet men tycks länge inte ha stått för någon större utredning. Han tycks främst ha utfört statistiska beräkningar och endast i mindre omfattning ha arbetat med analytiska uppgifter. En rapport från Hellberg att uppmärksamma är dock hans studie av den engelska bomullsindustrin under mellankrigstiden.⁴¹

Rune Hellberg (foto: K. G. Kristoffersson).

Källa: IFNs bildarkiv.

Nils Jern, fil.kand., anställdes som kassör 1943, men fick snart bli forskningsassistent eftersom Rolf von Euler samtidigt lämnade institutet. Jern stannade bara en kortare tid. Hans utredningsarbete verkar främst ha varit inriktat på den återkommande rapporteringen om industribolagens vinster.⁴²

Bertil Lundell var civilekonom från Göteborg.⁴³ Han kom från Skellefteå och hade finansierat sina studier genom att flotta timmer i Norrland på somrarna.

⁴¹ Henriksson (1990a, s. 103). Bomullsstudien finns i Hellberg (1946).

⁴² Henriksson (1990a, s. 103).

⁴³ Uppgifterna om Lundell kommer från *Vem är Vem? Skåne, Halland, Blekinge 1966* och Lind (2007).

Lundell kom till IUI 1944. Han stannade i två år, till 1946 då han fick arbete på Svenska skofabrikantföreningen. Under åren på IUI biträdde han Rickard Elinder i skoindustriutredningen. Hans vidare karriär gick via Rörstrands porslinsfabrik i Lidköping 1949, till Höganäs-Billesholm 1954 och tillbaka till Lidköping igen, 1959, innan han 1965 blev marknadsdirektör på Gullhögen i Billesholm där han var vd mellan 1976 och 1987, då företaget hade bytt namn till Gullfiber, och styrelseordförande fram till 1992. IUI-alumnen Lundell släppte aldrig skrivandet. 1951 publicerade han en bok om *Lönsam försäljning*⁴⁴ och 68 år gammal försvarade han avhandlingen *Strategy Formation and Development* vid Kennedy-Western University i Los Angeles.⁴⁵ Boken översattes till svenska och utökades till *Strategisk logik – entreprenörskap under fem decennier*.⁴⁶

1944 kom Tore Browaldh till IUI. Han hade en juris kandidatexamen från Stockholms Högskola, 1940, där han som lärare i nationalekonomi framför allt haft Gunnar Myrdal, men efter en tid på Södra Roslags Domsaga, där han ”huvudsakligen sysselsattes med att ordna papperen från den så kallade domboken till inbindning”,⁴⁷ och ett halvårs praktik på Svenska Handelsbankens notariatavdelning hade han fått nog av juridiken och beslutat sig för att i stället fortsätta sina studier i nationalekonomi för Myrdal. Browaldh och Myrdal kom bra överens, och Myrdal tyckte att Browaldh hade analytisk läggning, så när han i augusti 1943 skulle åka till USA på den svenska regeringens uppdrag för att studera efterkrigsplaneringen i USA och situationen inom Nationernas Förbund (som under kriget fanns i Princeton) erbjöd han Browaldh att följa med som hans assistent. Efter hemkomsten i slutet på december samma år arbetade Tore Browaldh under nästan två år som biträdande sekreterare i Kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering, där Myrdal var ordförande, den s.k. Myrdalskommissionen.

Under samma tid började han på Industriens Utredningsinstitut som efterträdare till Axel Iveroth som hade blivit svensk industriattaché i Washington. Browaldh hade haft Ingvar Svennilson som lärare under sin tid på Stockholms Högskola och förmodligen spelade det faktum att han arbetat i Myrdalskommissionen en inte helt oväsentlig roll för beslutet att rekrytera honom. Han delade till en början sin tid mellan kommissionen, formellt som amanuens på finansdepartementet, och institutet. På IUI stannade han fram till den 1 januari 1946 då han blev direktionssekreterare på Handelsbanken.

44 Lundell (1951).

45 Lundell (1990).

46 Lundell (2002).

47 Browaldh (1976, s. 18). Uppgifterna i detta stycke har hämtats från Browaldhs bok.

Tore Browaldh på vårbal på
Stockholms Högskola.

Källa: Browaldh (1976).

Browaldh efterträddes som IUI-sekreterare av Hans Senneby, 1946–47, som där-
efter gick vidare till en direktörspost på Skandinaviska Banken. Efter Senneby
kom Herman Holm, 1948–50, som efter sin tid vid IUI övergick till en befattning
vid Stockholms Enskilda Bank.⁴⁸

Även statistikern Erik Ruist anställdes 1944. Han hade redan varit i kontakt
med institutet som student och skrev, på Dahméns uppdrag och med hjälp från
institutet, en uppsats om efterfrågan på radioapparater. När han var klar med sin
examen anställde Svennilson honom och han fick hand om en studie av skogsin-
dustrins konjunktürkänslighet som ingick i institutets Norrlandsutredning. Vi
ska återkomma till den i ett av de kapitel som behandlar denna utredning. Med
Ruist kom ekonometriska metoder in på IUI. Ekonometrin var förhållandevis ny
i Sverige i mitten av 1940-talet. Det var egentligen bara Herman Wold bland sta-
tistikerna som hade visat den något intresse. Ruist demonstrerade tydligt hur den
kunde användas för sådana utredningar som IUI utförde. Han stannade på IUI
till 1950.

En tredje person som anställdes 1945 var Rickard Elinder. Han var civileko-
nom från Handelshögskolan med inriktning mot redovisning. Elinder utförde
den andra branschstudien som gjordes vid IUI – en välskrivna utredning om sko-
branschen. När den var klar lämnade han 1948 institutet för att övergå till re-
visionsverksamhet.

Jan Wallander kom också till Industriens Utredningsinstitut 1945, på rekomm-
endation av docenten på Stockholms Högskola, Torsten Gårdlund. Han hade
skrivit en uppsats om skogsproblem, som Gårdlund låtit publicera ett samman-
drag av i *Tiden*, där han var redaktör. Wallander hade tur, för vid precis samma
tidpunkt hade Svennilson fått en förfrågan om inte institutet kunde bistå Udde-
holmsbolaget med en utredning om bristen på skogsarbetare i Klarälvsdalen. I

⁴⁸ Henrekson (2009, s. 519).

kapitel 15 ska vi redogöra för Wallanders utredning och hur den 1949 resulterade i en doktorsavhandling i nationalekonomi. Efter fortsatta migrationsstudier i USA och en sejour som chef för det nyinrättade Studieförbundet Näringsliv och Samhälle skulle han komma tillbaka till IUI 1953, som institutets chef under åtta år, fram till 1961

Hans Thorelli anställdes också 1945, i oktober, som föreståndare för en nyinrättad avdelning som skulle följa den ekonomiska utvecklingen utomlands. ”Padde, som han kallades, var en person som syntes och hördes rätt bra. Han var väldigt livaktig och deltog i alla diskussioner.”⁴⁹ Thorelli blev kvar till 1950. Tre år senare kom han att efterträda Jan Wallander som vd på SNS, fram till 1956. Då hade han 1954 disputerat på en avhandling på ett område som han arbetat på för IUI: amerikansk antitrustlagstiftning, en avhandling som skulle bli en internationell standardbok.⁵⁰ Thorelli skulle senare göra en internationell akademisk karriär med publikationer inom ett brett område – marknadsföring, strategisk företagsledning, internationellt företagande, konsumentbeteende och -information och offentliga regleringar. Via en professur på University of Chicago, 1959–64, och Institut pour l’Étude des Methodes de Direction de l’Entreprise (IMEDE) i Genève, kröntes karriären 1972 med en professur i företagsekonomi vid Kelley School of Business vid Indiana University.⁵¹

Hans Thorelli (t.h.) och IUIs arkivarie Juhan Kauri (t.v.) (foto: K. G. Kristoffersson).

Källa: IFNs bildarkiv.

⁴⁹ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

⁵⁰ Thorelli (1954).

⁵¹ Information om Thorelli finns t.ex. i *Nationalencyklopedin* (1995), AIB (2009) och AMAF (2014).

Torsten Carlsson rekryterades till IUI som amanuens 1947 från Pris- och Kartellnämnden.⁵² Han var då pol. mag. Samma år blev han expert i 1947 års byggnadsmaterialutredning. På IUI arbetade han samtidigt som han läste till civilekonom på Handels.

Torsten Carlsson var en utåtriktad person. Han var talför och hördes och märktes. Det fanns hela tiden uppgifter i samband med statistiken över industrins utveckling och liknande som det skulle skrivas kommentarer till. Han var väl lite som sekreterare i största allmänhet. Han var ingen forskare, utan mera som Axel Iveroth, men inte i lika strålande upplaga.⁵³

Carlsson blev kvar på IUI till 1952 då han blev direktörsassistent på Cementa. Han efterträdde 1956 Hans Thorelli som vd för SNS där han blev till 1961 då han övergick till en direktörstjänst vid Skandinaviska Banken. I likhet med Bertil Lundell fortsatte Carlsson att skriva även när han lämnat IUI. 1978 publicerade han en skrift om aktiemarknad och sparande⁵⁴ och 1997 kom en volym om Skandinaviska Bankens historia mellan 1939 och 1971.⁵⁵

I slutet av Ingvar Svennilsons IUI-tid gjordes ytterligare tre rekryteringar, alla 1948, som skulle få stor framtida betydelse för institutet. Den 1 mars kom Jonas Nordenson, pol. mag. och fil. lic. från Uppsala, till IUI. ”Jonas är nog den mest briljanta person som jag träffat”, skriver Jan Wallander i sina memoarer.⁵⁶ Han blommade dock aldrig ut som forskare:

I flera beskrivningar framstår den unge Nordenson som intelligent och brådmogen. ... För en fortsatt vetenskaplig karriär tycks Nordenson dock ha varit alltför självkritisk och rastlös. Höga krav från fadern Harald (som var docent, industriledare och riksdagsledamot) var nog en hämmande faktor.⁵⁷

Nordenson arbetade tillsammans med Svennilson på den första långtidsutredningen, beskriven i kapitel 19. Han var också vikarierande chef vid IUI under nio månader 1951, när Ingvar Svennilson var vid FN i Genève, och när denne lämnade institutet för gott i september det året blev Nordenson ordinarie föreståndare för institutet, fram till 1953, då han blev chef för Grängesbergs dotterbolag Malmexport.

⁵² För Torsten Carlsson, se *Vem är Vem* (1962).

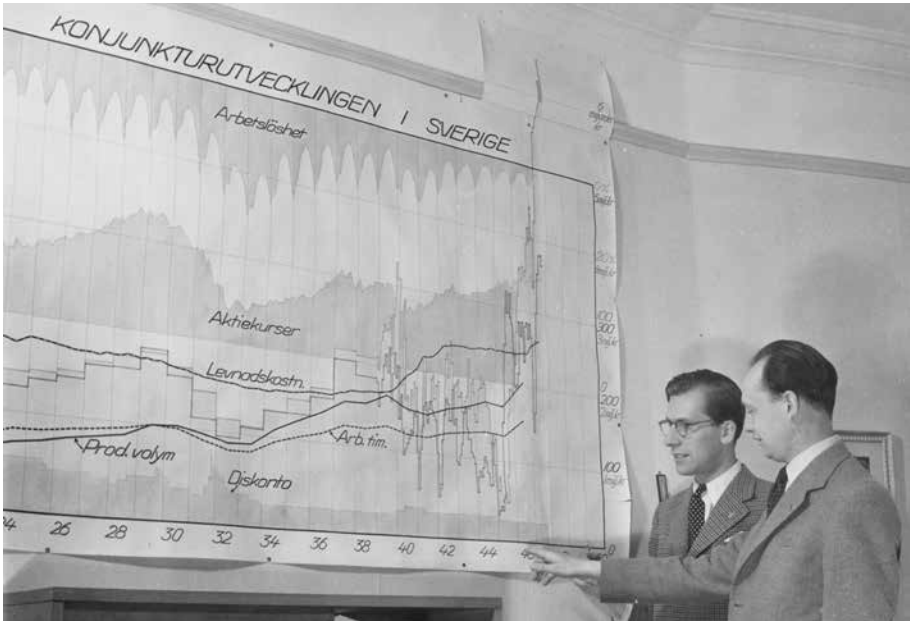
⁵³ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

⁵⁴ Carlsson (1978).

⁵⁵ Carlsson (1997).

⁵⁶ Wallander (1997, s. 325).

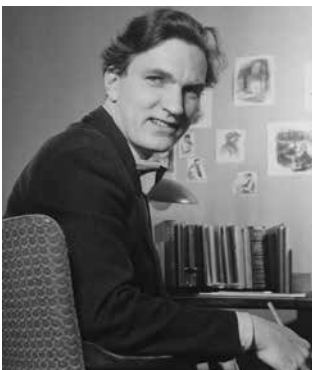
⁵⁷ Jordahl (2009b, s. 62).

Jonas Nordenson och Torsten Carlsson (foto: K. G. Kristoffersson).

Källa: IFNs bildarkiv.

Ragnar Bentzel började den 1 september 1948. Han skulle arbeta på IUI i olika omgångar. I första omgången stannade han till 1952. Under den tiden arbetade han på sin doktorsavhandling, *Inkomstfördelningen i Sverige*.⁵⁸ Mellan 1961 och 1966 var han vd på IUI, mellan två professurer, den på Handelshögskolan 1959–61 och den i Uppsala från 1966 fram till pensioneringen 1985.

Ragnar Bentzel (foto: K. G. Kristoffersson).

Källa: IFNs bildarkiv.

⁵⁸ Bentzel (1952).

Erik Höök, slutligen, började på IUI 20 september 1948. Han skulle stanna ända till 1962 då han blev planeringschef i Finansdepartementet. Höök skulle få en central roll i långtidsutredningarna under 1950-talet.⁵⁹

Erik Höök (foto: K. G. Kristoffersson).
Källa: IFNs bildarkiv.

Flera av de personer som Ingvar Svennilson rekryterade till IUI stannade förhållandevis kort tid, till exempel Tore Browaldh. Trots detta blev den ”samhällsekonomiska” avkastningen ofta hög. Ingenstans är detta så tydligt som i relationen mellan Industriens Utredningsinstitut och Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (SNS). *Aftonbladet* framhöll att bildandet av SNS ”står helt i linje med de strävanden, som redan tidigare visats från Industrins utredningsinstitut ...”⁶⁰ Tore Browaldh skulle tillsammans med Axel Iveroth och Lars-Erik Thunholm bli den drivande kraften bakom tillkomsten av SNS, bildat 1948, där Ingvar Sven-

⁵⁹ I chefsrollen ingick inte bara att rekrytera utan även att avskeda. Under 1947 uppdagades att IUIs kassör sedan 1944, Hans Rosell, hade förskingrat 40 000 kronor, bland annat för att köpa en segelbåt. Kassan visade upprepade underskott, verifikationer saknades eller hade inte attesterats och kassören låg efter med redovisningen. Rosell anförde att han haft så mycket att göra med att biträda Thorsten Streyffert med avverkningsberäkningar för Norrlandsutredningen att han inte hunnit med räkenskaperna. Siffergranskare och revisorer påtalade förhållandet. När Svennilson konfronterade Rosell framkom att han missbrukat sin förtroendeställning och på olika sätt fått bidragsgivare och banker att göra utbetalningar till institutet på ett sätt som gjorde det möjligt för honom själv att ta ut pengarna. Rosell fick följaktligen sparken från IUI och fick skriva en revers på hela det förskingrade beloppet. Båten överläts till IUI för försäljning. Svennilson räknde emellertid inte med att få in mer än 15 000 kronor plus de 8 000 som segelbåten beräknades inbringa. (Se Svennilson 1947f och tillhörande bilagor samt *Protokoll* 1947b.)

⁶⁰ *Aftonbladet* (1948a).

nilson, Erik Dahmén och Erland Waldenström kom att ingå i den första styrelsen och där Browaldh tillsammans med Axel Iveroth fick vara verkställande ledamot till 1950.⁶¹ När man i Browaldhs memoarer läser om filosofin runt SNS är det svårt att komma ifrån den påverkan som hans – och Iveroths – tid på IUI måste ha haft. I dem betonar han ”den betydelse som IUI haft för rekryteringen till SNS”.⁶² Jan Wallander, Hans Thorelli och Torsten Carlsson blev alla chefer för SNS. Jonas Nordenson skulle senare bli styrelseledamot där.

Fem av dem som Svennilson rekryterade blev professorer: Folke Kristensson, Erik Dahmén, Erik Ruist och Ragnar Bentzel på Handelshögskolan (Bentzel senare även i Uppsala) och Hans Thorelli i USA. De var inte de sista som kunde tacka sin tid på IUI för ett solitt bidrag till deras forskarmeritering. Den tradition som Ingvar Svennilson grundlade har fortsatt att bära frukt under hela IUIs och dess efterföljares historia.

Som bör ha framgått av beskrivningen tjänade givetvis IUI också som leverantör av högkvalificerad personal till förvaltning och näringsliv, inte minst bankerna. Institutet var ett attraktivt ställe att rekrytera från, eftersom man då kunde vara säker på att få medarbetare som klarade av att arbeta självständigt, var analytiskt skolade på hög nivå och var väl förtrogna med empiriska näringslivsundersökningar. ”Vetenskapens sanningssökande. Jag fick med det från IUI-tiden, som ett högsta värde på något sätt: att söka sanningen, att ha fått lärt sig tekniken och förstått hur svårt det är att frigöra sig från alla sina värderingar och verkligen koncentrera sig på att försöka vara objektiv. Det är lätt att säga men väldigt svårt i praktiken”, säger Jan Wallander.⁶³ Ingvar Svennilson gjorde IUI till ”en plantskola för ekonomiska praktiker till företagens tjänst”.⁶⁴

ARBETSKLIMATET

En faktor som verksamt bidrog till IUIs framgångar var att Ingvar Svennilson lyckades skapa ett trivsamt och positivt arbetsklimat. Det var attraktivt att komma dit. Erik Dahmén kallar sin tid på IUI för ”en angenäm och inspirerande erfarenhet”, som i hög grad var Svennilsons förtjänst,⁶⁵ och Tore Browaldh vittnar om att den personal han rekryterade fungerade på vänskaplig bas och inte som en samling sinsemellan konkurrerande individer:

⁶¹ Browaldh (1976, s. 68–69).

⁶² Ibid., s. 87.

⁶³ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

⁶⁴ Iveroth (1958, s. 4).

⁶⁵ Dahmén (1958, s. 5).

IUI var som arbetsplats sällsynt gynnat. Redan det faktum att personalen var liten till antalet förklarade en del av trivselkänslan. Men samtidigt gav IUI intrycket att vara utan personintriger och helt i avsaknad av den typ av armbågar och karriärism, som ibland gör att intelligenta och arbetsamma individer förgiftar arbetsatmosfären.⁶⁶

Detsamma säger Jan Wallander, med efterklokhetens och eftertänksamhetens hela tyngd, både sextio och nästan sjuttio år efter det att han kom till IUI:

... IUI har varit min *Alma Mater* och det är verkligen sant. Den utbildning och fostran jag fått som forskare skedde i mycket stor utsträckning inom IUI. Jag har svårt att tänka mig en bättre utbildningsmodell än att samtidigt som man arbetar med egna undersökningsuppgifter ständigt ha tillgång till mer erfarna forskare med vilka man kan diskutera och pröva de problem och idéer man har.⁶⁷

När jag fick en chans att jobba där [på IUI] så var det en dröm. I min värld, som var den akademiska världen, hade det ett väldigt högt anseende. Det var två institut som fanns i Stockholm. Det ena var Konjunkturinstitutet och det andra var IUI. Något annat fanns ju inte. Det fanns ju inte mycket forskning vid universitetet på den tiden. Det var mest föreläsningar och sådant där. Så jag blev ju väldigt glad.⁶⁸

En annan av grundpelarna i goda arbetsklimatet var att Svennilson lyckades se till att IUI fick arbeta i fred. Erik Lundberg betonar hans förmåga att i de faktiskt eller potentiellt politiserade och politiserande omgivningar han vistades hålla en klar rågång som forskare till alla partsintressen:

Hans intuitiva känsla för fruktbara idéer och hans starka organisatoriska talang kombinerades med en stark, ställning som en oberoende vetenskapsman, omöjlig att korrumpna. Hans kombination av positioner – som chef för ett privat industriforskningsinstitut, universitetsprofessor, och ordförande i olika regeringskommissioner – var inte alltid enkel. Folk från företagssidan kunde ibland förvänta sig att Svennilson skulle göra sig till tolk för deras omedelbara intressen och var därför benägna att se på hans regeringsuppdrag och betoning av samarbete och planering med misstänksamhet. Och den motsatta typen av reaktion kunde komma från den andra sidan. Men Svennilson klarade med stort besked av att hålla de mera trångsynta privata intressena stången. Han gjorde Industriens Utredningsinstitut till en oberoende forskningsorganisation av högsta kaliber – och denna institutets starka självständighetsanda har bevarats efter det att han lämnade dess

⁶⁶ Browaldh (1976, s. 61).

⁶⁷ Wallander (2009, s. 94).

⁶⁸ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

ledning. Hans ihärdiga insisterande på närmare samarbete mellan statlig och privat forskning och planering har burit rik frukt och har inte haft några klara politiska implikationer för Svennilsons egen del.⁶⁹

Erik Ruist framhåller i sin tur Ingvar Svennilson som en stor inspirationskälla, framför allt på grund av hans förmåga att hitta forskningsteman som både var aktuella och passade väl in i institutets profil. Det bästa exemplet härvidlag var den ekonomiska efterkrigsplaneringen, vad som med tiden skulle bli långtidsutredningarna.⁷⁰

Därefter fick forskarna emellertid klara sig på egen hand. Svennilson hade förmåga ”att delegera det, som ... [han] endast hade ett förstrött intresse för”.⁷¹ Jan Wallander fick ingen hjälp med att lägga upp sin Värmlandsundersökning:

Värmlandsutredningen fick jag i högsta grad göra på egen hand. Han drev institutet utan att leda. Ingvar letade upp personer som hade förmåga att gå för egen maskin.⁷²

... jag fick uppleva att det inte var någon idé att sitta och vänta på att någon annan skulle ta itu med olika problem eller ge direktiv om hur jag skulle arbeta. Gjorde jag ingenting så hände ingenting. Det var bara att ta ett djupt andetag och sätta igång med att konstruera frågeformulär, fara upp till Norra Ny och kalla ihop de tilltänkta ledamöterna i bygdekommittén, berätta för dem om mina planer och försöka övertyga dem om att de skulle hjälpa mig och mina medarbetare.⁷³

Ingvar var intellektuell och väldigt snabb med att fatta olika problem. Han var egocentriker, enormt egocentrisk. Det var lite märkligt att han lyckades skapa det här institutet. Ingvar Svennilsons verksamhet på IUI handlade väldigt mycket om honom själv. Han var helt inställd på att han skulle bli en framstående ekonom. Han ville komma ut i det internationella. Han lade sig inte i vad folk gjorde. Vi fick själva diskutera med varandra. Jag fick gå till Erik Dahmén, Erik Ruist och Erik Höök. Erik Dahmén hade alltid tid. Han spelade väldigt stor roll för mig. Han tog god tid på sig innan han kom fram till några slutsatser när vi diskuterade.⁷⁴

Medarbetarstaben svetsades samman av att den fick klara sig själv:

Det är ingen tvekan om att det var helt avgörande att det blev en grupp personer som visade sig vara duktiga forskare och som dessutom fungerade bra ihop. Alla

⁶⁹ Lundberg (1972, s. 320).

⁷⁰ Ruist (2009, s. 189).

⁷¹ Iveroth (1958, s. 3).

⁷² Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

⁷³ Wallander (1997, s. 190–191).

⁷⁴ Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

som jobbade där upplevde att det var en fantastisk tid. Det var en positiv atmosfär där. Man försökte hjälpas åt. Man gick in till varann. Det var ingen som satt och tänkte att jag ska inte klämma ur mig någonting som han kan ha nytta av.

Erik Höök brukade tala om Bloomsburygruppen i England. Det här var på något sätt en motsvarighet, även om det inte hade samma sällskapliga karaktär. Vi träffades och umgicks, men inte på samma sätt. Det var en grupp som kände varann, pratade med varann och hjälpte varann. Det var inte Ingvar som gav dynamiken i gruppen, för han försvann. En som däremot gjorde det var Axel Iveroth, med sin glada, engagerade optimism. Han var visserligen ingen större stjärna på att fullfölja vad han en gång hade satt igång men han hade förmåga att sätta igång saker och göra det trevligt och spännande och roligt.⁷⁵

Inte ens när Ingvar Svennilson faktiskt var på plats och alltså skulle vara tillgänglig för medarbetarna var det säkert att de kunde räkna med någon respons. ”Han hade ständigt något annat i huvudet”, säger Jan Wallander.⁷⁶

Det gällde oss allihop, Iveroth, och Browaldh och mig själv. Vi var alla förvånade. Hur lyckades han åstadkomma ett sådant institut? Det var verkligen det mest utrerade exemplet på *absentee government* som jag har sett. Han sysslade ju alltid med nånting annat, tänkte på nånting annat, fick något lätt fjärrskådande i blicken när man satt och pratade med honom och var väldigt fylld av att han själv skulle göra karriär. Och det blev det ju – internationellt. Men på något egendomligt sätt lyckades han med det där.⁷⁷

Erik Ruist berättar om hur märkliga följderna av Svennilsons mentala frånvaro kunde bli:

Det var inte helt lätt att arbeta åt Ingvar. När man skulle berätta om nya resultat för att få kommentarer och förslag, kunde han plötsligt lyfta på telefonluren och ringa upp någon i ett helt annat ärende. Men när man väl lyckats fånga hans inresse, var hans kommentarer alltid relevanta. ... [Konjunkturkänslighetsstudien] resulterade så småningom i en bok, där Ingvar och jag båda står som författare, men där jag fått skriva huvuddelen. I sista sekunden, när korrekturet till boken vart ombrutet och tryckeriet väntade på trycklov, läste Ingvar mina delar litet ordentligare, och fann att jag hade skrivit ner några tämligen banala funderingar om framtiden som ett försök till avslutning. De var inte helt i Ingvars smak, och eftersom det var väl sent att skriva om dem, var det enklast att stryka alltihop. Det blev två sidor som försvann, och för att slippa paginera om de sista 30 sidorna, som ut-

⁷⁵ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

⁷⁶ Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

⁷⁷ Intervju med Jan Wallander, 14 april 2014.

gjordes av bilagor, beslöts att helt enkelt hoppa över de båda sidorna. Vår bok är nog den enda i världen, där sidan 108 kommer direkt efter sidan 105!⁷⁸

Ingvar Svennilson i telefonsamtal.

Källa: IFNs bildarkiv.

Ingvar Svennilsons närvaro på IUI blev förmodligen inte bättre av att han 1947 tillträdde en professur i nationalekonomi, företrädesvis näringsekonomi, vid Stockholms Högskola. När hans undervisning som docent hade krockat med arbetet som chef på IUI hade det varit förhållandevis enkelt att säga upp sig på högskolan. Han var förhållandevis nytillträdd på IUI och brann av iver att omorganisera verksamheten där. 1947 var det annorlunda. Nu var han nytillträdd professor och IUI hade ett starkt eget rörelsemoment.

En faktor som troligen bidrog till att göra Industriens Utredningsinstitut framgångsrikt var den konkurrens som fanns mellan Ingvar Svennilson och Erik Lundberg. Svennilson kunde inte vila på lagarna:

För honom var det väldigt väsentligt att hävda sig mot Erik Lundberg som var en mycket framstående nationalekonom och intellektuellt kanske ett strå vassare. Ingvar bodde på Drottningholm med utsikt över Mälaren och på andra sidan, tvärs över på andra Mälarstranden, där bodde Erik Lundberg. De brukade skoja om att de kunde se varann. Om den ene hade flitens lampa tänd så fick den andre också se till att ha flitens lampa tänd.

Lundberg var vass och kvick och kunde mycket träffande säga obehagliga saker. Han var chef för Konjunkturinstitutet. Det var hela tiden så att Ingvar tävlade med Erik Lundberg och det var inte alltid han drog det längsta strået. I de vetenskapliga diskussionerna var nog Erik Lundberg ett strå vassare än Ingvar Svennilson.⁷⁹

⁷⁸ Ruist (2009, s. 189).

⁷⁹ Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

Ingvar kände att vad gällde analytisk förmåga var Erik Lundberg lite skarpare. Internationellt var ju Erik Lundberg en stjärna, på ett sätt som Ingvar kanske inte var. Det störde honom.⁸⁰

Lundberg och Ingvar tävlade och Ingvar hade fördelen att ha forskningspengar. Det hade inte Lundberg utan det fick han be om i särskild ordning. Konjunkturinstitutet var mer en utredningsbyrå. Ingvar hade lyckats skaffa sig resurser till forskning och samla in material på empirisk grund och det tyckte Erik Lundberg var jobbigt.⁸¹

Medarbetarnas forskning var ett viktigt vapen för Ingvar Svennilson i tävlan med Lundberg och Konjunkturinstitutet.

Det gällde för Ingvar att hävda sig och institutet blev ett redskap i hans hävdelsebehov. På IUI såg han till att det producerades avhandlingar så att institutet framstod som en fullvärdig konkurrent till Konjunkturinstitutet. Innan Ingvar kom till institutet var det en utredningsavdelning som skulle leverera argument till Industriförbundet så att det kunde klara sig bättre i debatten.⁸²

Det råder inga tvivel om att Ingvar Svennilson var idealisk som IUI-chef. Han var både teoretiker och empiriker och det var precis vad IUI behövde. Den teoretiska nivån på institutets produkter var mycket högre när han lämnade det 1949 än när han kom dit 1941 och han hade en klar blick för väsentliga empiriska problem. Dessutom hade han ett mycket stort kontaktnät. ”Genom Din långvariga kontakt med svenskt näringslivs alla områden och med svensk ekonomisk politik hade Du ... förutsättningarna att ge Dig i kast med konkreta hela samhällsekonomien omfattande problem”, konstaterade Axel Iveroth på hans femtioårsdag 1958.⁸³ Han kallade honom för ”en modern företagsledare i alla ordets bemärkelser”.⁸⁴ Den huvudprincip Svennilson mest förlitade sig på var uppenbarligen ”management by exception”. Han gjorde inget så länge saker och ting rullade på som de skulle. Hur som helst, så fungerade konceptet. Det var kanske bra att han inte engagerade sig alltför mycket i den dagliga verksamheten på IUI. ”Det var ett självgående institut med en massa projekt som jag tog över 1953. Modellen med ett antal självgående forskare som hjälpte varandra fanns kvar sedan Ingvar Svennilsons tid”, summerar Jan Wallander.⁸⁵

⁸⁰ Intervju med Jan Wallander, 17 april 2014.

⁸¹ Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

⁸² Ibid.

⁸³ Iveroth (1958, s. 1–2).

⁸⁴ Ibid., s. 3.

⁸⁵ Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

UPPLYSNINGSVERKSAMHETEN SKJUTS I BAKGRUNDEN

I kapitel 4 redogjorde vi för svårigheterna att fastslå vilka de ursprungliga intentionerna med IUIs upplysningsverksamhet, vad som i modernt universitetsspråkbruk har blivit känt som ”den tredje uppgiften”, var. Vi kunde emellertid konstatera att oberoende av vad man ”egentligen” ville kom den i praktiken att få ett relativt stort utrymme under de första två åren av institutets verksamhet.

Situationen förändrades emellertid radikalt efter Ingvar Svennilsons tillträde som chef. I hans insisterande på att IUI skulle vara ett forskningsinstitut ingick också att dra ner på upplysningsverksamheten. Institutet var litet och det gällde att allokera de befintliga och nytillkommande resurserna så att forskningsuppgifterna inte blev lidande.

Frågan kom upp på ett extra styrelsesammanträde i november 1941, direkt efter Svennilsons tillträde.⁸⁶ Han föreslog omedelbart att upplysningsverksamheten skulle skiljas från utredningsarbetet, eftersom den tog för mycket tid i anspråk:

Oaktat direkta kostnader för upplysningsverksamhet icke redovisades i Institutets räkenskaper, toge ... arbete av denna art i betydande utsträckning personalens tid och krafter i anspråk. Redan med hänsyn till faran av alltför stor splittring i den nuvarande personalens arbetsuppgifter, men framför allt ur önskvärdheten att kunna bedriva upplysningsverksamheten på ett effektivare och mer systematiskt sätt vore det motiverat att anförtro densamma åt särskilda krafter. Den kunde på detta sätt särskiljas från, men alltfört bedrivs i nära kontakt med den löpande utredningsverksamheten.⁸⁷

Därefter tog Vilhelm Lundvik till orda. Han ville, som vi konstaterade i kapitel 3, skilja på näringspolitisk propagandaverksamhet och en mer allmän, opolitisk, kunskapsspridning om näringslivet. För den första uppgiften borde dagspressen användas och den måste skötas av ”en verkligt framstående journalist, ekonomiskt kunnig med stilistisk talang och goda förbindelser med pressen”.⁸⁸ Den andra upplysningsuppgiften handlade i sin tur om att få fram bra litteratur om den ekonomiska strukturen i samhället och om att få till stånd god publicitet om näringslivet i media. Inte minst gällde det att nå skolungdomen. Detta krävde ”en skicklig pedagog med publicistisk erfarenhet och goda förbindelser med folkbildningsarbetet på skilda håll”.⁸⁹ Eftersom de båda uppgifterna framstod som väsens-

⁸⁶ *Protokoll* (1941b).

⁸⁷ *Ibid.*, s. 2.

⁸⁸ *Ibid.*, s. 3.

⁸⁹ *Ibid.*, s. 4.

skilda borde de utföras oberoende av varandra, och den politiska agitationen borde kopplas loss från IUI för att den inte skulle ses som sammankopplad med institutets utrednings- och forskningsarbete. Lundvik ville att en särskild byrå skulle upprättas för den.

En tredje upplysningsfråga, som kom upp under den efterföljande diskussionen i IUIs styrelse var den om rationalisering av industrins tidskriftsväsende. Genom att bygga på SAFs *Industria* skulle man kunna skapa en enda gemensam, slagkraftig tidskrift för hela industrin.

Efter sammanträdet fick Axel Iveroth, som ”uppenbarligen” var den som hade skrivit Lundviks inlägg,⁹⁰ ta vid och skriva en promemoria i ärendet.⁹¹ Han gick i detalj igenom vad som borde göras och föreslog att två olika organ skulle skapas. Det första, Industriens Upplysningstjänst, skulle sköta den opolitiska delen via folkbildningsorganisationerna, via radio och film och via skolundervisningen. ”Det finns i våra skolor ett ämne som heter hembygdkunskap: där får man lära sig märkliga ting om sällsynta växtarter, om besynnerliga stenar och bomärken, som finns i hembygden. Men man får veta mycket litet om den industri, på vilken befolkningen i alla fall skall leva.”⁹² Det andra föreslagna organet, Industriens Presstjänst, skulle sköta den politiska upplysningsverksamheten genom service till huvudstads- och landsortspressen och till föredragshållare i näringspolitiska ämnen. Vad gällde tidskriften föreslog Iveroth att man skapade en ”Svensk Industritidning” riktad till en bredare allmänhet, baserad på *Industria* och som inkorporerade ett antal andra industritidskrifter. Den skulle komma ut var fjortonde dag och både ha ett nyhetsvärde och innehålla lite tyngre artiklar i specifika ämnen. Förslaget framlades av Lundvik på IUIs styrelsesammanträde i februari 1942 och klubbades där.⁹³

Det ena upplysningsorganet, Industriens Upplysningstjänst, kunde skapas redan på våren 1942, tack vare att man snabbt hittade en lämplig kraft. Radiotjänsts bibliotekarie, Harald Nordström, hade redan tidigare samarbetet med IUI, om radioföreläsningar. ”Han var en nitisk pedagog som tog sin uppgift på allvar. Ett av hans stora intressen som radioman gällde folkbildningsverksamheten. Han anställdes av Svennilson med uttryckligt medgivande att hans arbete även skulle knyta an till folkbildningsarbetet.”⁹⁴

Med Industriens Presstjänst gick det betydligt trögare. Det var inte förrän i slutet av 1944 som en lämplig journalist hittades. Uppenbarligen var det svårt att hitta någon som motsvarade de högt ställda kravspecifikationerna:

⁹⁰ Henriksson (1990a, s. 127).

⁹¹ Iveroth (1942b).

⁹² Ibid., s. 4.

⁹³ Protokoll (1942g).

⁹⁴ Henriksson (1990a, s. 129–130).

Svennilson rapporterade redan den 24 april 1942 att försöken att finna en lämplig man för handhavandet av Industriens Presstjänst dittills varit resultatlösa. Det hade visat sig föreligga en påtaglig brist på kvalificerade krafter för en sådan befattning. Han föreslog därför att man till en början finge nöja sig med att försöksvis pröva olika personer. Iveroth utsågs därvid att hålla kontakt med ett antal rutinerade ekonomiska journalister. Den 24 november samma år uttalade styrelsen att frågan om upprättandet av Industriens Presstjänst skulle studeras vidare och anslog ett belopp som kan ansetts motsvara en årslön för en kvalificerad journalist för att möjliggöra en utvidgad, försöksvis bedriven pressverksamhet. Därefter teg protokollen ganska länge i denna fråga. Saken togs upp igen först den 24 maj 1944 och den 29 november detta år meddelar så protokollet att redaktör Per Laurén, som tills vidare tjänstgjort som pressombudsman vid Sveriges Industriförbund, uppfördes på institutets budget.⁹⁵

Allra segast var tidskriftsfrågan. Styrelsen ville invänta ett chefredaktörsbyte på *Industria* innan något konkret gjordes. Den återkom på hösten 1943 då ett särskilt utskott tillsattes för att utreda frågan. I slutet av maj 1944 förelåg ett förslag om att göra en omarbetad *Industria* till ett gemensamt organ för SAF och Industriförbundet. Iveroth fick i uppgift att göra en kompletterande utredning i samband med representanter för de två organisationerna. Han åkte emellertid till USA inte så långt därefter och när ärendet kom upp igen på hösten rådde betydande tveksamhet hos SAF om det önskvärda i att lägga ner eller göra om den gamla *Industria*. Valet av chefredaktör sågs som helt avgörande därvidlag. Det var inte förrän i februari 1945 som något konkret hände. Då föreslog SAF-chefen Gustaf Söderlund att man helt enkelt skulle kalla hem Iveroth för att han skulle arbeta ut en handlingsplan för omläggningen av *Industria*.

Vid krigets slut befann jag ju mig vid legationen i Washington. En dag blev jag uppkallad till ambassadören som räckte mig ett telegram, som han förklarade att han inte förstod meningen med. Det var ställt till mig. Innehållet var kort och gott – Axel vi behöver dig hemma. Försök få tag på snabbaste lägenhet till Stockholm. Kriget pågick ju ännu och det var långt ifrån riskfritt vare sig i luften eller på Atlanten. Telegrammet var undertecknat Gustaf Söderlund och Ernst Wehtje. Jag förklarade för Wollmar Boström att Söderlund var ordförande i Arbetsgivareföreningen och Wehtje chef för Cementkoncernen och att jag genast ville utverka tillstånd att avresa hem vid den tidpunkt som ambassadören fann lämplig. Vi kom ganska snart överens och jag ordnade för hemresan.⁹⁶ [...]

... de uppgifter som Gustaf Söderlund och Wehtje icke omnämnt i telegrammet var dels ett erbjudande om att bli chefredaktör för *Industria*, SAFs tidning,

⁹⁵ Ibid., s. 130.

⁹⁶ Iveroth (1994, s. 67).

för att göra om den och modernisera den, och dels ett erbjudande om att bli direktörsassistent hos Wehtje i Cementkoncernen. Jag uppsökte givetvis Wehtje, men vi kom överens om att jag skulle starta upp *Industria*-arbetet först så att det kom igång, för att sedan arbeta med båda uppgifterna jämsides.⁹⁷

I slutet av juni 1945 hade Iveroth en handlingsplan klar efter att han av SAF fått i uppgift att göra om *Industria* till ett organ för hela näringslivet.⁹⁸ Han lämnade då IUI och blev chefredaktör för den ”nya” tidningen.

En annan utrensningaktion lyckades bara till hälften. Som Rolf Henriksson framhåller, var förmodligen inte Ingvar Svennilson, till skillnad från Ivar Anderson och Ragnar Sundén, speciellt intresserad av skatteutredningar och remissarbete i skattelagstiftningsfrågor (vilket de andra två bedrivit). På det extra styrelsemötet i november 1941 uttryckte emellertid en enig styrelse att en kvalificerad skatteexpert borde anställas för att fortsätta detta arbete. I februari följande år anställdes kammarrättsrådet Einar Sivert, Industriförbundets skatterättslige expert, inte direkt av IUI, utan gemensamt av SAF och Industriförbundet, men han placerades i samma lokaler som IUI och underställdes formellt IUIs styrelse.⁹⁹

KONJUNKTURBEVAKNINGEN

Den serviceverksamhet som fick störst betydelse under Svennilsons chefsperiod var konjunkturbevakningen. Den direkta anledningen till detta var att Konjunkturinstitutet efter krigsutbrottet upphörde med sin verksamhet. Svennilson blev därför, precis som Sundén, tvungen att låta sin personal ta över dess uppgifter. Han hade egentligen ingen att tillgå. Rolf von Euler, som höll på med bevakningen av företagets vinster, inkallades upprepade gånger till militärtjänst eftersom han var fänrik och på investeringssidan var det lika illa ställt.

Ett försök gjordes att få Arthur Montgomery anknuten till IUI. På styrelsemötet i juni 1940 fick Vilhelm Lundvik i uppgift att inleda förhandlingar.¹⁰⁰ Dessa förhandlingar avslutades i februari 1941. Montgomery blev då rådgivare till IUI och tog hand om de konjunkturrapporter som IUI gjorde för sina huvudmäns (Industriförbundet och Arbetsgivareföreningen) räkning. Det blev emellertid inte så mycket av med hans engagemang för institutet:

... Montgomery tycks aldrig ha varit någon lätt disponibel resurs. Att han varit nödbedd för mera extensiva uppdrag antyds av att uppgiften att analysera infla-

⁹⁷ Ibid., s. 69.

⁹⁸ Henriksson (1990a, s. 128–131).

⁹⁹ Ibid., s. 126–127.

¹⁰⁰ *Protokoll* (1940).

tionstendenserna kom att läggas på Heinertz, vars kompetens för detta kanske var en smula tveksam. Vidare blev det Carsten Welinder som våren 1941 tog över den av Sundén tidigare ombesörjda investeringsanalysen.¹⁰¹

Det var Ragnar Sundén som hade kontrakterat docenten i finansvetenskap i Lund för att analysera företagets investeringar och Welinder hade också presterat ett manuskript. Därefter blev det emellertid problem:

Welinder hade förutsatt att hans arbete skulle publiceras. Detta motsatte sig emellertid Svennilson, som menade att underlagsmaterialet var för dåligt. Han ansåg dessutom att en publicering skulle vara känslig med tanke på vissa stora företags dominans i bilden. Det hela slutade med att Welinder i fortsättningen inte kom att ägna sig åt denna uppgift.¹⁰²

Ingvar Svennilson gjorde ett tappert försök att entydigt fastslå förhållandet mellan IUI och Montgomery i en promemoria som behandlade Montgomerys arbetsuppgifter för institutet¹⁰³ och ärendet kom upp på ett styrelsesammanträde i februari 1942, där även Montgomery var närvarande.¹⁰⁴ Han åtog sig då, men endast ”tills vidare på försök”, att lämna regelbundna rapporter om penning- och finanspolitik.¹⁰⁵ Mycket mer än så blev det inte.

Det skulle dröja till hösten samma år, när Erik Dahmén kom till IUI innan Svennilson fann en kraft som kunde ta sig an investeringsanalysen, analysen av bolagens vinster och därmed sammanhängande spørsmål. Rolf Henriksson ger en inträngande bild av hans bidrag:

Dahmén insatser beträffande investeringsanalysen blev innovativa redan från början ... Arbetet igångsattes redan hösten 1942 baserande sig på av Kommerskollegium insamlat material. Resultatet redovisades i Konjunkturinstitutets B-serie i publikationen *Inkomstutveckling och köpkraftsöverskott under krigsåren*, som utkom i juni 1943.¹⁰⁶ I denna rapport redovisade Dahmén en bild av kapitalbildningen under de gångna krigsåren såväl för hela industrin som för de olika industrigrenarna. Han försökte urskilja och hålla isär verkningarna av avspärningen från verkningarna av försvarsansträngningen och även få grepp om den del av kapitalbildningen som kunde bindas till långsiktiga förväntningar om t.ex. en kommande fred. Efterföljande år följdes denna analys upp i en rapport i Konjunktur-

101 Henriksson (1990a, s. 138).

102 Ibid., s. 137.

103 Svennilson (1941f).

104 *Protokoll* (1942g).

105 Ibid., s. 1.

106 Meddelanden från Konjunkturinstitutet (1943).

institutets A-serie (*Konjunkturläget, Våren 1944*).¹⁰⁷ I denna behandlades den industriella utvecklingen i dess helhet för åren 1940–43.¹⁰⁸

Dahmén analys var ambitiös, inte minst rapporten från 1944, där han försöker syntetisera de olika delundersökningar han tidigare gjort.

Däri redogjorde han således för utvecklingen av industrins nettovinster och utdelningar för hela krigsperioden sådana de framkommit ur de s.k. bolagsvinstundersökningarna [se kapitel 4]. Där redogjorde han även för resultatet av en undersökning om kapitalinvesteringarnas finansiering i några större industrigrenar.¹⁰⁹

Dahmén stannade emellertid inte vid detta. Han gjorde också en översikt av möjligheterna till ökad självförsörjning med industrivaror under tiden efter kriget. Kriget hade skapat ökad produktionskapacitet som skulle gå att utnyttja när freden kom. Det stod klart att kriget lett till ökad självförsörjning, vilket Dahmén ville se som en strukturell, inte konjunkturbetingad, förändring, samtidigt som han framhöll att en trend i denna riktning fanns redan före kriget, enligt Dahmén en långsiktig trend.¹¹⁰

¹⁰⁷ Meddelanden från Konjunkturinstitutet (1944).

¹⁰⁸ Henriksson (1990a, s. 140).

¹⁰⁹ Ibid.

¹¹⁰ Ibid., s. 141.

NORRLANDSUTREDNINGEN: DE ”GRUNDLÄGGANDE” UTREDNINGARNA

Den utan jämförelse största av IUIs utredningar var Norrlandsutredningen. Den var planerad att pågå till slutet av 1941. Det blev emellertid inte så, utan utredningen växte i omfång och drog ut på tiden. Inte förrän 1948 publicerades dess sista skrift. Det fanns flera orsaker till att Norrlandsutredningen kom att växa från ett till åtta år:

Anledningarna ... var såväl internt branschpolitiska som externt industripolitiska och regionalpolitiska. Krigets ankomst, förlopp och upphörande försköt hela tiden de faktorer som styrde utredningen. Under sitt livsförlopp tvingades den två gånger till stora anpassningar till statliga Norrlandsutredningar.¹

Rolf Henriksson har identifierat tre ”huvudskeden” i utredningens historia. Det första utgörs av Ragnar Sundéns chefsperiod från juli 1940 till hösten 1941, det andra omfattade perioden fram till halvårsskiftet 1944, när den andra statliga Norrlandsutredningen tillsattes. Det tredje skedet var avvecklingsskedet fram till 1948.² Det första av dessa tre skeden har vi redan behandlat. I kapitel 8-11 kommer vi att följa utredningen fram till dess avveckling och avslutning 1948.

Den första anpassningen av Norrlandsutredningen betingades av övergången från fred och internationell handel till krig och avspärrning. Tilltagande importsvårigheter framtvungade importsubstitution och Norrland, inte minst skogsindustrin, kom att leverera de för den importersättande produktionen nödvändiga råvarorna. Detta satte sina spår även i Norrlandsutredningen såtillvida att den ursprungligen fastslagna slutpunkten – hösten 1941 – kom att slopas. Ingen visste hur länge kriget kunde komma att pågå och därför sågs det som väsentligt att utredningen följde det internationella förloppet och dess inverkan på Norrlandslänen.³

¹ Henriksson (1990a, s. 144).

² Ibid.

³ Henriksson (1990b, s. 78).

DEN ORGANISATORISKA RAMEN

Under 1941 hade farten i Norrlandsutredningen sjunkit. Att så skulle bli fallet stod klart redan efter det stora utredningsmöte som hölls 12–13 november 1940. Mötet var ambitiöst upplagt. Inbjudningar hade skickats ut till ett tjugotal intressenter och de flesta kom också. Det omedelbara syftet var att redovisa läget inom utredningen, men eftersom en statlig Norrlandskommission hade tillsatts ett halvår tidigare var det också nödvändigt att företa en översyn av utredningsprogrammet som helhet. Överst på föredragningslistan stod frågan om gränsdragningen mellan de två utredningarna. Thorsten Streyffert hade tagit upp den i den princippromemoria som han presenterade vid mötet,⁴ men på själva sammanträdet var det ingen som ville kommentera frågan.

Åsikterna om vad som borde göras gick isär. IUIs institutschef Ragnar Sundén insisterade på att den ursprungliga tidsplanen borde hållas, så att ett slutbetänkande innehållande ett åtgärdsprogram skulle kunna läggas fram i slutet av 1941. Därför måste arbetet påskyndas, konferenser hållas varannan månad och ett råd för utredningen tillsättas. Samtidigt framhöll han att Norrlandsfrågan var för viktig för att släppas efter avslutad utredning.⁵

Sundén fick emellertid mothugg av Torsten Hèrnod, utredningens tyngste finansier. Hèrnod ville dra ut tidsramen med motiveringen att de frågor utredningen behandlade skulle komma att fortsätta att vara aktuella även under de närmaste åren och att nya frågor, som utredningen dittills inte behandlat, skulle komma att dyka upp. Han såg det därför inte som önskvärt att sätta upp en bestämd sluttidpunkt för utredningen och inte heller att forcera den på det sätt Sundén ville.⁶

Det blev Hèrnods synpunkter som fick genomslag på novembermötet 1940. Mötetstakten blev inte den av Sundén föreslagna. Ett möte hölls i januari 1941 och ett i maj. Därefter dröjde det till november 1941 innan ”en mycket stor sammankomst” avhölls, Norrlandsutredningens fjärde ”allmänna sammanträde”.⁷ Då hade Erik Lindeberg avgått som ordförande för utredningen och ersatts av Ivar Högbom. Däremellan hade Norrlandsutredningen befunnit sig i något av ett organisatoriskt vakuum eftersom Ragnar Sundén under denna tid avgått som institutschef och Ingvar Svennilson inte hunnit med att ta sig an den, men när han väl gjorde det var det han som kom att bli den drivande kraften:

Svennilsons inträde i bilden tycks ... ha betytt mera för utredningens fortsättning

⁴ Streyffert (1940, s. 47–48).

⁵ Industriens Norrlandsutredning (1940, s. 36–40).

⁶ Ibid., s. 40.

⁷ Henriksson (1990b, s. 41).

än Högboms övertagande av ordförandeskapet. Medan Högbom främst kom att fungera som mötesordförande och egentligen överlät mycket av de koordinerande uppgifterna till IUIs kansli, kom hans och Streyfferts roll för utredningsarbetets planering att allt mera reduceras till förmån för Svennilson som till skillnad från Högbom tog nya utredningsinitiativ och gjorde Norrlandsutredningen till en alltmer integrerad del av IUIs verksamhet.⁸

Under det halvår som föregick novembermötet 1941 hade det närmast varit Axel Carlsson, som i juni hade blivit IUIs sekreterare, som informellt hade fått leda utredningen.⁹ Efter Svennilsons tillträde kom han¹⁰ att inta en mera undanskymd position inom den:

... Svennilsons aktiva intresse för Norrlandsutredningen bidrog till att Iveroths inflytande beskas. Iveroths nya ställning som sekreterare på IUI tvingade honom att ta ansvar för en rad andra uppgifter på institutet och han torde inte längre ha fått tid med de utredningsuppgifter han haft inom Norrlandsutredningen. Hans studium och rapportering om småindustrins och hantverkets roll i den norrländska utvecklingsbilden upphörde inte helt, men hans fokus försköts alltmera mot utredningens övergripande frågeställningar.¹¹

Ingvar Svennilsons tillträde som chef för IUI i september 1941 kom att få avgörande konsekvenser för Norrlandsutredningens organisation och funktionssätt. Under den tid Erik Lindeberg hade fungerat som ordförande hade Norrlandsutredningen bedrivits i tämligen lösa och inte speciellt effektiva former:

Hans och [Thorsten] Streyfferts positioner som ordförande respektive sekreterare hade kommit att kompletteras av en informellt framvuxen arbetskommitté bestående av IUI-representanter och representanter för skogsindustrin, där SCA naturligtvis behöll en nyckelposition. Sundéns försök i november 1940 att driva på utredningsarbetet hade inte innefattat något organisatoriskt reformförslag. De arbetsformer som då vuxit fram ansågs uppenbarligen adekvata även för den intensifiering av arbetet som Sundén föreslog. Arbetet kom därför att även under 1941 bedrivs med den nämnda arbetskommittén som koordinerande organ för de återkommande sammandragningarna av den stora intressentkretsen.

Men denna organisation av arbetet blev uppenbarligen ganska ineffektiv och tungrodd. Själva arbetskommittén levde ett rumsligt sett splittrat liv. Ordföran-

⁸ Ibid., s. 57.

⁹ Ibid., s. 56.

¹⁰ Eftersom Axel Carlsson i slutet av 1941 bytte efternamn till Iveroth kommer vi när vi behandlar tiden från 1942 att referera till honom som Axel Iveroth.

¹¹ Henriksson (1990b, s. 57).

den och sekreteraren residerade på var sitt håll och torde sällan ha träffats och torde inte heller ha haft mycket samröre med utredningens kansli på IUI. Utredningsmännen arbetade också i hög grad var och en på sitt håll och torde inte ha haft kontinuerlig kontakt med varandra. När utredarna träffades var det vanligen i samband med de återkommande sammandragningarna av utredningens stora intressentkrets där dynamiska direktörer gjorde de tunga inläggen.¹²

Vid tiden för novembermötet 1941 fanns inget sammanhållet slutbetänkande inom räckhåll, utan utredningen befann sig fortfarande i ett stadium där de inblandade var sysselsatta med att framställa rapporter om olika detaljfrågor, rapporter som fortfarande inte var färdiga. Svennilson insåg att något måste göras åt den klumpiga och föga ändamålsensliga organisationen av Norrlandsutredningen. Efter årsskiftet 1941–42 presenterade därför Axel Iveroth en skiss över hur det fortsatta arbetet skulle läggas upp. Grundtanken var fortfarande den ursprungliga: att näringslivet aktivt skulle delta i utredningen och dela ansvaret för den. Det främsta redskapet för detta skulle vara ett tolvpersoners råd med intresserepresentanter och under detta råd skulle ett arbetsutskott med sex medlemmar stoppas in. Utskottet skulle i sin tur, enligt Iveroths intentioner, delegera de egentliga arbetsuppgifterna såväl till enskilda utredare som till inte mindre än sexton olika specialutskott. Hans förslag diskuterades på ett möte med arbetsutskottet i februari 1942.¹³ Innan förslaget kom upp för godkännande i IUIs styrelse hade dock utskottets antal mer än halverats. Där gick det igenom utan särskilt mycket debatt, inklusive den föreslagna bemanningen.

Utskotten började omedelbart arbeta, på våren 1942. Däremot dröjde det till juni samma år innan det av Iveroth föreslagna rådet var på plats. I praktiken kom det att sakna betydelse. Det sammanträdde samtidigt med intressentkonferensen i juni 1942 och ytterligare en gång, i maj 1943, men lämnade inte några mera påtagliga spår efter sig i det fortsatta utredningsarbetet. Det blev istället arbetsutskottet som kom att leda arbetet. Det sammanträdde regelbundet och med en i stort sett oförändrad personkonstellation: Ivar Högbom (ordförande), Thorsten Streiffert (sekreterare), Ingvar Svennilson, Axel Iveroth, Erland Waldenström och Erik Lindeberg. Den senare lämnade såväl arbetsutskottet som utredningen i dess helhet efter att han utsetts till landshövding i Blekinge 1943. Han ersattes i utskottet av Erik Kempe från Mo och Domsjö. Iveroth avgick i sin tur ur utskottet när han lämnade IUI 1944. I hans ställe kom Tore Browaldh.

Ingvar Svennilsons inflytande över Norrlandsutredningen begränsades inte till det rent organisatoriska. Han kom att sätta sin prägel även på dess inriktning.

¹² Ibid., s. 57–58.

¹³ *Sammanträde* (1942b).

Svennilson frångick helt Ragnar Sundéns kortsiktiga fokus och återställde det långsiktiga perspektivet. Det var han som till sist gjorde Norrlandsutredningen till en långsiktig utredning. Samtidigt såg han till att perspektivet delvis försköts från ekonomisk geografi till nationalekonomi:

I ett viktigt avseende kom ... Norrlandsutredningen att bevara sin säregna karaktär. Den hade redan från början fått en regionalekonomisk inriktning och detta tycks även Svennilson ha omhuldat. En sådan aspekt hade inte fått särskilt stor uppmärksamhet i de agendor som diskuterades under institutets tillblivelseprocess och den anfördes endast ytterst perifert i institutets första arbetsprogram. Trots att denna regionalekonomiska orientering bibehölls även under Svennilsons period, kan den dock genom dennes övertagande av ledningen för institutet sägas ha fått en mera nationalekonomisk framtoning från att tidigare haft en närmast ekonomisk-geografisk karaktär.¹⁴

Det var inte så konstigt. Svennilson var ju nationalekonom.

NORRLANDSUTREDNINGENS OMFATTNING

Den första skissen till Norrlandsutredningen som Erik Lindeberg hade gjort i maj 1939 utgick från skogsindustrins råvarubas. Ett primärt mål var att upprätta en virkesbalans för Norrlandsregionerna och ställa denna i relation till situationen i resten av landet för att få fram en prognos över virkestillgången. Den andra huvuduppgift som Lindeberg såg var att ta fram förslag till lösningen av skogsindustrins lokaliseringsproblem, att få bukt med den rådande "länsmerkantilismen", enligt vilken varje län självt skulle sköta förädlingen av det timmer som högs i området i stället för att lokaliseringen av de olika arbetsmomenten baserades på rationella kostnadskalkyler.

Krigsutbrottet lade tillfälligt utredningen på is. Förändringarna i det svenska försörjningsläget skapade ett betydande osäkerhetsmoment. I november 1939 hade emellertid Lindeberg en ny idéskiss klar. Beräkningarna av råvarubasen utvidgades till att innefatta även avverkningen, träförädlingen fick en central ställning bland de möjliga handlingsalternativen för skogsindustrin och Lindeberg hade dessutom lagt mer vikt vid behovet att skapa sysselsättning som inte grundades på skogen och dess produkter: inom malmbrytning, kraftproduktion och jordbruk.¹⁵

¹⁴ Henriksson (1990a, s. 145).

¹⁵ Henriksson (1990b, s. 14–18), ger en detaljerad skildring.

I mars 1940 förelåg så det mer genomarbetade förslag till arbetsplan för Norrlandsutredningen som vi refererade till i kapitel 6.¹⁶ Den indelning i ”grundläggande” utredningar med beskrivningar av sakläget och analyser av orsaksförhållanden, å ena sidan, och analyser av vilka åtgärder som borde vidtas, å den andra, som då föreslogs, kom att styra Norrlandsutredningens verksamhet. I båda fallen gjordes skillnad mellan ”skogliga” och ”utomskogliga” frågeställningar. De senare innefattade

... utöver de övergripande regionala sammanbindningarna mellan alla sektorer även ... utredningar om bergsbruk och metallförädling, jordbruk och metallindustri osv. Således i stort sett alla näringar där skogsråvara eller skogsprodukter ej utgjorde ett viktigt bearbetningsobjekt eller element i verksamheten.¹⁷

Utredningen skulle belysa norra Sveriges ekonomiska problem mot bakgrund av situationen i Sverige som helhet. Norrland skilde sig på avgörande punkter från genomsnittet. Det mest framträdande draget i det norrländska näringslivet var den starka koncentrationen på skogsnäringen, en näring som dessutom var starkt exportberoende. I promemorian ställdes till och med frågan: ”Är Norrland (övre Norrland) Sveriges koloni?”¹⁸ Utredningen hade sin grund i skogsnäringens bekymmer, problem som hade skapat akuta sysselsättningsvårigheter i Norrlandslänet. Samtidigt stod det klart att den framtida sysselsättningen i huvudsak stod att finna utanför skogsbranschen och förslaget till arbetsplan ville ta fasta på de expansionstendenser som fanns utanför skogsnäringen och som redan hade underlättat det norrländska arbetslivets anpassning till förändringar i sysselsättning och befolkning.

På Norrlandsutredningens första allmänna sammanträde, 12–13 november 1940, presenterade Thorsten Streyffert de viktigaste principiella synpunkterna på dess innehåll i form av en nästan femtiosidig promemoria.¹⁹ Han avrådde från ”konstlat” stöd till Norrland från övriga Sverige och förordade ”ett klokt utnyttjande” av landsändans egna naturtillgångar och befolkning. Detta skulle underlätta ”växelverkan” med näringslivet i resten av landet.²⁰ Streyffert såg en utvidgning av träförädlingsindustrin som utesluten. Den mest troliga utvecklingen var fortsatt kontraktion. Massaindustrin skulle däremot troligen kunna behålla sin omfattning. För att lösa sysselsättningsproblemet var det viktigt att differentiera

¹⁶ IUI (1940a). Utredningen innefattade förutom Norrlandslänet även Kopparbergs län.

¹⁷ Henriksson (1990b, s. 20).

¹⁸ IUI (1940a).

¹⁹ Streyffert (1940).

²⁰ Ibid., s. 34.

skogsindustrin och bättre ta till vara på avfallsprodukterna, utnyttja Norrlands övriga naturtillgångar, främst malmer och vattenkraft, och stimulera småindustrin, hantverket och jordbruket. Centralt var också att öka det norrländska näringslivets effektivitet. Enskilda initiativ och samverkan mellan företag skulle kunna öka den företagekonomiska effektiviteten och staten skulle genom yrkesutbildning och arbetsförmedling kunna underlätta de arbetslösas återgång till produktiv verksamhet inom och utanför Norrland.

”GRUNDLÄGGANDE” UTREDNINGAR

Marspromemorian 1940 identifierade fem utredningar av ”grundläggande”, eller rättare sagt regionalekonomisk, karaktär. Thorsten Streyffert fick det övergripande ansvaret för dessa och dessutom direkt ansvar för tre studier: Norrlands näringsliv i förhållande till resten av Sveriges, skogsnäringsens roll i det norrländska näringslivet och framtagande av en del allmän statistik t.ex. ”angående markens fördelning å ägo grupper”. Axel Carlsson skulle göra en prognos över den norrländska befolkningsutvecklingen, medan den sista utredningen, den om utredningens geografiska omfattning, inte fick sig tilldelad någon utredningsman. Antagligen ansågs den redan avklarad.

Den springande punkten i den första studien var skillnaden i arbetslöshet mellan Norrland och övriga Sverige. I vilken utsträckning var Norrland, med sin ensidiga näringsstruktur och sitt starka exportberoende integrerat med landets övriga näringsliv? Hur såg landsdelens ”handelsbalans” ut? Vilken inverkan den allmänna näringspolitiken hade haft blev en central utredningsuppgift. Däremot innehöll promemorian ingenting om de för såväl skogsnäringsen själv som för andra delar av det norrländska näringslivet viktiga exportmarknadsproblemen.

Den andra delstudien var snarast statistisk och syftade till att kartlägga sysselsättningsstrukturen i Norrland och dess möjliga framtida utveckling givet den troliga utvecklingen utanför den sysselsättningsmässigt stagnerande skogsindustrin. Den tredje, något kryptiskt formulerade, uppgiften för Streyffert var att kartlägga markanvändningen och ägandeförhållandena i olika delar av Norrland.²¹

Carlssons befolkningsprognos, slutligen, var tänkt att omfatta de närmaste decennierna. Av denna blev det emellertid ingenting. Den statliga Norrlandsutredningen hade anförtrott samma uppgift åt sin sekreterare, William William-Olsson, docent i ekonomisk geografi vid Handelshögskolan, och det fanns ingen anledning för IUI att dubblera den, särskilt som Carlsson samtidigt var sysselsatt med den småindustriutredning som redovisades i kapitel 5. Hans insats på be-

²¹ Henriksson (1990b, s. 20–21).

folkningsområdet kom att inskränkas till ett föredrag vid Norrlandsutredningens första arbetsmöte 26 april 1940, där han skisserade frågeställningarna och presenterade det demografiska materialet.²² Ett par månader senare beslöt Erik Lindeberg, som vid den tiden ledde både den statliga Norrlandsutredningen och den av IUI initierade, att det var William-Olsson som ensam skulle utreda demografin.²³

Befolkningsproblemet dök upp i ett lite annorlunda sammanhang under 1941. Till arbetsutskottsmötet den 12 februari 1942 förelåg ett program till en utredning om ”befolkningshygien” i Norrland, författat av förste provinsialläkaren i Västerbotten, Rolf Hallgren, som var specialist på epidemiologi.²⁴ Hallgren hade varit sysselsatt med uppläggningsen av denna utredning under 1941.²⁵ Programmet har inte gått att finna bland Norrlandsutredningens dokument och mötesprotokollet är knapphändigt, men uppenbarligen rörde det sig om nutritions- och sjukdomspanoramata och om organisationen av hälso- och sjukvården i Norrland. ”Detta är stora frågor, som man sysslat mycket med i egnahemsverksamheten”, framhöll Erik Lindeberg:

Man har t.ex. diskuterat frågan, huruvida det ej skulle vara bättre att återgå till de mindre sjukstugorna på landsbygden i stället för de stora centralsjukhusen. Finns det inte också en ständigt fortgående tendens till förskjutning i dieten på grund av att befolkningens arbetsuppgifter förändras, t.ex. genom att grovarbetet ersätts av mera kvalificerat arbete.²⁶

Lindeberg ville att dessa frågor också skulle kopplas till frågan om socialvårdens organisation, och Thorsten Streyffert betonade att vad det handlade om för utredningens del var ”vad industrien själv kan uträtta för befolkningshygien och socialvården. Här finns ett arbetsfält utan större utredningar, där industrien skulle kunna uträtta en hel del genom att på arbetsplatser och i egnahemssamhällen gå i spetsen för utvecklingen.”²⁷ Ivar Högbom undrade om inte doktor Hallgren skulle kunna ta hand om frågan, men fick mothugg av Axel Iveroth: ”Doktor Hallgren är synnerligen radikal och kommer måhända att skjuta över målet.” Lindeberg höll med. ”Vore det inte lämpligt att i detta ämne söka kontakt med

²² Ibid., s. 21, 29–30.

²³ Ibid., s. 37.

²⁴ *Sammanträde* (1942b, s. 3–5).

²⁵ IUI (1941, s 5).

²⁶ *Sammanträde* (1942b, s. 4).

²⁷ Ibid., s. 4–5.

prästerna?”²⁸ Högbom tyckte då att Hallgren lämpligen kunde börja med ”en så grundläggande sak som att göra en undersökning angående utbredningen av olika sjukdomar i Norrland”. Återigen gjorde Iveroth motstånd och framhöll att professor Folke Henschen skulle komma att ge en sådan orientering i den bok om Norrland som var på väg ut.²⁹ I stället beslöts att arbetsutskottet skulle förbereda ett sammanträde med ”experter på dessa områden”.³⁰ Därefter försvann frågan.

Inte heller de tre övriga delstudierna kom att genomföras, av samma anledning, dubblering med den statliga utredningen. William-Olsson hade i mitten av juni 1940, mindre än en månad efter att riksdagen hade fattat beslutet om att tillsätta den statliga utredningen, framlagt en minst sagt ambitiös plan som förutom den demografiska delen också omfattade en stor regionstudie. Han förutskickade att den senare skulle kunna vara klar på bara ett år. Flera bedömare, inte minst Axel Carlsson, ifrågasatte om William-Olssons tidshorisont var realistisk. Den senare hade emellertid redan arbetat med studien i flera år, ”och hans insats som statlig Norrlandsutredare kanske i själva verket får ses som ett tillfälle för honom att föra arbetet med studien vidare och få sina resultat publicerade”.³¹ Tidsplanen höll inte riktigt, men vid Norrlandsutredningens allmänna sammanträde i maj 1941 kunde William-Olsson redovisa vad den statliga kommittén då hade kommit fram till om Norrlands ekonomisk-geografiska indelning³² och 1943 kom hans *Utredning angående Norrlands näringsliv*, publicerad som en SOU.³³

IUIs utredning släppte helt de ursprungligen planerade översiktliga beskrivningarna. På arbetsutskottets sammanträde den 19 november 1941 fastslog Thorsten Steyffert en gång för alla att ”de under hans ledning pågående grundläggande utredningarna ... av praktiska skäl inte borde färdigställas förrän det utredningsmaterial, som den statliga utredningen framskaffar, stode till förfogande”.³⁴ Därvid blev det, och så hade det i praktiken varit ända sedan den statliga Norrlandskommissionen skapades. Troligen var det, som Rolf Henriksson har

28 Ibid., s. 5. Hallgren blev en med tiden i det närmaste legendarisk figur, men inte som läkare, utan som seglare, som hade korsat Nordsjön arton gånger. Han hade avlagt sin medicine licentiatexamen i Lund 1921 och skulle komma att disputerat 1943. På 1920- och 1930-talet var han i ett par omgångar provinsialläkare i Bohuslän. Under sin Lundatid hade han blivit god vän med Fritiof Nilsson Piraten. De två seglade ofta tillsammans i Hallgrens koster, Akka, en båt som han använde också för sina sjukbesök i Bohuslän, oftast på Östersjön, i Kattegatt och Skagerack. Vid ett tillfälle gick färden via Norge till England och Skottland. Piraten beskrev färden på sitt eget sätt i novellen *Balaklava i Flickan med bibelspråken* (Nilsson Piraten 1992): hur han tillsammans med kaptenen John Mars (Hallgren) i segelbåten Balaklava (Akka) köpte whisky i spritförbudets Oslo, på läkarrecept, innan Nordsjösegelatsen började (*Vem är vem* 1965, s. 436, Malmberg 1983, Barne u.å., Nilson 2011).

29 Henschen (1942).

30 *Sammanträde* (1942b, s. 6).

31 Henriksson (1990b, s. 39).

32 William-Olsson (1941).

33 SOU 1943:39.

34 *Protokoll* (1941c).

påpekat, ett strategiskt misstag, ett misstag som skulle komma att få allvarliga återverkningar längre fram:

Därmed förlorade den redan organisatoriskt lara Norrlandsutredning industrin ställt sig bakom även ett innehållsligt momentum. Sålunda underminerades nu starkt möjligheterna att genomföra industrins utredning på ett så sammanhållet sätt att man senare skulle kunna sammanfatta sina resultat i en monografisk slutrapport. Redan nu tycktes man dock ha reagerat mot detta. ... [Axel Carlsson] var den som särskilt beklagade det läge som därmed uppstått för industrins utredning. Han ansåg att den avgränsning Lindeberg följt var oacceptabel. I ett brev till denne den 18 oktober 1940, där han kritiserade en stor promemoria av Streyffert, underströk han kraftigt att det i själva verket låg ett värde i att de två utredningarna belyste samma saker så länge det skedde från olika utgångspunkter. Han hade starka invändningar mot ett Streyfferskt förslag om att alla statliga ingripanden och stödåtgärder naturligt var frågor som hörde till den statliga utredningens revir. Han menade att just sådana frågor var det i allra högsta grad önskvärt att man toge ställning till inom industrins Norrlandsutredning.³⁵

NORRLAND: NATUR, BEFOLKNING OCH NÄRINGAR

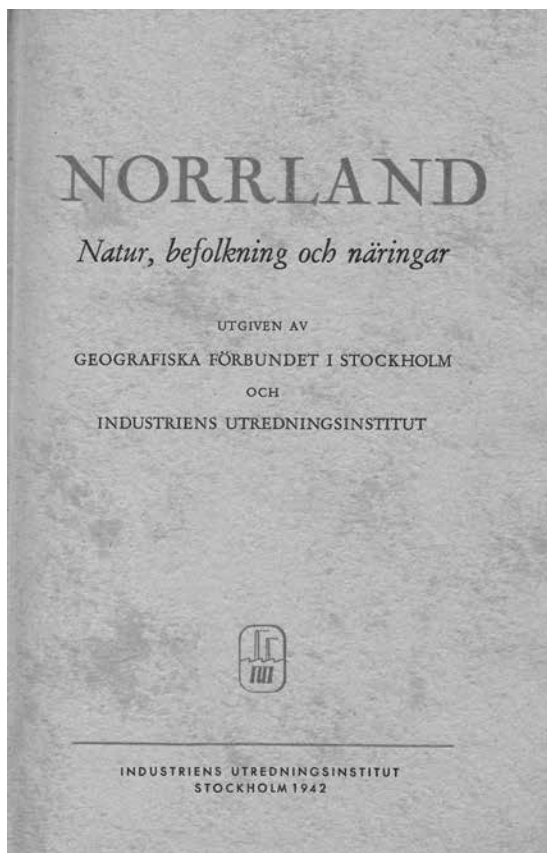
De enda publikationer inom Norrlandsutredningen som med lite god vilja kan hänföras till kategorin ”grundläggande bakgrundsutredningar” var en stor, populärt hållen allmän bok om Norrland och en Norrlandsbibliografi. Under 1942 utkom den ekonomisk-geografiska handboken *Norrland: Natur, befolkning och näringar*, en sampublikation med Geografiska Förbundet i Stockholm, som hade tagit initiativet till verket, samtidigt utgivet i ett dubbelnummer av tidskriften *Ymer*.³⁶ IUIs bidrag till boken var framför allt finansiellt. Institutet var den största bidragsgivaren och övertog största delen av upplagan.

Tanken på boken hade väckts inom Geografiska Förbundet under förberedelsearbetet för 1942 års Geografidagar i Norrland. ”Avsikten var att i en serie uppsatser belysa Norrlands natur, befolkning och näringar. Härigenom skulle erhållas en bakgrund för förståelsen av de problem och speciella förhållanden som äro rådande i Norrland.”³⁷ Förbundet tog kontakt med såväl IUI som med den statliga Norrlandsutredningen, som båda ställde sig bakom boken. I den redaktionskommitté som tillsattes ingick Axel Iveroth och Ingvar Svennilson från institutet, och dessutom Ivar Högbom.

³⁵ Henriksson (1990b, s. 39).

³⁶ Geografiska Förbundet i Stockholm och Industriens Utredningsinstitut (1942).

³⁷ Ibid., Förord.

Norrland: Natur, befolkning och näringar.

Det mesta skrivarbetet utfördes av folk utanför IUIs krets, professorerna Hans W:son Ahlmann, Carl Malmström, Einar Du Rietz, Nils Ahnlund, Folke Henschen, Bertil Boëthius, docenten William William-Olsson, representanter för näringsliv och stat (inklusive nomadskoleinspektören Axel Callenberg och lappfogden Hilding Johansson).

Den ende i IUIs Norrlandsutredning engagerade författaren i boken var Thorsten Streyffert, som bidrog med två kapitel. I "Skogen som råvarukälla fordom och nu" skisserar han framväxten av skogen som källa till bränsle för malmhanteringen, som råvara för exportprodukterna tjära och beck och för tillverkningen av pottaska och samtidigt för sågverksindustrin. Han följer anläggningarna av ångsågar från 1800-talets mitt och trävaruindustrins utveckling till en exportindustri, dess tillbakagång i början av 1900-talet, kompenserad av utvecklingen av pappersmasseindustrin vid samma tid. Därefter går Streyffert igenom de aktuella skogstillgångarna i Norrland, balansen mellan avverkning och tillväxt och siffrorna för areal, virkesförråd och tillväxt från den andra riksskogstaxeringen 1938–39.

I den andra uppsatsen, "Den norrländska träförädlingsindustrin", ligger

fokus helt på förhållandena i början på 1940-talet. Strejffert betonar att det är träförädlingsindustrin ”som skiljer Norrland av i dag från Norrland av i går”.³⁸ När han skrev sin uppsats sysselsattes 40 procent av de norrländska arbetarna inom träförädlingsindustrin.³⁹ Strejffert går igenom råvaruanvändningen, industrins lokalisering, transportkostnader, organisation och skogsinnehav innan han går över till det problem som drev fram de båda Norrlandsutredningarna: industrins rationalisering, och de senaste utvecklingstendenserna inom branschen. Båda Strejfferts kapitel betecknades som ”[tungt] vägande inlägg” i Hans Anstrins recension av vad denne betecknade som en ”statlig Norrlandsbok”.⁴⁰

Såväl IUIs utredning som den statliga Norrlandsutredningen behövde få en överblick över den befintliga litteraturen om Norrlandsfrågorna. I slutet av maj 1940 tog Erik Lindeberg därför kontakt just med Anstrin för att denne skulle hjälpa till med litteratur- och statistikgenomgångar för IUIs utredning och när det under 1941 beslöts att en bibliografi skulle tas fram blev det också Anstrin som fick göra sammanställningen av primärmaterialet. Arbetet, som utfördes utanför IUI, huvudsakligen i Göteborg, var klart i oktober 1944, då skriften *Norrlandsbibliografi* publicerades i IUIs regi.⁴¹ Bibliografien koncentrerades på områden av intresse för utredningen. ”Fullständighet för dess egen skull har sålunda icke eftersträvats. Företrädesvis har man försökt erbjuda en så allsidig belysning som möjligt av den ekonomiska och sociala utvecklingen i Norrland.” Materialet var till övervägande delen sådant som var tryckt på 1900-talet.⁴²

SPECIALUTREDNINGAR OM SKOGSNÄRINGEN

De grundläggande specialutredningarna om själva skogsnäringen leddes inledningsvis av Norrlandsutredningens ordförande och sekreterare, Erik Lindeberg och Thorsten Strejffert. De innefattade för det första råvarufrågan, avverkningsberäkningar (Lindeberg och Strejffert) och virkesförrådsberäkningar (Lindeberg), och dessutom analyser av de strukturförändringar som skogsindustrin hade undergått under de senaste två decennierna, av rationaliseringarnas inverkan på sysselsättningen inom skogsbruket och skogsindustrin och slutligen av prisutvecklingen för skogsprodukterna (alla tre med Strejffert som ansvarig).

I marspromemorian 1940 framstod råvarufrågan som viktigast:

Det krävdes fördjupad kännedom om råvarubasen vid planläggningen av indu-

³⁸ Ibid., s. 493.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Anstrin (1943a).

⁴¹ IUI (1944b).

⁴² Ibid., s. 5.

strins expansion eller minskning av viss tillverkning. Såväl virkesförrådets storlek som tillväxt måste bestämmas med avseende på olika diameterklasser och förutsättningarna att ordna en löpande förrädsredovisning borde utvärderas. Även export och import av timmer till övriga Sverige och utlandet hörde till det i bilden som måste klargöras. Vidare måste avverkningsberäkningar sammanställas.⁴³

Viktig var också sysselsättningsfrågan. Den var direkt kopplad till den faktor som starkast bidrog till att Norrlandsutredningen kommit till stånd: rationaliseringen inom skogsnäringen. Prisutvecklingen på skogsprodukter var starkt beroende av kostnadsutvecklingen inom skogsnäringen och den senare var i sin tur kopplad till löneutvecklingen och därigenom till sysselsättningsproblematiken.

AVVERKNINGSBERÄKNINGARNA

De till en början prioriterade avverkningsberäkningarna kom att dra ut på tiden. Det skulle gå ända till 1946 innan en slutrapport producerades. På utredningens första arbetsammanträde i slutet av april 1940 hade virkesuttaget och skogsbeståndet kommit upp på flera sätt och i slutet av mötet beslöt att Erik Lindeberg skulle genomföra en preliminär beräkning som skulle vara klar till hösten samma år. Ett möte med avverkningsgruppen hölls därför i slutet på maj.

Till detta möte inbjöds jägmästaren Erik Hagberg från Riksskogstaxeringsnämnden för att redogöra för hur långt det vid denna tid pågående riksskogstaxeringsarbetet hade hunnit. Norrlandsutredningen ville få tillgång till taxeringsmaterialet för att få fram den preliminära avverkningsberäkning som hade beslutats i maj. Hagberg anförde svårigheter. Taxeringen var långtifrån avslutad och det tryckta material som fanns tillgängligt kom från beräkningar utförda 1938 för 1936 års skogsutredning, men den var inget idealiskt underlag för vad IUI ville göra. I slutändan gick han emellertid med på att det fanns möjligheter att göra riksskogstaxeringens siffror tillgängliga efterhand som de kom fram. Norrlandsutredningen beslöt därför att stegvis ta sig an materialet.

Sälunda skulle man börja med en försöksbearbetning av materialet för Ångermanlands ådal. Parallellt därmed kunde tillgängligt material för Norrbottens och Västerbottens lappmarker bearbetas. Erfarenheterna av detta arbete skulle så tas upp till diskussion i kommittén innan man gick vidare och utsträckte beräkningen till resten av landet.⁴⁴

⁴³ Henriksson (1990b, s. 23).

⁴⁴ Ibid., s. 32.

Hagberg redovisade en arbetsplan för riksskogsstaxeringen på majmötet. Tanken var att han på Norrlandsutredningens möte i november 1940 skulle lämna en rapport om avverkningsmöjligheterna i Västerbotten. Arbetet med taxeringen hade emellertid inte nått den punkt där detta var möjligt. Hagberg blev därför nödsakad att i stället använda siffror för Norrbotten. ”Det blev en ganska blek diskussion av denna rapport som främst var av metodiskt intresse”, konstaterar Rolf Henriksson.⁴⁵

Det gick inte mycket fortare med skogstaxeringen 1941. Hagberg framträdde med en rapport även vid Norrlandsutredningens möte i januari,⁴⁶ ”men redovisade ... ganska otillfredsställande framsteg”.⁴⁷ På arbetsutskottets sammanträde i november tvingades Lindeberg och Streyffert i inlindade ordalag meddela att arbetet hade gått i stå:

På grund av vissa mellankommande omständigheter hade detta avstannat. Det hade varit svårt att erhålla arbetskraft för ändamålet. Vidare hade Riksskogstaxeringsnämnden och Skogsförsöksanstalten på grund av det intresse för saken, som icke minst genom Industriens Norrlandsutrednings initiativ kommit till synes, upptagit frågan om att själva utföra avverkningsberäkningar. Skogsförsöksanstalten hade därvid räknat med att utföra denna på särskilt bred bas och med stöd av produktionsundersökningar för tall och gran, som för ändamålet skulle slutföras under 1942. Till följd härav hade tills vidare några ansatser att särskilt forcera industriutredningens avverkningsberäkning icke ansetts erforderliga.⁴⁸

Utskottet menade emellertid att IUIs utredning skulle kunna få fram godtagbara beräkningar avsevärt tidigare än den statliga utredningen, att det var lämpligt att ”fullfölja avverkningsberäkningen så fort som möjligt” och att snarast överlägga med Hagberg.⁴⁹ Mötet ägde rum en knapp månad senare, den 18 december.⁵⁰ Hagberg meddelade då att materialet för Västerbottens län var ”avsevärt sämre” än det som hade använts för Norrbottensberäkningarna. Han trodde inte att det skulle gå att få fram någon avverkningsberäkning förrän hösten 1942. Axel Ive-roth ställde den lite tillspetsade frågan om hur långt före Riksskogstaxeringsnämndens beräkning man i så fall skulle komma. Då Hagberg svarade att den statliga beräkningen skulle bli färdig ”åtskilligt senare”, fick han i uppdrag att göra avfallskalkyler för Västerbotten genom att interpolera data från Norrbotten

45 Ibid., s. 42. Hagbergs rapport finns i Hagberg (1940).

46 Industriens Norrlandsutredning (1941a, s. 30–32), Hagberg (1941).

47 Henriksson (1990b, s. 42).

48 *Protokoll* (1941c).

49 Ibid.

50 *Sammanträde* (1941).

och mellersta Norrland till januari 1942. Samtidigt beslöts att göra en preliminär avverkningsberäkning för Västerbotten, baserad på det förväntade materialet från Riksskogstaxeringsnämnden i juni 1942. Även i dessa beräkningar förutsattes Hagberg spela en central roll.

Hagberg återkom i ärendet vid arbetsutskottets sammanträde i maj 1942. Han kunde då meddela att Riksskogstaxeringsnämnden ställde sig tveksam till att gå in i Norrlandsutredningens avverkningsberäkningar och att Skogsvårdsstyrelsen i Dalarna endast kunde lämna besked om 70 procent av avverkningarna där. Streyffert drog slutsatsen att det material som stod till förfogande var så ofullständigt att man fick nöja sig med en mera schablonmässig beräkning. Hagberg lovade att återkomma med en sådan för Dalarna till arbetsutskottets sammanträde i november samma år,⁵¹ och vid sitt julisammanträde underströk arbetsutskottet ”önskvärldheten, att avverkningsberäkningen snarast möjligt kunde framläggas, och att jägmästare Hagberg i sitt arbete med densamma erhöle allt understöd”.⁵² I oktober visade det sig emellertid att Hagberg, på grund av nya arbetsuppgifter (taxering av Örebro län för Riksskogstaxeringsnämnden), inte hade kunnat genomföra sitt uppdrag. Streyffert erbjöd sig då att själv genomföra en approximativ beräkning.⁵³

Hagberg kallades till nästa möte, fyra dagar senare, och kunde då berätta att det förelåg en del material från Västerbottens län och att detta skulle gå att använda ”för en approximativ beräkning utförd analogivis på grundval av beräkningarna för Norrbottens och Västernorrlands län”.⁵⁴ Arbetsutskottet beslöt att engagera en jägmästare Thornström för att utföra beräkningarna under Hagbergs ledning, under en månads tid, med början i november.

Ett andra problem med avverkningsberäkningarna var att Lindeberg, som tillsammans med Streyffert fått ansvaret för att leda kalkylerna, avgick som ordförande för Norrlandsutredningen på hösten 1941. Streyffert lämnades då som ensamansvarig, vilket måste ha minskat tempot eftersom han hade en rad andra arbetskrävande uppgifter inom Norrlandsutredningen. Han lyckades dock ta fram en preliminär avverkningsberäkning för hela Norrland till Norrlandsutredningens sista allmänna möte i maj 1943.⁵⁵ (Diskussion av beräkningarna och industrins anpassning till råvarubasen var den enda punkten på dagordningen.)⁵⁶

Även om Streyfferts siffror endast var preliminära och beräkningsgrunderna

⁵¹ *Protokoll* (1942a).

⁵² *Protokoll* (1942b, s. 3).

⁵³ *Protokoll* (1942d).

⁵⁴ *Protokoll* (1942e, s. 1).

⁵⁵ Beräkningen har inte gått att återfinna.

⁵⁶ *Industriens Norrlandsutredning* (1943).

blev föremål för diskussion på sammanträdet bekräftade de vad alla redan visste: det skulle under den närmaste framtiden inte gå att ta ut lika mycket virke som tidigare. Större delen av mötesdiskussionen kom därför att ägnas åt vad skogsindustrin kunde göra för att anpassa sig till den nya situationen. Måste produktionen skäras ner? Gick det att importera virke eller transportera virke från södra Sverige? Kunde skogsproduktionen ökas på sikt? Bakom dessa frågeställningar lurade en annan. Disponenten vid Nordmalings Ångsåg, Victor Ernberg, och Ingvar Svennilson tog båda upp den explicit.⁵⁷ I en bransch med hård konkurrens mellan företagen fanns en risk för överavverkning och i det läget var det både tänkbart och troligt att staten skulle gå in och reglera produktionen lagstiftningsvägen eller i värsta fall ta över bolagens skogsbestånd. En statlig utredning som syftade till en gemensam skogslag för hela landet höll på att arbeta. Det var därför önskvärt att bolagen själva kom fram till en överenskommelse om hur det befintliga virkesförrådet skulle disponeras under efterkrigstiden.

Att komma överens i en oligopolbransch var emellertid inte så lätt. Erik Kempe kunde inte låta bli att, lite syrligt, påminna Bure Holmbäck om att denne ett halvår tidigare hade åtagit sig att lösa virkesfördelningsfrågan:

... när det vid ett sammanträde för något över ett halvt år sedan, då ett aktuellt råvaruproblem var uppe, förekom en mycket livlig diskussion inom den krets, som omfattar samtliga industriföretag inom övre och mellersta Norrland, reste sig direktör Holmbäck och sade: ”Jag skall be att väcka ett förslag, och det är att de närvarande ville utse en kommitté, som planerade dessa frågor om virkesfördelningen osv. på litet längre sikt, och jag skall dessutom”, sade direktör Holmbäck ”be att få precisera mitt förslag så att denna kommitté bör bli en enmanskommitté och att jag blir dess ordförande”!⁵⁸

Kempe kallade erbjudandet ett bragelöfte. Holmbäck blev inte precis glad. Han vädrade sin frustration:

Doktor Kempe har utmanat mig. Jag får därför lov att – fastän inte detta precis är rätt forum – tala om vad som är ouppgjort i detta fall.

Det var i ett ögonblick av översvallande entusiasm som jag kom med det förslag, doktor Kempe talat om, och på den vägen fortsatte jag. Vid ett sammanträde med en något trängre krets någon tid senare, framlade jag en uppläggning av detta problem och sade, att jag behövde en hel del uppgifter för att kunna fullgöra mitt uppdrag. Jag har sällan blivit på ett fint sätt så utskäld, som när jag kom med denna ”oförskämda” förfrågan om att få rannsaka kollegornas hjärtan och

⁵⁷ Ibid., s. 21–22, 23–26.

⁵⁸ Ibid., s. 26.

njurar, varför mitt intresse för saken svalnade högst betydligt. Men så småningom började jag att på andra vägar få tag på de uppgifter jag behövde, och det är det som har gjort, att arbetet tagit litet längre tid än jag från början avsåg. Det går dock framåt, och jag kommer nog så småningom med det förslag, som jag ursprungligen tänkt mig – dvs. jag tror inte att det kommer att bära någon rik frukt; det stannar nog mera vid ett litet kart.⁵⁹

Kempe hade emellertid en vapendragare, jägmästaren Mauritz Carlgren, svärson till förre Mo och Domsjö-chefen Frans Kempe (och far till Matts Carlgren), som hade ansvaret för Mo och Domsjöskogsvård. Han framhöll att det var nödvändigt att få till stånd en lösning på virkesfördelningsfrågan:

Men i den punkten har Norrlandsindustrien hittills låtit saken ha sin gång, och striden har utkämpats på det sättet, att man för vart år har haft ett rivande och slitande om hur mycket den ene och den andre skall få. Detta har måst leda till en betydande förbrukning av kraft, som skulle kunnat användas bättre, om det gjorts upp en plan gällande för en längre tid. Svårigheterna äro påtagligen oerhört stora, men något i den stilen måste dock göras. Om direktör Holmbäck skall bli den ende exekutorn i fråga om den uppgiften, önskar jag honom den allra bästa framgång därmed, och jag hoppas också, att han inte måtte låta sig avskräckas av den utskällning han säger sig ha blivit utsatt för – han får säkerligen vänta sig mycket mera i den vägen!⁶⁰

Carlgren tyckte att det snarare var IUI som var den naturliga utgångspunkten för en samfällad industriaktion i syfte att få ordning på virkesfördelningen.

SLUTRAPPORTEN

Det var kanske att ta i. Hur som helst måste avverkningsituationen först utredas. Streiffert betraktade själv sina avverkningsberäkningar som preliminära. Det beslöts därför att arbetet med att få fram mera definitiva siffror skulle fortsätta.⁶¹ Under sommaren 1944 kom äntligen de sista rapporterna från riksskogstaxeringen och på basis av dessa kunde Streiffert och hans medarbetare Hans Rosell på IUI slutföra Norrlandsutredningens avverkningsberäkningar. Arbetet tog nästan två år och när en första version av dem presenterades för utredningens arbetsutskott i slutet av oktober 1946 blev det diskussion om den statistiska metodik

⁵⁹ Ibid., s. 27.

⁶⁰ Ibid., s. 32.

⁶¹ Henriksson (1990b, s. 61).

som använts.⁶² Rosell fick utarbete ett metodappendix som bifogades den slutrapport av Streyffert som publicerades av IUI senare samma år.⁶³

I denna rapport jämförs virkesförråden i Norrland vid tiden för den första riksskogstaxeringen, 1924–26, och den andra, 1938–42. Under denna femtonårsperiod hade förråden av tall och gran minskat med nästan 5 procent. Detta var i sig inte så allvarligt. Streyffert uttalade som sin åsikt att det ”i och för sig ej borde vara ägnat att inge farhågor, särskilt om man betraktar detta förhållande mot bakgrunden av den kritik, som förts mot statens tidigare skogspolitik i Norrland, åsyftande en enligt mångas mening allt för återhållsam avverkningspolitik”. Problemet var i stället att tillbakagången var ojämnt geografiskt fördelad, koncentrerad till övre och inre Norrland (10 procent i Norrbottens och Västerbottens län), och dessutom ”störst i de grövre diameterklasser, som lämna råvaran till sågverksindustrien” (19 procent).⁶⁴ För att få balans mellan tillväxten och avverkningen skulle den senare behöva minskas med 23 procent i Norrbotten och Västerbotten.

Streyffert såg pessimistiskt på skogsindustrins möjligheter att skapa sysselsättning. Det ”framgår med all önskvärd tydlighet, att enbart för att bibehålla nuvarande arbetarstam i skogsindustrien i dess nuvarande huvudformer – sågverks- och massaindustri – skulle behövas en kontinuerlig ökning av skogsavkastningen av sådan storlek, att den ligger helt utanför de praktiska möjligheternas gräns”.⁶⁵ Han ifrågasatte till och med om det var meningsfullt att hålla på med avverkningsberäkningar:

Sett ur detta perspektiv förefaller det, åtminstone vad beträffar försörjningsmöjligheterna inom skogsindustrien, såsom ojämförligt mera angeläget att sörja för upptagandet av nya industrigrenar – inom eller utom skogsnäringens ram – än att söka precisionsmässigt kalkylera den ur samhällets synpunkt lämpligaste exploateringstiden för det återstående gamla virkesförrådet, någonting som över huvud ej låter sig göra.⁶⁶

Om avverkningsberäkningar skulle göras måste de ”anvisas sin plats i ett större sammanhang” som var ”så pass komplicerat, att någon avverkningsberäkning i egentlig mening ej kan göras”.

⁶² *Protokoll* (1946a).

⁶³ Henriksson (1990b, s. 77). Slutrapporten finns i Streyffert (1946).

⁶⁴ Streyffert (1946, s. 3).

⁶⁵ *Ibid.*, s. 12.

⁶⁶ *Ibid.*

Vad som erfordras är en överblick av råvarusituationen, som möjliggör ett ställningstagande till olika alternativ i fråga om exploateringsstempot för den återstående gamla skogen. Ett sådant ställningstagande förutsätter, att man kan överblicka konsekvenserna i fråga om blivande virkesförråd och virkesavkastning vid olika alternativ. Ställningstagandet bör ske av de intresserade parterna.⁶⁷

En sådan part var staten, och Streyffert var rädd för att sysselsättningsargumentet skulle väga så tungt att det skulle motverka sitt syfte:

Vanskligheten torde främst ligga i att en sådan utgallring ej sker successivt eller vid de tidpunkter, då det ur anpassningssynpunkt vore tjänligast utan efter all sannolikhet kommer att koncentreras till en lågkonjunktur, då verkningarna komma att bli mest kännbara. Man kan lätt föreställa sig, att man på massaindustriens område då skulle få en motsvarighet till "sågverksdöden" vid den förra världskrisen.⁶⁸

Streyffert ville emellertid inte heller släppa avverkningen fri, eftersom han bedömde att det skulle kunna leda till att den utslagningsprocess som skulle bli ofrånkomlig när företagen fick konkurrera med varandra skulle kunna leda till att arbetslöshet uppstod på "fel" ställe. Man kunde tänka sig "att det ur det allmännas synpunkt skulle kunna vara lämpligare att förlägga arbetslösheten till en annan plats, där den friställda arbetskraften lättare kunde inlemmas i annan produktiv verksamhet".⁶⁹ Därför förordade Streyffert "en planmässig produktionsbegränsning från industriens egen sida".⁷⁰

Streyffert redovisade faktiskt genomförda prognosberäkningar grundade på olika alternativa antaganden om avverkning (oförändrad, minus 20 procent, minus 40 procent) och massatillväxt för olika diameterklasser av träd. De bekräftade att man kunde förvänta sig en vid oförändrad avverkning fortsatt (mindre) nedgång av virkesförrådet för Norrland, beräknat på antingen 14 eller 28 år, även om förhållandevis optimistiska tillväxtantaganden gjordes. Mindre optimistiska antaganden skulle minska förrådet ytterligare. En 20-procentig avverkningsminskning skulle däremot leda till ökat virkesförråd och en ännu större ökning skulle bli fallet om avverkningsminskningen uppgick till 40 procent. Det senare fallet betraktade emellertid Streyffert som orealistiskt, "enär den härigenom ernådda höjningen av virkesförrådet skulle få köpas på bekostnad av allt för vittgående rubbningar inom näringslivet i dess helhet".⁷¹

67 Ibid., s. 12–13.

68 Ibid., s. 13.

69 Ibid.

70 Ibid., s. 14.

71 Ibid., s. 27.

Resultaten gjorde det nödvändigt att diskutera frågan om ”ytterligare några *reserver* av råvara kunna mobiliseras för att mildra den reduktion av avverkningarna i vissa delar av Norrland, som enligt prognoserna är ofrånkomlig, om ej läget skall bli ohållbart”. Minskad minimidimension och sämre virkeskvalitet hade delvis löst problemen under senare år, men Streyffert betonade att man ”nu nått den punkt, där man ej utan betydande svårigheter kan tillgodogöra sig återstående reserver, vilka därtill äro av begränsad storleksordning”.⁷² Om avfall och björkved togs med i bilden blev den befintliga råvarureserven däremot ”betydande”. Den gick dock inte att använda inom trävaruindustrin. Möjligen kunde virkestransporter från södra Sverige till Norrland delvis avhjälpa situationen, medan importmöjligheterna sågs som ovissa. Slutsatsen var klar. ”De nu inventerade möjligheterna att förbättra Norrlands råvarubalans äro tydligen allt för ovissa för att man skulle i någon större utsträckning våga bygga på dem vid överväganden angående industriens anpassning till råvarubasen.”⁷³ Detta hade i sin tur implikationer för skogspolitiken, både på kort och på lång sikt:

I det aktuella läget ... bör [en reglering] ta sikte på att den nödtvungna nedskärningen av avverkningarna i vissa landsdelar samt därmed följande nedläggande av viss industri försiggår med minsta möjliga rubbningar i fråga om samhällets totala produktion och sysselsättningsmöjligheter. Detta får väl ... anses innebära, att någon *plötslig* nedskärning av avverkningarna till en planerad lägre nivå ej är ägnad att främja syftet med regleringarna ... På längre sikt måste minimikravet vara, att förråden ej få ytterligare nedbringas. Prognoserna visa nämligen, att omlagringen av virkesförråden i riktning mot yngre och växtkraftigare åldersklasser ej fortgå i ett sådant tempo, att man kan räkna med en tillväxtökning kraftig nog att övervinna de tendenser till en tillväxtminskning, som följa med den pågående förrådsminskningen ...⁷⁴

Streyffert varnade för förhastade åtgärder i avsikt att alltför snabbt höja virkesförrådet till den på sikt önskade ”normalnivån”:

Det är slutligen att märka, att vad man i sista hand eftersträvar ej är enbart det ekonomiskt bästa utnyttjande[t] av skogsmarkens produktionsförmåga utan av samhällets produktivkrafter i deras helhet. En strävan att snarast möjligt höja virkesförrådet utan hänsyn till vilka rubbningar, som därigenom uppstår inom näringslivet i övrigt, strider mot själva grundförutsättningen för en planmässig anpassning av avverkningspolitiken till det nya läget. Det kan därför mycket väl tän-

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid., s. 31.

⁷⁴ Ibid.

kas, att det ur det helas synpunkt vore motiverat att under en övergångsperiod sänka slutavverkningsåldern under den gräns, som är den mest ekonomiska sett enbart ur skogsbrukets synpunkt.⁷⁵

Avverkningsberäkningarna, som hade hållit på sedan 1940, var äntligen klara, men när de väl låg på bordet framstod de som något av en västgöta klimax på sex års arbete:

Sent omsider hade Norrlandsutredningen ... nu fått fram den rapport som var den man redan från början givit högsta prioritet, och som man ansåg vara den grundläggande för alla vidare diskussioner och åtgärdsförslag. Frånvaron av en sådan rapport hade under de gångna åren inte kunnat bromsa diskussionerna som dock uppenbarligen därför bars av "more heat than light". Men när nu ljuset äntligen kom tycks diskussionslustan ha försvunnit.⁷⁶

Det var kanske inte så konstigt. Streyfferts slutsatser var inte av det provocerande slaget och dessutom hade han helgarderat sig mot kritik:

Som ... framhållits, kan man ej bilda sig något omdöme om vilken avverknings, som för en viss period framåt är den lämpligaste, utan att man kan överblicka konsekvenserna av de olika avverkningsalternativ, som rimligen kunna komma i fråga. Det är också naturligt, att olika intresserade parter kunna bedöma dessa konsekvenser olika, allt eftersom de synas påverka vederbörandes egna intressen. Det faller utom ramen för denna utredning att söka utföra någon avvägning mellan olika intressen resulterande i en rekommendation av något visst avverkningsalternativ.⁷⁷

På IUI förefaller avverkningsberäkningen, framför allt dess ständiga uppskjutande, ha blivit något av en visa. I samband med Ingvar Svennilsons 50-årsdag 1958 kunde Axel Iveroth inte behärska sig utan förmodade att den "vid det här laget borde ha kommit in i det stadium då T[h]orsten Streyffert börjat räkna enbuskarna. Dess slutliga framläggande kommer onekligen att på ett värdigt sätt kunna kröna Institutets 50-årsjubileum."⁷⁸

⁷⁵ Ibid., s. 32.

⁷⁶ Henriksson (1990b, s. 77).

⁷⁷ Streyffert (1946, s. 17).

⁷⁸ Iveroth (1958, s. 3-4).

NORRLANDSUTREDNINGEN: ÅTGÄRDER

I det förslag som hade upprättats till mars 1940 för att fastslå omfattningen av Norrlandsutredningen lämnades den mesta bemanningen med utredningsmän beträffande de åtgärder som kunde företas inom skogsnäringen själv ”tills vidare” därhän. Allvarligast var att det inte fanns någon ledare av utredningsblocket som helhet. Bemanningen av undersökningarna om skogsbrukets uppläggning, skogsvårdsåtgärdernas intensifiering, den fortgående parcelleringen av skogsmarken och ägoutbyte mellan olika markägare i rationaliseringssyfte sköts alla på framtiden, liksom studiet av åtgärder för att ”göra anpassningen till råvarubasen mera effektiv än när den åvägbringas enbart genom de enskilda företagen individuellt”, dvs. studiet av branschrationaliseringen, en känslig fråga.¹

Som konkret exempel på vad man menade med [skogsbrukets uppläggning] anfördes problemet att välja omloppstid för skogen, dvs. hur gamla träden skulle tillåtas bli innan de fälldes och hur ett skogsbestånd av blandade årgångar skulle avverkas. Detta torde ha varit en fråga som särskilt intresserade den teoretiskt skolade Streyffert, men det var ingen lätt fråga att lösa praktiskt, särskilt som frågeställaren inte drog sig för att ange att det i uppgiften även ingick att analysera det motsatsförhållande mellan det företagsekonomiska intresset och samhällsintresset som kunde föreligga vid olika lösningar. Att utreda det hela var en uppgift som inte kunde locka den som ville nå snabba utredningsresultat.²

De uppgifter som konkret lades i händerna på ansvariga utredare var utredningarna om utnyttjande av mindervärdigt virke och avfall och ökad förädling (Erland Waldenström), rationalisering av avverknigen (skogschefen Carl-Erik Barth vid Korsnäs, Munksundchefen Bure Holmbäck och skogschefen Ludvig Mattson-Mårn vid Bergvik & Ala) och fördelningen av flottningskostnaderna (Bure Holmbäck, Axel Löf från Bergsbolaget och förre skogschefen vid Kramfors, Eric Ronge, vid denna tid skogssakkunnig på SCA).

Vid det första arbetsmötet i Norrlandsutredningen i slutet av april sattes chefen för Korsnäs, Wilhelm Ekman, upp som ansvarig för utredningen om skogs-

¹ Henriksson (1990b, Appendix A, s. 86).

² Ibid., s. 25.

vårdsåtgärdernas intensifiering. Bemanningläget förbättrades härigenom, men inget hade gjorts för att få grepp om ”de svåra branschrationaliseringsfrågorna”.³

SKOGSAVFALL OCH BIPRODUKTER

Den första rapport som Norrlandsutredningen färdigställde efter skiftet på chefs-posten 1941 hade den eggande titeln *Tillvaratagande och förädling av mindervär-digt virke samt avfalls- och biprodukter i skogsindustrien*.⁴ Rapporten, som utkom på hösten 1942, sammanfattade den av Erland Waldenström, ”den mest fram-gångsrike av utredningsmännen” inom Norrlandsutredningen,⁵ ledda delunder-sökningen av ”åtgärder för den norrländska skogsnärings kvalitativa utveckling främst genom intensifierat utnyttjande av skogs- och vedavfall, längre driven för-ädling av huvud- och biprodukter samt upptagande av nya tillverkningsgrenar”.⁶ Undersökningen hade ingått som en av de viktigaste beståndsdelarna i det ursprungliga principprogrammet för Norrlandsutredningen och Waldenström hade fått i uppdrag att leda den i början av sommaren 1940. Han och hans med-arbetare arbetade snabbt. Redan vid Norrlandsutredningens möte i november samma år kunde han presentera en första resultatredovisning,⁷ och i maj 1941 hade så mycket gjorts att han kunde framlägga de viktigaste delarna av vad som skulle komma att bli slutrapporten. Den senare förelåg i tryckt form på hösten 1942.⁸

”Avfallsrapporten” består av tre delar, en ”skoglig”, om skogsavfallet och hur detta skulle kunna tillvaratagas, en del om möjligheterna till industriellt utnytt-jande av skogs- och vedavfall och slutligen en del som behandlar industriell för-ädling av cellulosaindustrins avfalls- och biprodukter, allt som allt tjugotvå fristå-ende kapitel, författade av ”experter inom respektive områden, i stor utsträckning skogsmän och ingenjörer från den norrländska träförädlingsindustrien”,⁹ kompletterade med en inledning och en sammanfattning av Waldenström.

De ingående specialstudierna spänner över ett brett fält. Thorsten Streyffert presenterar kvantitativa uppskattningar av skogsavfallets storlek och diskuterar praktiska problem och kostnader i samband med transporten från avverknings-ställena till fabrikena. Andra kapitel handlar om stubbved, rötskadad ved, björk-

³ Ibid., s. 29.

⁴ IUI (1942b).

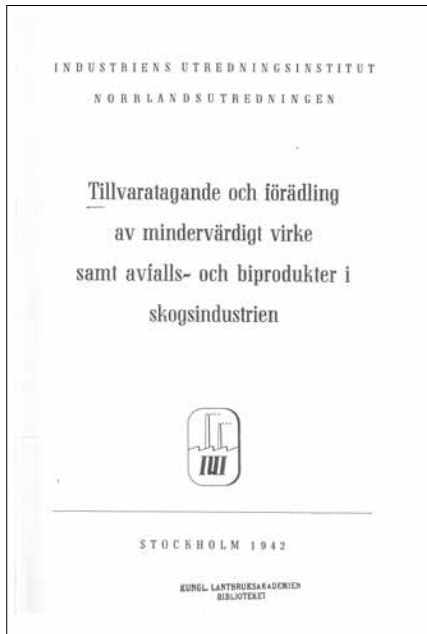
⁵ Henriksson (1990b, s. 59).

⁶ Högbom (1942, s. 7). Kursiverat i originalet.

⁷ Waldenström (1940).

⁸ IUI (1942b).

⁹ Högbom (1942, s. 7).

Avfallsrapporten.

ved, försöckring, kolning, sulftlut, lignin, sulfitsprit, foderjäst, utvinning av bränsle, förädling av skogsråvara till kemiska produkter och växtförädling.

I sin inledning skisserar Waldenström den situation inom skogsnäringen som hade påkallat avfallsutredningen. Det grundläggande problemet var sysselsättningen, vilken hade försvärats genom strukturella förskjutningar: rationaliseringen av produktionen och den ändrade råvarubasen. Det var framför allt den senare som motiverade en genomgång av vad som kunde göras med sekunda virke och avfallsprodukter. Gränsen för användning av gott virke var nådd:

Som bekant har exploateringen av de norrländska skogstillgångarna nu nått det stadium, att de årliga virkesuttagen i stort sett motsvara vad skogen genom sin tillväxt förmår producera. Då därjämte förråden av övermogen skog i övre Norrland i huvudsak äro uttömda, blir följden uppenbarligen den, att uttagen av virke i framtiden icke kunna ytterligare ökas annat än i den mån skogens tillväxt ökas. För de närmaste årtiondena torde en fortsatt minskning av tillgången på särskilt de grövre gagnvirkessortimenten vara att förutse, och även på längre sikt måste möjligheterna för en ytterligare kvantitativ expansion inom skogsindustrierna anses vara relativt begränsade i jämförelse med dem, som förelegat under dessa industriens hittillsvarande utvecklingsperiod, då man genom ianspråkstagande av förefintliga reserver utan svårighet kunde anpassa virkesuttagen efter den snabbt stigande efterfrågan.¹⁰

¹⁰ Waldenström (1942a, s. 9–10).

Waldenström andades optimism. Hans utredning hade kommit fram till att de tekniska förutsättningarna för att utnyttja sämre virke var goda. De svårigheter han såg var snarast sådana som skogsindustrin själv hade liten möjlighet att påverka, handels- och valutapolitiska faktorer. Mot detta ställde han det faktum att ett ökat avfallsutnyttjande skulle kräva mer arbetskraft per råvaruenhet, dessutom kvalificerad i stället för okvalificerad personal. Ökad förädling av skogsprodukter skulle därtill minska skogsbranschens konjunkturkänslighet och därmed minska de sociala problem som dittills hade inställt sig när konjunkturen sviktat.

En sysselsättningsökning inom skogsindustrin skulle kunna åstadkommas på två olika sätt. Råvaran skulle kunna användas tekniskt mer effektivt än tidigare. Spillet skulle kunna reduceras. Samtidigt skulle utveckling av befintliga tekniker och införande av nya möjliggöra att råvaran skulle kunna användas för tillverkning av nya produkter. ”Waldenströms uppslagsrika framställning pekade på att avfallet inom alla processer, såväl inom sågning som inom massatillverkning, kunde tas tillvara för fortsatt bearbetning och produktion men pekade också på hur klen och skadat virke som tidigare vrakats nu kunde komma till användning.”¹¹

Avfallsrapporten summerades av Waldenström såväl i själva rapporten som i ett kapitel i boken *Industriproblem 1943*.¹² Genom att utnyttja de avfallsprodukter som uppstod i olika led i skogsavverkning och vidareförädling skulle den användbara råvarumängden kunna ökas. Utredningen innehöll en kalkyl baserad på olika antaganden om en sänkning av den minsta dimensionen på det virke som skulle kunna avverkas, och på var avfallet fanns i förhållande till de befintliga flottningsmöjligheterna.

En stor del av avfallet kom från björk, ett träslag som hade mycket liten användning som råvara inom industrin. Björkanvändningen var något av en huvudvärk för skogsindustrin:

En väsentlig del av björkförrådet finnes i de inre delarna av Norrland. Bestånden äro i stor utsträckning överåriga och rötskadade. Avverkningen borde därför under en lång följd av år utan olägenhet kunna överstiga ... tillväxten. Överhuvud taget utgör frågan om ett rationellt utnyttjande av björken det kanske viktigaste skogsavfallsproblemet.¹³

Av de betydande björktillgångar, som finnas särskilt i Norrland, utnyttjas blott en mycket liten del för industriell förädling. Huvudparten av den årliga tillväxten har i normala tider funnit ingen eller blott lågvärdig användning. Det ligger nära till hands att söka utvägar för en förädling i stor skala av denna restkvantitet inom *cellulosaindustrien*.¹⁴

¹¹ Henriksson (1990b, s. 43).

¹² Waldenström (1942b, 1943). Den senare är enbart en kortare, till stora delar ordagrann, version av den förra.

¹³ Waldenström (1942b, s. 283).

¹⁴ Ibid., s. 288.

Problemet med björken var transporten. När veden väl var i fabriken kunde såväl sulfit- som sulfatmassa framställas på i stort sett samma sätt som med barrved. I takt med att cellulosaindustrins råvarusituation försämrades förutsåg utredningen att björkvedens betydelse skulle komma att öka.

Waldenström framhöll vikten av korrekta kostnadskalkyler. Tillvaratagandet av avfallet borde till exempel inte belastas med annat än de rörliga kostnader det självt gav upphov till och de beräkningar som handlade om röjningsvirke borde också innefatta ”den nytta ur skogsvårdssynpunkt röjningen medför”, ett synsätt som föregrep sentida nytto-kostnadsanalys.¹⁵

Ett kvantitativt betydande avfallsproblem var att en stor del av veden i träden lämnades kvar som stubbved, vilken endast kunde utnyttjas för tjärutvinning eller utvinning av en del andra extraktivämnen. Det var emellertid enbart töret – ”de äldre kådrika furustammarna”¹⁶ – som gick att använda, men utredningen framhöll att användningen av traktorer i stubbröjningen väsentligt minskade röjningskostnaden och att stubbröjning i sig var en värdefull skogsvårdsåtgärd.

FÖRÄDLING

Avfall uppstod inte enbart vid skogsavverkningen utan även när träet förädlades industriellt – träflis, sågspån etc. – och detta avfall var i stort sett att betrakta som likvärdigt med det rena skogsavfallet ur förädlingssteknisk synpunkt. Det bästa vore om avfallet skulle kunna användas i samma förädlingsprocesser som det fullgoda virket. Utredningen diskuterade emellertid också möjligheterna att använda skogsavfallet för framställning av olika kemiska produkter, till exempel socker som därefter kunde vidareförädlas till sprit.

Den förädlingsprocess som vid tiden för utredningen hade använts mest var kolning. Den utfördes traditionellt i små milor i direkt anslutning till avverkningen. Härigenom minskades den vikt som måste transporteras till en sjundedel av den ursprungliga vedvikten. Nackdelen med milkolning var att sådana biprodukter som kunde utvinnas vid torrdestillation, som tjära, ättiksyra, terpentin, aceton och metanol, alla viktiga varor under krigets avspärning, då inte kunde tillvaratas. Utredningen spekulerade också i vilken roll utnyttjandet av biprodukterna även i fredstid skulle kunna få för kolningens ekonomi:

Det är ... av stor vikt, med hänsyn till utnyttjandet på många olika områden av våra inhemska naturtillgångar, att den forskning, som skall bereda grundvalen för fortsatta industriella framsteg [utnyttjande av skogsavfall för kemisk förädling] ... ej efter-

¹⁵ Ibid., s. 283.

¹⁶ Ibid., s. 284.

sättes. Framför allt böra åtgärder vidtagas för framskapande av en kvalificerad kår av forskare, som kan upprätthålla en högtstående vetenskaplig tradition på området. Detta är även ett önskemål ur beredskapssynpunkt, ty flera av kolningsprodukterna utgöra viktiga ersättningsämnen vid en avspärning och storskaleproduktion härav kan, såsom det upprepade gånger har visat sig, icke i en hast improviseras.¹⁷

Inom sulfit- och sulfatkokning var utbytet med tidens teknik runt 50 procent av den kokade veden. Utredningen diskuterade olika metoder för att öka utbytet. Cellulosaindustrin borde också kunna öka utvinningen av biprodukter, inte minst lignin:

Frågan rörande ligninets användning har studerats och diskuterats alltsedan sulfitmasseindustrin först framträdde. Av det otal förslag, som framlagts och utprovats i praktisk drift, har hittills inget vunnit allmän anslutning. Detta sulfitindustriens dominerande biproduktproblem måste sålunda alltjämt anses olöst.¹⁸

Utredningen konstaterade att de försök som hade gjorts att få till stånd ett ändamålsenligt tillvaratagande av ligninet ”hittills drivits helt empiriskt och utan nämnvärd planmässighet. Så länge insikten om ligninets verkliga natur är så bristfällig som ännu är fallet, är man allt fortfarande hänvisad till att leta sig fram i blindo.” Vad som krävdes var grundforskning om ”ligninets natur” och inte chansartade tekniska experiment.¹⁹ Ligninkemin var dock ett svårbemästrat område.

Det socker som fanns i sulfitluten förädlades till sprit. Utredningen väckte frågan om det inte skulle gå att vidareförädla även spriten till andra kemiska produkter som etrar, estrar, lösnings- och emulsionsmedel eller konsthartser. ”Härigenom skulle ... till cellulosaproduktionen kunna anknytas en mångsidig organisk-kemisk industri.”²⁰ Samma produkter framställdes emellertid med utgångspunkt från andra råvaror. För att kunna konkurrera måste cellulosaindustrin därför se till att hålla nere kostnaderna för sprittillverkningen, vilket bedömdes ligga klart inom det möjligas ram. Även sulfatmasseproduktionen gav biprodukter, främst terpentin och flytande harts, som skulle gå att förädla istället för att exportera dem som obearbetade halvfabrikat.

Den organiska substans som ingick i sulfit- och sulfatluten kunde användas som bränsle i fabrikena. Metoderna låg fortfarande till stor del på experimentstadiet, men utredningen konstaterade att den senaste tekniska utvecklingen höll på att ändra förutsättningarna:

¹⁷ Ibid., s. 292.

¹⁸ Ibid., s. 293.

¹⁹ Ibid., s. 294.

²⁰ Ibid., s. 295.

Sett på längre sikt borde det ... ligga inom de tekniska möjligheternas gräns att genom förbränning av sulfitluten [och sulfatluten] erhålla så stort värmestillskott, att sulfitfabrikens hela värmebehov täckes (även i de fall sulfitfabriken är förbunden med spritfabrik). Beräkningarna bygga då givetvis på den förutsättningen, att processen kan genomföras för en kostnad, som är lägre än kostnaden för den sparade kolkvantiteten, även vid förkrigspriser. Genom införande av moderna lutförbränningsmetoder vid såväl sulfat- som sulfitfabrikerna skulle man alltså kunna hoppas, att cellulosaindustrin – hittills en av våra mest bränslekrävande industrier – i en framtid blir helt oberoende av utifrån tillfört bränsle.²¹

FORSKNING

Behovet av forskning genomsyrade avfallsrapporten och Waldenströms sammanfattning av den avslutas med en genomgång av nödvändig forskning på tre områden som gränsade till avfalls- och biprodukthanteringen. Det första hade att göra med att cellulosa i allt större utsträckning hade kommit att användas som råvara vid framställning av ”*konstämmen* av olika slag såsom konstsilke, cellul, folier, filmer, lacker, plastiska massor osv”. Utredningen förutsåg en förskjutning inom cellulosaindustrin i riktning mot ”en allt mera högförädlad cellulosa för kemiska ändamål”.²² ”En fortsatt utveckling av metoderna för sulfit- och sulfatmassans rening och högförädling kan därför betecknas som en av de viktigaste uppgifterna för den grundläggande träforskningen i vårt land.”²³

Det andra forskningsområdet handlade om jäsningsprocesser för framställning av t.ex. citronsyra, glykonsyra, fumarsyra, ättiksyra, butanol och aceton ur det socker som gick att utvinna inom träindustrin:

Då de lutar, som erhållas vid sulfitkokning eller vid direkt träförsockring, innehålla ett jämförelsevis mycket billigt socker, uppställer sig frågan, om man icke med utgångspunkt från detta skulle kunna införa ifrågavarande biokemiska industrier även i vårt land. För att kunna överföra träsockret eller sulfitlutssockret i en för dessa ändamål lämplig form fordras emellertid klarläggandet av ett flertal komplicerade spörsmål rörande förekomsten och avlägsnandet av jäsningshämmande ämnen, tillförande av olika näringsfaktorer och överhuvud taget en sådan förbehandling av lutarna, att dessa i varje särskilt fall medgiva optimala jäsningsförhållanden.²⁴

²¹ Ibid., s. 297.

²² Ibid., s. 300.

²³ Ibid., s. 301.

²⁴ Ibid.

Slutligen påpekade utredningen vikten av att ha tillgång till högvärdig råvara, oberoende av vad den skulle användas till. Härför krävdes å ena sidan vetenskapligt baserad trädförädling, för att öka de kvantiteter som kunde avverkas, å andra sidan en förbättring av ”de viktigaste tekniska egenskaperna – hållfasthet, motstånd mot röta, kemisk sammansättning osv”.²⁵

Den kombination av solitt faktakunnande, vetenskaplighet, detaljriktighet, teknisk fantasi och framtidstro som karakteriserade den Waldenströmska utredningen gjorde den till en av Norrlandsutredningens tyngst vägande produkter. På punkt efter punkt visade Erland Waldenström och hans medarbetare hur mycket mer som kunde göras för att utvidga både råvarubasen och antalet användningsområden för skogens produkter. Även Norrlandsutredningens andra bok pekade framåt och uppåt för utredningen. Ytterligare en solid byggsten hade lagts på plats.

Erland Waldenström (foto: Wilma Björling).
Källa: IFNs bildarkiv.

Avfallsrapporten fick en lång recension av Hans Anstrin i *Industria*. Recensionen var i huvudsak refererande, men Anstrin tyckte att de frågor som boken tog upp ”höra utan tvivel till de aktuella vi f.n. ha att dryfta” och han rekommenderade boken, om än med vissa reservationer:

Ovan lämnade kommentar syftar till att i sin mån stimulera intresset för de för folkhushållet viktiga spörsmål boken behandlar. En viss belastning med kemiska formler och tung teknisk terminologi behöver icke avskräcka den intresserade från att ta del av senaste rön och erfarenheter på hithörande ämnesområde.²⁶

²⁵ Ibid., s. 303.

²⁶ Anstrin (1943b, s. 670).

PRAKTISKA RESULTAT

Anstrin var inte ensam om sin åsikt. Waldenströms utredningsinsatser ledde till konkreta resultat. På Norrlandsutredningens allmänna sammanträde i maj 1941 hade träförädlingsforskningen utgjort ”det viktigaste överläggningsämnet”.²⁷ Waldenström presenterade där ett förslag till samfinansiering mellan staten och träförädlingsindustrins olika branscher av grundläggande skogsproduktforskning.²⁸ Två statliga kommittéer arbetade vid denna tid, en med omorganisation av den högre tekniska undervisningen och en annan med statens medverkan i den tekniska forskningens organisation. Waldenström såg det som lämpligt att anknyta träindustrins forskningsansträngningar till detta kommittéarbete. Förslaget vann starkt stöd inom skogsindustrin. Forskning var något som gynnade branschen som helhet och det var lätt att få total och omedelbar uppslutning runt det.²⁹

Waldenström hade i maj 1941 kallats till sekreterare i den statliga kommitté som behandlade de tekniska forskningsfrågorna och som i mars 1942 lade fram ett förslag till ett centralt institut för skogsproduktforskning som skulle drivas i samarbete mellan staten och skogsförädlingsindustrin.³⁰ Riksdagen godkände förslaget, och det nya Svenska Träforskningsinstitutet kunde börja sin verksamhet under 1944, samfinansierat av staten och skogsindustrin.³¹ Skogsforskningsfrågorna försvann därmed som specifik utredningspunkt inom Norrlandsutredningen. ”I och med att [den statliga] utredningen den 9 mars [1942] avlämnat betänkande med förslag till åtgärder på detta område har civilingenjör Waldenström slutfört detta uppdrag”, konstaterade IUIs rapport för första kvartalet 1942.³²

Erland Waldenström återkom till förändringstendenserna inom skogsindustrin fyra år senare, 1946, när han i en IUI-skriftserie som behandlade aktuella näringspolitiska problem publicerade *Utvecklingslinjer inom svensk skogsindustri*.³³ Den var riktad till en vidare allmänhet och var bredare och mindre tekniskt uppbyggd än avfallrapporten. I den sammanfattade Waldenström sina synpunkter på i vilken riktning skogsindustrin borde gå i framtiden och på forskningens roll i förändringsprocessen.

Skriften börjar med en tillbakablick på den svenska skogsindustrins historia

27 Högbom (1943). Mötesprotokollet finns i Industriens Norrlandsutredning (1941b).

28 Waldenström (1941a).

29 Industriens Norrlandsutredning (1941b, s. 45–51).

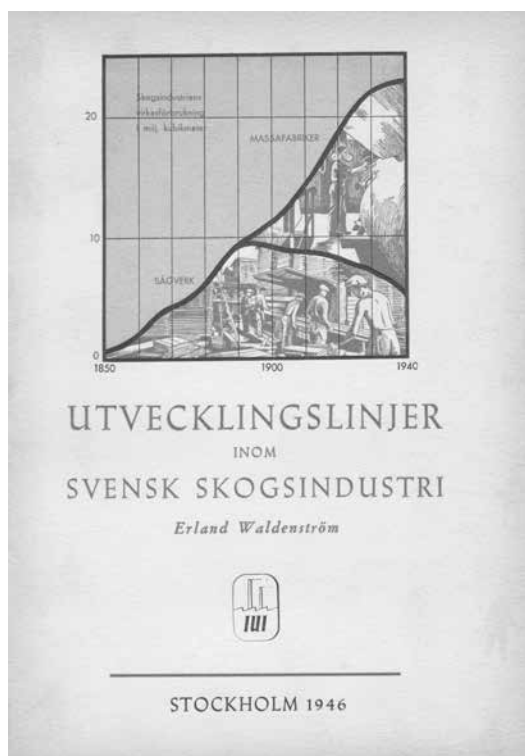
30 SOU 1942:12

31 Henriksson (1990b, s. 60).

32 IUI (1942a).

33 Waldenström (1946).

från senare halvan av 1700-talet till mitten av 1940-talet, de tekniska framstegen inom sågverksnäringen i början av perioden, upphävandet av gamla, näringshämmande regleringar under 1800-talet, den ökade efterfrågan till följd av den europeiska industrialiseringen, alla faktorer som bidrog till ”den väldiga våg av företagsamhet, som kring 1800-talets mitt svepte fram över vårt lands vida skogsbygder” och som resulterade i en tiodubbling av den svenska trävaruexporten under fyra decennier efter 1850.³⁴ Waldenström fortsätter med att beskriva den följande tillbakagången och uppkomsten av en ersättningsindustri: pappersmassa, med en ännu snabbare uppgång än sågverken. Han kopplar de två expansionsvågorna inom skogsindustrin till den utomordentligt kraftiga ökning som virkesuttaget i de svenska skogarna undergick från 1850 (1 miljon kubikmeter) till slutet av 1930-talet (23 miljoner kubikmeter)³⁵ och fastslår att samma gynnsamma förutsättningar inte längre förelåg. De befintliga skogsreserverna var i stort sett utnyttjade och för Norrlands del var det sannolikt att skogsindustrin under flera årtionden framöver skulle bli tvungen att minska uttaget.

Utvecklingslinjer inom svensk skogsindustri.

³⁴ Ibid., s. 8–9, citatet från s. 8.

³⁵ Ibid., s. 11.

Waldenström fastslog att skogsindustrin genom den knappa virkestillgången stod inför ett överkapacitetsproblem som påkallade rationaliserings- och forskningsinsatser, både för att bättre ta hand om virke och avfall och för att öka återväxten och avkastningen i skogen. Det handlade om att skapa ett uthålligt skogsbruk i stället för ett enbart exploaterande. Till kravet på rationalisering bidrog också erfarenheterna från krigsåren. Avspärning i olika länder hade drivit fram inhemsk skogsproduktion, och det gällde för Sverige att anpassa sig till den förväntade ökade konkurrensen efter krigsslutet.

Ökad effektivisering inom skogsindustrin gick tyvärr ut över antalet arbetstillfällen och skapade sociala problem. I och för sig expanderade den svenska industrin, och i Norrland hade näringslivet blivit mer diversifierat än tidigare, men inte tillräckligt diversifierat:

Det har där varit svårare än annorstädes att finna sysselsättning för den friställda arbetskraften. Norrlands näringsliv är i jämförelse med det övriga landets mindre mångsidigt utvecklat. Massafabriker och sågverk ligga ofta isolerade med långa avstånd från varandra och från annan bebyggelse. Kring dem ha samhällen vuxit upp med fabriken som kanske enda försörjningskälla. Det är givet att under dylika omständigheter det sociala livets anpassning till industriens ständiga utveckling har inneburit speciella svårigheter.³⁶

Den förväntade arbetskraftsbristen inom den svenska industrin efter kriget borde i och för sig lösa problemet. Den förväntade tillväxten av arbetskraften under 1940-talet beräknades inte komma att ligga på mer än en åttondel av motsvarande siffra för 1930-talet. ”Det torde därför inte vara för optimistiskt att antaga, att den arbetskraft, som genom rationalisering friställes inom vissa områden av industrien, relativt lätt skall kunna absorberas på andra håll”, konstaterade Waldenström.³⁷ Problemet låg snarare i regleringarna på arbetsmarknaden:

Å andra sidan uppställer man emellertid numer helt andra krav än förr, när det gäller att skydda arbetare och anställda från permitteringar, omflyttningar eller andra omkastningar i anställningsförhållandena. Våra skogsindustrier äro idag ställda inför problemet att mer än någonsin söka tillgodose arbetarens och samhällets krav på ständig nydaning, ständig förändring. Dessa bågge krav äro icke lätta att förena.³⁸

³⁶ Ibid., s. 23.

³⁷ Ibid., s. 24.

³⁸ Ibid.

Andra halvan av Waldenströms skrift från 1946 består i en populär sammanfattning av analysen i avfallsutredningen, där han betonar vikten av att öka framställningen av produkter med högt förädlingsvärde och av att skapa nya, på avancerad forskning baserade, sådana produkter. Waldenström såg inte forskningen som något stort problem. Han konstaterade att skogsindustrin hade lätt att samarbeta i forskningsfrågor, såväl inom branschen som med staten, vilket manifesterats inte minst genom bildandet av Svenska Träforskningsinstitutet.

Enbart forskning skulle emellertid inte lösa skogsindustrins problem. Råvaran förblev knapp och det gällde att ”på ett rationellt sätt och med hela industriens och samhällets bästa för ögonen åstadkomma en fördelning av den i förhållande till kapaciteten och avsättningsmöjligheterna knappa råvarutillgången”,³⁹ och detta var oändligt mycket svårare. Waldenström konstaterar att problemen var

... utomordentligt omfattande ... och utomordentligt invecklade på grund av de många intressegrupper som äro berörda, de enskilda företagen, skogsägarna, kommun- och länsintressen m.fl. Hela den nordsvenska skogsindustriens framtida utveckling blir beroende av huru dessa samarbets- och planeringsproblem nu lösas.⁴⁰

Waldenström ställde de av den tilltagande konkurrensen uppdrivna effektivitets- och rationaliseringskraven mot de socialpolitiska trygghetskraven. Balansgången mellan dess två aspekter var

... ett av de svåraste av alla de problem som skogsindustrien i dagens läge är ställd inför. För all industri gäller ju, att ingen utveckling kan ske utan förändringar med allt vad dessa innebära av mödosam anpassning till nya lägen. Man har ofta att välja mellan stabilitet eller framåtskridande.⁴¹

Waldenström insåg att slutresultatet måste bli en kompromiss. Vad skogsföretagen kunde göra på egen hand var att engagera sig i ”ett fortsatt, oförtröttat utvecklingsarbete på väg mot lägre kostnader, bättre produkter, nya metoder, nya tillverkningar och nya marknader”.⁴² Det centrala elementet i detta sökande var Waldenströms skötebarn: forskningsarbetet.

Erlend Waldenströms lilla skrift var det närmaste Norrlandsutredningen kom en slutrapport, men enbart för den skogliga delen. *Utvecklingslinjer inom svensk skogsindustri* var den logiska slutpunkten på det utredningsarbete som han och hans medarbetare systematiskt hade bedrivit sedan 1940. Den är både läsbar och

39 Ibid., s. 45.

40 Ibid., s. 46.

41 Ibid.

42 Ibid., s. 47.

läsvärd nästan sjuttio år senare. Waldenström hade skilt sig från sitt utredningssuppdrag med heder. Som vi ska få anledning att återkomma till gjordes aldrig någon motsvarande uppsummering av Norrlandsutredningens icke skogliga delar.

RATIONALISERINGSUTREDNINGEN

Vid Norrlandsutredningens första arbetsmöte i slutet av april 1940 betonades vikten av att få fram en rapport om skogsbrukets rationalisering före den 1 oktober samma år och Ludvig Mattson-Mårn fick huvudansvaret för dessa frågor. Vinterns avverkningar stod för dörren och skogsindustrin behövde ett underlag inför dem.⁴³ Arbetet gick emellertid trögt. Erik Lindeberg hade rest till Norrland efter midsommar och då träffat Mattson-Mårn. Arbetet med den senares promemoria behövde påskyndas, kunde han rapportera.⁴⁴ När Norrlandsutredningen sammanträdde i november 1940 förelåg emellertid fortfarande ingen rapport. Det var uppenbart att man hade underskattat den tid som behövdes för att få grepp om en förhållandevis krånglig uppgift.

Det skulle dröja till mötet i början av maj 1941 förrän Mattson-Mårn hade något konkret att komma med. Han höll då ett föredrag som begränsades till ”den tekniska rationaliseringen inom den rena avverkningsverksamhetens område”,⁴⁵ medan rationaliseringsfrågor som berörde skogens växt, virkestransport, förädling, tillvaratagande av avfallsprodukter, kolning etc. lämnades därhän.

Mattson-Mårn konstaterade att förutsättningarna för effektivare huggning hade förbättrats genom att kojorna hade förbättrats och kvinnliga kockor som ansvarade för matlagningen ute i skogen hade anställts. Visserligen hade kostnaden för kojorna härigenom ökat, men de positiva effekterna övervägde:

Förvaltningspersonalen inom skogsbruket torde ... tämligen allmänt ha accepterat detta fördyrade läge enbart inför den erfarenheten och förvissningen, att dels arbetstiden blir effektivare utnyttjad, i den mån den enskilde frikopplas från arbetet med sin matlagning. Samtidigt insåg man nog ganska snart, att ett effektivare arbete borde bli följderna av den bättre vigör, som ovillkorligen måste följa den förbättrade mathållningen. Att detta måste bli fallet, förstår man rätt snart, om man observerar den belåtenhet, mången skogsarbetare uttrycker över, att han ej längre behöver slita med den ”sure magen” så som förr.⁴⁶

⁴³ Henriksson (1990b, s. 30).

⁴⁴ Ibid., s. 36.

⁴⁵ Mattson-Mårn (1941, s. 5).

⁴⁶ Ibid., s. 23.

Även olycksfallsfrekvensen hade härigenom sjunkit.

Mattson-Mårn redogjorde också för den förbättrade verktygsvård som hade kommit till stånd genom utarbetande av en huggarhandbok och anställning av särskilt utbildade instruktörer. Målet var att få till stånd särskilda verktygsvårdare som var gemensamma för ett antal kojlag. De preliminära undersökningar som hade utförts av Föreningen Skogsarbetens arbetsstudiekommitté pekade på att förbättrad verktygsvård kunde öka huggningen med så mycket som 20 procent.

Ludvig Mattson-Mårn.

Källa: Svenskt bibliografiskt lexikon.

Mattson-Mårn menade att förbättrad huggningsteknik skulle kunna bidra åtminstone lika mycket till arbetets effektivisering. Det räckte inte med den träning som huggarna fick genom det direkta arbetet i skogen. I sämsta fall lärde de sig fel teknik och han ville därför införa systematisk utbildning i huggteknik. "... inom idrotten är detta så klart och givet", skrev han, "att ingen ens reflekterar på, om det skall vara berättigat med särskilda tränare, särskilda träningsläger osv. ... men ... inom vår skogliga produktiva verksamhet, är utbildning i arbetets teknik ännu en helt okänd verksamhet".⁴⁷ Tids- och arbetsstudier såväl som ergonomi hade här sin givna plats. "Det ligger ... nära att i detta arbete inkoppla ej blott skogs-karlen utan även den erfarna idrottstränaren."⁴⁸ Slutligen behandlade Mattson-Mårn de speciella problem som uppkom genom att de fällda trädens kvistighet varierade.

⁴⁷ Ibid., s. 30.

⁴⁸ Ibid., s. 31.

Användning av tidsstudier var ofrånkomlig:

Först när man vet, hur stor del av totaltiden, de olika detaljoperationerna draga, kan man till en början välja det arbetsfält, som lovar mest för rationaliseringsarbetet. Först sedan sådana siffror föreligga, kan man klargöra, vad en förbättrad metod i detalj betyder. Först sedan kan man exakt mäta prestationen, kan man iakttaga de förändringar i denna prestation, som en eller annan åtgärd medför. Tidsstudier, i genomarbetad och rationaliserad form, är med andra ord förutsättning för, att ett rationaliseringsarbete på huggningsarbetets område skall kunna drivas.⁴⁹

Så långt begränsade sig Mattson-Mårns framställning till hur den enskilde arbetaren skulle kunna bli mer effektiv. Avslutningsvis berörde han emellertid också frågan om hur huggningsarbetet borde organiseras. ”Denna fråga har två sidor. Den första rör den rätta kombinationen av verktyg, den andra rör formen för arbetsutförandet, under befäl, eller fritt osv. Inom detta fält bör även frågan om arbetstiden inom skogsbruket diskuteras.”⁵⁰ Några systematiska slutsatser kunde han emellertid inte redovisa utan hans betraktelse inskränktes till några principiella påpekanden.

Ludvig Mattson-Mårns situation var inte enkel:

Hans uppdragsgivare tycks ... inte ha varit särskilt toleranta med förseningen av hans rapporter. Man lade en viss press på honom att framhålla de resultat som hade uppnåtts i vissa skogskretsar i Värmland. Det visade sig dock att man där nådde fram till bättre resultat i sina provundersökningar och experiment genom att man i högre grad koncentrerade sig på skogsarbetets mera mekaniska och fysiologiska moment i Tayloristisk tidsarbetsstudieanda. Norrlandsutredningens studie av skogsarbetets rationalisering kom att ligga på ett mera ”makroorienterat” plan. Man definierade skogsarbetet betydligt vidare så att det inte bara innefattade huggning och sågning i skogen utan även allt transportarbete som var nödvändigt för att föra timret till väg eller flottled.⁵¹

Vid Norrlandsutredningens novembermöte 1941 återkom Mattson-Mårn följaktligen med en delrapport om användning av lastbilar för skogstransporter, och jägmästaren Bo Flodman presenterade ytterligare en delbetraktelse, över rationalisering av hästtransport av virke.⁵² Lastbilstransporter var en förhållandevis ny

⁴⁹ Ibid., s. 40.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Henriksson (1990b, s. 44–45).

⁵² Flodman (1941), Mattson-Mårn (1941b).

företeelse inom skogsnäringen. Det var inte förrän runt 1930, när man började använda tyngre lastbilar och fick bättre vägar genom beredskapsarbeten som lastbilen började konkurrera på allvar med hästen även på korta sträckor. 1936 uppdrog Kungl. Maj:t åt Ingenjörsvetenskapsakademien att utreda vilka olika lastbilstyper och redskap som användes vid lastning och körning och vilken inverkan vägarnas beskaffenhet hade på lastbilstransporterna. Mattson-Mårn redovisade undersökningen på novembermötet 1941. Han presenterade också resultaten av en jämförelse mellan bensindrift och kolgas- och vedgasdrift som gjorts vid Bergvik & Ala (som visade att bensindrift i alla avseenden var att föredra), tidsstudier och kostnadsberäkningar för olika körsätt och vägtyper. Avslutningsvis gjorde han med hjälp av ett konkret exempel en jämförelse mellan häst- och traktorkörning⁵³ och efterlyste en mera omfattande jämförelse mellan olika transportmedel: ”Ett studium av våra transportproblem efter dessa linjer kan säkerligen ge oerhört mycket av värde. Det är stora problem det gäller. Ett allvarligt och effektivt kalkylerande måste här genomföras. Krafter för arbetets kontinuerliga bedrivande måste anskaffas.”⁵⁴ Det var uppenbart att utredningen av rationaliseringen av skogstransporterna bara befann sig i inledningsskedet.

Detta intryck förstärks av Flodmans promemoria. Den lämnade inga lösningar utan inskränktes till en inventering av de viktigaste frågeställningarna. Flodman syftade till att ”ge en överblick över virkestransporten från stubben till avläggsplatsen vid flottled eller bilväg. Närmast avses därmed att belysa de arbetsmetoder, redskap eller anordningar, beträffade vilka förbättringar måste genomföras, kunskap ökas och forskning bedrivs.”⁵⁵ I hans rapport kan den intresserade lära sig om brosslingens, lunningens, släpkörningens, skotkörningens och körningens för- och nackdelar, hur de olika transportsätten kunde kombineras och vilka olika redskap de använde. Rapporten gick också igenom de olika existerande vägtypernas egenskaper och kostnader och olika hästrasers egenskaper. Den utmynnade i en identifiering av tre olika problemkomplex för vidare studier: tekniska frågor (t.ex. redskap), organisatoriska frågor (t.ex. avverkningen) och arbetsledningsfrågor (utbildning av arbetsledare).

Mattson-Mårns och Flodmans exposéer mottogs välvilligt. De stencilerades i 300 exemplar och bands ”med tryckta omslag för att av Föreningen Skogsarbeten utdelas till intresserade skogsmän”.⁵⁶

När rationaliseringsfrågorna blev aktuella försökte Norrlandsutredningen få till stånd samarbete med de värmländska utredarna, Föreningen Skogsarbeten

53 Avsikten var att traktorkörning senare skulle utredas på samma sätt som lastbilkörning.

54 Mattson-Mårn (1941b, s. 57).

55 Flodman (1941, s. 2).

56 *Protokoll* (1942b, s. 3).

och Värmlands Skogsarbetsstudier. Bakom dessa studier stod främst Uddeholmsbolaget och dessutom Billerud och Hellefors. Värmlänningarna var emellertid svårflirtade. Det hjälpte inte att Norrlandsutredningen erbjöd sig att bekosta tryckningen av deras forskningsresultat. Det var inte förrän 1942 som de gick med på att medverka på Norrlandsutredningens junisammanträde. De värmländska forskningsresultaten publicerades slutligen av IUI 1943, i skriften *Studier i skogsbrukets arbetslära*,⁵⁷ en rent teknisk redogörelse för ”problem och metoder vid arbetsstudiers upptagande och genomförande i skogen, handredskapens rationella utformning samt näringsfysiologiska spörsmål”.⁵⁸

I och med detta avsomnade Norrlandsutredningens intresse för rationaliseringsfrågor. Det fortsatta arbetet med dem överläts till de båda värmländska institutionerna och till skogsbranschens egna tekniska expertis. ”I en skrivelse till Skogsindustriernas Samarbetsutskott, som inrättats tidigt under 1943 inför de fredsförberedelser som stundade, föreslog Norrlandsutredningen att detta utskott skulle tillsätta en särskild kommitté för de skogliga rationaliseringsfrågornas fortsatta behandling.”⁵⁹

När Ivar Högbom i ett föredrag inför Härnömässan i juni 1943 redogjorde för läget inom Norrlandsutredningen försökte han förklara varför, utan att riktigt lyckas:

Industriens Norrlandsutredning har ansett det angeläget, att de påbörjade strävandena att åstadkomma en mera enhetlig organisation av forskningsarbetet rörande skogsarbetets teknik snarast fullföljes. Utredningen har också ansett, att denna fråga bör göras till föremål för närmare utredning men har kommit till uppfattningen, att en sådan utredning måste anses falla utanför ramen för Norrlandsutredningens arbete. På samma sätt som utredningen icke sysselsatt sig med den rent organisatoriska utformningen av skogsproduktforskningen, är det organisatoriska problem, som även i detta fall uppställer sig, en fråga, som bör hänskjutas för prövning till de direkt ansvariga parterna, i detta fall industriens branschorganisationer. Sedan dessa branschorganisationer bildat ett särskilt samarbetsutskott, har Norrlandsutredningen därför överlämnat den fortsatta behandlingen av denna fråga till nämnda utskott och därvid sammanfattat de synpunkter på frågans läge och vidare behandling, som Norrlandsutredningens behandling av densamma föranlett. Frågan kommer nu att föras vidare av nämnda utskott.⁶⁰

57 IUI (1943a).

58 Svenilsson (1943f, s. 4).

59 Henriksson (1990b, s. 60–61).

60 Högbom (1943, s. 253–254).

Av Norrlandsutredningens egna, i samverkan med Föreningen Skogsarbeten utförda, utredningar blev inte så mycket.

Det studium av rationaliseringen av avverkningsmetoderna som leddes av skogschefen L. Mattson-Mårn ledde visserligen till ett antal stencilerade rapporter och resultaten framlades även i föredragsform vid flera av Norrlandsutredningens allmänna sammanträden. Dessa resultat ansågs uppenbarligen inte vara så goda att de förtjänade en större, mera påkostad tryckt redovisning.⁶¹

Trots detta fortsatte Mattson-Mårns anknytning till Norrlandsutredningen. Han fick i uppdrag att utreda skogsarbetets säsongkaraktär, men inte heller denna gång kom det någon slutrapport.⁶² I den sammanställning av Norrlandsutredningens arbetsuppgifter som gjordes i maj 1944 hette det: ”Arbetet torde få läggas upp på litet längre sikt. Möjligen behöver frågan diskuteras med en grupp sakkunnigt skogsfolk.”⁶³ Säsongstudien fanns kvar som pågående också i arbetsutskottets sista protokoll, från oktober 1946,⁶⁴ men någon rapport sågs aldrig till.

FLOTTNINGSKOSTNADERNA

Utredningen om flottningskostnadernas fördelning hade på hösten 1941 ännu inte kommit igång trots att dess bemanning var klar.⁶⁵ Trots detta påstod IUIs årsredogörelse för verksamheten 1941 att den beräknades kunna avslutas under 1942.⁶⁶ Ett utskott för flottningsfrågor hade tillsatts i början av 1942 och ett sammanträde var föreslaget i samband med flottningsstämman i Luleå i mitten av april samma år.⁶⁷ Uppenbarligen kom det aldrig till stånd, för när Norrlandsutredningens arbetsutskott sammanträdde i början av januari 1943 kom samma ärende upp igen:

Sekreterare Iveroth redogjorde för sina samtal med direktör Holmbäck angående anordnande av ett sammanträde med flottningsintresserade industrirepresentanter, vid vilket Holmbäck skulle i egenskap av Norrlandsutredningens kommitterade i flottningsfrågan framlägga sina synpunkter på denna fråga, närmast i syfte att förbereda ett planerat föredrag vid Svenska Flottledsförbundets sammanträde i mars.

⁶¹ Henriksson (1990b, s. 60).

⁶² Ibid., s. 61.

⁶³ *Norrlandsutredningens arbetsuppgifter* (1944, s. 2).

⁶⁴ *Protokoll* (1946a).

⁶⁵ Henriksson (1990b, s. 46).

⁶⁶ IUI (1941, s. 3).

⁶⁷ *Sammanträde* (1942d).

Det *beslöts*, att arbetsutskottet skulle kalla till ett sådant sammanträde vid lämplig tidpunkt, sedan direktör Holmbäck insänt förslag på personer, som borde kallas till sammanträdet.⁶⁸

Därmed försvann tydligen flottningsfrågan från Norrlandsutredningens agenda.

SKOGSVÅRDEN

Skogsvårdsfrågorna avfördes nästan redan i marsprogrammet 1940: ”Redan från statens sida beaktat genom den norrländska produktionsutredningens vittgående förslag. – Hit hör ock frågan om större krav på den enskildes skogsvård i syfte bl.a. att öka virkeskapitalet och att trygga detsamma.”⁶⁹

Vid Norrlandsutredningens första arbetsmöte den 26 april 1940 lämnade Wilhelm Ekman en redogörelse för de problem som var förknippade med skogsvårdens intensifiering. Hans föredrag var hållet i allmänna termer och handlade mindre om egentlig skogsvård än om skogsbestånd och -tillväxt.

[Ekman] betonade att om normer för hur virkesuttaget borde ske inte självantogs fram av skogsindustrin skulle det allmänna komma att göra det. Ekman hoppades här på att det skoglige samvetet och ansvarskänslan inom näringen skulle vara tillräckliga för att frammana en frivillig begränsning av råvarutillgångarna. Han ställde frågan om man inte kunde tänka sig att tidvis återkommande inventeringar av skogsbeståndet skulle kunna läggas fram inför ett visst forum som skulle göra uttalanden om hur hårt skogarna finge avverkas.⁷⁰

Föredraget ledde till debatt om problemet med att bedöma det teoretiskt riktiga virkesuttaget ur ett givet skogsbestånd när detta redan hade varit föremål för ojämna uthuggningar som hade skapat sneda åldersfördelningar i beståndet. Det stod klart att i sådana fall krävdes andra metoder än när det handlade om ren urskog.⁷¹

Det var, som Rolf Henriksson framhåller, ”anmärkningsvärt” att så lite avseende fästes vid skogsvårdsfrågorna i en situation där det rådde akut virkesbrist.⁷² Frågan fick aldrig någon bemanning, och inget skrevs. Waldenströms utredning berörde visserligen skogsvård, men inte som en av huvudpunkterna.

I det utkast till principbetänkande som diskuterades på arbetsutskottsmötet i

68 *Protokoll* (1943a, s. 1–2).

69 IUI (1940a, s. 3).

70 Henriksson (1990b, s. 31). Protokollet från mötet har inte gått att finna.

71 *Ibid.*

72 *Ibid.*, s. 46.

februari 1943, togs skogsvård upp som en ”stödande” åtgärd och frågan ställdes om det förelåg något behov av särskilda anslag till Norrland för skogsvård och grundförbättring, samtidigt som det konstaterades att sådana anslag i princip redan var beviljade på förslag av den statliga Norrlandsproduktionsutredningen.⁷³ Under själva mötesdiskussionen lade Streyffert fram ”ett förslag till intensifiering av skogsvården på industriens skogar genom ett utbyggande av den vid statens skogsförsöksanstalt bedrivna i huvudsak grundläggande forskningen med tillämpande *forskning* behandlande för industriens skogsbruk aktuella problem”.⁷⁴

Han fick arbetsgruppen med sig:

Efter diskussion uttalade sig de närvarande för att det avsedda ändamålet bäst torde kunna tillgodoses genom upprättande av en kontaktorganisation mellan industrien och statens skogsförsöksanstalt, vilket organ lämpligen borde ha till uppgift att upptaga och kritiskt sovra initiativ från industriens skogsbruk med hänsyn till aktuella forskningsuppgifter samt verka för dessas genomförande väsentligen genom statens skogsförsöksanstalts försorg genom uppläggande av försök på industriens skogar samt slutligen att på lämpliga vägar lösa härmed förenade finansieringsproblem.⁷⁵

Skogsvårdsfrågorna fick inte särskilt mycket uppmärksamhet inom Norrlandsutredningen. ”Att sysselsätta den arbetskraft som friställdes när sågning och huggning rationaliserades, bl.a. genom att sätta den att plantera skog och i andra avseenden vårda skogen, var en ’bakåtlänkning’ av sysselsättningen som först sent kom att bli en viktig punkt på Norrlandsutredningens agenda”, skriver Rolf Henriksson.⁷⁶ Det är dock svårt att se att så blev fallet. När arbetsutskottet sammanträdde i april 1943 uppdrog det åt Industriförbundets skatteexpert ”att utreda förutsättningarna för fondbildning inom skogsbruket för underlättande av skogsvårdsarbeten speciellt under lågkonjunkturerna, varigenom även en viss utjämning av skogsbrukets arbetstillfällen skulle ernås”.⁷⁷ Därefter verkar emellertid inget mer ha gjorts. Varken de följande protokollen från de allmänna sammanträdena eller de från arbetsutskottet tar upp frågan och Ingvar Svennilson diskuterar den inte i sin arbetskraftsutredning från 1946.⁷⁸

⁷³ Streyffert (1943b, s. 4).

⁷⁴ *Protokoll* (1943b, s. 2).

⁷⁵ *Ibid.*, s. 2–3.

⁷⁶ Henriksson (1990b, s. 46).

⁷⁷ *Protokoll* (1943d, s. 1).

⁷⁸ Svennilson (1946f).

ARRONDERING OCH ÄGOBYTE

Rationaliseringsstudien kom att utvidgas på ett betydelsefullt område: ägandeförhållandena. De senare var komplicerade inom skogssektorn. När Norrlandsutredningen påbörjades hade de setts som ett problem mest för Mellan- och Sydsverige, men under diskussionen efter Ludvig Mattson-Mårns föredrag vid majmötet 1941 tog SCAs skogsakkunnige Eric Ronge upp frågan om inte det vore lämpligt att belysa problemet även inom ramen för Norrlandsutredningen. Det uppdrogs åt Thorsten Streyffert att utreda det, och i november samma år presenterade han en första rapport om fastighetsbildning på utredningens fjärde allmänna sammanträde.⁷⁹

Streyfferts promemoria koncentrerades på ägosplittringen. Skogsinnehaven var i Norrland inte konsoliderade i sammanhängande arealer och oftast var skiftena mycket smala och långa, kanske ”några tiotal meter i bredd, medan deras längd uppgår till flera kilometer”,⁸⁰ eftersom de följde älvdalarnas sträckning. Detta medförde tidspillan och fördyringar för skogsbolagen framför allt vad gällde ledning och tillsyn av såväl avverkningsarbetet som skogsvården och eftersom arbetslönerna tenderade att stiga över tiden ökade också extrakostnaderna. Lagstiftningen lade hinder i vägen för en effektiv arrondering av marken. Bolagen kunde inte fritt förvärva jord eftersom lagstiftningen skyddade bönderna och jorddelningsslagen hade inte lyckats bidra till en omskiftning av jorden i syfte att åstadkomma en effektivare arrondering.

Streyffert ställde frågan om vad som kunde göras för att få fram en mer rationell fastighetsbildning genom omskiftning. Procedurerna måste förenklas och kostnaderna för ombildning minskas. Det gällde också att genom en lämplig arrondering förbereda för ökad mekanisering av jord- och skogsbruket i framtiden, när landsbygdsbefolkningen hade minskat. Vad som i slutändan borde styra arronderingen var kostnadsaspekten:

Det torde ... böra anmärkas, att en lämplig arrondering av skogsmarken från industriens sida ej förutsätter bildandet av några verkligt stora skogskomplex utan endast enheter av den storleken, att de möjliggöra ett nedbringande av skogsbrukets kostnader till skälig nivå samt eliminerandet av de olägenheter ur skogsvårdsynpunkt, som äro förenade med skogsmarkens uppdelning på nuvarande långsmala skiften.⁸¹

⁷⁹ Ibid., s. 45. Rapporten finns i Streyffert (1941b).

⁸⁰ Streyffert (1941b, s. 5).

⁸¹ Ibid., s. 21.

Streyfferts promemoria kompletterades av ytterligare en promemoria om fastighetsbildning, av professorn i skifteslära vid Tekniska Högskolan, Karl David Myrbeck.⁸² Hans utgångspunkt var densamma som Streyfferts:

Skall ... en fastighet fylla de krav, som man måste ställa på den för att vederbörligt företags driftsförhållanden ska bli tillfredsställande, är det oundgängligt, att produktionsområdena i olika ägoslag och de för deras utnyttjande erforderliga tekniska anläggningarna äro så utformade och utförda, att produktionen befordras i möjligaste mån samtidigt som driftskostnaderna i motsvarande grad nedbringas.⁸³

De tekniska anläggningarna (huvudsakligen väg- och vattenregleringssystemen) måste tas med i bilden för att en rationell fastighetsbildning skulle kunna komma till stånd. Så var enligt Myrbeck inte fallet i praktiken. Det var i stället det juridiska fastighetsbegreppet som präglade lagstiftningen, i huvudsak en ren avgränsning av arealer, medan de tekniska anläggningarna försumrades eller behandlades fristående. Ingenstans var dessa olägenheter så påtagliga som i Norrland, med dess långsmala, ”rättvisa” ägoskiften, ”ett utslag av rent sedvanetänkande”.⁸⁴ Fastigheterna var dessutom för små. Nästan 94 procent var mindre än 10 hektar och 72 procent mindre än 5, att jämföras med de 15 hektar åkerjord och 50–75 hektar skogsmark som behövdes för att ge en normalstor familj en tillfredsställande bärgning,⁸⁵ och ännu värre: de alltför små brukningsdelarnas antal höll på att öka. Räntabiliteten hos det norrländska jordbruket var dålig, särskilt småbrukens. Kontantinkomsterna kom främst från skogsbruket. Härigenom doldes en nationalekonomisk förlust:

Det är ... efter vad det vill synas ett beklagligt missbruk av landets jordbruksjord att som fallet är i Norrland låta den uppdelas på huvudsakligen sådana brukare, som till större delen sakna utbildning för yrket och som dessutom ha sitt huvudintresse på annat håll. Resultatet borde ju närmast bli katastrofalt. Och om så nu i alla fall inte direkt synes ha blivit fallet, så är det tack vare inkomsterna från skogsarbetet. Det är dessa inkomster som dölja det verkliga läget. Ett obestridligt faktum är allt fall, att det innebär en nationalekonomisk förlust av stora mått att på detta sätt huvuddelen av Norrlands jord blir dåligt skött.⁸⁶

82 Myrbeck (1941).

83 Ibid., s. 2.

84 Ibid., s. 4.

85 Ibid., s. 6.

86 Ibid., s. 8–9.

För mycket arbetskraft allokerades till en given areal och följderna blev att jorden underproducerade. Myrbeck pläderade för färre, avsevärt större, mer kapitalintensiva brukningsenheter. ”Detta skulle i sin tur leda till en säkerligen välbehövlig sovring i avseende å självständiga företagare på området.”⁸⁷ Möjligen kunde en del av dessa jordbruk behöva kompletteras med skog för att ge sina innehavare full sysselsättning.

Myrbeck gick till frontalangrepp på fastighetsbildningen inom jordbruket:

Som det nu är, har det blivit något mycket speciellt och ekonomiskt verklighetsfrämmande över hela landsbygdens fastighetsbildningsväsende. Ifrågakommande företags fasta kapital ha kommit att behandlas som något slags ålderdomliga juridiska individer med allt vad därmed måste sammanhänga av ålderskrämpor och det har blivit lantmätarnas föga avundsvärda lott att till stor del plåstra med dessa krämpor i stället för att verkligen få tillfälle att hjälpa jordägarna med att få till stånd brukningstekniskt ändamålsenliga fastigheter.⁸⁸

Myrbeck ville grunda fastighetsbildningen på ekonomiska överväganden. Det var enligt hans mening ingen mening att lagstifta innan de grundläggande tekniska och ekonomiska problemen hade penetrerats. Det var nödvändigt att ta ett helhetsgrepp på fastighetsbildningen där jordarnas produktivitet fick spela huvudrollen om man skulle kunna komma fram till ”en i teknisk-ekonomisk anda reviderad fastighetslagstiftning”.⁸⁹

Diskussionen av Streyfferts och Myrbecks promemorior blev utförlig. Överlantmätaren Erik Jung från Härnösand gjorde ett långt inlägg där han prisade Myrbecks insatser för att driva frågan om omskifte och omregleringar men samtidigt framhöll att innan ”man får ett *konkret* förslag från professor Myrbeck, där han åtminstone i stora drag visar, huru och på vad sätt dessa omskiften skola och kunna utföras, är det icke möjligt att bedöma, om och i vilken utsträckning de av Myrbeck framlagda teorierna för omskifte verkligen kunna i praktiken omsättas”.⁹⁰ Alla deltagarna i debatten, även Jung, var dock överens om att ägosituationen var otillfredsställande, liksom lagstiftningen, och att något måste göras. Här fanns en väsentlig utredningsuppgift.

⁸⁷ Ibid., s. 12.

⁸⁸ Ibid., s. 19.

⁸⁹ Ibid., s. 26.

⁹⁰ Industriens Norrlandsutredning (1941c, s. 27–28).

EGNA ÅTGÄRDER

I de ursprungliga direktiven för Norrlandsutredningen hade Thorsten Streyffert, som en del av de grundläggande utredningsuppgifterna, fått i uppdrag att ta fram statistik angående markägandet, och inom åtgärdsblocket hade utredningar om parcellering och ägobyte förutskickats, dock utan att någon bemanning hade ägt rum. Utredningen hade hamnat snett redan från början. "... förslagstextens [mars 1940] författare lyckades göra dessa punkter till rent tekniska lantmäteriproblem. De utgick ifrån att det främst var existerande lagstiftning som lade hinder i vägen för eftersträfvansvärda lösningar."⁹¹ Detta var dock att sopa en väsentlig del av det reella problemet under mattan. I ett självkritiskt inlägg på novembermötet 1941 ställde Erik Kempe frågan om varför inte skogsbolagen själva gjort mera på frivillighetens väg genom att sinsemellan byta mark:

Vad beror det på att byten inte så ofta kommit till stånd? Jo, det har nog psykologiska orsaker inom företagen. De olika bolagen ha varit inställda på att konkurrenterna alltid försöka pressa till det yttersta, om man skulle göra affärer med dem. Följaktligen har, när det har gjorts framställningar om sådana här byten, värderingarna aldrig stämt ihop; den ene har värderat på sitt sätt och den andre på sitt, och avstånden dem emellan har varit stort. [...] Industrien har inte tillräckliga skäl att andraga till att det är som det är.

Jag tror, det är all anledning, att företagsledningarna ta upp denna sak till allvarlig prövning och lägga manken till. Industrien har svårt att begära statshjälp till provskiften osv., om den inte själv visat så mycken förståelse för saken, att den gått in för att genomföra uppenbart nyttiga och lämpliga arronderingsbyten. Detta är inte någon liten fråga utan en mycket stor fråga.⁹²

Redan i januari 1942 kom problemet upp igen. "Norrlandsutredningen stod då mitt i det frågekomplex som rörde fastighetsbildningen i Norrland. Trots att Lindeberg ursprungligen hade försökt hålla denna fråga borta från dagordningen, hade den till slut pressat sig fram i det skogliga utredningsarbetet."⁹³ Till arbetsutskottets möte i slutet av januari 1942 kallades Erik Jung. Han ville bryta ut vissa delfrågor "ur det stora problemkomplexet", uppenbarligen för att överhuvudtaget få något gjort. Första steget skulle bli att befrämja inbördes fastighetsbyten mellan bolag. Om detta fungerade skulle man därefter kunna gå vidare med byten mellan bolag och "övriga enskilda". Jung ville också upprätta arronderingskommissioner som skulle kunna stötta och hjälpa de befintliga ägodelningsrätterna i

⁹¹ Henriksson (1990b, s. 25).

⁹² Industriens Norrlandsutredning (1941c, s. 50).

⁹³ Henriksson (1990b, s. 61).

deras arbete och avge förslag och yttranden i konkreta fall. ”Även vid byten mellan bolag inbördes kunna dessa få en uppgift att fylla genom att tjänstgöra som opartisk instans vid värderingsfrågor.” Slutligen ville han få till stånd ett ordnande av tåtortsbebyggelsen. Mötet ansåg att bästa sättet att komma framåt var genom att få till stånd ett eller flera konkreta projekt genom överläggningar med bolagen. Villkoren för att bolagen skulle få göra nya jordförvärv var så stränga att det antagligen bara var genom inbördes byten som det skulle gå att i någon mån förbättra fastighetsbildningen.⁹⁴

Ingvar Svernison var otålig. Han såg uppenbarligen förvärvslagstiftningen som klumpig och föråldrad:

Vore det inte också befogat att göra en framstöt beträffande de allmänna principerna för fastighetsbildningen? Sådana dessa nu äro utformade och tillämpade komma de till uttryck i en motvilja att låta bolagen göra önskvärda arronderingar. Vore det ej lämpligt att från denna utgångspunkt lägga fram i ett principbetänkande särskilt de skogligen synpunkter, som ha samband med denna fråga?⁹⁵

Jung avrådde:

Detta är en ytterst ömtålig fråga. Kungl. Maj:t har för övrigt tillsatt särskilda sakkunniga för fastighetsbildningen. En sådan framställning från industriens sida skulle remitteras till dessa sakkunniga. Jag tror ej att det finns någon utsikt att få riksdagen med på någon ändring av dessa bestämmelser.⁹⁶

Den andra åtgärd som beslöts på arbetsutskottets sammanträde var ”att bedriva upplysningsverksamhet om de bestående irrationella förhållandena”.⁹⁷ Opinionsbildande verksamhet ingick i Norrlandsutredningens uppdrag, men ännu viktigare var att man

... torde ... få räkna med möjligheten av betydande omvälvningar i vårt näringsliv vid ett blivande fredsslut, och statmakterna komma då antagligen ej att dra sig för mycket större reformer och ingripanden i näringslivet, än dem man nu skulle vilja gå in för, därest detta befinnes lämpligt.⁹⁸

94 *Sammanträde* (1942a).

95 *Ibid.*, s. 4.

96 *Ibid.*

97 Henriksson (1990b, s. 61–62).

98 *Sammanträde* (1942a, s. 6).

Det gällde för utredningen att bearbeta det material som fanns i arronderingsfrågan till ett principuttalande som tillgodosåg bolagens behov av mark. Ett utskott skapades för att hantera problemet, med Thorsten Streiffert som sekreterare.

På ett nytt arbetsutskottsmöte, i maj 1942, togs fastighetsbildningsproblemet upp igen, framför allt av Wilhelm Ekman. Han betonade svårigheterna med att få bönderna med på byten, framför allt i Kopparbergs län, där laga skiften inte hade ägt rum och bönderna ansåg att det bara var bolagen som skulle ha fördelar av sådana. Byten bolag emellan var emellertid knappast lättare. Ekmans inlägg utstrålade en blandning av resignation och försiktig optimism:

Beträffande byte mellan bolag försökte jag mig tidigare på att planera byten mellan de stora bolagen i Dalarna. Trots att det lades ner flera hundra tusen kronor på förberedande arbeten, har ej ett enda byte hittills kommit till stånd. Delvis bottnar detta i ombyte av personer på de ledande posterna, varvid de nya männen ofta stått främmande för denna fråga. Vill man vinna någonting, torde det viktigaste vara att träffa en kontrakterad uppgörelse och därefter vända sig till en ansedd opartisk byrå ... för att ordna med själva bytet. Därvid har man även att framställa instruktion för avräkning för skiljaktigheter i fråga om mark, belägenhet etc. I så fall tror jag, att detta kommer att gå mycket bra.⁹⁹

Bytesfrågorna hänsköts därefter till kommittéarbete.

I juli 1942 verkade det som om man äntligen skulle kunna ta de första stegen på fastighetsbildningen. I protokollet från arbetsutskottets möte den 15 kunde man läsa:

Förhandlingar med representanter för de tre Dalabolagen hade lett till en överenskommelse, att man skulle företaga ett försöksbyte av skogsmark dessa bolag emellan i Älvdalens socken ...

Vad betr. Mellannorrland och Övre Norrland hade vid ett sammanträde med representanter för bolag i dessa trakter stort intresse för arbetet att åstadkomma en ändamålsenlig ägofördelning uttalats. Det hade framkommit, att man närmast borde inrikta sig på att söka åstadkomma en försöksarrondering någonstades i Ångermanälven bolag emellan och i Västerbotten ev. mellan bolagen och staten. Tills vidare borde man dock begränsa sig till Ångermanälven och hos de ifrågakommande enskilda parterna var för sig söka utröna intresset.¹⁰⁰

Arbetsutskottet framhöll också att det inte bara handlade om att få till praktiska förhandlingar i fastighetsbildningsfrågan utan att man

⁹⁹ *Protokoll* (1942a, s. 2).

¹⁰⁰ *Protokoll* (1942b, s. 1).

... även borde uppmärksamma ämnets principiella och mera teoretiska sida. Icke minst för att få till stånd en allmännare diskussion av med fastighetsbildningens problem sammanhängande spörsmål borde en väckande broschyr med principiella synpunkter och allmänna riktlinjer för den framtida fastighetsbildningspolitiken vara av värde.¹⁰¹

Arbetsutskottet beslöt därför att vända sig till Streiffert för att denne skulle undersöka möjligheterna att få fram en broschyr. ”Denna borde kunna publiceras, så snart man kunde anse, att ett mera allmänt accepterande från företagens sida av markbytestanken föreläge.”¹⁰² Streiffert, som inte hade varit med på julimötet, accepterade uppdraget på nästa arbetsutskottsmöte, i september.¹⁰³

I juni 1944 beslöts därför att en upplysningskrift i arronderingsfrågor skulle ges ut med Streiffert som författare. Avsikten var inte bara praktisk utan man ville också ge bevis på industrins vilja att medverka till en bättre ordning. Skriften blev emellertid av en eller annan anledning inte av. Arronderingsfrågor togs även upp i den statliga Norrlandskommittén men framstegen var uppenbarligen obetydliga även där. Arronderingsfrågorna var vidare föremål för behandling i en särskild statlig kommitté, fastighetsbildningssakkunniga, över vars betänkande Högbom och Streiffert avgav ett remissutlåtande i december 1944.¹⁰⁴ Trots att man således ägnade dessa frågor stor uppmärksamhet under lång tid, kom någon under Norrlandsutredningen samlad redovisning av detta arbete aldrig till stånd. Den enda tryckta redogörelsen är den korta artikel av Streifferts hand som inflöt i publikationen *Industriproblem 1943*.¹⁰⁵

Det var överhuvudtaget mycket lite som kom ut ur Norrlandsutredningens arbete med arronderingsfrågan. Remissvaret inskränktes i huvudsak till principiella påpekanden som att de fastighetsbildningssakkunniga inte tagit hänsyn till den pågående rationaliseringen i skogen och på åkern och till Norrlands särart – det ömsesidiga beroendet mellan jordbruk och skogsbruk vad gällde sysselsättning – och att bondeskogsbruket framställdes i alltför gynnsam dager i förhållande till storskogsbruket. Streifferts artikel innehöll inte mer än vad han hade presenterat i sin promemoria i november 1941 och de förhandlingar som ägde rum mellan skogsbolagen ”blev ofta långa och komplicerade”.¹⁰⁶ Det gick helt enkelt inte.

101 Ibid.

102 Ibid., s. 2.

103 *Protokoll* (1942c).

104 IUI (1944d).

105 Henriksson (1990b, s. 76–77). För Streifferts kapitel, se Streiffert (1943a).

106 Henriksson (1990b, s. 76).

Läget sammanfattades i slutet av maj 1944: ”Bytet Bergslaget-Kopparfors-Korsnäs i Älvdalen har hakat upp sig på en detalj. [...] En ny uppläggning av hela bytet har föreslagits. Därigenom skulle dess omfång begränsas till 1/5 av det planerade. [...] Bytet Kramfors-Svanö, som planerades vid besök i Älvdalen hösten 1943, har icke förts vidare.”¹⁰⁷ Det var uppenbart att utredningen vid denna tid var beredd att sluta med sina praktiska försök att få till stånd frivilliga skiften bolagen emellan:

Streyffert har åtagit sig att samla de principiella synpunkterna på frågan om skogsmarkens arrondering samt draga upp riktlinjer för en långsiktig rationell lösning. Avsikten har varit att låta denna upplysningskrift utkomma då man kunde visa praktiska bevis för industriens vilja (i form av några genomförda byten) att medverka för en bättre ordning. Man kanske bör taga frågorna i omvänd följd och snarast utarbeta skriften.¹⁰⁸

Hindret för praktiska resultat var oöverstigligt:

Det gällde att få med varandra intensivt råvarukonkurrerande företag att ingå i en bytesprocess på basis av kalkyler med oräkneliga obekanta storheter. Man förstod dessutom att problemet inte fick artikuleras så, att staten såg sig föranledd att gå in och med formalistiskt godtycke diktera lösningar i företagets arronderingsfrågor. Det skulle visa sig att dessa frågor av branschrationaliseringstyp inte var frågor som utredningens intressenter och huvudmän omedelbart var beredda att ta itu med.¹⁰⁹

Sådana frågor var ”konkurrensömma” och lämnades därför därhän av utredningen.¹¹⁰ Skogsindustrin var ett skolexempel på en oligopolbransch, med dess inboende svängningar mellan samarbete och potentiellt förödande konkurrens.

Karteller och vissa koordinerande organisationer till trots karakteriserades umgänget mellan de stora bolagens direktörer av den grundläggande konkurrenssituationen mellan dem. Till skillnad från ofta regionalt avgränsade och hemmamarknadsorienterade branscher, där stabilt samarbete kunnat växa fram, var skogsindustrins samarbete oligopolistiskt instabilt och de stora bolagen bevakade varandra med ett visst misstroende, särskilt i råvaruförsörjningsfrågor.¹¹¹

¹⁰⁷ *Norrlandsutredningens arbetsuppgifter* (1944, s. 2).

¹⁰⁸ *Ibid.*

¹⁰⁹ Henriksson (1990b, s. 25–26).

¹¹⁰ *Ibid.*, s. 27.

¹¹¹ *Ibid.*, s. 8.

Norrlandsutredningen misslyckades fullständigt med att få ordning på ägandefrågorna. Det blev varken någon rapport i ämnet eller några konkreta resultat i form av framförhandlade faktiska ägobyten. Skogsbolagen krånglade, och i slutändan hindrade lagstiftningen effektivt att skogsmarken omfördelades på ett ändamålsenligt sätt:

Den radikalaste lösningen av arronderingsfrågan ej blott för bolagen utan för samtliga skogsägare skulle onekligen ernås genom ett generellt byte, en allmän omskiftning av skogsmarken, närmast i Norrland och Dalarna. Teoretiskt sett finnes en sådan möjlighet till omskiftning inom varje enskilt skifteslag, i och med att den sedan 1928 gällande jorddelningslagen medger omskiftning, när en majoritet av delägarna, representerande minst hälften av skifteslagets mark, påfordrar detta. Hittills har emellertid detta ej kommit till stånd i något enda fall. Man kan givetvis tänka sig en reformering av jorddelningslagen i för omskiftning mera gynnsam riktning, kanske även statligt stöd. Detta är närmast en uppgift, som påvilar den sedan några år tillbaka arbetande jorddelningslagstiftningskommittén.¹¹²

¹¹² Streyffert (1943a, s. 45).

KAPITEL 10

ÅTGÄRDER UTANFÖR SKOGSNÄRINGEN

KONJUNKTURKÄNSLIGHETSSTUDIEN

En studie som inte fanns med i den ursprungliga planen för Norrlandsredningen var den om skogsindustrins konjunkturkänslighet, *Den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden*.¹ Idén kom från Ingvar Svennilson, som en naturlig följd av att han arbetat på Konjunkturinstitutet. Han hade då börjat skissera en möjlig uppläggning av en norrländsk konjunkturstudie, men krigsutbrottet kom emellan.² När Svennilson kom till IUI återupptog han tråden och lyfte in studien i Norrlandsutredningen. Själv skrev han endast den sexsidiga inledningen. Den som svarade för själva studien var sedermera statistikprofessorn vid Handelshögskolan, Erik Ruist. ”Ingvar hade ett uppslag, men han hade egentligen inte gjort något arbete på själva studien.”³

Erik Ruist.

Källa: Erik Ruists arkiv.

Ruist var inte främmande för IUI:

¹ Ruist och Svennilson (1948).

² Henriksson (1990b, s. 82).

³ Intervju med Erik Ruist, 25 september 2013.

Jag hade tagit två betyg i matematik och två betyg i nationalekonomi och höll på med det som skulle bli mitt huvudämne, statistik. Strax före jul hade jag klarat av den skriftliga tentamen för två betyg även där. Eftersom jag var intresserad av ekonometri ville jag gärna ha något ämne med ekonomisk anknytning.⁴

Ruist hade läst Jan Tinbergens skrifter och redan skrivit en tvåbetygsuppsats i nationalekonomi på Stockholms Högskola om dennes modellarbete för Nationernas Förbund.⁵ Han vände sig till IUI för att hitta något ekonometriskt ämne även till sin statistikuppsats. Där kom han i kontakt med Erik Dahmén, som just då höll på med den ekonomiska efterkrigsplaneringen. Dahmén hade en idé om genom kriget uppdämd efterfrågan på kapitalvaror och Ruist fick göra en beräkning om hur stor efterfrågan på radioapparater kunde bli efter krigsslutet.

Uppsatsen var klar 1944. Ruist lade fram den för professorn i statistik på Stockholms Högskola, Sten Wahlund. Han fick sin sin fil. kand. och började sina licentiatstudier. Ruist fick därefter ett erbjudande av Ingvar Svennilson om anställning på IUI. Han övertog då ansvaret för konjunkturkänslighetsstudien. ”Det skulle naturligtvis bli en hel del ekonometriska beräkningar för att beskriva sambanden, så jag tyckte det lät spännande och accepterade tacksamt.”⁶ Ruist skulle samtidigt använda utredningen för en licentiatuppsats i statistik. Det var lite knepigt, för Wahlund ”hade inte någon känsla för ekonometri”.⁷ Som Jan Wallander påpekar i sin självbiografi, ägnade han inte speciellt mycket tid åt sin tjänst: ”Han upprätthöll professuren med två fingrar på vänster hand. Med resten av fingrarna och högerhanden skötte han Stockholms Stads Statistiska kontor och sitt politiska engagemang i Bondeförbundet. Stadiga lantmän i galoscher var flitiga besökare på kontoret.”⁸ Det fanns emellertid inga alternativ för Erik Ruist, utan även lic-avhandlingen fick läggas fram för Wahlund.

Först måste den emellertid skrivas:

4 Ruist (2009, s. 188).

5 Tinbergen (1937, 1939).

6 Ruist (2009, s. 189).

7 Intervju med Erik Ruist, 25 september 2013.

8 Wallander (1997, s. 177). Wahlunds rykte var grundmurat. Sedermera professorn i statistik, stickprovsspecialisten Tore Dalenius, klagade sin nöd till Ingvar Svennilson:

Själv befinner jag mig i en ytterligt svår situation. Det är orimligt att tänka sig, att jag skulle fortsätta att bedriva studier för W. Det är så mycket som talar mot ett fortsättande, att jag är klar med mig själv. Ett av argumenten är, att jag anser det orimligt att söka meritera mig för en professor, som så vansköter sin undervisning – han har inte närvarit vid ett enda licentiatseminarium i statistik under hela läsåret! – att man, vid en diskussion om en befattning i en statistisk position skall mötas med inledningsfrågan: Har Ni licat för W. eller för någon annan? Hans undervisnings anseende är så ringa som det kan bli (brev från Tore Dalenius till Ingvar Svennilson, 22 maj 1949).

Detta var ju långt före datorernas tid, och alla beräkningar måste göras på elektriska räknemaskiner, som var ganska högljudda och som skakade om borden rejält när de multiplicerade eller dividerade. Jag fick ett räknebitråde, som hjälpte mig med beräkningarna. En regressionsanalys med tre förklarande variabler tog en halv dag att genomföra, så man fick tänka sig noga innan man beställde en sådan. Det gick inte att som idag pröva sig fram med många olika alternativ!⁹

Ruist använde tidens bästa ekonometriska metoder, vilket i det här fallet innebar minsta kvadratmetoden. (Det finns en utförlig redogörelse för de ekonometriska metoderna i ett av studiens appendix.) Hans undersökning lyfte den tekniska analysen inom Norrlandsutredningen till en högre nivå. Vid den tid då Ruists studie utfördes, fanns inte ekonometri som akademisk disciplin, eller ens subdisciplin. Det var bara Herman Wold som var intresserad. Han hade 1940 publicerat en empirisk studie av pris- och inkomstelasticiteten hos jordbruksprodukter.¹⁰ Ruist fick i praktiken reda sig själv. 1944 var det inte så lätt att knyta ihop ekonomi och statistik. ”Jag kände mig ibland som om jag hamnat mellan två stolar.”¹¹

Själva betecknade Ruist och Svennilson användningen av ekonometri som ett experiment:

Försöket att med ekonometriska metoder, som i utlandet tidigare prövats på olika varumarknader och allmänna ekonomiska utvecklingsförlopp, söka fastställa kvantitativa samband mellan de olika sidorna av den svenska skogsnärings utveckling, får betraktas som ett experiment.¹²

I efterhand kan man konstatera att det vilar ett lätt drag av falsk blygsamhet över Ruists och Svennilsons förord. ”Den får anses vara en av de mest intressanta av Norrlandsutredningens publikationer och står som den absolut främsta beträffande metodisk sofistisering. Den är en av den tidiga svenska ekonometrins bästa studier”, summerar Rolf Henriksson.¹³

Konjunkturstudien var Ruists studie. Han utförde den i stort sett på egen

⁹ Ruist (2009, s. 189).

¹⁰ Wold (1940).

¹¹ Intervju med Erik Ruist, 25 september 2013.

¹² Ruist och Svennilson (1948, s. 6).

¹³ Henriksson (1990b, s. 82).

hand.¹⁴ ”Jag hade diskussioner med Svennilson och vi gjorde en studieresa tillsammans till några företag i Norrland, men det hölls aldrig några seminarier på IUI. Var och en satt och pulade med sitt. Minst lika mycket som jag diskuterade med Ingvar talade jag med Erik Dahmén.”¹⁵

Det norrländska näringslivets konjunkturproblem bottnade i dess ensidighet, koncentrationen på skogsnäringen, vilken ledde till svängningar i såväl inkomster som sysselsättning. ”Vid dålig exportkonjunktur har uppstått en betydande arbetslöshet och en minskning av inkomsterna, som har fått allvarliga sociala följder. Kommunernas utgifter för arbetslöshetshjälp och fattigvård ha stigit.”¹⁶ I inledningen till studien skisserar Svennilson de vägar på vilka världskonjunkturen spreds till den norrländska skogsindustrin:

Konjunkturspridningen från utlandet till det norrländska näringslivet går genom flera led. Endast industriföretagen ha i större utsträckning direkt kontakt med världsmarknaden. Exporten av rundtimmer från Norrland har däremot varit relativt obetydlig. Spridningen av konjunkturen från världsmarknaden till det norrländska skogsbruket sker därför i huvudsak genom de inköp, som skogsindustrin gör och de priser som därvid bildas. Skogsindustrin håller relativt stora lager av både råvaror och färdiga produkter, och variationerna i dessa kunna dämpa eller förstärka växlingarna i skogskonjunkturen i förhållande till utvecklingen på världsmarknaden. Avsikten med denna undersökning har varit att söka utröna den mekanism, genom vilken världskonjunkturen på detta sätt via skogsindustrin förmedlas till skogsbruket.¹⁷

KONJUNKTURSPRIDNINGENS MEKANISMER

Konjunkturkänslighetsstudien börjar med en analys av skogsindustrins struktur under mellankrigstiden. Exportberoendet var kompakt. Av den svenska trävaruexporten kom ungefär 70 procent från Norrland och 75 procent av pappersmasseexporten kom också därifrån. Tre fjärdedelar av den norrländska trävaruproduktionen och inte mindre än 85 procent av pappersmassan exporterades.¹⁸

14 Inte bara det. Under samma tid, inspirerad av Ragnar Frisch vid en månads lång vistelse vid Oslouniversitetets Socialökonomiske Institutt, lyckades Ruist skriva en artikel som publicerades i *Econometrica* (Ruist 1946). ”Det var ju bara några månader efter krigsslutet, och Socialökonomisk Institutt sjöd av aktivitet för att komma igång. Frisch var i sitt esse! Han var då också redaktör för *Econometrica*, och på den tiden behövdes inte någon granskning av utomstående innan man fick publicera där, Frisch hade ju själv godkänt manuskriptet!” (e-post från Erik Ruist till Mats Lundahl, 11 mars 2014). (Att Frisch var redaktör förringar inte Ruists prestation. Det gick knappast att få en bättre lektör!)

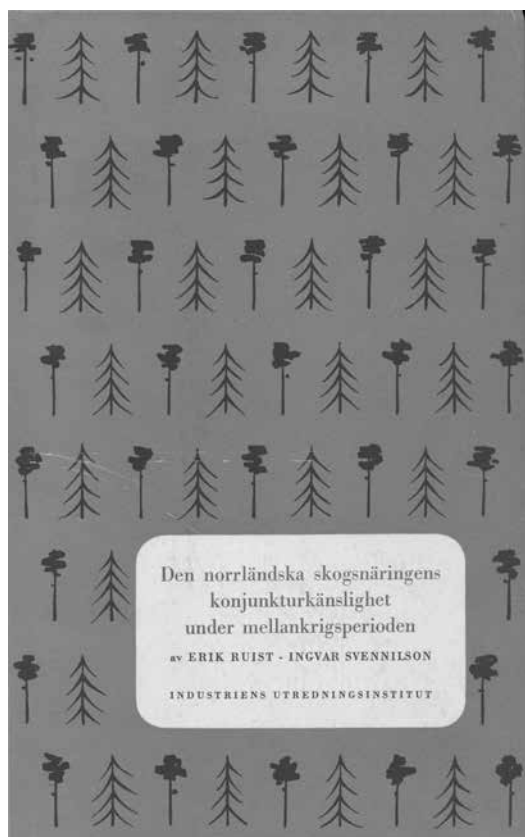
15 Intervju med Erik Ruist, 25 september 2013.

16 Ruist och Svennilson (1948, s. 7).

17 *Ibid.*, s. 7–8.

18 *Ibid.*, s. 13.

Strukturbeskrivningen bekräftade också bilden av skogsindustrins dominans av det norrländska näringslivet, av koncentrationen av massaindustrin till relativt få (färre än 60) arbetsställen, av den tilltagande rationaliseringen inom skogsnäringen, av tendenser till av virkesbrist framkallad överkapacitet och av tilltagande sysselsättningsvårigheter. Även säsongsvängningarna inom olika delar av skogsnäringen redovisas: avverkningen vintertid, flottningen från maj och framåt och virkets ankomst till företagen under sommaren, liksom ansträngningarna att kompensera för de koncentrerade leveranserna genom lagring för att få så kontinuerlig produktion som möjligt. Slutligen redovisades försäljningsorganisationen inom skogsindustrin och exportens fördelning på olika geografiska marknader.

En ekonometrisk pionjärstudie
(1948).

I två kapitel redogörs för förändringarna i exportkonjunkturen respektive skogsindustrikonjunkturen. Indexsiffror för den totala produktionen i USA och Storbritannien presenteras liksom serier för partiprisindex i dessa länder. Tidsserier för export av trävaror och massa presenteras liksom partiprisindex för de norr-

ländska skogsexportprodukterna. Därefter presenteras marknads- och konkurrensutvecklingen från år till år mellan 1922 och 1939. Slutsatserna är klara:

Den svenska skogsindustrin var under mellankrigstiden beträffande marknadsutvecklingen för sina exportförsäljningar huvudsakligen beroende av det allmänna konjunkturläget i världen. Några större möjligheter att genom åtgärder från svensk sida påverka pris- och kvantitetskonjunkturen förelågo inte. I samarbete med världens övriga exportörer av skogsindustriprodukter kunde dock svängningarna i viss mån dumpas, men någon högre grad av stabilisering uppnåddes inte.¹⁹

Ruist kopplar därefter förändringarna på världsmarknaden till den svenska skogsindustrikonjunkturen. (Statistiken tillät inte att Norrland särskildes från resten av landet.) Produktionen och exporten följdes ganska väl åt. Tack vare rationaliseringsåtgärderna steg produktionen snabbt inom massindustrin medan arbetarantalet förblev tämligen oförändrat. Inom sågverksindustrin tog det däremot betydligt längre tid för produktionstillväxten att höja sig över tillväxten i sysselsättningen, vilket också avspeglades i löneutvecklingen i de båda branscherna, medan vinstutvecklingen var mer komplicerad, eftersom den berodde på om företagen ägde egen skog och på om både sågverks- och massaproduktion ingick i samma företag eller ej. Ruists slutsats är bestämd:

Över huvud taget förefaller det, som om exportkonjunkturen skulle vara bestämmande för industrikonjunkturen i så hög grad, att man åtminstone för Norrlands vidkommande kan bortse från den inhemska marknaden som konjunkturbestämmande, utan att detta medför några mera betydande felrisiker.²⁰

Denna slutsats utgör utgångspunkten för den ekonometriska analysen i bokens längsta och viktigaste kapitel, det som behandlar hur konjunktursvängningarna fortplantades till skogen. Ruist genomför regressionsanalyser för vad som påverkade virkespris, total virkesfångst och virkesfångstens sammansättning under mellankrigstiden. Sågtimmerpriset bestämdes till största delen av priset på färdiga trävaror och av orderreserven (minus lagret av färdigvaror) och sulfitedpriset var intimt beroende av sulfitmassapriset, medan sulfatvedpriset var mindre starkt korrelerat med massapriset. Ruist drar slutsatsen att virkespriserna i Norrland var i hög grad beroende av priserna för färdigvaror på världsmarknaden, men att variationerna var oelastiska, i motsats till vad som normalt var fallet i analyser av sambandet mellan färdig- och råvarupriser, där när efterfrågan på färdigvaror sjönk, efterfrågan på råvaror tenderade att sjunka ännu mer som resultat av lager-

¹⁹ Ibid., s. 44–45. Kursiverat i originalet.

²⁰ Ibid., s. 55.

hållning och terminsspekulationer. Förklaringen till avvikelserna ville han se i det faktum att den norrländska skogsindustrins produkter själva var halvfabrikat som gick lättare att lagra än de skrymmande råvaror som användes i framställningen av dem.

Virkesfångsten följde inte världsmarknadskonjunkturen på samma sätt, utan svängningarna tenderade att komma med ett års eftersläpning. Lagren av såväl råvaror som färdigvaror spelade stor roll för resultatet och Ruist avstod därför från efterfrågeelasticitetsberäkningar. Med virkesfångstens sammansättning avsågs fördelningen mellan ett företags egen avverkning och inköp utifrån. Ruist skattar hur mycket inköpen av sågtimmer respektive massaved ändrades när priset på sågtimmer och massaved ändrades. Egenelasticiteterna var höga, men inget signifikant samband kunde påvisas mellan inköpen av sågtimmer när massavedpriset ändrades eller av massaved när sågtimmerpriset steg.

Den sista delen av Ruists ekonometriska analys utgörs av skattningar av de privata skogsägarnas totala bruttointäkter och av skogsarbetarnas totala inkomster. De förra visade sig vara mycket känsliga för förändringarna i världsmarknadspriser och ännu mer känsliga var förändringarna i skogsägarnas inkomster från virkesförsäljning. Skogsarbetarnas inkomstsumma uppvisade en nära samvariation med exportvärdet på färdigvarorna. De enskilda arbetarnas inkomster varierade dock troligen mindre eftersom antalet skogsarbetare tenderade att öka när mer skog avverkades.

I det avslutande kapitlet fastslår Ruist vilka fluktuationer konjunkturväxlingarna på världsmarknaden orsakade i den totala inkomst som genom exporten av skogsprodukter genererades i Norrland. Han summerar industriarbetarlönerna, tjänstemannalönerna inom industrin, vinstutdelningarna inom industrin och industrins råvarukostnad. Dessa inkomster fluktuerade ungefär lika mycket som exportvärdet men inte i direkt takt med det (som ett resultat av lagerförändringar och förändringar i enskilda skogsägares benägenhet att sälja virke).

Sammanfattningsvis kunde Erik Ruist klart och tämligen entydigt fastslå den norrländska skogsnäringens känslighet för förändringar på världsmarknaden för dess exportprodukter och han kunde också, genom användning av ekonometriska tekniker, visa på vilka vägar konjunkturen fortplantades från världsmarknaden till Norrland. Hans bok utgjorde en tredje solid publikation inom ramen för IUIs stora Norrlandsutredning. Kronologiskt var det den sista betydelsefulla studien. Den borde ha varit en av de första, men den självpåtagna inskränkning av Norrlandsutredningens omfattning som gjordes sedan riksdagen, i maj 1940, bestämde att en statlig Norrlandskommission skulle tillsättas hade förhindrat att skogsindustrins världsmarknads- och konjunkturberoende överhuvudtaget togs upp på agendan – tills Ingvar Svennilson 1943 ändrade på detta trista faktum.

Ruist lade fram sin konjunkturstudie som licentiatavhandling för Sten Wahlund. ”Jag fick bara AB, det lägsta betyget.”²¹ Wahlund hade inte begripit någonting. Möjligen hade han inte läst så noga. ”Om han mer än ögnade på min uppsats är jag osäker på”, skriver Jan Wallander, som skrev uppsats i statistik för Wahlund.²² Det går inte riktigt att komma ifrån att detsamma kan ha gällt Ruists avhandling.

Boken recenserades av Karl-Olof Faxén i *Ekonomisk Tidskrift*. Han börjar med att konstatera att ”[m]öjligheten att med hjälp av ekonometriska metoder ge en större grad av precisering åt ekonomisk resonemang och undersökningar är hittills inte mycket prövad i Sverige ...”²³ Följaktligen ägnar Faxén en betydande del av sitt utrymme till att bekanta läsarna med hur ekonometrisk analys går till, innan han kommenterar Ruists skattningsresultat. Han konstaterar att det är svårt att göra något annat än att acceptera resultaten av hypotesprövningarna, eftersom det skulle vara alldeles för tidsödande att ställa upp och pröva alternativa rimliga hypoteser. Däremot är det lättare att kritisera motiveringen för att införa olika variabler i analysen och tolkningen av resultaten. Trygve Haavelmo hade 1943 publicerat sin artikel om *bias* i minsta kvadratskattningar när det föreligger interdependens,²⁴ och Faxén antyder att det i vissa fall kan vara så att en del förklarande variabler i Ruists studie var inbördes korrelerade och att detta skulle ha påverkat resultaten. Hans slutbetyg är emellertid gott:

Som ett avslutande omdöme kan sägas, att undersökningen visar, att statistiska metoder med fördel kunna användas även vid intensivstudier av enskilda näringsgrenar i Sverige, när ett gott statistiskt material föreligger som en komplettering av övriga analysmetoder.²⁵

ÅTGÄRDER UTANFÖR SKOGSNÄRINGEN

Vid marsmötet 1940 lades ansvaret för de utredningar som hade att föreslå åtgärder utanför skogsnäringens egen ram på Holmsundschefen Axel Enström, ”vilket knappast torde ha varit mer än en symbolisk gest”.²⁶ Han skulle dessutom själv ta hand om analysen av möjliga åtgärder för att öka arbetskraftens rörlighet i Norrland och av åtgärder för att främja igångsättande av småindustri och hantverk. Motsvarande uppgift för storindustrin ”med hänsyn till utnyttjandet av de norr-

21 Intervju med Erik Ruist, 25 september 2013.

22 Wallander (1997, s. 177).

23 Faxén (1948, s. 192).

24 Haavelmo (1943).

25 Faxén (1948, s. 196).

26 Henriksson (1990b, s. 29).

ländska mineral- och vattenkrafttillgångarna” skulle skötas av en disponent Lundberg²⁷ med hjälp av Sven Schwartz från Boliden och Torsten Hèrnod. Bure Holmbäck och Erik Lindeberg i samarbete med agronomen och egnahemsdirektören Sven Träpja i Härnösand och Eric Ronge hade att föreslå åtgärder för jordbrukets ”höjande”. Utredningarna om hur bostadsstandarden skulle förbättras och hur ”folkundervisningen” skulle kunna få en ”mera praktiskt och förvärvsmässigt betonad uppläggning” lämnades tills vidare utan bemanning.

Det blev inte speciellt mycket av de icke-skogliga åtgärdsutredningarna. De resurser som lades ner på denna del av Norrlandsutredningen var tämligen obetydliga. Härtill kom att bemanningsfrågorna genomgående lösts på ett otillfredsställande sätt. De leddes i flertalet fall av aktiva industrimän som hade betungande arbetsuppgifter att sköta inom sina företag. Lite i taget kom de på att de inte hade den tid som krävdes för att på ett tillfredsställande sätt penetrera de komplexa frågor som de hade satts att hantera, frågor som till yttermera visso var politiskt eldfångda. ”Lösningen” på detta blev oftast att en eller flera utomstående experter kom att dras in i delutredningarna. ”Dessa blev dock bara kortsiktigt inkopplade och resultatet av deras insatser blev därför endast tillfälliga problemöversikter och ej någon egentlig fortskridande penetration av problemkomplexen”, summerar Rolf Henriksson deras bidrag.²⁸ I efterhand framstår det som på rationella grunder i det närmaste obegripligt att inte utomstående akademiska specialister utan uttalad koppling till skogsindustrin blev långsiktigt engagerade i de flesta icke-skogliga delarna av Norrlandsutredningen. ”Man kom därför aldrig längre än till inledande allmänna översikter. Efter tre års ytligt umgänge med frågor om jordbrukets, malmens, energins roll etc. stod man kunskapsmässigt i stort sett kvar på samma nivå som i utgångsläget.”²⁹

Ännu allvarigare var emellertid att Norrlandsutredningen aldrig förmådde ta ett samlat grepp på åtgärdsutredningarna. Med den ursprungliga uppläggnings – en allmän analys av Norrlandsproblematiken, en specialiserad granskning av skogsbranschens problem och två åtgärdsblock, ett skogligt och ett icke-skogligt – hade det varit naturligt att ordentligt precisera de övergripande mål som utredningen skulle bidra till att uppnå och därefter, efter en ordentlig penetrering av de olika delproblemen, identifiera lämpliga åtgärder, såväl innanför som utanför skogsnäringens ram, för att nå målen, åtgärder som tillsammans bildade ett genomtänkt handlingsprogram.

Det närmaste Norrlandsutredningen kom en sådan samordnad syn var den rapport om de principiella aspekterna av Norrlandsfrågan som Thorsten Streyffert

²⁷ Det har tyvärr inte gått att få fram hans förnamn.

²⁸ Henriksson (1990b, s. 46).

²⁹ Ibid., s. 62.

presenterade på Norrlandsutredningens allmänna sammanträde i november 1940,³⁰ ”men den gav inte de riktlinjer som hade behövts för att man senare skulle kunnat ta fram ett principbetänkande av den typ som föresvävat Sundén i ... [det] forceringsprogram” som han föreslog vid sammanträdet.³¹

Av åtminstone två skäl var det omöjligt att komma fram till en genomtänkt, konsistent uppläggning. Det första hade att göra med det faktum att skogsbranschen var oligopolistisk. Det var svårt att presentera en genomtänkt samsyn i en situation där företagen konkurrerade hårt med varandra. Till detta kom konflikten mellan det företagsekonomiska och det samhällsekonomiska intresset. ”Ett Keynesianskt sysselsättningsperspektiv hade hamnat i konflikt med det nyklasiska effektivitetsperspektivet.” I sin novemberrapport 1940 betonade Streyffert ”produktivitets- och allokeringsaspekterna men hans strävan att vara relevant i förhållande till de politiskt centrala frågeställningarna tvingade honom att skjuta fram sysselsättningsaspekten”.³² Till detta bidrog givetvis också det faktum att en statlig Norrlandsutredning arbetade parallellt med IUIs egen. Hur som helst blev följderna att varken utredningarna eller åtgärdsförslagen kom att bli internt konsistenta eller avstämda mot varandra.

Redan när den statliga Norrlandsutredningen kom till, i maj 1940, försvann de ”grundläggande” utredningarna från IUIs agenda och så småningom gick det utomskogliga åtgärdsblocket samma öde till mötes.

I den redovisning av utredningsläget som arbetsutskottet lämnade i maj 1943 är det tydligt att man kommit fram till en betydligt snävare syn på vad som var de egentliga utredningsuppgifterna för utredningen än den som rådde vid ”regimskiftet” hösten 1941 eller tidigare i t.ex. marsprogrammet 1940. Det var nu synbarligen bara de strikt skogliga utredningarna som betraktades som egentliga utredningar. Det som tidigare benämndes utomskogliga utredningar såg man nu närmast som upplysningsuppgifter. Norrlandsjordbrukets plats i bilden, malm- och energitillgångarnas potentiella roll, frågorna kring småindustriell verksamhet i Norrland m.m. var punkter i bilden som måste belysas såväl inåt för skogsindustrins män som utåt för en bredare allmänhet. Uppgifterna därvidlag var emellertid snarare pedagogiska och ”retoriska” än utredande och analytiska.³³

30 Streyffert (1940).

31 Henriksson (1990b, s. 48).

32 Ibid., s. 47.

33 Ibid., s. 62.

ARBETSKRAFTEN

Promemorian från mars 1940 innehöll två punkter som handlade om den norrländska arbetskraften. Den ena var indirekt, den prognos som Axel Carlsson skulle göra över befolkningsutvecklingen i Norrland, men som kom att strykas när det stod klart att William William-Olsson skulle komma att göra en sådan prognos inom ramen för den statliga Norrlandsstudien. Den andra punkten återfanns bland de åtgärder som låg utanför skogsindustrins ram: ”åtgärder till ökande av arbetskraftens rörlighet”. Det var den strängt upptagne Holmsundschefen Axel Enström som fick ansvaret för den. Han levererade aldrig något.

Det som gjordes på arbetskraftsområdet inom Norrlandsutredningen kom i stället att utföras av IUIs instituttschef, Ingvar Svennilson. Hans rapport var en naturlig följd av det prognosarbete som hade bedrivits på IUI under hösten 1943 och som utmynnade i publikationen *Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget*,³⁴ som var klar i slutet av januari 1944. Två år tidigare hade Svennilson tillsammans med statistikern Gösta Ahlberg, ”en mycket försynt man med goda kunskaper och intressanta idéer”, som mest höll på med ”befolkningsprognoser av olika slag”,³⁵ dessutom påbörjat en studie om industrins förväntade tillgång till arbetskraft under efterkrigstiden. Denna studie gjordes på riksnivå och publicerades 1946: *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*.³⁶ Det siffermaterial som Ahlberg och Svennilson hade till sitt förfogande tillät emellertid också att en särskild Norrlandsstudie gjordes. Förhoppningen var att denna studie, som påbörjades under sommaren 1944, skulle vara klar redan under hösten, men eftersom den var beroende av Streyfferts avverkningsberäkningar och dessa inte färdigställdes förrän under 1946 kom slutförandet av såväl den rikstäckande arbetskraftsstudien och den speciella Norrlandsstudien också att försenas till samma år.

Det fanns ytterligare en trolig anledning till förseningarna:

Även andra kompletteringar torde ha varit nödvändiga. En undersökning som delvis presenterades redan i juni 1944 torde på grund av sin ofullständiga kvantifiering ha bidragit till förseningen av publikationen om den norrländska arbetskraftsbalansen. Det gällde de studier som civilekonomen Rune Hellberg gjorde av utvecklingstendenserna inom den norrländska skogsindustrin under kriget. I denna junipromemoria gavs en översiktlig bild av den utveckling som ägt rum såväl beträffande byggnadssnickeri och monteringsfärdiga trähus som fiberplattor och andra biprodukter från sågverken. Men även utvecklingen på cellulosaområdet belystes, där särskilt biproduktutvecklingen uppmärksammades. Emel-

34 IUI (1944c) och ”Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget” i SOU 1944:7.

35 Ruist (2009, s. 194).

36 Ahlberg och Svennilson (1946).

lertid gavs inga statistiska uppgifter och några arbetsabsorptionskalkyler torde svåriligen ha kunnat baseras på Hellbergs resultat. Senare under sommaren re-
dovisade emellertid samme författare en mera användbar undersökning. Här be-
handlades kapitalinvesteringarna i den norrländska industrin 1937–43. Dessa kal-
kyler torde ha varit betydelsefulla för den arbetskraftsabsorption som Svennilson
1946 publicerade för det norrländska näringslivet.³⁷

Utgångspunkten för Svennilsons studie, *Några grunddrag i Norrlands arbets-
kraftsbalans*,³⁸ var spänningen mellan lönsam sysselsättning och trögörligheten
hos den norrländska befolkningen. Hade arbetskraften varit fullt rörlig hade pro-
blemet reducerats till att finna lönande sysselsättning inom och utom Norrland.
Arbetskraften skulle flytta till jobben och endast sådana industrier som klarade
konkurrensen med övriga Sverige skulle lokaliseras till Norrland. Svennilson
erkänner emellertid att befolkningspolitiska synpunkter måste tas med i bilden,
under så lång tid som kanske tio till tjugo år: "... äganderätt till jord och bostäder,
familjeband, utbildning, vanor och traditioner" ledde till större ortsbundenhet
hos den norrländska arbetskraften än hos den svenska i genomsnitt, särskilt då
bland egenföretagare som lant- och skogsbrukare.³⁹ Det kunde då bli aktuellt
med åtgärder som skapade sysselsättning på orten även om detta inte var företags-
ekonomiskt lönsamt. I slutändan måste sysselsättningspolitiken för Norrland bli
en avvägning mellan "näringsekonomiska" och "befolkningspolitiska" synpunk-
ter.

Svennilson såg "stora och delvis oöverstigliga" svårigheter vad gällde att göra
en prognos för hur de olika näringsgrenarna skulle komma att utvecklas inom
och utanför Norrland.⁴⁰ Varken den tekniska utvecklingen eller utvecklingen av
de relativa priserna gick att förutse. Han konstaterade därför att undersökningen
fick begränsas till de viktigaste problemen runt den aktiva befolkningens fördel-
ning på olika näringar och särskilt då mellan skogs- och jordbruket å ena sidan
och övriga näringsgrenar, vad han betecknade som stadsnäringar, å den andra.

Svennilson börjar med att se på vilka förskjutningar som hade ägt rum i den
norrländska arbetskraftsbalansen mellan 1910 och 1940. Norrlands befolkning i
produktiv ålder hade utvecklats på samma sätt som motsvarande befolkning i res-
ten av Sverige. Såväl 1910 som 1940 uppgick Norrlands andel av totalsiffran till
en sjättedel. Däremot skilde sig utvecklingen av denna befolkning åt mellan
Norrland och resten av Sverige. Norrlands skogs- och jordbruksbefolkning hade
inte minskat utan ökat, i motsats till övriga landets. Skogsavverkningen hade ökat

37 Henriksson (1990b, s. 81–82). Hellbergs studier har inte gått att finna.

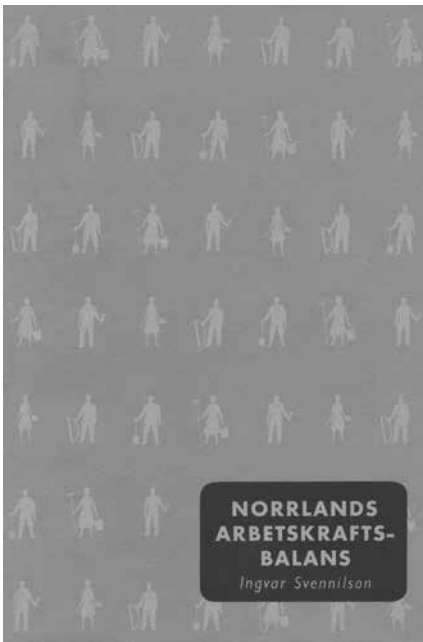
38 Svennilson (1946f).

39 Ibid., s. 8–9.

40 Ibid., s. 14.

och en förskjutning i sysselsättningen hade ägt rum från jordbruk till skogsarbete. Bristen på tillförlitlig statistik gjorde det svårt att få till stånd en avvägning av befolkningen inom de två sektorerna mot de tillgängliga arbetstillfällena, men Svennilson drar ändå slutsatsen att ett visst arbetskraftsöverskott hade uppstått, ett trögrörligt överskott.

Industriysselsättningen hade däremot ökat endast långsamt, och under 1930-talet hade den avstannat. Sågverksindustrin hade slutat växa och dessutom rationaliserat bort arbetskraft, och även massindustrin hade rationaliserats ”i mycket snabb takt”.⁴¹ Svennilson konstaterar att Norrlands relativa industrialiseringsgrad (Norrlands andel av industriarbetarna i Sverige i procent av Norrlands andel av befolkningen i produktiv ålder) hade sjunkit, allra mest i Västernorrland och Norrbotten. Samtidigt hade stadsnäringarna som helhet vuxit lika snabbt i Norrland som i övriga Sverige. Förklaringen låg i att arbetskraft hade absorberats inom byggnads- och anläggningsverksamheten och inom handel och samfärdsel, det senare som ett resultat av de inkomster som skapats inom skogsavverkningen och byggnadsverksamheten. Svennilson presenterar också en ögonblicksbild av den norrländska sysselsättningen 1940, där återigen jord- och skogsbrukets dominans framgår, liksom underrepresentationen på industriområdet (utom gruvor och skogsindustri).

Norrlands arbetskraftsbalans (1946).

⁴¹ Ibid., s. 26.

Efter att ha gått igenom utvecklingen över tiden och den statiska bilden vänder Svenilsson blicken framåt med en prognos över den framtida befolkningsutvecklingen i Norrland och Sverige. Som helhet stod landet inför en stagnation av befolkningen i produktiv ålder. Från 1940 förväntades befolkningstillväxten i övriga Sverige så gott som helt upphöra. Arbetskraftsbrist stod för dörren, särskilt inom industrin. Svenilsson räknade med att ett efterfrågetryck skulle uppstå som skulle leda till en alltför snabb avfolkning av jord- och skogsbruket. Norrland avvek däremot från det generella mönstret, med sin fortsatta befolkningsökning.

Denna bakgrund för befolkningsutvecklingen i Norrland är viktig att hålla i minnet, då den synes utesluta varje tvivel om, att ett eventuellt befolkningsöverskott inom Norrland icke skulle kunna absorberas på stadsnäringarnas arbetsmarknad någonstans i Sverige, om blott förutsättningarna därför föreligga i fråga om arbetskraftens plats- och yrkesrörlighet.⁴²

I rapportens sista avsnitt försöker Svenilsson upprätta en arbetskraftsbalans för Norrland. Han redovisar hur många män och kvinnor som förväntades bli disponibla utanför jord- och skogsbruket i Norrland givet olika rationaliseringstakter inom dessa sektorer och fastslår därefter vilken expansion inom de norrländska stadsnäringarna som skulle vara möjlig förutsatt att ingen nettoutflyttning ägde rum från Norrland till resten av landet och vad som skulle bli följden om stadsnäringarna expanderade likformigt i hela landet:

... beräkningar för Norrland visa, att vid en rationalisering av jord- och skogsbruket det befolkningstillskott, som blir disponibelt utanför dessa näringsgrenar, *maximalt* [en minskning av jord- och skogsbruksbefolkningen med 2 procent] kommer att uppgå till omkring 100 000 personer per årtionde. Om denna befolkning kvarstannar i Norrland, skulle sysselsättningen i dess stadsnäringar ökas med omkring 50 % mellan åren 1940 och 1960. Vid en mera "normal" rationaliseringstakt för jord- och skogsbruk [1 procent] stannar tillväxten av stadsnäringarna vid omkring 40 %. Antar man att rationaliseringen sker i samma takt inom hela landets jord- och skogsbruk och att en utflyttning från Norrland kommer till stånd, som utjämnar tillväxten av stadsnäringarna i olika delar av landet, kommer sysselsättningen inom Norrlands stadsnäringar endast att ökas med 10 à 20 %. Utflyttningen från Norrland i eller under produktiv ålder skulle då stiga till omkring 60 000 personer per tioårsperiod och sålunda bli större än under årtiondena före kriget.⁴³

42 Ibid., s. 45–46.

43 Ibid., s. 63.

Vilket var värdet av Svennilsons studie? Rolf Henriksson framhåller betoningen av de kvantitativa prognoserna och det nationalekonomiska angreppssättet:

Studien av den norrländska arbetskraftsbalansen kan sägas vara den första studien inom Norrlandsutredningen som helt bar Svennilsons insignier. Trots att tanken på en dylik undersökning säkerligen föresvävat såväl Iveroth som Streyffert, när de tidigare berörde de demografiska aspekterna av Norrlandsfrågan, hade ingen dittills gjort de nödvändiga kvantitativa beräkningarna. Visserligen hade William-Olsson i sina ekonomisk-geografiska studier av Norrlandsproblemet arbetat fram en kvantitativ bild med just de implikationer som Svennilson nu tagit fram men genom att begränsa sin redovisning till i huvudsak en ekonomisk-geografisk kartering och därutöver inte sträcka sig längre än till ålderspyramider nådde han inte fram med sitt budskap lika effektivt som Svennilson. Med Svennilsons studie bröts den ekonomisk-geografiska dominansen inom Norrlandsutredningen och en mera nationalekonomisk, analytisk linje kom i fortsättningen att bli IUIs samhällsvetenskapliga huvudinriktning.⁴⁴

Man bör kanske inte överdriva den kvantitativa precisionen i studien. De beräkningar som Svennilson gjorde baserades på alternativa antaganden om den årliga minskningen av arbetskraften inom jord- och skogsbruket, inte på tillförlitliga uppgifter om den framtida utvecklingen. Kriget hade skapat osäkerhet. Resultaten har ”om ... så”-karaktär, och även om Svennilson själv angav vad han trodde var det mest realistiska såg han sitt arbete närmast som en preliminär studie som kunde ha ”ett visst värde som försök att visa, hur undersökningar av detta slag kunna genomföras för olika regioner inom landet”.⁴⁵ För att kunna dra mera definitiva slutsatser krävdes kompletterande data om betingelserna för det norrländska näringslivets utveckling och nyare, mera detaljerade och tillförlitliga uppgifter om den norrländska befolkningens sysselsättning. Icke desto mindre tillhör Svennilsons studie de bästa inom Norrlandsutredningen. Han drev kvantifieringen så långt det var möjligt givet kvaliteten på de data han hade till sitt förfogande och han belyste principfrågorna på ett klart och tydligt sätt.

SMÅINDUSTRIN

I september 1940 fick Axel Carlsson ta över småindustriproblematiken från den alltför upptagne Holmsundschefen Axel Enström. Någon rapport färdigställde han emellertid aldrig. Carlsson berörde småindustrin i den ena av sina två artiklar

⁴⁴ Henriksson (1990b, s. 82).

⁴⁵ Ibid., s. 5 (kursiverat i originalet).

i *Västerbottens Folkblad*,⁴⁶ men, som vi såg i kapitel 5, ansåg han inte att den hade mycket att bidra med till lösningen av Norrlandsproblemet.

På Norrlandsutredningens sammanträde 12 november 1940 diskuterades industrins möjligheter att främja småindustri och hantverk i Norrland. Carlsson redovisade då sina skäl. Han instämde i Wilhelm Ekmans förmodan att det var verkstadsindustrin i söder som skulle tillgodogöra sig eventuell yrkesutbildning i Norrland (jfr kapitel 6). Kostnadsläget var klart högre, kommunerna gjorde inget för att hjälpa småindustrin och företagarföreningarna hade ”utnyttjats som ett medel för den länsprotektionism, som allt mera breder ut sig i Norrland”.⁴⁷ Kanske var det därför som ingen specialiserad studie av den norrländska småindustrin kom till stånd. Kanske var det så att han tyckte att det räckte med vad han hade gjort inom ramen för den allmänna småindustriutredningen.

STORINDUSTRI

Norrlandsutredningen lyckades aldrig komma med någon sammanhållen framställning av hur industrin skulle kunna bidra till lösningen av regionens problem. När diskussionspunkten ”Principiella förutsättningar för samverkan inom industrien med avseende på riskbärande för ny storindustriell verksamhet” kom upp på Norrlandsutredningens novembermöte 1940 var det mycket lite konkret som blev sagt. Mo och Domsjöchefen Carl Kempes inlägg sammanfattade stämningen runt bordet:

Jag ställer mig rätt skeptisk till möjligheterna för skogsindustriens män att gå in för någon samverkan; dels äro vi allt fortfarande för individualistiskt betonade och dels är den kaka, som vi skola dela, när det gäller enbart ett försörjande av hemmamarknaden, alltför liten i förhållande till det erforderliga kapitalet. [...] Jag tror ... att om man vill gå in för någonting nytt det helst bör ske utan samverkan med andra. Jag har nog den känslan, att stämningen i allmänhet är sådan.⁴⁸

Trots att mineral- och vattenkraftstillgångarna identifierats som särskilt viktiga faktorer för den större industrin kom det aldrig någon ordentlig rapport om hur de skulle kunna leda till komparativa fördelar inom industriell produktion. I november 1940 kunde Erik Lindeberg konstatera att ”det inte har lyckats oss att få den person, som skulle kunna närmare hjälpa till med arbetet i denna fråga”.⁴⁹

⁴⁶ Carlsson (1941c).

⁴⁷ Industriens Norrlandsutredning (1940, s. 20).

⁴⁸ Ibid., s. 16, 17.

⁴⁹ Ibid., s. 17.

Vid samma tillfälle 1940 hade Arthur Montgomery varnat för en satsning på hemmamarknadsindustrier i Norrland. De skulle bara driva upp löneläget och lägga hinder i vägen för exportproduktion. Han uteslöt också industrier baserade på malm och vattenkraft:

Om det är något, som historien visar i fråga om Norrland, är det att Norrlands hela utveckling framför allt varit beroende av skogsindustrierna. Man kommer då till den slutsatsen, att det är möjligheterna för dessa industrier, som äro de avgörande, och att allt annat är av ganska tvivelaktig betydelse.⁵⁰

På Norrlandsutredningens januarisammanträde 1941 tog Oscar Falkman, Bolidens chef, upp frågan om hur sulfidmalmen i Västerbotten bättre skulle kunna utnyttjas.⁵¹ De hade inte börjat exploateras förrän på 1920-talet och Falkmans föredrag handlade om hur biprodukter som svavel och arsenik från Bolidengruvan skulle kunna få en industriell användning. Föredraget trycktes i *Industrien och Norrlands folkförsörjning* och redovisades i detalj i kapitel 6.

Frågan om sulfidmalmen kom snart att avföras från Norrlandsutredningens agenda. Orsaken var en direkt konflikt mellan Axel Iveroth och Oscar Falkman. På hösten 1942 skev Iveroth en översiktsartikel över Norrlandsproblemet i *Ekonomien*. I den berörde han, närmast i föregående, Bolidenfyndigheterna:

Det största problem i samband med den norrländska gruvdriften, som kan tänkas bli föremål för utredningens överväganden, är dess avvecklingsspörsmål. Många av de norrländska malmfyndigheterna äro engångsföreteelser med relativt kort livslängd. Detta är en omständighet, som i sig förstärker den allmänna karaktär av osäkerhet, som genom ensidigheten i industriens uppbyggnad och oberäkneligheten hos dess marknadsförhållanden utomlands i övrigt utmärker det norrländska näringslivet.⁵²

Falkman gick rätt i taket. I ett rabiat brev till IUI framhöll han sin ”förvåning över att Norrlandsutredningen, vilken bolaget på ett tidigt stadium erbjöd samarbete, icke funnit anledning att underställa bolaget sina ovanstående märkliga uttalanden rörande bolagets arbeten och problem”. Falkman insinuerade att Iveroth i gruvfrågor var en ren diletant. Han fann ingen anledning att bemöta den nes påstående att gruvfyndigheternas livslängd skulle komma att bli kort, men framhöll att det måste ”vara klart att det gjorda uttalandet är högeligen olämpligt och för vårt företags verksamhet skadligt”. Till råga på allt elände hade *Skellefte-*

⁵⁰ Ibid., s. 6

⁵¹ Falkman (1941a), publicerat som Falkman (1941b).

⁵² Iveroth (1942a, s. 83).

bladet funnit för gott att publicera en artikel med rubriken ”Gruvdriftens avveckling viktigt problem”.⁵³ Till följd av Iveroths artikel fann sig Falkman föranlåten att säga upp Bolidens samarbete med Norrlandsutredningen:

Det synes oss att Industriens Norrlandsutredning, som givit sig en halvofficiell ställning och som väl avsetts skola gagna och icke skada den norrländska industrien, borde tillse att så olämpliga uttalanden icke göres i Norrlandsutredningens namn.

Vårt bolag känner sig icke tilltalat av tanken att Norrlandsutredningen skulle komma att oombedd ägna sig åt vårt bolags problem, vilka vi anse oss bättre kompetenta att själva lösa, ävensom att få se utredningens synpunkter oss ovetande publicerade. Vore det f.ö. icke bättre att utredningen fortsättningsvis såsom hittills sysslade endast med skogsindustriproblemen och ändrade sitt namn i överensstämmelse därmed. Vi måste i varje fall hemställa att få stå utanför.⁵⁴

Boliden hade vid denna tid fått försvara sig i en debatt om vilken inverkan bolagets brytningspolitik hade på den lokala sysselsättningen, så det var inte så konstigt att Falkman blev rasande.

Men även om Falkmans utbrott kanske kan förstås, tycks enligt den korrespondens som uppstod mellan Iveroth och olika industrimän som försökte finna en medlande lösning alla sympatier ligga på Iveroths sida. Falkmans personlighet tycks ha legat något åt det koleriska hållet och han tycks för ganska lång tid ha hängt upp sig på händelsen varför någon snar förlikning i frågan inte tycks ha ägt rum.⁵⁵

IUI hade försökt gjuta olja på vågorna, men det gick inte. I ett brev till Ernst Wehtje den 15 oktober skrev Iveroth: ”Vid de besök, som Högbom, Svennilson och jag har gjort hos Falkman, har han varit fullkomligt oresonlig och vägrat att ingå på diskussion i sak.” Iveroth vidhöll både att gruvnäringen givetvis hörde hemma inom en utredning som avsåg att greppa Norrlandsproblemet i hela dess omfattning, inte bara skogsnäringens bekymmer, och att avvecklingsproblemet hade en speciell dimension:

Kännedomen om den utpräglade Norrlandsmentalitet, som framför allt tar sig uttryck i att en befolkning, som av någon anledning koncentrerats till en viss plats eller en viss bygd, därstädes kräver sin försörjning under alla förhållanden, oavsett

⁵³ *Skelleftebladet* (1942).

⁵⁴ Brev från Oscar Falkman till Industriens Norrlandsutredning, 2 oktober 1942.

⁵⁵ Henriksson (1990, s. 68–69).

om det ekonomiska försörjningsunderlaget bortfaller, ställer även de enskilda gruvornas avvecklingsproblem i ett särskilt ljus. Exempel utgöra Seskarö, Alnön, Ådalen etc.⁵⁶

Iveroth kunde inte riktigt lägga band på sin polemiska ådra:

I brevet framkommer att ... [Falkman] är stött över, att utredningen icke mera uppmärksammat Bolidenbolaget i sitt utredningsarbete. Detta har även märkts vid våra samtal med honom. [...] Någon anledning att i sammanhang med utredningsarbetet giva eloge åt enskilda företag ha vi ju knappast.⁵⁷

Ingvar Svennilson blev tvungen att skriva ett överslätande brev till Bolidens vice vd, Erik Bengtson, där han framhöll det olämpliga i Iveroths rader, samtidigt som han tog honom i försvar. Han hoppades att det skulle vara möjligt att även i framtiden behålla samarbetet mellan Norrlandsutredningen och Boliden och berättade att han hade lovat Falkman att samråda inför eventuella framtida offentliga yttranden från IUIs sida.⁵⁸

På januarisammanträdet 1941 höll också verkställande ledamoten i Svenska Vattenkraftföreningen, Erik Upmark, ett föredrag, baserat på en utförlig promemoria, om Norrlands vattenkrafttillgångar och de möjligheter de erbjöd för industrin.⁵⁹ Upmarks framställning var tämligen heltäckande. Även den trycktes i Norrlandsutredningens första bok (se kapitel 6). Det verkar emellertid som om han talade för döva öron. I den efterföljande diskussionen var det till exempel ingen som ville yttra sig om fördelningen av Norrlandskraftens framtida konsumtion mellan Norrland och södra Sverige, kraftprisernas utveckling och värdet av de prognoser som gjorts.

Det är ... förvånansvärt hur lite man uppmärksammade de synpunkter som Upmark presenterade. Förklaringen ligger troligtvis i att de flesta stora bolagen i Norrland hade egna vattenkraftresurser och egentligen inte var villiga att diskutera dessa offentligt vare sig som problem eller lösningar. Man hörde uppenbarligen blott artigt på Upmark som naturligt nog koncentrerade sig på vad staten hade för planer med de krafttillgångar man disponerade i Norrland. Vid denna tid hade Norrlandskraften ännu inte i någon högre grad kommit att exploateras för Sydsveriges behov. Endast Indalsälvens kraftproduktion hade kopplats in på högspänningsledning som ledde ned den till Mellansverige.

⁵⁶ Brev från Axel Iveroth till Ernst Wehtje, 15 oktober 1942.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Brev från Ingvar Svennilson till Erik Bengtson, 2 oktober 1942.

⁵⁹ Upmark (1941a), publicerat som Upmark (1941b).

Skogsindustrins män, som naturligtvis främst ”tänkte i trä”, tycks i själva verket ha varit ganska begränsade i sin fantasi när det gällde att se möjligheter beträffande Norrlandskraften. Norrlandsutredningen tycks helt enkelt ha saknat den nödvändiga sakkunskapen för att adekvat behandla dessa frågor.⁶⁰

Utredningen nappade aldrig på den krok som Upmark sänkte ner i januari 1941. Även kraftfrågorna försvann från agendan.

LEVNADSKOSTNADER

De två industrirapporter som slutligen utkom av trycket, 1943 och 1944, koncentrerades båda på konkurrensackdelar, den ena på levnadskostnaderna (och därmed lönekostnaderna) och den andra på transportkostnaderna.⁶¹ Det var Axel Iveroth som främst såg till att kostnadsfrågorna hölls kvar inom Norrlandsutredningen:

Hans starka engagemang och intresse för småindustriaspekten i Norrlandsproblemet ledde honom tidigt in, inte bara på småföretagens ofördelaktiga kostnadsläge i Norrland och svårigheterna att utveckla en norrländsk hemmamarknad för sådana företags produktion, utan också på de mera allmänna frågorna kring yrkesutbildningen i Norrland, arbetarnas allmänna skolunderbyggnad, hälsa m.m.⁶²

Norrlandsutredningen tog kontakt med Socialstyrelsen som 1941 hade utfört en undersökning av levnadskostnaderna i de svenska kommunerna och på vissa speciella orter. På ett arbetsutskottsmöte den 19 februari 1942 gav förste aktuarien där, Bengt Helger, en orientering om möjligheterna att på basis av detta material göra en utredning om pris- och kostnadsnivån i Norrland.⁶³ Han fick själv i uppdrag att utföra beräkningarna. De presenterades vid Norrlandsutredningens juni-möte 1942. Helgers föredrag omarbetades därefter av amanuensen i Socialstyrelsen, Gustaf Berglund, till en skrift som publicerades av Norrlandsutredningen 1943, *Levnadskostnaderna i Norrland*.⁶⁴

I denna jämfördes kostnaderna för en given konsumtion bland arbetar- och lägre tjänstemannahushåll i olika delar av Norrland med genomsnittskostnaderna i Sverige för samma konsumtion. I den senare ingick poster som hyror, skatter, eltaxor, livsmedel, kläder, bränsle, ljus för år 1941. Den övergripande slutsatsen

⁶⁰ Henriksson (1990b, s. 49).

⁶¹ IUI (1943b, 1944b).

⁶² Henriksson (1990b, s. 63).

⁶³ *Sammanträde* (1942c).

⁶⁴ IUI (1943b).

av undersökningen var att ”levnadskostnaderna i Norrland ... [ligga] i stort sett högre än på likartade orter i övriga Sverige”.⁶⁵ Förutom Stockholms stad och län var det bara Norrlandslänen som låg över genomsnittet för livsmedel vad gällde tätorterna. För landskommunerna var skillnaderna något mindre, men Norrland låg fortfarande i toppskiktet. Kläder och skor var relativt sett inte lika dyra i Norrland som livsmedel. Det var Norrbottens och Jämtlands län som låg klart över genomsnittet.

Bostadskostnaderna var i sin tur relativt låga i Norrland, med undantag för städerna och de större industrisamhällena. Bränslekostnaderna var avsevärt högre i tätorterna än på landet och variationerna inom varje län var också stora. Däremot låg siffrorna för både städer och landsbygd under genomsnittet för riket. Skatteuttaget var i Norrland klart högre än i övriga Sverige: 23 procent. Variationen mellan olika kommuner var stor och träindustriorterna hade högre skatteuttag än gruv- och metallindustriorterna, vilket främst sågs som en följd av sågverksindustrins tillbakagång. När hänsyn togs även till statsbidragen minskade skillnaderna, men genomsnittet låg fortfarande över siffran för södra Sverige. Övriga utgifter, slutligen, spelade mycket liten roll för totalkostnaden eller så var skillnaderna i förhållande till övriga Sverige obetydliga.

I *Levnadskostnaderna i Norrland* jämfördes också tre kategorier norrländska tätorter (över 10 000 invånare, 2 000–10 000 och under 2 000) med resten av Sverige. Även här utföll jämförelsen till Norrlands nackdel och det var Norrbotten som låg värst till, medan Gävleborgs (och Kopparbergs) län hade en kostnadsnivå som närmade sig de sydligare länen.

Levnadskostnaderna i Norrland.

⁶⁵ Ibid., s. 11.

Sammanfattningsvis var det främst skatterna och livsmedelskostnaderna som drog upp kostnadsnivån i Norrland. De totala levnadskostnaderna ökade från söder till norr. I genomsnitt låg de 4–5 procent högre i Norrland än i övriga Sverige. De rekommendationer som gjordes inriktades följaktligen på de tyngsta kostnadsposterna:

En diskussion av frågan rörande möjligheterna att neutralisera den ogynnsamma ställning som särskilt övre Norrland intar i levnadskostnadshänseende synes ... i främsta rummet böra inriktas på dels frågan om livsmedelspriserna, dels skatteproblemet. Man har även anledning diskutera möjligheterna att sänka bostadskostnaderna i vissa tätorter.⁶⁶

TRANSPORTKOSTNADER

Den andra kostnadsutredningen, om transportkostnaderna, publicerades 1944.⁶⁷ Den hade utförts av amanuensen Bengt Söör vid Affärsekonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stockholm. Det hade tagit ett bra tag att få fram den. ”Denna strategiska utredningsuppgift hade tidigt stått på Norrlandsutredningens agenda utan att man fick till annat än ’gästförelärsbidrag’ från olika experthåll”, skriver Rolf Henriksson,⁶⁸ och beräkningarna utfördes utanför IUI.

I samband med Norrlandsutredningens allmänna sammanträde i maj 1941 hölls ett föredrag av SJ-byråchefen Tage Berger. Han ställde tre frågor: 1) Var Norrland gynnat eller missgynnat i förhållande till övriga Sverige i kommunikationshänseende? 2) Fanns det något behov av att ytterligare gynna Norrland? 3) Kunde ett sådant gynnande åstadkommas och försvaras? Banlängden per capita i Norrland var den största, men den måste vägas mot de större avstånden. Med undantag för Malmbanan uppvisade de norrländska järnvägslinjerna ett driftsunderskott, medan linjerna längre söderut gick med överskott, men Berger menade att det inte gick att riktigt särskilja de båda näten eftersom utbyggnaden av det norrländska järnvägsnätet hade bidragit till att öka trafiken söderöver. Han såg inte något behov av särskilda fraktlättnader för livsmedel till Norrland. För det norrländska näringslivet utgjorde däremot de långa avstånden ett hinder. Bergers slutsats var något svävande:

I vad mån det i avseende på järnvägsväsendet finns ett specifikt Norrlandsproblem är en fråga som jag helst vill lämna öppen. Jag skulle dock vilja uttala den förmo-

⁶⁶ Ibid., s. 36.

⁶⁷ IUI (1944a)

⁶⁸ Henriksson (1990b, s. 75).

dan att de eventuella järnvägsproblemen till sitt väsen äro desamma för Norrland som för övriga landsdelar även om de på grund av landets struktur dock kunna framträda mera accentuerade.⁶⁹

Bergers föredrag följdes av ett andra förberett inlägg, av professorn i ekonomisk geografi och råproduktlära vid Handelshögskolan i Göteborg, Olof Jonasson. Även han var försiktig med att dra slutsatser:

Mina synpunkter ha framförts med en viss grad av osäkerhet. Men när det gäller att få ett fastare grepp på de norrländska trafikfrågorna i allmänhet samt på förhållandet: järnväg, båt, buss eller bil, så ha vi inget större material till vårt förfogande, på vilket bestämda synpunkter eller påståenden kunna grundas.⁷⁰

Under den allmänna diskussionen tog Torsten Hèrnod upp situationen för träindustrin i Finland som kunde frakta sina produkter från Kemi eller längre norrut till isfri hamn vid Finska viken och exportera även under vintern. Frågan uppstod då vad de jämförelsevis lägre finska fraktsatserna berodde på. För att få en sakkunnig belysning av detta inbjöd Norrlandsutredningen den finländske docenten i trafikekonomi Nils Gustaf Ehrnrooth från Helsingfors universitet, som vid den tiden befann sig i Stockholm under ett halvår, till sitt allmänna sammanträde i juni 1942 för att tala om taxepolitiken vid de finska järnvägarna.⁷¹

Det var uppenbart att transportkostnadernas roll för det norrländska näringslivet och levandsstandarden behövde utredas. IUI tog kontakt med Sune Carlsson, som hade blivit docent på Handelshögskolan och chef för Affärsökonomiska Forskningsinstitutet, och i juni 1943 hade en överenskommelse kommit till stånd enligt vilken Söör åtog sig att utreda transportkostnadernas roll i de norrländska företagens totala kostnader. Hans utredning inriktades på att jämföra de merkostnader som betingades av dessa företags lokalisering i förhållande till företagen i södra Sverige, skillnader i transportkostnader mellan olika delar av Norrland och valet mellan olika transportvägar. Den avgränsades till produktion för hemmamarknaden. Många av de företag som ingick i undersökningen var samtidigt exportföretag, men man valde att skjuta på analysen av exportproblematiken. ”Bearbetningen av detta material har lämpligen ansetts böra anstå till en planerad undersökning av den norrländska exportindustriens möjligheter till kontinuerliga transporter av såväl råvaror som exporterade produkter.”⁷²

Utgångspunkten för Söörs undersökning var densamma som den för Norr-

69 Berger (1941, s. 10–11).

70 Ibid., s. 15.

71 Henriksson (1990b, s. 92).

72 Högbom (1944, s. v).

landsutredningen som helhet, de strukturförändringar inom det norrländska näringslivet som under mellankrigsåren hade förvärrat sysselsättningsläget. Härtill kom den inneboende osäkerheten i exportproduktionen. I denna sysselsattes inte mindre än 85 procent av de norrländska industriarbetarna, över 52 000, medan de rena hemmarknadsindustrierna inte hade mer än 10 000 arbetare.⁷³ Hemmamarknaden sågs emellertid som en potentiellt stabiliserande faktor för det norrländska näringslivet. Flera exportföretag hade diversifierat sin produktion och ökat sin inhemska försäljning för att dämpa konjunktursvängningarnas inverkan på verksamheten. I det sammanhanget gick det inte att bortse från de kostnadsnackdelar som de långa transporter till Mellan- och Sydsverige medförde.

Söors utredning baserades på data från runt sjuttiofem företag som alla hade regelbunden avsättning utanför Norrland. Det år som undersöktes var 1938, det sista ”normala” året före andra världskriget, för att man skulle slippa undan de snedvridningar i pris- och kostnadsstrukturen som krigsutbrottet hade vållat, med mycket stora ökningar av framför allt sjöfrakterna i förhållande till järnvägs-transporterna. Gästrikland ingick inte i undersökningen. Det ansågs att dess sydliga geografiska läge innebar att det inte hade några transportnackdelar.

Utredningen visade att det i första hand var de direkta transportkostnaderna som dikterade valet av transportmedel, järnväg i de allra flesta fallen. Transportkostnaderna spelade dock ingen betydelsefull roll söder om Västernorrlands län. Konstruktionen av de statliga järnvägstarifferna var sådan att de norrländska producenternas merkostnader i förhållande till mellansvenska producenternas ibland var större när varorna gick till Mellansverige än till Sydsverige. Det fanns inget entydigt samband mellan avstånd och merkostnader. Tarifferna sattes på basis av tre principer, för det första värdeprincipen: ju högre varuvärde, desto högre tariff; för det andra kvantitetsprincipen: att i görligaste mån fylla järnvägsvagnarna; och slutligen avståndsprincipen: med avståndet sjunkande kostnad per kilometer. Till detta kom en rad specialbestämmelser om fraktnersättningar. Sjöfrakterna berodde i sin tur inom trampfarten mest på efterfrågan på tonnage och tillgängligt tonnage, medan principerna för linjefrakterna mer liknade järnvägens principer. Lastbilfrakterna tog slutligen ingen hänsyn till varornas värde utan var proportionella mot transportens längd. Den kvantitativt största delen av alla transporter till och från Norrland gick sjövägen: 86 procent (i ton räknat) mot 14 procent för järnvägen. Lastbiltransporternas andel var försumbar.⁷⁴ För transporter till och från andra delar av Sverige var läget emellertid annorlunda. Mer än en tredjedel av införseln till Norrland och 55 procent av utförseln därifrån gick med järnväg.⁷⁵

⁷³ IUI (1944a, s. 9).

⁷⁴ Ibid., s. 42.

⁷⁵ Ibid., s. 43.

För varor med högre förädlingsgrad utgjorde transportkostnaderna en förhållandevis lägre andel av varuvärdet. Eftersom den genomsnittliga förädlingsgraden i Norrland hade ökat såväl inom som utanför skogsindustrin hade transportkostnadernas betydelse avtagit över tiden. Söör underströk att detta var en betydelsefull strukturförändring:

Som en följd ... [härav] har gränsen för lönsam produktion för den svenska marknaden successivt förskjutits mot norr. Då transportkostnadernas andel av varuvärdet minskas vid högre förädling, är det tydligt, att här föreligger en utvecklingslinje, som har förutsättningar att alltmer minska transportkostnadernas betydelse och därmed öka möjligheterna för vidgad industriell verksamhet i Norrland.⁷⁶

Den viktigaste posten i Norrlands export till resten av Sverige utgjordes av trävaror. Transportmässigt avvek dessa från de flesta andra produkter genom att de mestadels transporterades sjöledes. Järnvägstransporter var ungefär dubbelt så dyra – mer för de nordligaste producenterna – så dyra att de i regel undveks. Wallboard (träfiberplattor) fraktades däremot på järnväg, dock ofta till nersatt pris. De nordligaste fabrikanterna hade emellertid ofta väsentliga mertransportkostnader, särskilt som varan ofta måste fraktas med lastbil innan den kunde omlastas till järnvägsvagnar. Plywood hade i sin tur dubbelt så höga transportkostnader som wallboard per ton räknat eftersom den fraktades med järnväg eller lastbil. Dock var förädlingsvärdet en och en halv gång så högt som för wallboard, vilket i sin tur gjorde att de totala transportkostnadernas andel av varupriset blev väsentligt lägre. Plywoodproduktionen var dessutom koncentrerad till södra Norrland.

Transporten av byggnadssnickerier till Mellansverige var liten och snickerierna var lokaliserade till södra Hälsingland. Transportkostnaderna var förhållandevis små och produkterna så högförädlade att transportkostnadens andel av priset var låg, men den starka konkurrensen från småländska snickerier hindrade försäljning i Sydsverige. Monteringsfärdiga trähus, däremot, hade höga transportkostnader.

Den norrländska möbelindustrin brottades vid den tid Söör skrev sin rapport med problem, men dessa låg på produktionssidan snarare än på transportsidan. Avsättningen var så gott som helt koncentrerad till den lokala marknaden. Produktionen av helvedsskidor av björk var lokaliserad företrädesvis till Hälsingland och transportkostnaderna var förhållandevis låga. Detta gällde i än högre grad för limmade skidor eftersom förädlingsvärdet var betydligt högre. Transportkostnaderna var där helt försumbara.

⁷⁶ Ibid., s. 53–54.

Varken papp eller papper tillverkades i någon större utsträckning i Norrland, med visst undantag för tidningspapper, vilket dock inte levererades till orter söder om Stockholm. Leveranser av kraftpapper gick till ett geografiskt större område, på grund av lägre relativa transportkostnader.

De fyra nordligaste Norrlandslänen svarade under 1930-talet för nästan en fjärdedel av den totala tillverkningen av träkol i Sverige. Mycket lite avsattes lokalt. Nästan hela produktionen gick till järnbruken i Bergslagen. Efterfrågan var dock mycket konjunkturkänslig. Endast under högkonjunktur vände sig järnbruken till de nordligaste kolningsdistrikten för att säkra leveranserna och det var endast under högkonjunktur som träkolet därifrån klarade av att bära de högre transportkostnaderna.

Av de produkter som kom från industrier utanför skogssektorn såldes de flesta järn- och stålprodukterna inom Norrland. De enda företag som hade en mera betydande avsättning utanför Norrland låg i Hälsingland vilket, liksom det höga förädlingsvärdet på deras produkter, bidrog till att hålla nere transportkostnaderna. Den mekaniska verkstadsindustrin var i sin tur en starkt diversifierad bransch där transportkostnaderna spelade högst olika roll för olika produkter och företag. Mest fördelaktig var även här situationen i branscher som hade högt förädlingsvärde eller där någon form av specialtillverkning lett till fördelaktiga priser, medan försäljningen av standardiserade varor, särskilt sådana där stora mängder gjutgods eller grovplåt ingick, hade svårare att konkurrera utanför Norrland. Tonvikten höll emellertid på att förskjutas från den senare produktgruppen till de förra. Även den kemiska industrin kännetecknades av en splittrad transportkostnadsbild. Den hade expanderat starkt under kriget, men Söör ville inte dra några slutsatser om i vilken mån transportkostnaderna skulle komma att påverka industrins konkurrensförmåga i framtiden.

Textilindustrin fanns i södra Norrland. Den kännetecknades dessutom av ett högt förädlingsvärde och transportkostnader som inte var högre än 5 procent av varornas värde. Skobranschen, slutligen, var den bransch som besvärades minst av transportkostnaderna eftersom den samtidigt hade högst förädlingsgrad. De grövre skotyper som tillverkades i Norrland (arbetsskor och pjäxor) konkurrerade inte heller med de lättare och dyrare i södra Sverige tillverkade skorna. Därför klarade den både att hämta råvaror från Skåne och Mellansverige och att sälja den mesta produktionen utanför Norrland.

Den viktigaste slutsatsen av Söörs kompetenta och välskrivna utredning av transportkostnaderna var klar och entydig: det effektivaste sättet att neutralisera de konkurrensnackdelar som betingades av dem var att förskjuta produktstrukturen i Norrland från produkter med lågt förädlingsvärde till produkter med högt. Transportkostnadernas egen framtida utveckling var svårare att dra några

bestämda slutsatser om, särskilt som de ingick i ett större problemkomplex som inte omfattade enbart hemmamarknadsindustrierna:

Det har ... framgått hur de senaste årens produktionsutveckling inom norrländsk hemmamarknadsindustri bidragit till att minska transportkostnadernas hämmande inverkan. Det är sannolikt att man från företagets sida kan vänta fortsatta och ökade ansträngningar för att ytterligare differentiera produktionen och samtidigt driva den mot högre förädlingsstadier. Förskjutningar i norrlandsindustriens produktionsstruktur kunna emellertid endast indirekt påverka transportkostnadernas kommande utveckling. Denna bestäms i första hand av den befintliga transportapparats kapacitet och fördelning på olika slag av trafikmedel samt av trafikföretagens taxepolitik. Särskilt för Norrlands vidkommande är den framtida avvägningen mellan järnvägs-, sjö- och lastbilstransporter ett brännande spörsmål. En diskussion härom måste emellertid taga vederbörlig hänsyn till transporterna av exportproduktionen.⁷⁷

Bengt Söör's utredning var framgångsrik:

Den fick berättigad uppskattning och Norrlandsutredningens arbetsutskott anförde omgående i en hemställan till Kungl. Maj:t att Söör's resultat måtte beaktas vid det fortsatta arbetet på utformandet av en ny järnvägstaxa. Följande det finska förordet borde även de svenska järnvägarna kunna bjuda förmånliga taxor för att stödja den norrländska hemmamarknadsindustrin som nu hämmades av taxepolitiska principer.⁷⁸

VINTERTRANSPORTER

Transportkostnadsstudien hade fungerat så bra att den fick en fortsättning. Norrlandsutredningen beslöt att utvidga transportdelen till att omfatta även möjligheterna till en längre norrländsk skeppningsssäsong och till ökad kontinuitet i leveranserna söderut genom en utbyggnad av lagringskapaciteten och ökade järnvägs- och lastbilstransporter. Återigen kontrakterades Söör. Han hade en rapport om förutsättningarna för kontinuerliga vintertransporter klar 1945, efter att ha presenterat ett preliminärt utkast i maj 1944.⁷⁹

Avsikten med vintertransportstudien var att ta reda på om industriföretagen var intresserade av sådana transportarrangemang som gav möjlighet till kontinuerlig avsättning för skogsindustrin och kontinuerlig tillgång till råvaror och halv-

⁷⁷ Ibid., s. 115.

⁷⁸ Henriksson (1990b, s. 76).

⁷⁹ Söör (1945, 1944).

fabrikat. Norrbottenhamnarna var normalt isbelagda fem månader och hamnarna i södra Norrland en. Det transportmedel som dittills hade stått till buds var järnväg till så hög kostnad att det bara hade använts i mycket begränsad omfattning. Söör fann att kostnaderna för kontinuerliga transporter för trävaror var så höga att köparna inte skulle vilja betala för dem, eftersom de var vana att lagra produkterna för att kunna jämna ut säsongsvängningarna.

För massaindustrin var läget annorlunda. Visserligen skulle järnvägstransporter medföra merkostnader, men kontinuerliga leveranser skulle leda till jämnare sysselsättning, öka möjligheterna till att ändra produktionen från en kvalitet till en annan alltefter köparnas önskemål och minimera den konditionsförsämring hos massan som blev följd av längre lagring. Konstsilkemassa tillverkades enbart efter ingångna order. Dessa hade dittills placerats i mycket god tid, men efterhand som konkurrensen mellan producenterna hårdnade förutsåg Söör ett ökat behov av järnvägstransporter till isfri hamn. (Han hade fått i uppdrag att beräkna vilka effekter kombinerade transporter av pappers- och konstsilkemassa skulle få, men företagen kunde inte ta fram det nödvändiga underlaget.) Även tidningspapper tillverkades på order. Konkurrensen var hård, så järnvägstransporter var nödvändiga eftersom köparna inte lämnade sina order i så god tid som var fallet för konstsilkemassa. De norrländska producenterna fick väsentliga fraktnersättningar från järnvägen. Trots detta var kostnadsnackdelarna för export till England så höga att det mesta pappret gick till Nord- och Sydamerika, där transportkostnadsskillnaderna inte spelade lika stor roll. Icke desto mindre förmådde priserna i regel inte täcka kostnaderna. Söör bedömde att fraktnedsättningar krävdes om exporten skulle kunna fortsätta. Wallboardtransporterna, slutligen, gick redan till stor del på järnväg.⁸⁰

Det blev bara *bits and pieces* av industridelen av Norrlandsutredningen och inget samlat grepp. Levnadskostnadsutredningen och Söörs båda transportkostnadsutredningar var alla tre kompetent genomförda, men de var bara små bitar i ett stort pussel där de flesta bitarna saknades. Den icke-skogliga delen av Norrlandutredningen fick aldrig till något som motsvarade Waldenströms utredning av skogsindustrin, och gruv- och kraftkomponenterna schabblades bort. Olika faktorer ställdes aldrig mot varandra och mot Axel Iveroths skepsis angående företagsamheten i Norrland (kapitel 6). Norrlandsutredningen misslyckades helt med en av sina centrala komponenter. Behovet av andra industrier än skogsindustrin hade betonats alltsedan utredningens början men inget gjordes för att identifiera branscher som kunde tänkas ha komparativa fördelar och som kunde sä-

⁸⁰ Även Söörs andra utredning föll i god jord. Han fick också en tredje arbetsuppgift: att utreda världproduktionen och världshandeln med pappersmassa (Henriksson 1990b, s. 76), men inget verkar ha kommit ut ur den.

kerställa den alternativa sysselsättning som Norrland så väl behövde. Hanteringen av industriutredningarna ger intryck av både tafatthet och ointresse.

JORDBRUKET

”Studiet av det norrländska jordbruket fick en mycket stor, man kan nästan säga oproportionerligt stor, uppmärksamhet”, skriver Rolf Henriksson.⁸¹ I ljuset av vad som slutligen åstadkoms framstår hans slutsats emellertid som ogrundad. De fyra ursprungligen identifierade utredarna gjorde inte själva så mycket, utan jordbruksåtgärderna lades ut på externa utredare.

Vid Norrlandsutredningens novembersammanträde 1941 höll byråchefen i Lantbruksstyrelsen, Gustav Ytterborn, ett föredrag om den framtida jordbrukspolitiken med särskild hänsyn till Norrland.⁸² Större delen av hans redogörelse behandlade allmänna jordbruksproblem: tullskyddets utveckling, den framtida marknaden (hemmamarknad och export, förväntade förändringar i produktion och konsumtion, minskningen av den jordbrukande befolkningen. Det var bara avslutningsvis som Ytterborn kom in på de specifika Norrlandsproblemen: de alltför små brukningsenheterna, det bristande intresset och kunnandet, vallodlingen och möjligheterna till framtida diversifiering av produktionen. Mer än en allmän orientering blev det inte.

Flera av de industrimän som ställt sig bakom Norrlandsutredningen, inte minst Bure Holmbäck från Munksund, var entusiastiska förespråkare för det norrländska jordbruket, lokaliserat till Norrbotten. Rolf Henriksson refererar tongångarna:

Optimistiska spekulationer om vegetabilisk produktion så långt norr som i Torne-dalen byggde på att jorden ansågs vara så god. Klimatet ansågs inte vara den främsta svårigheten. Antalet soltimmar kom t.ex. under det ljusa halvåret att överstiga vad man fick på sydligare breddgrader. Det främsta problemet var snarast att den odlade arealen var så liten i förhållande till vall- och betesmark och att jordbruket inte bedrevs tillräckligt intensivt. Vid sidan om en i huvudsak på extensiv boskaps-skötsel inriktad drift bedrev jordbrukarna omfattande fiske och jakt. Det som främst hindrade jordbrukets utveckling var enligt många den regelmässigt förekommande bisysselsättningen just i skogsbruket. Utvecklingen av det norrländska jordbrukets befolkningsabsorptionsförmåga var, det insåg alla, så nära inflätad med sysselsättningsmöjligheterna i skogsbruket att den inte kunde bedömas oberoende av dessa. Mosskulturföreningens försöksverksamhet med studiegårdar som försetts med nödvändig komplementär skog diskuterades ivrigt.⁸³

81 Henriksson (1990b, s. 47).

82 Ytterborn (1941).

83 Henriksson (1990b, s. 47). Jfr diskussionen i Industriens Norrlandsutredning (1941c, s. 10–23).

Slutsatserna av denna ljusa teckning av det norrländska jordbrukets utvecklingsmöjligheter var att industrin borde ställa sig bakom det innan staten kom på att göra samma sak. Alla var dock inte lika entusiastiska, framför allt inte Arthur Montgomery. Redan på novembermötet 1940 framförde han att ”vad man kunde hoppas på icke var någon självständig utveckling av jordbruket i Norrland utöver nuvarande nivå, därför att det är, såvitt jag kan se, alldeles omöjligt att visa, var man kan få avsättningsmöjligheter för ett dylikt jordbruk”.⁸⁴ Han konstaterade att tendensen inom det svenska jordbruket genomgående var att arbetskraftsbehovet minskade och att detta skulle komma att fortsätta. ”Det är naturligtvis mycket önskvärt, att man söker höja det norrländska jordbruket till samma nivå som söderut, men då får man också ta konsekvenserna.”⁸⁵

Ett år senare, på novembermötet 1941, kom Montgomery tillbaka till svårigheterna att expandera det norrländska jordbruket. Det var svårt både att öka den odlade arealen och att hålla kvar arbetskraften inom näringen och även om möjligheterna att rationalisera driften var stora drog han slutsatsen att ”det vore viktigt att icke gå ut ifrån att det skulle föreligga särskilt stora möjligheter till en ökning av jordbruksproduktionen”.⁸⁶ Ytterborn hade i sitt föredrag berört möjligheterna att differentiera det befintliga jordbruksstödet till Norrlands fördel, men det måste i så fall utredas och risken fanns att det inte enbart skulle bli ett uppfostningsstöd, utan att det lätt skulle komma att permanentas, en farhåga som delades av Ytterborn.

En av de få konkreta jordbrukspunkter som Norrlandsutredningen behandlade vid sina sammanträden var den försöksverksamhet som Svenska Vall- och Mosskulturföreningen bedrev i Norrland. På novembersammanträdet 1940 redogjorde dess föreståndare, Gerhard Rappe, för hur arbetet på ett antal av föreningen planerade studiegårdar skulle organiseras.⁸⁷ Föreningens allmänna uppgift var att ”verka för utvecklandet av den norrländska vallodlingen och beteskulturen och den därmed sammanhängande myrskulturen, till att skänka det norrländska jordbruket den foderförsörjning, för vilken landsdelens naturliga betingelser erbjuda de bästa förutsättningar”.⁸⁸ För detta ändamål, och för att utröna vilka möjligheter som fanns att odla andra växter än foderväxter, avsåg Vall- och Mosskulturföreningen att med början 1941 driva ett antal studiegårdar: ”hemmansbruk med skogsinnehav av stödskogskaraktär”, ”hemmansbruk med husbehovskog” och ”skogsindustriarbetarboställen utan husbehovskog”. Gårdarna (två

⁸⁴ Industriens Norrlandsutredning (1940, s. 35).

⁸⁵ *Ibid.*, s. 36.

⁸⁶ Industriens Norrlandsutredning (1941c, s. 7).

⁸⁷ Rappe (1940).

⁸⁸ *Ibid.*, s. 1.

från den första kategorin och vardera en från de andra två) skulle sammanföras i grupper med gemensamt innehav av vissa dyra redskap och maskiner.

Även sötvattensfisket diskuterades vid ett tillfälle – i januari 1941. Byrådirektören Gunnar Alm från Lantbruksstyrelsen höll då ett anförande om statens och bolagens möjligheter att ”upphjälpa” detta fiske i Norrland.⁸⁹ Föredraget publicerades senare samma år i *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*, och finns refererat i kapitel 6.⁹⁰ En statlig utredning, som letts av Alm, hade i slutet av 1939 lagt fram ett förslag om upplåtande av statliga fiskevatten och intensifiering av fiskevården, och Alm efterlyste liknande åtgärder för de privatägda vattnen i Norrland, speciellt sådana vatten som var i bolagshänder. I slutet av mötesdiskussionen kallade mötesordföranden, Erik Lindeberg, Alms upplysningar ”ofantligt värdefulla” och uttryckte som sin förhoppning ”att dessa skola lända till nytta för framtiden och för det arbete, som vi nu äro samlade att utföra”.⁹¹

På ett arbetsutskottsmöte i februari 1942 diskuterades möjligheten att ge ut en broschyr om sötvattensfisket, men ärendet bordlades.⁹² Därefter försvann frågan helt från Norrlandsutredningen.

BOSTÄDER OCH UNDERVISNING

Två av Norrlandsutredningens icke-skogliga delutredningar aborterades redan från början. Den ena handlade om åtgärder för bostadsstandardens höjande. I marsprogrammet 1940 konkretiseras de: ”Kan ge arbete åt nya industrier i Norrland för tillverkning av färdiga hus, möbler, etc., bortsett från dess i första hand åsyftade sociala verkningar (m.a.o. norrlänningarna kunna genom eget arbete höja sin bostadsstandard, om de hjälpas på vägen något).”⁹³ Det går emellertid överhuvudtaget inte att hitta några som helst initiativ på detta område bland utredningens efterlämnade papper.

Den andra utredningsuppgiften formulerades som en ”mera praktiskt och förvärvsmässigt betonad uppläggning av folkundervisningen”. Den konkretiserades aldrig. En liten del av den dök upp på två arbetsutskottssammanträden 1943. I februari tog Iveroth upp frågan om den skogliga undervisningen. Av den följande diskussionen framgick

89 Alm (1941a).

90 Alm (1941b).

91 Industriens Norrlandsutredning (1941a, s. 29).

92 *Sammanträde* (1942b, s. 6–7).

93 IUI (1940a).

... att ett behov förelåge av viss specialutbildning för lägre skogspersonal, bl.a. som ledare vid skogstaxeringar, ävensom att den lägre skogsundervisningen borde tillgodogöra sig framkomna rön på arbetslärarand område. Som denna fråga vore föremål för behandling från myndigheternas sida, *uppdrogs* åt sekreteraren att utröna frågans nuvarande läge.⁹⁴

I maj meddelade Iveroth att det hade utgått en kallelse till de skogschefer och representanter för arbetsmarknadskommisionen som deltog i Norrlandsutredningens allmänna sammanträde några dagar senare att också delta i ett sammanträde om den skogliga utbildningen.⁹⁵

Det var allt. I slutet juni 1945 var den statliga Norrlandskommittén klar med ett betänkande om yrkesutbildningen i Norrland.⁹⁶ Möjligen hade vetskapen om att detta var på gång bidragit till Norrlandsutredningens passivitet i frågan.

94 *Protokoll* (1943b, s. 3).

95 *Protokoll* (1943c).

96 SOU 1945:33.

KAPITEL 11

HAVERIET

Någon gång under 1942 dök tanken på ”en sociologisk bygdeundersökning för något lämpligt område i Norrland” upp. I juli samma år uttalade Norrlandsutredningens arbetsutskott sitt stöd för tanken,¹ och i november togs ett preliminärt beslut om val av ort. Ingvar Svennilson fick i uppdrag att, tillsammans med Axel Iveroth och Thorsten Streyffert, ta fram en undersökningsplan.²

I juni 1943 kunde Ivar Högbom i sitt tal inför Härnömässan rapportera om att man inom Norrlandsutredningen diskuterat hur man skulle kunna komplettera de olika delstudier som tenderade att dra åt olika håll med en sammanhållen mikrostudie som kunde täcka alla utredningens aspekter:

... utredningsarbetet [fortgår] genom ett flertal specialutredningar på olika avsnitt. På detta sätt når man ett djupare inträngande i speciella problem men givet är, att bilden av hur dessa problem sammantagna påverka arbetsliv och försörjning i Norrland blir ganska oenhetlig.

Utredningen har därför diskuterat möjligheten och lämpligheten av att företaga en *intensivundersökning av en utvald bygd* i Norrland för att på ort och ställe söka utröna, hur befolkningens livsföring och arbetsförhållanden gestalta sig. Praktiska rön av värde för utredningsarbetets inriktning och den planerade syntesen torde därvid kunna göras. Utredningen överväger för närvarande olika alternativ beträffande lämpliga lokaler för denna intensivundersökning.³

ÖRTRÄSK

Den lokal som mera konkret diskuterades var Örträsk, en liten Västerbotenssocken. Tanken, som troligen drevs främst av Ingvar Svennilson, var att göra en undersökning av etnografisk typ som kunde ge en heltäckande bild av livet och människorna på lokalplanet. I den plan som gjordes för undersökningen anges den övergripande frågeställningen som: ”Hur gestaltar sig arbetslivet och försörjningen i en blandad skogs- och jordbrukssocken sådan som Örträsk?” Avsikten var, precis som med Norrlandsutredningen som helhet, att såväl kartlägga den rådande strukturen som att göra en bedömning av bygdens utvecklingsmöjlighe-

¹ *Protokoll* (1942b, s. 3).

² *Protokoll* (1942f).

³ Högbom (1943, s. 256).

ter. Ett antal underfrågeställningar preciserades: Hur disponerades arbetskraften i socknen? Fanns någon dold arbetslöshet? Var arbetslösheten kopplad till storleken på jordinnehavet? Hur fördelades arbete mellan familjens medlemmar? Vilka bisysslor fanns? Hur påverkade konjunktursvängningarna skogsbruket? Kunde skogsbruket rationaliseras och säsongsvängningarna utjämnas? Hur såg det ut med lönsamheten inom skogsbruket och jordbruket? Kunde man sära på de båda näringarna? Skulle det gå att åstadkomma en mer koncentrerad bebyggelse genom förbättrade kommunikationer? Hur skulle man överhuvudtaget bära sig åt för att skapa en levnadsstandard i bygden som var tillräcklig för att hindra avfolkning?⁴

Att Norrlandsutredningen fokuserade just på Örträsk var ingen tillfällighet. Där hade redan en mängd data insamlats om historia, geografi, fauna, folklore, etc., av överläraren på stället, Henning Odenram, tillika kommunalfullmäktiges ordförande. Svennilson hade fått kännedom om ett föredrag som han hållit och tagit kontakt med honom i december 1942. Överläraren hade i januari 1943 förklarat sig vara ”synnerligen intresserad av de frågor, som upprullas i Eder skrivelse” och lovat att ställa upp och hjälpa utredningen.⁵

Svennilson ville besöka Örträsk redan i februari.⁶ Odenram var emellertid upptagen av arbete och självdeklaration.⁷ Dessutom ville kommunalfullmäktigeordföranden gärna visa upp de resultat som i socknen hade uppnåtts vad gällde ”skogsvård och föryngring av försumpade marker”. Örträsk hade haft ”turen” att från 1917 till 1930-talet ha haft ”en revirjägmästare som var minst femtio år före sin tid ifråga om skogsvård och föryngring av försumpade marker”. Odenram ville därför uppskjuta resan tills snön hade gått bort och det var barmark så att det gick att komma ut i markerna.⁸ I mars översände han en sammanställning av bygdens problem ”så som vi i orten se dem”.⁹ Trots att socknen var en blandad jordbruks- och skogsbrukssocken dominerade skoginkomsterna fullständigt i bygden. Tre fjärdedelar av böndernas inkomster kom från skogen. Örträskborna var emellertid medvetna om att skogsavverkningen skulle komma att minska snabbt efter kriget. Därför var intresset för nyodlingar inom jordbruket stort. Det mål som hägrade var att få till stånd fullständiga jordbruk, på 8–10 hektar, som skulle kunna försörja en familj. Det framgick också att det var ont om arbetstillfällen för ogifta kvinnor i Örträsk. Flickorna lämnade därför bygden. ”Bara de dumaste stanna.”¹⁰

4 *Bygdeundersökning av Örträsk* (u.å.).

5 Brev från Henning Odenram till Ingar Svennilson, 7 januari 1943.

6 Brev vfrån Ingvar Svennilson till Henning Odenram, 28 januari 1943.

7 Brev från Henning Odenram till Ingar Svennilson, 7 januari 1943.

8 Brev från Henning Odenram till Ingvar Svennilson 31 januari 1943.

9 Brev från Henning Odenram till Ingvar Svennilson, 10 mars 1943. Sammanställningen finns i Örträsk (1943).

10 Örträsk (1943).

Norrlandsutredningens besök sköts först till sommaren, och slutligen besökte arbetsutskottet Örträsk i september 1943. Därefter hände inget.

Örträskprojektet kom så långt att man inom utredningen började fundera på vilka krav som man borde ställa på den person som skulle ha ansvaret för mikrostudien. Det ansågs nödvändigt att hitta någon som besatt vetenskaplig kompetens:

I det arkivmaterial som vittnar om de överväganden som gjordes i maj 1944 anfördes förhoppningen att man möjligen skulle kunna sätta någon Uppsalaakademiker på uppgiften. För en sådan fanns det möjligheter att genomföra undersökningen som ett led i ett examensarbete, som skulle kunna finansieras med hjälp av de Kempeska stipendiemedel som stod till förfogande i Uppsala.¹¹

Längre än så kom man emellertid inte. Snart hade Örträskstudien skjutits på en obestämbart framtid med ursäkten att den inte rymdes inom Norrlandsutredningens budget. Som vi ska återkomma till i kapitel 15 gjordes faktiskt en mikrostudie vid IUI, men utanför ramen för Norrlandsutredningen. Det var Jan Wallanders studie från Uddeholm i Värmland.

SLUTRAPPORTEN SOM FÖRSVANN

På Norrlandsutredningens novembermöte 1940 tog Ragnar Sundén upp frågan om hur utredningens resultat skulle redovisas. Detta borde ske på två olika sätt, dels i form av monografier av de olika författarna, som speglade deras ”personliga syn”, vad gällde delstudierna, dels som en sammanhållen, uppsummerande, kollektiv slutrapport, begränsad och baserad på ”den koncisa anglosaxiska idén med ’findings’ och ’recommendations’”.¹² Sundén hade brått, eftersom han ville hålla den ursprungliga tidsplanen för utredningen och ha den färdig i slutet av 1941. Som vi redan har redogjort för lyckades han emellertid inte få med sig mötet på detta, utan det beslöts att utredningen skulle fortsätta utan att någon tidsgräns lades fast. Därmed bordlades också frågan om när resultatet skulle redovisas och vilken form publikationerna skulle få.¹³

Publikationsformen togs återigen upp på arbetsutskottets sammanträde 12 februari 1942. Ivar Högbom ville skynda på publiceringen: ”Jag har för min del en känsla av att en del av utredningsmaterialet med fördel skulle kunna publiceras redan nu. Huruvida detta i så fall skulle lämpligast ske i form av broschyrer be-

¹¹ Henriksson (1990b, s. 65).

¹² Industriens Norrlandsutredning (1940, s. 39).

¹³ Henriksson (1990b, s. 40).

handlande skilda ämnen eller i form av samlade häften kan diskuteras.” Erik Lindeberg tyckte däremot att det kunde vara ”vanskligt att publicera saker för tidigt”. Han ville skynda långsamt eftersom utredningsarbetet ”till stor del ... [var] avsett att ge impulser till fortsatt diskussion och arbete” och därför ”ej alltid” var att ”anse som slutgiltigt”.¹⁴ Än en gång bordlades publiceringsfrågan.

Frågan om slutbetänkandet togs upp igen i en principskiss av Thorsten Streyffert i februari 1943. Streyffert ville se tre avdelningar i slutrapporten. Den första skulle behandla det norrländska näringslivets karakteristika inom den ram som bildades av regionens demografiska särdrag och den politiska situationen. Nästa avdelning skulle analysera de principiella aspekterna på ett ekonomisk-politiskt program för Norrland. Det tredje och sista avsnittet skulle lista de åtgärder som framstod som önskvärda för industrin. Streyffert anknöt i sin framställning till den ursprungliga tudelningen i skogliga och icke-skogliga åtgärder.¹⁵

Senare under året presenterades emellertid ett radikalt annorlunda förslag till slutbetänkande. I det nya förslaget utgjordes inledningen av en sammanställning av ekonomiska och sociala data för Norrland där William William-Olssons befolkningsprognos hade inarbetats. Denna sammanställning skulle följas av en sammanfattning av den arbetskraftsbalans för Norrland som Svenilsson skulle komma att redovisa i monografiform 1946. Det tredje avsnittet, även detta med Svenilsson som ansvarig, skulle behandla konjunkturproblematiken (vad som så småningom blev till Ruists ekonometriska studie av konjunkturkänsligheten). I det avslutande avsnittet skulle så Axel Iveroth sammanfatta Norrlandsproblematiken i ett näringspolitiskt sammanhang.¹⁶

Under 1943 drogs Norrlandsutredningen in i ett större sammanhang. Efter slagen vid Stalingrad och El Alamein, den allierade landstigningen på Sicilien och inledningen av motoffensiven i Stilla Havet genom Midwayslaget och erövringen av Guadalcanal började det stå klart hur kriget skulle komma att sluta. Näringslivet och IUI började fundera på vad en omställning från krigstids- till fredstidsproduktion skulle komma att innebära. Redan föregående år, 1942, hade Ingvar Svenilsson och Erland Waldenström publicerat en skrift med titeln *Till frågan om det industriella framåtskridandet i Sverige*,¹⁷ där näringslivets effektivitetsproblem och anpassningen till de nya förhållanden som skulle komma att råda efter krigsslutet diskuterades. Fredsproblematiken diskuterades i IUIs styrelse i februari 1943. Man var då ense om att utredningsarbete måste komma igång om efter-

¹⁴ Sammanträde (1942b, s. 5–6).

¹⁵ Streyffert (1943b).

¹⁶ Henriksson (1990b, s. 66). Henriksson anger att förslaget presenterades vid Norrlandsutredningens sjätte allmänna sammanträde 18 maj 1943, men inget spår av detta finns i mötesprotokollet. Redogörelsen bygger helt på Henriksson.

¹⁷ Svenilsson och Waldenström (1942).

krigsproblemen och vid nästa styrelsemöte, också detta i februari, hade Svennilson utarbetat ett förslag till hur detta arbete kunde organiseras.

På den statliga sidan hade inte planeringen hunnit lika långt. "... offentliga myndigheter och organ som svarade för den ekonomiska politiken hade händerna fulla av dagsaktuella problem och kom att reagera ganska långsamt inför den förändring i läget som nu var under väg", skriver Rolf Henriksson,¹⁸ och när man äntligen reagerade, inbjöd man IUI att delta. Finansminister Ernst Wigforss inviterade i början av mars 1943 Ingvar Svennilson till det förberedande arbetet i statsrådsberedningen en dryg vecka senare.¹⁹ Den 19 mars kom så ett konseljbeslut om innehållet i det statliga utredningsarbetet av övergången till fredsekonomi. I detta fick IUI en inbjudan om en framträdande roll. Den 22 april accepterade institutet att medverka och framhöll därvidlag att de IUI-utredningar som redan pågick skulle kunna utnyttjas – däribland Norrlandsutredningen.

IUIs nya utredningsuppdrag utfördes med stor fermitet. Redan i slutet av januari 1944 presenterades resultaten på ett informationsmöte, och senare under året publicerades den färdiga rapporten, *Industrins sysselsättning under åren närmast efter kriget*.²⁰ Eftersom utredningen endast delvis behandlar Norrland kommer vi att behandla den i kapitel 17. Låt oss här bara konstatera att huvudsyftet med det statliga utredningsarbetet var att få fram en prognos rörande sysselsättningsmöjligheterna i Sverige efter kriget och här hade skogsindustrin sin givna plats. De resultat som redan fanns tillgängliga inom Norrlandsutredningen kompletterades med en enkätundersökning. Rolf Henriksson sammanfattar:

I den utdragna processen, där man dels överlade med skogsindustrins organisationer, dels inhämtade uppgifter från företagen själva, bl.a. om de beräknade avverkningarna efter kriget, samt även tog in reviderade förutsättningar från finansdepartementet och andra myndigheter, torde en tvingande ekonomisk logik snart ha utkristalliserat sig. Prognosen beträffande sysselsättningen inom skogsindustrin betingades givetvis av att den ingick i en totalprognos för hela industrin och de olika branschernas beräknade sysselsättning måste givetvis avstämmas mot varandra, där hänsyn måste tas till den "input-output[-]interdependens" som förelåg. Eftersom det ännu skulle gå två decennier innan någon input-outputtabell togs fram för det svenska näringslivet, kunde bedömningen av dessa kopplingar mellan de olika branscherna inte gärna bli annat än grova gissningar. Den kapacitetsomstrukturering som ägt rum under kriget gjorde det säkerligen svårt att basera uppskattningarna på den kännedom man eventuellt haft om förkrigskopplingarna. Naturligtvis skulle i detta läge adekvat kännedom om de specifika restriktioner som

¹⁸ Henriksson (1990a, s. 172).

¹⁹ Brev från Ernst Wigforss till Ingvar Svennilson, 1 mars 1943.

²⁰ IUI (1944c).

gällde för varje bransch beträffande råmaterialförsörjningen vara väsentlig. Här var de avverkningsberäkningar som norrlandsutredningen var i färd med av stort intresse. I diskussionerna i maj 1943 ansåg man de preliminära avverkningsberäkningar och den virkesbalans som Streiffert fått fram vara tillfyllest. Denna åsikt hade utformats inom det samarbetsutskott som skogsindustrierna hade tillsatt i början av 1943.²¹

Under 1944 gick Norrlandsutredningen in i sitt slutskede: avvecklingen. Slutrapporteringen sköts ännu mer i bakgrunden och på framtiden. Efter det att den andra statliga Norrlandsutredningen hade tillsatts i december 1943 avmattades intresset i industrikretsar för IUIs utredning och nedskärningarna började. I fortsättningen handlade det enbart om att färdigställa sådant som redan påbörjats. När en lägesrapport avgavs i maj 1944 hade det planerade slutbetänkandets omfång krympt ordentligt. ”Bör förslagsvis göras i knapp, översiktlig form (50 s.). Analys av norrlandsfrågans innebörd. Klara, objektiva ekonomiska, näringspolitiska riktningar för dess lösning”, hette det.²²

Det blev emellertid inget ens av de femtio sidorna. Rolf Henriksson har utförligt argumenterat för att avsikten var att Axel Iveroth skulle skriva slutrapporten.²³ Iveroth var en god stilist, vilket han bevisade inte minst i småindustriutredningen som utkom 1943. Han var duktig på att hitta slående formuleringar och var därför flitigt anlitad som spökskrivare av tal åt industrichefer och han hade skrivit några översiktliga artiklar om Norrlandsproblematiken, artiklar som kunde ses som förberedelser för en framtida sammanfattning av Norrlandsutredningen.²⁴ Slutligen hade han 1942 också formellt åtagit sig att bidra till slutbetänkandet. Iveroth lämnade emellertid IUI under 1944. Han efterträddes av Tore Browaldh, även han en säker stilist, men han saknade Iveroths kunskap om Norrlandsfrågorna. Det var troligen därför, menar Henriksson, som det aldrig kom något slutbetänkande från Norrlandsutredningen.

Frågan är dock om Iveroths försvinnande räcker som förklaring. Ingvar Svennilson fanns kvar och kunde säkerligen ha skrivit de femtio planerade sidorna. Rolf Henriksson anser att skillnaderna i synsätt mellan Streiffert, Iveroth och Svennilson skulle ha gjort det svårt att enas om en slutrapport:

[Det] får ... inte förglömmas att de som satt i norrlandsutredningens ledning under dess sista fas troligen hade fått vissa problem om det hade gällt att utforma en principrapport. Svennilsons syn på hur en sådan borde läggas upp låg troligen

²¹ Henriksson (1990b, s. 80).

²² *Norrlandsutredningens arbetsuppgifter* (1944, s. 3).

²³ Henriksson (1990b, s. 66–69).

²⁴ Carlsson (1941a, 1941b, 1941c), Iveroth (1942).

långt ifrån de idéer i frågan som Iveroth och Streyffert tidigare hade utvecklat. Men inte heller Iveroth och Streyffert torde ha haft lätt att enas om en sådan sak.²⁵

Iveroth var emellertid redan ute ur bilden och som den drivande person han var hade Svennilson sannolikt inte haft några problem att få igenom sin syn gentemot Streyffert, särskilt som tiden hade gått ifrån den senare. Henriksson skriver själv:

Vidare får det inte förglömmas att det skett avsevärda förskjutningar i den ekonomisk-politiska problematik som ytterst inspirerat och legitimerat norrlandsutredningens tillkomst. Den ursprungliga skissen av utredningens principiella frågeställningar skulle inte så lätt kunna accepteras efter världskrigets slut. Redan Streyfferts skiss av 1943 kan sägas ha varit i någon mån föråldrad och de förskjutningar som sedan skedde under den korta tidsrymden till krigets slut torde ha gjort även denna ohjälpligt obsolet.²⁶

Även Streyffert var således överspelad.

Det går inte riktigt att komma ifrån att industrins intresse för Norrlandsutredningen hade minskat och med det också intresset för ett slutbetänkande. Dessutom hade utredningen successivt krympt på ett sätt som gjorde det svårt att åstadkomma en heltäckande bild. Konkurrenssituationen inom skogsindustrin hade gjort det omöjligt att angripa flera viktiga frågor, framför allt de som handlade om branschens organisation och markägandet. Avfallsutredningen, avverkningsberäkningarna, levnadskostnads- och transportstudierna, arbetskraftsbalansen och konjunktürkänslighetsstudien gav inte tillräckligt underlag för en av de statliga utredningarna oberoende framställning av hela Norrlandsproblematiken. Förmodligen ville Ingvar Svennilson bli av med utredningen på enklaste sätt: genom att låta den självdö. De enda tre pågående projekt som redovisades på det sista mötet med Norrlandsutredningens arbetsgrupp i oktober 1946 var den av Svennilson själv initierade konjunkturväxlingsstudien, Ludvig Mattson-Mårns studie av säsongvariationerna inom skogsbruket och Bengt Söörs studie av världsproduktionen och -handeln med massa.²⁷ Endast den första av dessa kom att färdigställas.

Själv satte Svennilson punkt för sitt engagemang i Norrlandsutredningen genom att hålla ett föredrag vid skogsveckans öppnande i mars 1949, om "Skogen som tillgång och problem i svensk ekonomi efter kriget".²⁸ Hans utgångspunkt

²⁵ Henriksson (1990b, s. 84).

²⁶ Ibid.

²⁷ *Protokoll* (1946a).

²⁸ Svennilson (1949d).

var underskottet i vår utrikeshandel. Det var på ”dollarbristens” tid. De fria kapitalrörelserna hade i stort sett upphört, den amerikanska ekonomin hade ett stort överskott i handelsbalansen och det amerikanska tullskyddet var högt. Kronan var övervärderad och exporten räckte inte till för att finansiera importen. Situationen var densamma i hela Europa och som ett resultat därav var protektionismen på frammarsch.

I det svenska långtidsprogram som hade utarbetats på hösten 1948 ingick målsättningen att på fyra års tid öka exporten så att den räckte till att finansiera hela importen. Skogsnäringen stod för halva exportvärdet, men i långtidsprogrammet hade man inte vågat räkna med att exporten av skogsprodukter skulle kunna nå upp till förkrigsnivån. Skogarnas begränsade avkastning och den ökade hemmamarknadsefterfrågan på skogsprodukter skulle lägga hinder i vägen.

Svennilson redovisade Norrlandsutredningens resultat. Avverkningen skulle troligen komma att förskjutas från Norrland till området söder om Dalarna. I Norrland fick man räkna med en tio- till tjugoprocentig minskning under den närmaste tioårsperioden. Denna skulle knappast kunna kompenseras av en längre driven förädling till exempel i riktning mot kemisk industri, för konkurrenskraften på världsmarknaden skulle komma att förbli begränsad. Den exportökning som krävdes skulle behöva komma från industrigrenar som inte i lika hög grad som skogsindustrin byggde på en begränsad råvarubas. Skogsnäringen måste gå över till uthållig produktion som bevarade och utvecklade denna bas. Sammanfattningsvis ansåg Svennilson att den svenska skogsindustrin stod inför ett kritiskt skede, med begränsad virkestillgång, behov av lokal anpassning mellan virkesbas och industrikapacitet, ökat tryck i riktning mot högre förädling, brist på arbetskraft och hårdnande konkurrens framför allt på den nordamerikanska marknaden, med åtföljande krav på kostnadssänkningar.

Slutklämmen i hans föredrag var snarast pessimistisk:

Vi ha åter fått känna på vårt näringslivs starka beroende av utvecklingen ute i världen, både i Europa och transoceana länder. Kanna vi inte lösa de problem, som vi därvid ställas inför, eller kommer lösningen av dessa problem att stranda på motsatta intressen hos olika grupper eller olika landsdelar – ja, då minskas också våra förhoppningar att efter kriget kunna fortsätta den snabba ekonomiska utveckling vari den svenska skogsindustrin tidigare hade haft så stor del.²⁹

Det lyste igenom att Svennilson knappast tyckte att Norrlandsutredningen hade presterat några gångbara lösningar på de problem som successivt uppstått under 1920- och 1930-talet.

²⁹ Ibid., s. 74.

Den ”står i institutets annaler som dess största och mest glamorösa utredning någonsin”, sammanfattar Rolf Henriksson Norrlandsutredningen. Tidvis svarade den för nästan hälften av IUIs utredningsbudget,³⁰ men det var inte dess kvantitativa omfattning som fick Henriksson att dra sin slutsats:

Det var genom Norrlandsutredningen som institutet vann sina viktigaste lärdomar beträffande hur en stor utredning bör och icke bör läggas upp och genomföras. Norrlandsutredningen kom att bli den ”trial-and-error-process” genom vilken institutet arbetade fram principerna för hur en akademiskt förankrad forskning skulle förenas med det industriella avnämkravet på relevans och nytta. Olika lösningar att förena vetenskaplig kompetens med industrins sakkunskap prövades och förkastades innan man till slut fann den som visade sig vara mest bärkraftig.³¹

Henriksson framhåller att Norrlandsutredningen i Industriens Utredningsinstituts historia med tiden kommit att få en närmast mytisk status:

Genom att Norrlandsutredningen ... flöt ut i ett trots allt ganska ringa antal disparata publikationer har den egentligen aldrig riktigt kunnat bedömas. Den har levt vidare som en myt utan att någon, inte ens utredningens egna medarbetare, skaffat sig överblick över dess omfång och förlopp och redovisat dess inre arbete och synsätt.³²

Själv vill Henriksson se Norrlandsutredningen

... inte bara som ett utomordentligt tidsdokument och en belysare av hur svensk industrivärld en gång sökte lösa sina överlevnadsproblem men därmed samtidigt kom att påverka utvecklingen av den s.k. svenska modellen. Den är också att betrakta som ”en nationell investering” (Johan Åkermans ord). Och dess många tusen sidor av otryckta rapporter, protokoll och diskussioner vittnar om att man inte svek vad dess bästa penna, Iveroth, skrev när Lindeberg lämnade över ledningen av utredningen till Högbom hösten 1941:

Industriens Utredningsinstitut har i Norrlandsutredningen sin för närvarande viktigaste arbetsuppgift. Det är ett utredningsarbete av synnerligen mångskiftande natur som innefattas däri. Industrins grundval är som allt samhällsligt arbete den levande kraften. *Därför skall intet mänskligt vara vårt utredningsarbete främmande.*³³

³⁰ Henriksson (1990a, s. 144).

³¹ Henriksson (1990b, s. 3).

³² Ibid., s. 84.

³³ Citerat i ibid. Kursivering av Henriksson.

I ljuset av vad som kommit fram i vår undersökning av Norrlandsutredningen framstår Henrikssons slutsats som betydligt överdriven. Myten om Norrlandsutredningen är falsk. Det är svårt att komma fram till något annat än att utredningen faktiskt havererade, långsamt men säkert, lite i taget, trots en lovande start. Dess positiva, otvivelaktiga, bidrag bestod av en dryg handfull individuella monografier utan något inbördes samband, som utredde väl avgränsade frågor. De flesta delstudierna rann dock ut i sanden. Det var mycket mänskligt som uppenbart var utredningen främmande. Och helhetsgreppet saknades. Den viktigaste lärdomen inför framtiden var snarast negativ. IUI lärde sig hur man *inte* borde gå till väga. Det gick inte att sätta upp ambitiösa utredningsmål utan att ha tillräckliga medel till förfogande. Det gick inte att förlita sig på att strängt upp-tagna verkställande direktörer på sin fritid skulle kunna klara av utredningsuppgifter som krävde professionellt forskarhandlag och en heltidsarbetsinsats på flera år. Man fick inte bygga in konflikter mellan utredningens intressenter, särskilt inte vad gällde centrala frågor. Då skulle de bara förhållas. Man måste täcka hela det ämnesområde som utredningen avsåg. Annars gick det inte att skriva någon överblickande och sammanfattande slutrapport och givetvis inte heller att komma fram till några praktiska rekommendationer om vad som borde göras.

KAPITEL 12

TEXTILINDUSTRIN

I föregående kapitel berörde vi kortfattat hur Industriens Utredningsinstitut gradvis, under 1942 och 1943, började engagera sig i frågor om hur näringslivet på bästa sätt skulle kunna ställa om från krigstids- till fredstidsproduktion. Ingvar Svennilsons och Erland Waldenströms pamflett *Till frågan om det industriella framåtskridandet i Sverige*, som publicerades 1942,¹ tog upp näringslivets struktur- och effektivitetsproblem och hur effektiviteten skulle kunna ökas så att olika branscher skulle kunna möta en ökad konkurrens när freden kom. För detta krävdes inte minst ingående kännedom om hur olika industrier fungerade och vilka specifika problem de hade.

Redan på sitt första styrelsesammanträde på Industriens Utredningsinstitut, 7 november 1941, lanserade Svennilson idén om branschstudier:

Framförde Herr Svennilson förslag till utredning rörande industriens utvecklingstendenser i stort och på längre sikt samt rörande industriens nuvarande läge, särskilt vad gäller dess effektivitet och konkurrensläge i förhållande till utlandet. Herr Svennilson föreslog, att vid sidan av de allmänna utvecklingslinjerna speciell uppmärksamhet skulle ägnas åt förhållandena inom vissa hemmamarknadsindustrier, främst textil- och läderindustrierna. Ett värdefullt statistiskt material till belysning av dessa frågor hade insamlats av Industrikommissionen. En överenskommelse mellan Institutet och Industrikommissionen torde kunna uppnås, varigenom detta material ställdes till Institutets förfogande.²

I *Industriproblem 1943* ger Ingvar Svennilson i kapitlet ”Om kartläggning av branschstrukturen” en kortfattad bakgrund till varför IUI kom att ägna en betydande del av sin verksamhet åt studier av individuella näringsgrenar. Med tydlig adress till IUIs individuella sponsorer utgår han från det individuella företagets informationsproblem:

För det enskilda företaget är det av största betydelse att kunna orientera sig rörande de produktionsförhållanden, som råda inom branschen i övrigt. Endast på grundval av en klar överblick över branschens läge kan det enskilda företaget på ett rationellt sätt anpassa sin egen produktion och sina andra åtgärder. Kunskap om

¹ Svennilson och Waldenström (1942).

² *Protokoll* (1941g, s. 6).

dessa förhållanden räknas väl till de viktigaste inslagen i en företagens ”bransch-kännedom”. Han känner i stora drag till sina konkurrenters produktion och även hur distributionen av branschens produkter är uppbyggd. I regel är emellertid företagens kännedom om dessa branschförhållanden relativt begränsad. Det anses ju allmänt, att de svenska företagarna i ovanligt hög grad för varandra hemlighålla sina produktions- och distributionsförhållanden.³

Lite bättre hade det blivit genom att de olika branschorganisationerna hade inlett ett öppnare informationsutbyte under trycket av de speciella förhållanden som rådde under kriget, men som Svennilson såg det var detta bara ett första steg på väg till ett öppnare och mer rationellt informationsklimat. ”Ännu kvarstår ... säkerligen en betydande okunnighet inom många branscher rörande produktions och distributionens uppbyggnad.”⁴

Mot denna bakgrund tedde det sig naturligt för Industriens Utredningsinstitut, i dess mer överblickande position, att räcka en hjälpande hand:

Det har därför ansetts vara en viktig uppgift för Industriens Utredningsinstitut som ett led i dess ekonomiska forskningsarbete att utföra kartläggningar av läget inom olika branscher och då i första hand sådana, som ha en relativt komplicerad uppbyggnad och där följaktligen den enskilde företagaren har särskilt svårt att skaffa sig en god överblick. En sådan kartläggning kan även bilda grundvalen för företagarnas gemensamma åtgärder antingen gruppvis eller inom ramen för den allmänna branschorganisationen. Sådana åtgärder kunna bl.a. tänkas avse en effektivisering av distributionen, en specialisering av de enskilda företagen eller en begränsning av antalet varutyper.⁵

Som vi ska återkomma till i kapitel 16–19 var Svennilson en varm anhängare av ekonomisk planering, och det är uppenbart att det i långa stycken var denna planeringsförkärlek som fick honom att fria till de gemensamma branschintressena. I sitt förord till Rickard Elinders bok om skoindustrin utvecklar han sitt resone-mang:

Industriens Utredningsinstitut tog år 1942 i sin skrift om Förutsättningarna för det industriella framåtskridandet i Sverige upp frågan, hur det skulle bli möjligt att genom en rationalisering av olika industriers struktur genomföra en ökning av deras effektivitet. Det påpekades, att rationaliseringen i vissa fall var en fråga, som icke begränsade sig till de enskilda företagen. Även om dessa, vid given storlek och inriktning av sin produktion, var för sig stode på höjden av effektivitet, kunde

³ Svennilson (1943g, s. 46).

⁴ Ibid.

⁵ Ibid., s. 46–47.

samtidigt rationaliseringsproblem föreligga för hela branschen, exempelvis i fråga om produktionens fördelning på olika företag, dessas specialisering, produktions differentiering på olika varutyper samt varornas väg fram till konsumenten. Det framhölls, att strukturen hos produktionen och distributionen inom en bransch bland annat sammanhängde med den speciella form av konkurrens, som förelåg inom branschen.⁶

MONOPOLISTISK KONKURRENS

Svennilson såg marknadsstrukturen som ett problem. Utan att han klart utsade det var det marknader som karakteriserades av monopolistisk konkurrens som han hade i åtanke. Sådana marknader har ju som bekant en tendens att utveckla överkapacitet. De produkter som säljs på sådana marknader är inte homogena utan differentierade. Därför kommer den efterfrågekurva som det enskilda företaget möter inte att vara horisontell, som under perfekt konkurrens (där priset är givet), utan nedåtlutande. Företaget bestämmer priset genom att sätta marginalintäkten lika med marginalkostnaden. På kort sikt befinner det sig i samma situation som en monopolist och gör en vinst: skillnaden mellan priset och genomsnittskostnaden, multiplicerad med den sålda kvantiteten. Detta gäller alla företagen i branschen.

På längre sikt kommer detta emellertid att leda till att nya konkurrenter träder in på marknaden. Om efterfrågan är given kommer varje företag i branschen då att ha en mindre andel av den totala omsättningen. Efterfrågekurvan för det enskilda företaget skiftar inåt. Vinsten krymper och raderas slutligen ut helt. Marginalkostnadskurvan skär genomsnittskurvan i dess lägsta punkt. Billigare än så kan företaget inte producera om det vill undgå att göra en förlust. När vinsten är uttraderad är det i denna punkt som efterfrågekurvan skär marginalkostnadskurvan. Det pris företaget får för varan är lika med marginalkostnaden (och genomsnittskostnaden) för att producera den. I denna punkt skär genomsnittskostnadskurvan efterfrågekurvan horisontellt.

Om företaget emellertid minskar sin produktion kommer den genomsnittliga intäkten (som ges av efterfrågekurvan) att öka snabbare än genomsnittskostnaden. Företaget gör en vinst ända till den punkt där genomsnittskurvan återigen skär efterfrågekurvan, denna gång uppifrån, eftersom det befinner sig på det segment där genomsnittskostnaden faller. Men återigen kommer detta till att leda till nyetablering i branschen. Efterfrågekurvan förskjuts på nytt inåt tills den tangerar genomsnittskurvan. Där är återigen genomsnittsintäkten precis lika med genomsnittskostnaden. Vinsten har raderats ut. Företaget producerar inte längre på den lägsta punkten på sin genomsnittskurva. Det har således inte utnyttjat

⁶ Svennilson (1948a, s. 7).

hela sin kapacitet. Konkurrenten i branschen och etableringen av nya företag hindrar ett effektivt utnyttjande av produktionsapparaten i alla företag.

Ovanstående är inget annat än ett referat av den teori för monopolistisk konkurrens som man hittar i varje lärobok i mikroekonomi och vars främsta slutsats är att i motsats till vid perfekt konkurrens, där alla företag producerar till lägsta genomsnittskostnad och skulle göra förluster på att öka produktionen, kommer under monopolistisk konkurrens företagen i stället att producera på en punkt på genomsnittskostnadskurvan där genomsnittskostnaden fortfarande är i avtagande och inte har nått sitt minimum, därför att marknadsstrukturen tvingar dem till det. Teorin hade växt fram i början av 1930-talet, genom Edward Chamberlins och Joan Robinsons insatser.⁷ Svennilson såg situationen som irrationell. ”Producenten är ofrånkomligen i hög grad en slav under marknaden”, skriver han:

Marknadens struktur bestämmer arten av den konkurrens, som föreligger inom branschen. Och för att denna konkurrens skall leda till en rationell branschstruktur, måste man söka på olika sätt påverka och modifiera marknadsmekanismerna. De åtgärder, som i olika fall bli aktuella på detta område, kunna gälla en bättre upplysning av konsumenterna och uppfostran till bättre konsumtionsvanor, en bättre kontakt mellan producent och konsument eller en mera rationell ordning för distributionens organisation.⁸

Svennilson såg det som en viktig uppgift för institutet att förbättra informationsflödet, framför allt för den lille företagaren. ”Han ser i regel endast ett begränsat avsnitt av den invecklade marknadens geografi men kan icke överblicka andra delar, som indirekt äro av största betydelse för hans egen verksamhet.”⁹ Branschstudier var för Svennilson ett sätt att komma till rätta med den del av marknadens irrationalitet som betingades av ofullständig information. Det var samma irrationalitet som gjorde företag på marknader som karakteriserades av monopolistisk konkurrens benägna att spendera pengar på reklam, i syfte att öka, inte minska irrationaliteten hos konsumenterna, som Svennilson antagligen såg det.

I sitt förord till Folke Kristenssons avhandling, *Studier i svenska textila industriers struktur*, utvecklar Ingvar Svennilsson återigen den filosofi som låg bakom branschstudierna. Utgångspunkten är IUIs dubbla roll, ”institutets strävan att på en gång tjäna näringslivet och den ekonomiska forskningen”,¹⁰ och förhoppningen om att därigenom kunna åstadkomma en korsbefruktnings. Inte minst nationalekonomin var, som Svennilson såg det, i behov av nytt blod:

⁷ Chamberlin (1933), Robinson (1933).

⁸ Svennilson (1948a, s. 7–8).

⁹ Ibid., s. 8.

¹⁰ Svennilson (1946g, s. 19).

Näringslivet behöver å ena sidan tillgodogöra sig framstegen icke endast inom den tekniska utan även inom den sociala och ekonomiska forskningen. Den nationalekonomiska vetenskapen å andra sidan har på det teoretiska planet utvecklats till en punkt, där den hotas av stagnation, om den icke fördjupas genom ett mera intensivt studium av de faktiska förhållandena ute i näringslivet – genom en kombination av nationalekonomiska och företagsekonomiska studier.¹¹

Det Svennilson talar om skulle komma att utvecklas till IUIs signum under de följande åren och de branschstudier som hade påbörjats under hans cheftid såg han som den centrala delen av institutets verksamhet:

Det är ... naturligt att i centrum för institutets intresse kommit att stå de frågor, som gälla industriens inre uppbyggnad, med andra ord *industriens struktur*, vad gäller inköps- och avsättningsmarknader, sysselsättning samt produktionens inriktning och fördelning på olika företag. Dessa strukturstudier ha ägnats åt olika viktigare branscher inom svensk industri.¹²

Svennilson betonade att vad det handlade om inte bara var en ren deskription av olika branschers struktur utan det var minst lika viktigt att få till stånd en förståelse för hur branscherna fungerade ekonomiskt:

Syftet med dessa studier har i första hand varit att *kartlägga* branschernas uppbyggnad i ovan berörda hänseenden. Men avsikten har även varit att så långt möjligt försöka utforska de till grund för denna uppbyggnad liggande *ekonomiska sammanhangen*. Om man på detta sätt lyckas *förstå* branschens förhållanden, bör man därigenom även kunna skapa en bättre förståelse för branschens problem, både bland dess egna yrkesutövare och från deras sida, som betrakta den utifrån.¹³

Man fick inte underskatta svårigheterna härvidlag. ”En allmän erfarenhet från institutets arbete är, att de enskilda branscherna i regel ha en mera komplicerad uppbyggnad, än man tidigare räknat med. En del av förklaringen måste sökas på ett historiskt, geografiskt eller personligt plan”, noterade Svennilson.¹⁴ En annan faktor som det var lätt att förbise var vilket inflytande organisationen av varornas distribution hade:

11 Ibid.

12 Ibid.

13 Ibid.

14 Ibid.

Redan vid uppläggningsen av dessa branschstudier stod det klart, att eljest oförklarliga drag i olika industribranschens struktur antagligen i hög grad kunna finna sin förklaring i de speciella förhållanden, som känneteckna distributionen av deras produkter. Med en viss överdrift kan sägas att produktionen bildar en spegelbild av distributionen. Först om man tar hänsyn till detta förhållande blir det möjligt att förklara de skillnader som föreligger mellan industriens struktur i Sverige och i andra länder.¹⁵

Som vi snart ska se pekade inte minst Folke Kristenssons textilstudie tydligt på riktigheten i Svennilsons konstaterande. Svennilson tog den vanligaste jämförelsen som exempel, den mellan Sverige och USA. Han påpekade att det var vanligt att ta amerikanska förhållanden som exempel eller förbilder vad gällde organisation och effektivitet inom olika branscher och varnade för att dra falska paralleller. Den svenska hemmamarknadens storlek var långt mer begränsad än den amerikanska. Detta resulterade i sin tur i skillnader mellan de båda länderna i konsumtions- och distributionsmönster. För Svennilson var lösningen uppenbar: planering. ”En praktisk slutsats av institutets branschundersökningar blir ... att en fortsatt utveckling av den svenska industrien intimt sammanhänger med möjligheterna att på ett rationellt sätt samordna produktion, distribution och konsumtion.”¹⁶

Svennilson hade lätt att få fram underlag för branschutredningar. Sedan starten i maj 1940 hade han varit byråchef för utredningsbyrå vid Statens Industrikommission och under sina första år på IUI arbetade han bara deltid där. Resten av hans arbetstid ägnades Industrikommissionen, och som Rolf Henriksson konstaterar, var det hans band med kommissionen som möjliggjorde att IUI kunde ägna sig åt branschstudier.¹⁷

TEXTILINDUSTRIN

Den första renodlade branschstudie som företogs vid Industriens Utredningsinstitut var företagsekonomen Folke Kristenssons *Studier i svenska textila industriens struktur*, samtidigt den första doktorsavhandling som skrevs vid institutet, den första som någonsin lades fram vid Handelshögskolan och den första avhandlingen för ekonomie doktorsgraden i Sverige.¹⁸ Ekonomie licentiatexamen hade

¹⁵ Ibid., s. 20.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Henriksson (1990a, s. 159).

¹⁸ Kristensson (1946). Om man vill kan man uppfatta även Norrlandsutredningen som en branschstudie – av skogsindustrin – men som vi redan har konstaterat gick dess ambitioner långt utöver den begränsade branschstudiens ram.

införts 1942, och när Kristenssons studie var färdig ansökte Handelshögskolan hos Kungl. Maj:t om att få anordna disputation för vinnande av ekonomie doktorsgrad. Ansökan bifölls.¹⁹

Kristenssons utredning var ett av de direkta resultaten av Svennilssons förslag om branschstudier på IUIs styrelsesammanträde i november 1941. Kristensson, som var född 1914, var ett naturligt val som utredningsman. Han var sekreterare vid Industrikommissionens utredningsbyrå, direkt underställd Svennilson, och den senare hade inga problem att få loss honom. Mellan 1932 och 1934 hade Kristensson gått på Handelshögskolan.²⁰ Efter avlagd examen arbetade han ett par år inom reklambranschen innan han 1936 åkte till USA på ett stipendium för att studera vid University of California, Berkeley. Där han träffade han inte bara den person som skulle ha ett avgörande inflytande på hans vetenskapliga inriktning, Ewald T. Grether, professor i distributionsekonomi och marknadsföring, utan även Bertil Ohlin, som på hösten 1936 var gästprofessor vid Berkeley.

Grether var inte bara en pionjär inom marknadsföringsområdet utan han höll dessutom på med marknadsformer, branschstrukturer, antitrustpolitik och regionalekonomi, vilket tydligt framgick även i hans marknadsföringsstudier. I ett kortfattat porträtt av Grether, i *Journal of Marketing*, skriver John S. Wright vid University of Illinois at Chicago Circle:

Grethers grundläggande ansats till studiet av marknadsföring har varit ekonomisk analys. Mer än de flesta överbryggar Grether gapet mellan ekonomisk teori och marknadsföring; få personer har lyckats få ordentligt erkännande både som nationalekonomer och marknadsföringsspecialister. [...] Han karakteriserar sig själv som en "chamberlinian" i sin ansats till marknadsföringen. Hans begrepp "företagskonkurrens", i kontrast till "varukonkurrens", utgör en värdefull utvidgning av den chamberlinska analysen.²¹

Det var precis denna blandning av intresse för marknadsföring och distributionskanaler å ena sidan och marknadsformen monopolistisk konkurrens som skulle genomsyra Folke Kristenssons textilutredning. Kristensson var inte bara ett naturligt val som utredningsman. Han var i det närmaste idealisk, för han kunde dessutom textilbranschen. När Kristensson 1937 kom tillbaka från sina USA-studier arbetade han som utredare för Konsum Stockholm, som assistent åt den legendariske Carl Albert Andersson, sedermera ordförande i såväl Stockholms stadsfullmäktige som Kooperativa Förbundet, fram till 1940 då han anställdes vid

¹⁹ Högbom (1947, s. 10–11).

²⁰ De biografiska uppgifterna om Kristensson har hämtats från Mattsson och Valdelin (1995), ett sympatiskt porträtt av Kristensson och hans vetenskapliga gärning.

²¹ Wright (1967, s. 61).

Statens Industrikommission för att arbeta med beredningsplanering på utredningsbyrån.

Genom såväl löpande utredningar av hur förändringar i produktionen inom vissa varuområden påverkade försörjningen som ”brandkårsutryckningar” för att utreda behovet av restriktioner av olika slag²² fick Kristensson goda praktiska insikter i industriella beroendeförhållanden. Samtidigt skapades ett kontaktnät i förvaltningen, i näringslivet och i politiken. Men också studier av storpolitikens krigsekonomiska skeenden ingick. Kristensson gjorde t.ex. en studie av de allierades leveranser till Sovjetunionen ... Bland de mera spektakulära uppdragen var att mitt under brinnande krig besöka Berlin som ett led i arbetet på att förbereda textilransoneringen.²³

Kristensson stannade på Industrikommissionen till 1943, då han flyttade över till IUI.

Även Bertil Ohlin hade upptäckt Kristensson. Han såg ett forskarämne i honom och använde honom på en övningskurs i pristeori på Handels från hösten 1938. ”Konsumjobbet drogs därmed ner till halvtid”, men ”Ohlin [hade] avrått [honom] från att helt ge upp detta, eftersom det ju var näringslivets förhållanden som ekonomer i större utsträckning borde studera.”²⁴ Samtidigt gick Kristensson på de högre nationalekonomiska seminarierna på Stockholms Högskola och började sikta in sig på en licentiatexamen vid Handels. Det var Ohlin som skulle komma att bli Kristenssons handledare vid licentiat- och doktorsstudierna.

Folke Kristenssons studie av textilindustrin gick inte helt smärtfritt. Hans övriga engagemang bromsade:

IUIs styrelsebeslut i november 1941 att initiera en textilindustristudie följdes under resten av hösten upp med olika förberedelser. Ett anslag för ändamålet sattes upp i budgeten för 1942 och det var uppenbarligen tänkt att Kristensson skulle övergå till IUI omedelbart. Emellertid kom starten att försenas genom att Kristensson under första halvåret 1942 kom att sitta som chef för Textilregleringsbyrån vid Industrikommissionen. Han tycks dock i viss mån ha kunnat utnyttja denna position för sin forskning. I april 1942 presenterade han uppläggningsplanen för den tilltänkta studien, men arbetet tycks därefter inte ha kommit igång förrän under sommaren. En bidragande anledning till detta var troligen att han från och med april och fram till årets slut även var sekreterare i 1942 års järnvägskostnadsutredning.²⁵

22 Bland annat skev han en promemoria som påvisade att det gick att skära ner svenska folkets kläudgifter med 150 miljoner kronor utan att 1939 års klädstandard skulle minskas om plaggen användes lite längre och ”konsumtionen av vissa mycket mode- eller specialbetonade plagg skäres ned” (Kristensson 1941, s. 2).

23 Mattsson och Valdelin (1995, s. 229).

24 Ibid.

25 Henriksson (1990a, s. 160).

Uppenbarligen var situationen inte tillfredsställande för Kristensson. I inledningen till sin bok beklagar han sig över trögheten med det praktiska arbetet. Värdefull tid gick förlorad från det att utredningen hade bestämts och till dess att Kristensson kunde börja skissera på den, och som det verkar, fortsatte annat att komma emellan även därefter. ”Utredningsarbetet påbörjades ... först avsevärt senare och har sedermera vid ett par tillfällen måst avbrytas under ganska lång tid.”²⁶

Ingvar Svennilson hade gjort allt för att underlätta studien. Den utfördes som en enmansutredning av Kristensson, men han fick räknehjälp på IUI och dessutom tillsattes ett övervakande branschråd. ”Textilråden utsåg i juni 1942 en rådgivande kommitté med uppgift att följa utredningen och lämna denna sitt stöd. I samma syfte utsåg även Konfektionsindustriföreningen representanter för konfektions- och sömnadsindustrin.”²⁷ Det var Svennilson som hade drivit på. Både Norrlandsutredningen och utredningen om industrins arbetarbostäder hade sådana råd och för Svennilson var det en principalsak att även textilutredningen skulle ha ett. När han runt midsommar 1942 skrev till Industrikommissionens chef, Gustaf Söderlund, som spelat en betydelsefull roll vid IUIs tillkomst, redogjorde han för sin inställning:

Jag hoppas, att en utredning av detta slag skall kunna bli till verklig nytta främst med tanke på de problem, som även för denna industri måste uppstå efter kriget. Min tanke har varit, att man icke minst genom samarbetet med branschens egna män skall kunna få till stånd ett underlag för en effektivisering av produktionen och distributionen genom samverkan inom branschen. Det svåra praktiska problemet är givetvis, hur en sådan samverkan skall kunna komma till stånd, då den sannolikt måste gå ut över vissa enskilda intressen. Men detta är ju en *cura posterior*.²⁸

Delvis berodde förseningarna av Kristenssons studie på att utredningen växte. Textilbranschen visade sig vara långt mer heterogen än vad han och hans uppdragsgivare ursprungligen trodde:

Som resultat av en preliminär bearbetning av en del av uppgiftsmaterialet framkom, att såväl produktions- som distributionsstrukturen i mycket hög grad påverkades dels av produktionens inriktning med hänsyn till tillverkningsteknik och de framställda produkternas användningssätt hos förbrukarna och dels av företagens storlek. En gruppering av företagen efter dessa grunder i ett stort antal del-

²⁶ Kristensson (1946, s. 21).

²⁷ Ibid.

²⁸ Citerat av Henriksson (1990a, s. 162).

branscher och dessa i sin tur i storleksgrupper visade sig därför nödvändig. Härigenom ökades omfattningen av både utredningsarbetet och redogörelsen för utredningens resultat avsevärt, särskilt som sammanslagningen av dessa små kategorier till större för ernående av bättre överblick också blev mycket utrymmes- och arbetskrävande.²⁹

Kristenssons studie blev följaktligen lång, drygt femhundra sidor. Som Rolf Henriksson konstaterar, går det inte att i någon detalj följa textilutredningens kronologiska gång, men den verkar ha varit i det närmaste klar under 1944. Följande år på våren fick nämligen Kristensson anställning som direktörsassistent vid Mab & Mya i Malmö. Möjligen var det för tidigt. Antagligen hade boken kunnat komma ut tidigare om han inte återigen dragits in i löpande verksamhet.³⁰

PRINCIPIELLA SYNPUNKTER

Studier i svenska textila industriernas struktur består av två olika delar. I den första presenterar Folke Kristensson på över nittio sidor den teoretiska uppläggning som ligger bakom den empiriska redogörelse för textilbranschen som helhet och dess olika underbranscher vilket utgör temat i den andra, utrymmesmässigt dominerande, delen. Han hade presenterat en första kort skiss till hur en branschstudie skulle kunna se ut i *Industriproblem 1943*.³¹ Skissen är inte stort mer än en torso. Beskrivningen av produktionsstrukturen bör omfatta produktionens fördelning på olika företags- och produktionsenheter och dess uppdelning på olika varuslag. Man måste finna enhetliga mått för produktionen av olika varuslag, fastslå hur många varuslag som produceras inom företag av olika storlek och hur produktionen inom varje företag fördelar sig på olika långa tillverkningsserier. Kristensson var medveten om begränsningarna i sin presentation. ”Det må ... understrykas, att en kartläggning av detta slag endast kan ge en första grov överblick av branschens uppbyggnad. Först genom ett mera ingående studium kan man närma sig de problem, som äro av betydelse för utvecklingen inom branschen”, avslutade han sin presentation.³²

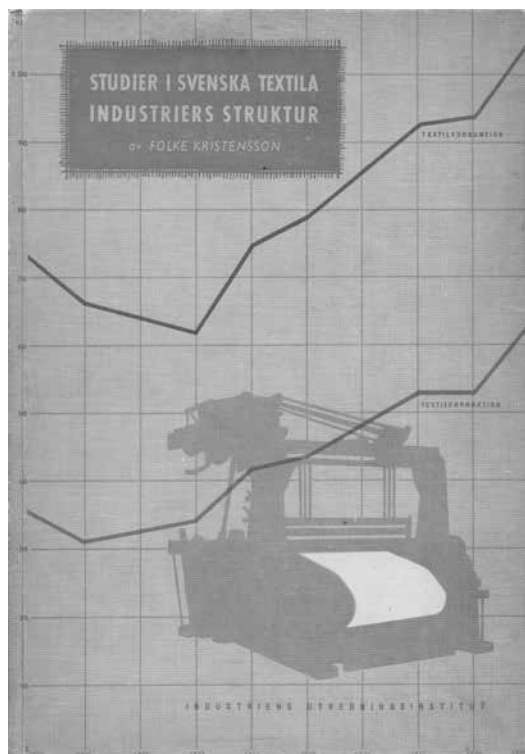
Kristensson skulle lyckas krångla till sitt angreppssätt högst avsevärt. Möjligen var detta ett personlighetsdrag:

²⁹ Kristensson (1946, s. 22).

³⁰ Henriksson (1990a, s. 160–161).

³¹ Kristensson (1943).

³² Ibid., s. 51.

IUIs första branschstudie (1946).

Han ville lägga breda perspektiv på viktiga problem i företag och samhälle. Han visade stark tilltro till forskningens möjligheter att göra komplexa förhållanden och förlopp gripbara och tillgängliga inte bara för forskarens analys utan också som underlag för praktikerns planering och beslut. Han menade att det var viktigt att inte av metodmässiga skäl reducera problem och verklighetsbeskrivningar så mycket att relevans och validitet blev lidande.³³

Uppdelningen i ett stort antal underbranscher och företagsstorlekar gör studien oöverskådlig, vilket ställer stora krav på läsaren. Detsamma är fallet med den teoretiska och metodologiska apparat som presenteras i studiens första del.

Kristensson börjar sin allmänna avdelning med en nästan tiosidig genomgång av de begrepp som används i studien. Därefter redogör han för sina statistiska metoder, som begränsas till en redovisning av aritmetiska medeltal och medianer. Några spridningsmått redovisas inte eftersom uppdelningen av företagen efter produktionsinriktning och storlek drivs så långt att de företagsgrupper han arbetar med är så små att det skulle ha blivit statistiskt meningslöst att redovisa till exempel variationsvidder och det dessutom i vissa fall skulle ha gått att identifiera

³³ Mattson och Valdelin (1995, s. 243).

enskilda företag. Detta har emellertid den nackdelen att ”den mycket starka heterogenitet, som utmärker de textila industrierna i olika avseenden, delvis icke kan åskådliggöras tillfredsställande”.³⁴ En annan stark begränsning på studien är ”svårigheterna att erhålla primäruppgifter”, framför allt uppgifter om företagets ekonomi. ”Sålunda ha uppgifter icke ansetts kunna inhämtas angående företagets kostnader och räntabilitet liksom inte heller angående betydelsen av mera speciella kundkategorier, kundernas storleksfördelning och prispolitiken gentemot olika kundgrupper.”³⁵ Kristensson kan med andra ord inte prestera en analys av vad som gjorde vissa företag mer lönsamma än andra inom textilbranschen utan måste begränsa sin undersökning till en redogörelse för branschens produktions- och distributionsstruktur.

Med produktionsstruktur avses helt allmänt uppbyggnaden, konstruktionen av produktionen i ekonomiskt avseende, t.ex. inom en industri produktionens fördelning på olika stora företag och inom ett företag produktionens grad av uppdelning på olika ”varor”, dessas kvalitets- och originalitetsnivå, leveranstidens längd etc. På samma sätt avses med distributionsstruktur distributionens uppbyggnad, konstruktion, t.ex. försäljningens fördelning på kunder av olika slag, antal kunder, försäljning per kund osv.³⁶

Avsikten med Kristenssons analys är att

... ge en bild av vilka ekonomiska prestationer, som utföras av olika ekonomiska enheter, samt hur dessa prestationer utföras [...] I en konkret strukturanalys synes det främst vara av intresse att analysera hur vissa i olika tillverknings- och distributionstekniska avseenden jämförbara prestationer åstadkommit inom olika företag eller kombinationer därav liksom att studera variationer i utformningen av prestationerna.³⁷

Huvudsyftet var att redogöra för hur produktions- respektive distributionsapparatens uppbyggnad inom textilindustrin och vilka sambanden var dem emellan.

För att analysen ska bli meningsfull krävs, enligt Kristensson, att tillverknings- och distributionen av varorna behandlas tillsammans, eftersom de är ömsesidigt beroende av varandra. Det går inte att jämföra olika företags produktions- och distributionsstrukturer var för sig. ”Jag tror, att man bäst karakteriserar den process, som leder till att produktion och distribution inriktas på för företa-

³⁴ Kristensson (1946, s. 40).

³⁵ Ibid., s. 41.

³⁶ Ibid., s. 43.

³⁷ Ibid., s. 49.

get fördelaktigaste sätt, genom att först behandla den ömsesidiga anpassningen mellan försäljningens och produktionens struktur i stora drag och sedan hur dessa anpassas efter marknadsstrukturen”, hävdade han i ett föredrag hållet året efter att hans bok kommit ut.³⁸

Den mest intressanta infallsvinkeln var hans ambition att studera sambandet mellan produktionen och distributionen. I tidigare nationalekonomiskt upplagd forskning tenderade distributionsledet att komma i skymundan. Det betraktades endast som ett sista led i produktionen och fick i allmänhet en alltför summarisk statistisk behandling som dolde kausalsammanhangen. Uppmärksamheten i den nationalekonomiska traditionen var alltför starkt inriktad mot den tekniska och ingenjörsmässiga sidan och försummade de organisatoriska och institutionella aspekterna.³⁹

För Kristensson, som var influerad av Chamberlin och Grether, var det däremot helt naturligt att ta med distributionsledet i analysen. ”Det finnes ju inte många produktionsfrågor som icke också är distributionsfrågor, och ej heller distributionsfrågor som icke också är produktionsfrågor”, skriver han.⁴⁰ ”Kristenssons grundsyn betonar ... komplexa samband mellan produktion och distribution, heterogena industri- och marknadsstrukturer samt ger stort utrymme åt medvetet företagspolitiskt handlande”, summerar två av hans lärjungar.⁴¹

Kristensson skiljer mellan *komponenter*, ”vilka kunna sägas bilda strukturen” och *faktorer*, ”vilka inte ingå i strukturen men utöva ett inflytande på denna”, marknads-, bransch- och allmänekonomiska och icke-ekonomiska.⁴² Fem olika tillverkningskomponenter behandlas – sortimentstorleken, tillverkningsseriernas längd, tillverkningens originalitetsnivå och kvalitetsnivå och slutligen leveranstidens längd – och fem distributionskomponenter – försäljningens storlek, försäljning per kund, direktförsäljningens relativa storlek, antal kunder och försäljningsfrämjande (åtgärder). Någonstans mitt emellan komponenter och faktorer, lite för sig själv, finns planeringsperiodens längd, ”den tidsperiod, varmed man räknar vid utformningen av företagspolitiken”.⁴³

Marknadsfaktorerna avser att återspegla efterfrågan: den kommersiella varuefterfrågans och konsumtionsefterfrågans elasticitet, storlek, stabilitet och den kommersiella efterfrågans försäljningsmotstånd (som beror på företagets marknadsandel). Branschfaktorerna, i sin tur, är faktorer som företaget i princip inte

38 Kristensson (1948, s. 35).

39 Henriksson (1990a, s. 161).

40 Kristensson (1948, s. 35–36).

41 Mattsson och Valdelin (1995, s. 233).

42 Kristensson (1946, s. 49).

43 Ibid., s. 75.

kan påverka: konsumtionens variationsbredd (konsumenternas krav på sortiment), storleken av "huvudvaruområdet" (den totala konsumtionen inom det område där företaget uppfattar sig ha sin huvudsakliga verksamhet), inköpsvärdet per relevant konsument (de som kan tänkas konsumera varan), antal leveranser per kund, marknadens geografiska storlek och [konsument]täthet, graden av konkurrens, tillverknings- och distributionstekniska möjligheter och slutligen behovet av arbetskraft och kapital.

De allmänekonomiska faktorerna är t.ex. tillgången på arbetskraft och kapital och den allmänna ekonomiska politik som förs. Icke-ekonomiska faktorer, slutligen, innefattar

... tradition och allt vad detta innebär, uppfattning om det allmänna ekonomiska (och politiska) läget inom en närmare och fjärrare framtid, graden av hemlighetsfullhet och av samarbetsvilja mellan konkurrerande företag och även i övrigt, äganderättsförhållanden i den mån dessa påverka strukturen, företagsledarens eller -ledningens temperament etc. ...⁴⁴

en formidabel uppsättning imponderabilia.

Lars-Gunnar Mattsson och Jan Valdelin sammanfattar Kristenssons ansats:

Kristensson utvecklade en strukturmodell som byggde på den då relativt nya teorin för monopolistisk konkurrens. Modellen är mycket komplicerad med sin uppdelning i två slag av strukturkomponenter: tillverkningskomponenter och distributionskomponenter, samt flera slag av faktorer, (bransch-, marknads-, och omvärldsfaktorer) som påverkar strukturkomponenterna. Stort intresse ägnas åt att dokumentera samvariation mellan strukturkomponenter samt skillnader mellan strukturen i olika delbranscher. Syftet var att analysera hur dessa samband och skillnader kan förklaras av kostnads/intäktssammanhang samt marknads- och branschförhållanden.⁴⁵

"Han hade ett systemtänkande."⁴⁶

Sambanden mellan alla Kristenssons variabler summeras i ett tyvärr närmast överskådligt diagram med trettioen olika boxar och cirklar och pilar mellan dem som avser att illustrera orsakssamband.⁴⁷ "Schematiska, konkreta analyser av företagsstrukturen, av produktionens och distributionens inriktning efter marknaden, omfattar minst ett 40-tal avvägningfrågor på produktionsidan respektive

⁴⁴ Ibid., s. 80.

⁴⁵ Mattsson och Valdelin (1995, s. 230).

⁴⁶ Intervju med Lars-Gunnar Mattsson, 5 februari 2014.

⁴⁷ Kristensson (1946, efter s. 107).

distributionssidan samt mellan dessa inbördes och i förhållande till marknaden.”⁴⁸ ”Kristenssons grepp om uppgiften var oerhört synpunktsrikt”, skriver Rolf Henriksson.⁴⁹ Han behöver tjugosju sidor för att gå igenom alla sambanden, tröglästa sidor som lämnar läsaren utan överblick. ”Verkligheten är, när man tittar närmare på den, som bekant mycket invecklad. En realistisk analys måste därför också bli komplicerad, ibland komplicerad på gränsen till obegriplighet”, hävdade han i ett föredrag 1947.⁵⁰

TEXTILINDUSTRINS STRUKTUR

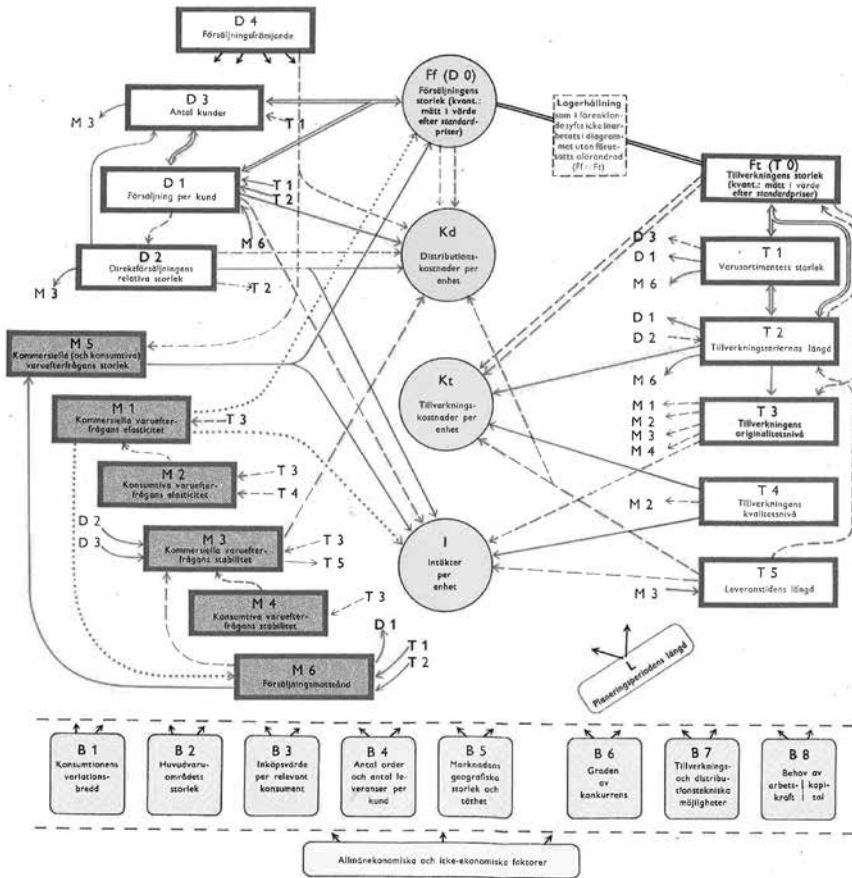
Den övervägande delen av Kristenssons avhandling redovisar hans empiriska resultat. Ylleindustrin, bomullsindustrin, trikåindustrin och konfektions- och sömnadsindustrin går igenom i detalj i var sitt kapitel med i huvudsak likartad uppläggning: sammanfattning, industrins utveckling under 1930-talet (produktion, import och produktivitet), produktionsstrukturen, eller (för trikå-, konfektions- och sömnadsindustrin) arbetsställets fördelning på storleksgrupper efter antal anställda, vidare distributionsstrukturen och dennas samband med produktionsstrukturen och slutligen produktionens storlek per arbetartimme. Därefter redovisas en del data om olika företagstyper inom textilhandeln. Bokens sista kapitel ger en översikt av den svenska konsumtionen av textilvaror mellan 1931 och 1943 och dess bestämningsgrunder. De strukturdata Kristensson använder sig av i större delen av boken var från 1936–38 och kom från runt tusentalet företag.

Bokens intressantaste kapitel är det fjärde, där huvudresultaten presenteras. Textilbranschen var mot slutet av 1930-talet den näst grav- och metallindustrin största industrigruppen i Sverige med 150 000 heltidssysselsatta, varav 90 000 i 1 100 industriföretag och resten inom hemarbete eller hantverk. Till detta kom 50 000 personer som på heltid sålde textilvaror till konsumenterna. Så gott som alla råvaror importerades, men den svenska textilproduktionen täckte mellan 60 och 100 procent av konsumtionen, beroende på vilken varugrupp det rörde sig om. Konsumtionsvolymen (räknat i fasta priser) hade under 1930-talet ökat med drygt 40 procent. Samtidigt hade produktionen per arbetartimme ökat med mellan en fjärdedel och en tredjedel. Ofta var produktionen starkt vertikalt integrerad, mer än vad som var fallet utomlands.

⁴⁸ Kristensson (1948, s. 37–38).

⁴⁹ Henriksson (1990a, s. 161).

⁵⁰ Kristensson (1948, s. 37).

Den krångliga textilindustrin.

Källa: Kristensson (1946, utvikiningsblad efter s. 108).

Textilproduktionen var starkt differentierad i olika varugrupper och varuslag, vilket Kristensson redovisar i detalj. En mycket stor del av den totala produktionen inom var och en av de olika delindustrierna kom från långa produktionsserier. Den värdemässigt största industrin var konfektions- och sömnadsindustrin, med nästan halva produktionsvärdet. Nästan hälften av detta kom i sin tur från herrkonfektion. Näst störst var bomullsindustrin, med en fjärdedel, dominerad av dambeklädnadstyger, skjorttyger och flanell, också halva produktionsvärdet. Ylleindustrin, med 15 procent av produktionsvärdet, var mer blandad och inom triåindustrin slutligen, svarade produktion för damer och barn för mer än hälften av värdet.

Inom varje delbransch varierade företagsstorleken starkt, men produktionen var relativt koncentrerad till ett mindre antal företag. I alla branscher utom den tyngre konfektionsindustrin svarade de nio största företagen för runt sextio pro-

cent av produktionen eller mer. De små företagen var mer specialiserade på varor vars konsumtion var kvantitativt begränsad än de stora och sålde följaktligen sina produkter över nästan lika stora geografiska områden som storföretagen. Produktiveteten per arbetartimme ökade i allmänhet med företagsstorleken, framför allt därför att tillverkningsseriernas längd, och därmed stordriftsfördelarna, ökade.

Distributionsvägarna skilde sig i sin tur kraftigt mellan de olika slagen av textilindustri, främst beroende på användningssättet för produkterna. Den övervägande delen av tillverkningen var efterfrågestyrd och utfördes först efter det att köparen lagt sin order. Tillverkning på lager ägde rum endast i mindre omfattning. Mellan hälften och tre fjärdedelar av försäljningen grundades på s.k. säsongorder, dvs. på försäljningsresor som gjorts mellan tre och sex månader före säsongens början. De kompletterades i mindre utsträckning av efterorder, inskickade när de ordinarie försäljningsresorna avslutats. De allra flesta företagen och även de flesta delbranscherna hade hela Sverige som försäljningsområde. Större företag sålde mer per kund och hade fler kunder och försäljningen per kund ökade också med varusortimentets bredd, men när företagen blev mycket stora inställde sig ett visst köpmotstånd. De företag som hade en betydande del av marknaden hade svårare än mindre företag att ytterligare öka sin omsättning. Ett större varusortiment hade också vissa nackdelar för tillverkaren: högre produktionskostnader genom kortare serier, fördyrad distribution och en ökning av antalet efterorder.

Kristensson avslutar sitt sammanfattningskapitel med en överblick över hur textilbranschen förändrats under 1930-talet och andra världskriget. Produktionen per företag hade ökat, liksom antalet företag i branschen, tillverkningsserierna hade blivit längre, produktionen per arbetartimme hade gått upp och troligen hade även försäljningen per kund i genomsnitt ökat. När kriget började hade konsumtionen av textilprodukter nått en nivå, runt tio procent av hushållens disponibla inkomster, där den ökade ungefär i samma proportion som realinkomsterna.

Så långt är allt gott och väl. När Kristensson kommer in på de olika specialindustrierna inom textilbranschen blir det betydligt svårare att följa resonemangen. Framställningen blir så detaljerad att åtminstone en modern läsare lätt går på knäna bland alla delbranscher, företagsstorlekar och detaljerade tabeller. Stundtals slår framställningen rentav över i det groteska:

Efterföljande tabeller angeva den redovisade produktionen år 1937 av dels bomulls- och cellulgarn och dels vigognegarn fördelad på enkelt, enkeltvinnat, dubbeltvinnat och effektgarn samt på kammat och okammat garn. Därjämte har för enkelt och enkeltvinnat garn produktionen uppdelats på nummergrupper, samt på väft-, varp-, trikå- och handelsgarn ävensom, beträffande varp- och trikågarn, på ”korsrullar, cops, varpbommar, cones och buntar”. Inom varje nummergrupp

ha vidare uppgifter lämnats angående produktionen av mera betydande individuella nummer.

Produktionen är här redovisad på samma sätt som den är redovisad av företagen, om man undantar vissa mindre justeringar. Inom företagen, återigen, påverkas redovisningssättet till en del av hur de olika tillverkningsprocesserna äro uppdelade på olika delar av företaget: spinneri, väveri, färgeri etc. I vissa fall redovisas t.ex. varpgarn på varpbommar, emedan varpningen utföres i spinneriet, medan i andra företag ingen redovisning av garn på varpbommar förekommer, emedan varpningen icke försiggår i spinneriet utan i väveriet.

Enligt de lämnade uppgifterna utgör produktionen av väftgarn endast ungefär två tredjedelar av varpgarnet i vikt räknat. Då samtidigt medelnumret är högre för varp- än för väftgarn, är alltså den sammanlagda väftgarnlängden mindre än två tredjedelar av varpgarnlängden. Om allt garn, som använts såsom väft, hade redovisats såsom väftgarn och allt garn, som använts i varpen, såsom varpgarn, synes skillnaden i kvantiteterna mellan varp- och väftgarn vara svårförklarlig, även om varpen i många vävnader är tätare än väften. Den större redovisade produktionen av varpgarn torde bl.a. bero därpå att garn som färgas, redovisas som varpgarn vare sig det används som varp- eller väftgarn. Därjämte må nämnas den i ylleindustrin betydande förbrukningen av varpgarn, vilken icke motsvaras av någon förbrukning av väftgarn av bomull eller cellull. Slutligen torde vissa kvantiteter såsom varpgarn framställt garn efter omspolning användas som väftgarn.

Som framgår av efterföljande tabeller är medelnumret för väftgarn icke obetydligt lägre än för varpgarn. Detta synes förklaras därav att de tyngre vävnader, vilka ha grövre väft än varp, i *vikt* räknat utgöra en avsevärt större del av totalproduktionen än de lättare vävnader, för vilka förhållandet är omvänt.

Produktionen av vigognegarn uppgick endast till cirka en tiondel av produktionen av bomulls- och cellullgarn. Av produktionen av bomulls- och cellullgarn utgjorde tre fjärdedelar enkelt (otvinnat) garn, drygt en femtedel enkeltvinnat garn. Återstoden, cirka fem procent av totalproduktionen, bestod av specialgarner, dubbeltvinnat garn (bl.a. till fisknät) och effektgarn ...⁵¹

Det finns ingen anledning att här försöka sammanfatta resultaten av Kristenssons undersökning av delbranscherna.

Det här går inte att läsa [som löpande text]. Det är en beskrivning av en rad karakteristika för en bransch, att titta på och se vad man är intresserad av. Folke var en person som såg väldigt empiriskt på frågorna. Han tyckte att det man uppfattar som väsentligt måste återspeglas i [skildringen] av det man studerar. Ur det här skulle det egentligen komma en förenklad bild eller en typologi, men det gjorde det inte.⁵²

⁵¹ Kristensson (1946, s. 271–272).

⁵² Intervju med Lars-Gunnar Mattsson, 5 februari 2014.

Den energi och uthållighet som karakteriserar avhandlingen är beundransvärd, men att försöka avbilda verkligheten i skala 1:1 är inte meningsfullt och kan inte heller ha varit det 1946. Möjligen var det så att Kristenssons framställning appellerade till branschfolket. ”De måste känna igen sig”,⁵³ och det gjorde de bäst på detaljnivå. Textilindustriutredningen skulle emellertid ha vunnit avsevärt på att beskäras, koncentreras och syntetiseras. Den engelska sammanfattning som återfinns allra sist i boken gör tyvärr inget försök att redogöra för den empiriska undersökningen utan begränsas till de allmänna betraktelser över branschundersökningar som bildar första delen av Kristenssons avhandling.

DISPUTATIONEN

Efter att först ha blivit ekonomie licentiat på bokens första del försvarade Kristensson hela verket som avhandling för ekonomie doktorsgraden på Handelshögskolan den 14 december 1946, med professorn där, Gerhard Törnqvist, Sveriges förste innehavare av en lärostol i distributionsekonomi, som Handelshögskolans opponent och Erik Dahmén som andreopponent. Törnqvist karakteriserade sammanfattningsvis Kristenssons avhandling som ”ett mycket gott försök ... att med hjälp av ett omfattande erfarenhetsmaterial, som ingen tidigare tänkt på att samla in och statistiskt bearbeta, analysera strukturen och olika strukturella drag i en av våra viktigaste konsumtionsvaruindustrier”,⁵⁴ och gratulerade respondenten till ”ett arbete, som klart vittnar om osparad forskarmöda, om stor uppslagsrikedom och om förmåga att samla resultaten av en stor forskningsuppgift i en avhandling som fyller högt ställda anspråk”.⁵⁵

Folke Kristenssons doktorsdisputation 14 december 1946. Bertil Ohlin gratulerar.

Källa: Handelshögskolans arkiv.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Citerad av Frenckner (1947, s. 15).

⁵⁵ Ibid., s. 17.

Törnqvist var emellertid inte odelat positiv till Kristenssons text. Han ville se klarare precisering av hypoteser och frågeställningar, en komplettering av analysen med kostnads- och resultatsiffror, en sammanhållen redovisning av resultaten från studierna av de olika delbranscherna, och i slutändan både en klarare bild av företagens val ”mellan olika vägar att skapa ekonomi”⁵⁶ och en diskussion av vilka näringspolitiska konsekvenser Kristenssons tolkning skulle kunna få – ett ämne som författaren klart avsvurit sig.

Det är också uppenbart att Törnqvist tyckte boken var för lång och tungläst. Avhandlingar måste inte vara i mastodontformat. ”Tvärtom ansåg han att det i högsta grad värdefullt att vetenskapen försökte ålägga sig självtuktan i detta avseende – även i de fall, då författarna inte själva behövde stå för de ekonomiska konsekvenserna!”⁵⁷ Han påtalade benägenheten för hänvisningar framåt i texten, upprepningarna och metoden att börja med resultaten och därefter gå ”bakåt” till primärmaterialet och bevisföringen.

Erik Dahmén var kritisk. Han ansåg att Kristenssons frågeställning var för vid, att han inte borde ha inskränkt fältundersökningen till en enda omgång och att ”den alltför allmänna frågeställningen lett till ett antal onödiga utvecklingar samtidigt som ... [respondenten] inte hade kunnat fullfölja sina goda idéer”. Dahmén tyckte dessutom att det strukturbegrepp Kristenson använde var alldeles för omfattande. Det borde ha beskrivits ”så att det blott omfattade komponenterna och ej sambanden mellan dessa”.⁵⁸

Det var inte så konstigt att Dahmén var kritisk. Han

... ansåg att branschstudier måste genomföras med ett annat, djupare och mera explicit teoretiskt perspektiv än det Kristenson använt. Det var naturligtvis ett Schumpeterianskt grepp Dahmén efterlyste. Ur rent metodisk synvinkel såg han därför Kristenssons studie närmast som en negativ modell för den fortsatta IUI-forskningen om den industriella utvecklingen.⁵⁹

Dahmén sammanfattade sin kritik i en recension i *Ekonomisk Tidskrift*.⁶⁰ Han konstaterar där att Kristenson arbetar mycket brett, vilket har den fördelen att det ger överblick, men överblickens fås på bekostnad av djupet. Dahmén saknade ”en verklig penetration av problemen” och anklagade Kristenson för att inte ställa några frågor om kausalsamband till sitt material. Sambandet mellan avhandlingens teoretiska och empiriska delar var svagt. ”Man har ett starkt intryck av att

⁵⁶ Ibid., s. 16.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid., s. 18.

⁵⁹ Henriksson (1990a, s. 163).

⁶⁰ Dahmén (1947c).

empirien i sin helhet kommit först och en viss analys i efterhand.”⁶¹ Detta bidrog också till att det blev svårt att sälla stort från smått, viktigt från oviktigt. ”Betecknande är att förf. vanligen inte sätter en gräns för beskrivningen med tanke på något annat än materialets otillräcklighet.”⁶² Dahmén hade velat se en mera begränsad och problemorienterad studie där teorin användes i analysen av det empiriska materialet.

Nu får man i det teoretiska kapitlet väsentligen en ganska opreciserad diskussion av faktorer, som *kunna tänkas* påverka produktions- och distributionsstrukturen i vissa typer av konsumtionsvaruindustrin, och i de empiriska kapitlen en beskrivning, som vanligen inte gör läsaren mycket klokare rörande de för den svenska textilindustriens struktur *faktiskt* relevanta – inte endast tänkbara – faktorerna.⁶³

Dahmén menade att empirin hade ”i stort sett stökats undan för sig” utan att det hade legat några teoretiska överväganden bakom dess insamlande.⁶⁴ Dessutom hade den flutit ut alldeles för mycket, i beskrivningar av alldeles för många delbranscher. Läsaren lämnades ensam att ställa frågor till Kristenssons material. Kristensson gjorde det inte. För honom framstod textilindustrin som alldeles för stor.

Dahmén vände sig också mot Kristenssons statistiska perspektiv på textilindustrin. Den empiri som redovisades hänförde sig i princip bara till ett enda år: 1938. Att konstatera att företagens struktur förändrades när de blev större räckte inte, framför allt inte som orsaksanalys. För att förklara strukturer krävdes historisk analys. Dahmén såg företagsstrukturen som ”i många fall ganska irrelevant” i sammanhanget.⁶⁵ Därför blev sambandet mellan det redovisade empiriska materialet och de slutsatser Kristensson drog stundtals, om än inte alltid, svagt.

Kristenssons utredning är illa skriven och alltför detaljerad och tillkrånglad.⁶⁶ De avsnitt som handlar om delbranscherna kan bara ha lästs med behållning av personer som var verksamma inom just dessa branscher. Icke desto mindre lämnade den ett bidrag i gränslandet mellan företagsekonomi och nationalekonomi.

61 Ibid., s. 76.

62 Ibid., s. 77.

63 Ibid.

64 Ibid.

65 Ibid., s. 80.

66 I Handelshögskolans biblioteks exemplar av boken har någon på sidan 53, där Kristensson börjar sina utläggningar om sambandet mellan produktions- och distributionsstrukturen och de faktorer som påverkar denna, gjort en blyertsanteckning: ”Se först sid. 107, sista meningen.” Denna lyder: ”Nästa kapitel utgör en starkt koncentrerad sammanfattning av detta och föregående kapitel.” Under den finns ytterligare tre blyertsanteckningar, uppenbarligen från lyckliga studenter: ”Bravo!”, ”Instämmer!”, ”Hj. tack!”

Erik Dahmén framhöll att Kristensson rörde sig ”på ett praktiskt taget nytt fält. Någon motsvarighet till dess kartläggning av en hel industrigrens produktions- och distributionsförhållanden finns inte liksom inte heller till dess försök till analys av sambandet mellan produktions- och distributionsstruktur.”⁶⁷ Det är mot bakgrund av detta vakuum som man har att bedöma Kristenssons arbete: som ett pionjärverk, med de fel och brister som hör sådana verk till. Dahmén sammanfattar:

Till sist bör man ... ha i minnet, att det här är fråga om en undersökning på ett nytt och svårt område och att avhandlingen måste bedömas med tanke härpå. Det är bättre med en forskning som trots sina svagheter dock leder till positiva resultat på nya forskningsområden, än en sådan som av rädsla för att göra misstag inte vågar ge sig i kast med viktiga uppgifter.⁶⁸

Trots kritiken fick Folke Kristensson, på förslag av försteopponenten Törnqvist och Bertil Ohlin, enhälligt betyget med beröm godkänd på såväl avhandlingen som försvaret. Avhandlingen ansågs ”väl värd” betyget och Kristensson blev docentkompetent. (De övriga ledamöterna i betygsnämnden var Sune Carlson, Ivar Högbom, Arthur Montgomery, Knut Rodhe, Oskar Sillén och William William-Olsson.)⁶⁹ Kristensson utnämndes i januari 1947 till docent vid Handels på sin avhandling⁷⁰ och på sensommaren samma år också till chef för Affärsökonomiska Forskningsinstitutet där.

Efter att ha publicerat ytterligare en bok, *Postorder: Företagsekonomiska studier över en distributionsform*, skriven på uppdrag av Åhlén & Holm,⁷¹ kallades Folke Kristensson i juni 1949 till innehavare av en nyinrättad professur i företagsekonomi vid Handelshögskolan, donerad av Stockholms stad. Postorderboken är en väl genomförd och väl sammanhållen studie som inte tillåts svälla ut på samma sätt som textilindustriboken. Icke desto mindre var det textilstudien som gav Kristensson professuren.⁷² ”Handelshögskolans studenter upplevde honom nog som den företagsekonomiprofessor som anlade de bredaste, inte alltid lättbegripliga men ändå mest fängslande perspektiven.”⁷³ Kristensson ville inte förenkla.

67 Dahmén (1947c, s. 75).

68 Ibid., s. 81.

69 *Protokoll* (1946b).

70 *Protokoll* (1947).

71 Kristensson (1949).

72 Inga sakkunnigutlåtanden finns bifogade till lärarrådets eller direktionens beslut. Vad som användes var yttrandena från en professur som Kristensson sökt och fått vid Handelshögskolan i Göteborg. Dessa yttranden verkar ha förkommit. De finns i varje fall inte i skolans arkiv i Landsarkivet i Göteborg.

73 Mattsson och Valdelin (1995, s. 243).

När hans assistent Lars-Gunnar Mattsson skulle gå in i klassrummet och undervisa fick han rådet: ”Visa hur det är nu. Gör det inte för enkelt. Visa att det är komplicerat.”⁷⁴

Professor Folke Kristensson 1959.

Källa: Jan Wallanders arkiv.

Textilstudiens betydelse för Industriens Utredningsinstitut kan knappast över-skattas, men det var inte innehållet som sådant, det faktum att den var en branschstudie eller den metod som användes som var viktiga därvidlag. Betydelsen låg i att Folke Kristensson genom sin avhandling inledde en tradition på Industriens Utredningsinstitut. ”... han var ... IUIs första formellt akademiska produkt och inledde den långa tradition av vetenskapligt erkänd forskning, som sedan förblivit IUIs särskilda strävan parallellt med dess huvuduppgift att tillgodose näringslivets behov av utredningar”.⁷⁵ Kristensson var också den förste som lade grunden till en framtida akademisk topposition i den forskningsmiljö som hade växt fram på institutet. Han skulle inte bli den siste.

⁷⁴ Intervju med Lars-Gunnar Mattsson, 5 februari 2014.

⁷⁵ Henriksson (1990a, s. 161). Förutom Jan Wallanders avhandling om skogsindustrin i Klarälvsdalen (Wallander 1949), som vi ska återkomma till i ett särskilt kapitel, utgav IUI ytterligare en doktorsavhandling, Inge-mär Gerhards bok om svensk utrikeshandel mellan 1936 och 1938 (Gerhard 1948). Arbetet med denna ut-fördes emellertid helt utanför IUI.

SKOINDUSTRIN

IUIs andra branschutredning, om skoindustrin, var klar i december 1947. Den hade beslutats på samma styrelsesammanträde som textilutredningen, i november 1941, men kom inte igång förrän under hösten 1943. Som Rolf Henriksson konstaterar kom den ”i sitt arbete att ligga en fas efter textilutredningen”.¹ Härigenom kom Kristenssons studie delvis att tjäna som metodisk förebild. Skoutredningen genomfördes av Rickard Elinder, civilekonom från Handelshögskolan och revisor på Dahlgrens revisionsbyrå, som arbetade deltid på IUI mellan 1943 och 1948. Den utkom i början av 1948.

Elinders undersökning utfördes till största delen mellan 1944 och 1947. Hans resultat överlämnades till den statliga utredning om skoindustrin som tillsattes 1945 och som 1951 avlämnade sitt slutbetänkande.² Syftet med undersökningen var ”att åstadkomma en helhetsbild av skoindustriens struktur, sådan denna tedde sig åren närmast före det andra världskriget”,³ medan frågor om råvaruförsörjning och prisutveckling helt lämnas utanför, och produktionstekniska och produktionsekonomiska problem behandlas endast kortfattat. Gummiskoindustrin diskuteras bara i den utsträckning förhållandena där hade någon inverkan på produktionen och distributionen av läderskor. Utredningen koncentreras på de frågor som ansågs viktigast vid fredsslutet och som antagligen den rådgivande tio-mannakommittén från sko- och läderbranschen helst ville ha belysta, ”såsom exempelvis produktionsinriktningen hos de enskilda företagen, företagsstorleken inom skoindustrin, skoindustriens ifrågasatta överdimensionering, korttidsarbetet, distributionens organisation, räntabiliteten etc.”.⁴

Bakgrunden till Elinders undersökning får sökas i den långsamma utvecklingen av skoindustrin under mellankrigsperioden. Dess andel av industrins totala tillverkningsvärde föll från 1,9 procent 1913 till 1,2 procent 1938. Skoindustrin var fullt utbyggd för att kunna möta hela den svenska efterfrågan redan tidigt och den hade inte lyckats få till stånd någon export att tala om. Gummiskor, framför allt stövlar och galoscher, konkurrerade framgångsrikt. De framsteg som hade gjorts låg på det kvalitativa snarare än det kvantitativa planet. 1913 sysselsatte industrin 7 500 personer och 1938 11 000. Produktiviteten mätt i antalet

1 Henriksson (1990a, s. 162–163).

2 SOU 1951:38.

3 Elinder (1948, s. 10).

4 Ibid.

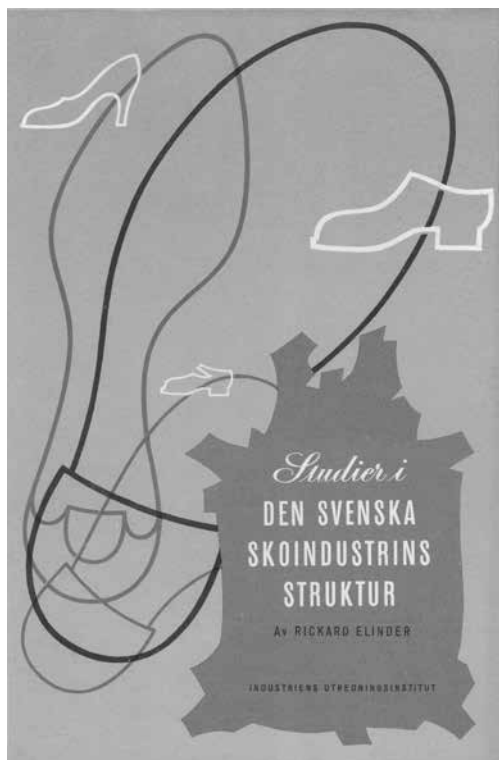
producerade skor per arbetare hade inte ökat nämnvärt under perioden.

Skoindustrin var geografiskt koncentrerad till framför allt Örebro och Malmöhus län. Ett annat särdrag var det relativt stora antalet arbetsställen, de stora säsongväxlingarna i försäljningen, den långt drivna produktdifferentieringen och den förhållandevis stora förekomsten av korttidsarbete.

Elinders undersökning baseras till största delen på siffermaterial från 1938, det sista "normala" året före kriget. Då fanns runt 390 företag som tillverkade ungefär tio miljoner par skor så gott som uteslutande för hemmamarknaden. Den största delen av produktionen – 44 procent – utgjordes av damskor, herrskor svarade för 32 procent och barnskor för 24 procent. Såväl importen som exporten av läderskor 1931–39 var obetydlig. Lägre produktionskostnader i framför allt Tjeckoslovakien och Tyskland gjorde det svårt för de svenska fabrikanterna att konkurrera internationellt och det svenska tullskyddet gjorde det svårt för utländska tillverkare att ta sig in på den svenska marknaden.

Företagsstorleken inom skobranschen var mycket heterogen. De 30 största företagen, som alla hade mer än 100 arbetare, svarade för mer än hälften av produktionen i antal par räknat och de 27 som hade mellan 50 och 100 anställda för ytterligare nästan 20 procent. De allra minsta företagen, 218 stycken, med högst 10 anställda hade drygt 10 procent av den totala produktionen.

De företag som tillverkade ett stort antal skomodeller hade vanligtvis sin egen distributionsapparat och sålde direkt till detaljisterna, medan de som tillverkade färre typer sålde hela eller större delen av sin produktion till grossister. Ofta var dessa grossister själva skofabrikanter. 1938 fanns ett tjugotal sådana "fabriksgrossister" och ett fyrtiotal "fria" grossister i Sverige. Ungefär en tredjedel av den totala skoproduktionen såldes till grossister, något mer till fria grossister än till fabriksgrossister, medan två tredjedelar gick direkt till detaljisterna. Försäljningen till detaljisterna sköttes till övervägande delen genom kundbesök av handelsresande innan vår- respektive höstsäsongens början, i januari-februari respektive maj-juli, och leveranserna ägde rum i mars-maj och augusti-november. Antalet kunder per företag varierade starkt men var i stort sett beroende av företagsstorleken. Horisontell integration var betydligt vanligare än vertikal inom skobranschen. Flera fabriker arbetade ofta tillsammans under gemensam ledning. När vertikal integration förekom hade initiativet i regel kommit från fabrikanterna.

Den andra branschstudien: skoindustrin (1948).

SÄSONGVARIATIONER OCH KALKYLMETODER

Skoproduktionen var i viss mån säsongbetonad, betingad av de naturliga årtidsväxlingarna. Lagertillverkningen var obetydlig. Säsongvariationerna var troligen den främsta förklaringen till att skofabrikerna tenderade att använda flera olika tillverkningsmetoder. De var kraftigare i damskofabrikerna, sannolikt som en följd av modets växlingar. Säsongväxlingarna påverkade också fabrikerna kapacitetsutnyttjande. I genomsnitt kunde drygt 17 procent av kapaciteten inte utnyttjas under 1938. Trots denna tendens hade mellan 1929 och 1938 den installerade kapaciteten ökat med över 20 procent. Kapacitetsökningen hänförde sig emellertid främst till de företag som på något sätt hade specialiserat sin produktion.

Ungefär 1938 var ungefär lika många kvinnor som män anställda inom skoindustrin: 88 procent arbetare och resten tjänstemän och specialiserade tekniker. Kvinnornas andel hade succesivt ökat under 1930-talet, vilket berodde på att de arbetsmoment där kvinnor användes hade fått ökad betydelse efterhand som skokvaliteten ökat och tillverkningen av damskor svällt kvantitativt sett.

Det förhållandevis stora antalet tillverkningsenheter och säsongvariationerna

inom produktionen påverkade både sysselsättningen och anställningstidens längd. Arbetslösheten inom branschen var nästan 13 procent 1937 och över 8 procent 1938. Båda dessa år var relativt goda år för skoindustrin och Elinder vill se förklaringen till de höga arbetslöshetstalen ”i den stora ’omsättning’ av små företag, som ständigt förekommer inom skoindustrin och den därmed sammanhängande fortlöpande omflyttningen av arbetskraft. Härtill kommer förmodligen en trögrörlighet hos arbetskraften beroende på en viss obenägenhet från arbetarnas sida att övergå till andra branscher med bättre sysselsättningsmöjligheter.”⁵ Säsongvariationerna spelade emellertid också in. Eftersom ordena kom in relativt sent var det svårt att upprätthålla kontinuerlig drift i fabriker, vilket i sin tur ledde till en minskning av arbetstiden, antingen genom periodvisa permitteringar följda av återanställning eller genom korttidarbete, i regel det senare. Fackföreningarna ville fördela arbetstiden lika och arbetsgivarna ville gärna ha kvar en arbetarstam som var förtrogen med arbetsmomenten. Härigenom kom 1938 den av korttidarbete orsakade arbetstidsbegränsningen att uppgå till i genomsnitt 6 procent av den maximala arbetstiden.

Att mäta produktiviteten inom skotillverkningen var inte helt enkelt eftersom produktionsammansättningen inte var konstant över tiden. Räknat i antalet par per arbetstimme hade produktiviteten ökat med 7,5 procent från 1913 till 1938, men Elinder är skeptisk mot så grova mått och drar slutsatsen att det torde vara ”praktiskt taget omöjligt att finna ett korrekt och samtidigt jämförbart mått på olika skofabrikers produktivitet”.⁶ För att det skulle vara möjligt krävs att man räknar om produktionen med hjälp av någon sorts ekvivalenstal så att varje företags produktion kan uttryckas i termer av en ”enhetsskotyp”, men de försök som hade gjorts för den svenska skoindustrin hade inte slagit väl ut och kvalitets- och detaljskillnader var i det närmaste omöjliga att ta med i beräkningarna. Som ett alternativ redovisar Elinder utvecklingen av försäljningsvärdet per arbetstimme, vilket ökade med 18 procent från 1913 till 1938.

Till skillnad från Kristensson analyserar Elinder också skoindustrins kostnadsprofil. Den överlägset viktigaste kostnadsposten var råvaran. Materialkostnaden uppgick i regel till ungefär halva skons tillverkningsvärde medan lönerna bara svarade för 20–25 procent. Dock hade materialandelen sjunkit från 60 procent 1913. Försäljningskostnadernas andel varierade beroende på vilken typ av försäljningskanal som användes, någon procent för de företag som sålde till grossister och 5–10 procent för de företag som sålde direkt till detaljister, och Elinder ansåg inte att det var meningsfullt att dra några långtgående slutsatser baserade på procentsiffror eftersom olika företag arbetade på helt olika sätt.

⁵ Ibid., s. 101.

⁶ Ibid., s. 120.

Ett oroande drag i skoindustrins struktur var att räntabiliteten hos de undersökta företagen i genomsnitt var låg. Dessutom var den oenhetlig inom samtliga storlekskategorier. Kostnadskalkyleringen framstod också som oenhetlig och utifrån de svar Elinder fick på sin enkät till företagen kunde han också konstatera ”att den dessutom i vissa fall icke fyllt elementära krav på tillförlitlighet”.⁷ Många av de problem som skoindustrin hade att brottas med verkade helt enkelt orsakas av dåliga kalkylmetoder:

Det synes som om de inom vissa företag bristfälliga kalkyleringsmetoderna varit en av orsakerna till den hårda konkurrensen och den därmed sammanhängande låga räntabiliteten inom skoindustrin. Inför möjligheten att få sälja synas företagen ofta ha underbjudit varandra, lagt upp nya artiklar mitt under högsäsongen, börjat med nya försäljningsmetoder etc. utan att alltid genom en noggrann kalkylering ha förväntat sig om huruvida försäljningspriset verkligen täckt tillverkningskostnaderna. Samtidigt torde den försummade differentieringen av omkostnadspåläggen, bl.a. hos det stora antalet företag med blandad tillverkning, ha snedvridit dessas produktion och prissättning och därmed också lämnat ökat utrymme för nya specialiserade fabriker. Förhållandena på kalkyleringens område synas vara i någon mån likartade med dem som rådde i Tyskland före kriget. Vid en där företagen undersökning av räntabiliteten inom skoindustrin befunnos de flesta förlusterna vara orsakade av de använda felaktiga kalkylmetoderna.⁸

Elinder drog slutsatsen att skillnaderna i redovisade vinster återspeglade skillnader i skicklighet mellan företagens ledningar.

Även på detaljhandelssidan kunde Elinder observera överretablering och ledig kapacitet. Den främsta orsaken till detta var den hårda konkurrensen mellan fabrikanterna, vilken hade resulterat i utbredd kreditgivning till detaljisterna.

Det mesta arbetet inom skotillverkningen – 60 procent för männen och 54 procent för kvinnorna – var ackordbaserat, men över tiden tenderade ackordarbetets andel att minska, främst som en följd av svårigheterna att sätta rimliga ackord när produktionen inte var enhetlig. I genomsnitt var timlönen relativt sett god inom skoindustrin. Branschen befann sig på sjuttonde plats av fyrtio undersökta branscher 1937, men på årsbasis låg förtjänsterna endast på 90 procent av genomsnittet inom svensk industri, inte minst beroende på att korttidarbete var vanligare inom skobranschen än inom andra branscher.

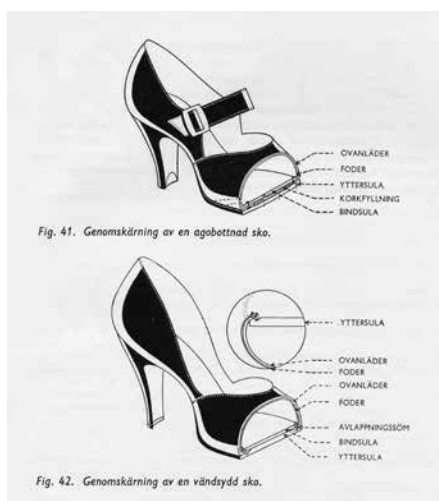
⁷ Ibid., s. 135.

⁸ Ibid., s. 137.

SKOBRANSCHENS SPECIELLA PROBLEM

Som redan har framgått hade skoindustrin vissa särdrag och -problem. Elinder specialgranskar en del av dem: bland annat den diversifierade tillverkningen, företagsstorleken, nerläggningen och nyetableringen av företag, den geografiska koncentrationen av branschen och slutligen tendensen att hyra maskiner i stället för att köpa dem.

Inom alla storleksgrupper använde varje företag i regel flera olika tillverkningsmetoder och vanligtvis tillverkade varje företag både herr-, dam- och barnskor. När företagen växte i storlek tenderade de att öka såväl sortimentet som antalet tillverkningsmetoder. Blandad tillverkning var inte entydigt bättre eller sämre än specialiserad. Ett rikhaltigare produktsortiment gynnade försäljningen och gjorde det lättare att hålla försäljningen uppe när efterfrågan var låg. Det gjorde det både enklare att utjämna säsongsvängningarna inom produktionen och att tillvarata råvaran på ett rationellt sätt, med mindre spill. Specialiserad produktion krävde å andra sidan mindre fabrikslokaler och gjorde det lättare att öka arbetskraftens produktivitet och höja produktkvaliteten. Transporterna inom fabriken förenklades. Slutligen underlättades kalkylering och kostnadsberäkning. Elinder gör inga försök att entydigt slå fast vilken av de båda produktionsformerna som var "bäst", utan nöjer sig med att konstatera att de flesta svenska skofabrikerna var tvungna att ha blandad tillverkning eftersom marknaden för varje given skotyp var begränsad, det svenska klimatet krävde flera olika skotyper och gummiskoindustrin konkurrerade med läderskorna. Ingen mer betydande svensk skofabrik hade före kriget specialiserat sig fullt ut. Bristfälliga kostnads- och kalkyleringsmetoder kunde å andra sidan också ha gett en felaktig bild av de relativa fördelarna hos de båda produktionssystemen.

Skotillverkningsteknik.

Källa: Elinder (1948, s. 239).

Antalet skofabriker tenderade att öka från 1913 till 1935 för att därefter minska fram till 1938. Framför allt ökade antalet små fabriker med 11–50 anställda. Antalet företag inom den största gruppen ökade markant 1913–20 för att därefter hålla sig relativt konstant. De stora företagen visade heller inte några tendenser att öka sin storlek och Elinder drar därför slutsatsen att de relativt tidigt anpassade sina anläggningar till en storlek som de därefter inte hade någon anledning att ändra. De stora företagen var stabila och det var i de minsta storleksgrupperna som den mesta omsättningen av företag ägde rum.

Elinder ställer frågan varför ”ständigt nya företag startas, trots att den befintliga kapaciteten torde vara fullt tillräcklig för marknaden, och trots att räntabilitetsförhållandena inom skoindustrien knappast borde verka lockande ...”⁹ Förklaringen är att det var relativt lätt att starta skofabriker. De fasta kostnaderna var låga. Maskinerna kunde enkelt hyras i stället för att köpas. Avsättningen var heller inte något problem. Det fanns gott om grossister som kunde ta hand om hela produktionen och som dessutom ofta både levererade råvaror och lånade ut pengar. Ökningen av antalet små skofabriker under 1920-talet gick hand i hand med ökningen av antalet grossister. Arbetskraft var också lätt att få i en bransch som karakteriserades av förhållandevis hög arbetslöshet och det krävdes ingen komplicerad teknisk utbildning för att driva en skofabrik. Ofta var det före detta skomakare som öppnade eget.

Många nystartade företag blev emellertid kortlivade. För att bli framgångsrik krävdes inte bara yrkesskicklighet utan även en del ekonomiska kunskaper. ”Bokföring och kalkylering har av allt att döma kommit i efterhand och okunnighet om det egna företagets ekonomi har vållat svårigheter”, skriver Elinder. ”Beroendet av grossisten-råvaruleverantören kan dessutom ha bidragit till att försvaga ställningen. Då vidare den ekonomiska insatsen varit liten, har en driftsnedläggelse varit ett nära till hands liggande alternativ.”¹⁰

Icke desto mindre var många små skofabriker konkurrenskraftiga. Elinder förklarar detta främst med att de i regel var starkt specialiserade på produkter som avvek från andra tillverkares. (De mindre företag som direkt och framgångsrikt konkurrerade med de större var också delvis specialiserade och ofta kunde företagsledaren personligen övervaka och följa produktionen.) De produkter de tillverkade var troligen sådana där den optimala företagsstorleken var relativt låg, medan för större delen av skoindustrin stordriftsfördelarna var mer utpräglade. Enligt en ”allmän uppfattning” i branschen var det fabriker med 200–300 anställda som hade störst förutsättningar att bli lönsamma.

Skoindustrin var geografiskt koncentrerad, framför allt till Örebro län, följt av

⁹ Ibid., s. 191.

¹⁰ Ibid., s. 192.

Malmöhus och Stockholms län, vilka emellertid båda hade gått tillbaka mellan 1913 och 1938. I stället hade etableringen i Hallands län och Norrland ökat. Förändringarna grundades delvis på relativa kostnader. ”Man kan ... konstatera en ständig – om än långsamt pågående – ’vandring’ från områden med högre lönenivå (Stockholm, Göteborg etc.) till trakter, där lönerna äro lägre (Norrland samt städerna Lindesberg, Mjölby, Varberg etc.)” Samtidigt gjorde sig emellertid en motsatt tendens sig gällande, ”innebärande en ökad koncentration till vissa gamla skoindustricentra, främst Örebro, där lönenivån icke är särskilt förmånlig”.¹¹ Löneskillnaderna uppgick emellertid inte mer än högst fem procent av tillverkningskostnaden och de uppvägdes till stor del av den högre yrkesskickligheten hos arbetskraften i de ”gamla” skocentra. Även närheten till råvaruleverantörer och kunder liksom teknisk service spelade en väsentlig roll för lokaliseringsbesluten. Icke sällan tenderade företag med likartad produktion att koncentreras till samma ort: toffelfabrikerna till Halland, tillverkningen av vändsydda skor till Örebro län och grovskofabrikationen till Norrland.

Till skillnad från sina kollegor i andra industribranscher hyrde skofabrikanterna ofta sina maskiner i stället för att köpa dem. Fördelen med att hyra maskiner var främst att detta minskade kapitalbehovet men uthyrarna tillhandahöll också service. Samtidigt skapade emellertid hyressystemet ett beroendeförhållande eftersom fabrikanterna i regel måste förbinda sig till exempel att enbart begagna maskiner från uthyraren vid tillverkningen av en viss skotyp. Kontraktstiden var dessutom lång, tjugo eller tio år.

Det sista kapitlet i Elinders bok handlar om skoindustrins framtid. Den svenska skokonsumtionen strax före kriget var jämförelsevis låg, men då inberäknades inte konsumtionen av gummiskor. Dessutom var de svenska skorna av förhållandevis hög kvalitet. Framtiden var det betydligt svårare att sia om. Inkomstelasticiteten för skor framstod som låg, men Elinder menade att vad som avgjorde ”i hög grad” var ”i vad mån skobranschen kan hävda sin ställning i konkurrensen om allmänhetens ökade köpkraft”,¹² och att detta i sin tur var avhängigt av ”att de stora stapelartiklarna erbjuder allmänheten till låga priser”.¹³ Att öka exporten skulle bli svårt, och nödvändiga, men inte tillräckliga förutsättningar för det var att produktionskostnaderna kunde minskas och att de internationella handelshindren minskade. Elinder oroade sig för den utbyggnad av produktionskapaciteten som hade ägt rum under kriget och avspärrningen och den risk för överproduktion som skulle kunna bli följden när normala ekonomiska förhållanden hade återställts. Han förutsåg att antalet nyetableringar skulle sjunka och antalet företag inom skobranschen på sikt skulle

¹¹ Ibid., s. 198.

¹² Ibid., s. 211.

¹³ Ibid., s. 212.

komma att minska. Även distributionen skulle troligen komma att undergå vissa förändringar, med ökad integration i detaljistledet och möjligen även ökad försäljningssamverkan bland fabrikanterna. Den förväntade ökade knappheten på arbetskraft skulle slutligen troligen bidra till att reducera korttidsarbetets omfattning.

Rickard Elinders bok bjuder på en helt annan läsning än Kristenssons oformliga avhandling. Elinder skriver klart och redigt, hans stil är lättflytande, detaljerna skymmer inte bort väsentligheterna och han summerar löpande sina slutsatser. Boken innehåller dessutom en ordentlig engelsk sammanfattning, som i något utökad form publicerades i Svenska Skofabrikanters Skriftserie.¹⁴

Redan året innan boken kom ut, när utredningen närmade sig sin fullbordan, hade industrin av *Industria* uppmanats att agera:

Denna undersökning, för vilken skofabrikanterna visat stort intresse, förutsätter nu ett handlingsprogram. Industrien skall gå vidare och få till stånd en mera rationell samordning av produktion, distribution och konsumtion. Inom branschen är man medveten om att detta är ett ömtåligt och svårtillgängligt område, men nu är man fast besluten att söka komma till rätta med problemen. Närmast kommer skoindustrien att ta den tekniska, ekonomiska och sociala forskningen till hjälp, och ett betydelsefullt steg i denna riktning är bildandet av ett särskilt organ, skoindustriens planerings- och forskningsinstitut, med uppgift att bedriva såväl forskning som konsultativ verksamhet.¹⁵

På socialdemokratiskt håll, på ledarplats, var reaktionen på Elinders bok betydligt syrligare:

Industrins utredningsinstitut och dess rådgivande kommitté av skoföretagare är värda ett erkännande för att många svagheter inom branschen blivit ganska tydligt redovisade. Dock förefaller det som om framställningen ofta skulle vara något knapphändig och tendensen att framhäva förhållandenas allmänna komplikation och svåröverskådlighet mera framträdande, när redogörelsen kommer in på särskilt brännbara ämnen.¹⁶

Produktionen sågs som splittrad:

Skoproduktionen per arbetare var mer än dubbelt så stor i USA som i Sverige, vilket utredningsinstitutet tror delvis beror på kvalitetsskillnader. Folk som konsumerat skor i Amerika är nog inte böjda att lägga alltför stor vikt vid den förklaring-

¹⁴ Elinder (1949).

¹⁵ Bahrke (1947, s. 16).

¹⁶ Ledaren publicerades t.ex. i *Kristianstads Läns-Demokraten* (1948), *Nya Samhället* (1948), *Örebro Dagblad* (1948), *Karlskoga-Kuriren* (1948), *Skånska Socialdemokraten* (1948), och *Gotlands Folkblad* (1948).

en ... Förklaringarna ligger snarare i specialisering, produktion i längre serier, relativt sett färre modeller, ackordsarbete etc.¹⁷

Konsumenterna måste hållas kort: ”Inte heller kan det ligga i konsumenternas intresse, för att få ett fritt konsumtionsval, att kunna välja mellan tusentals artiklar, varje gång ett skoköp äger rum.”¹⁸

Slutligen uppfattade ledaren utredningen som obsolet, i ljuset av vad som hade hänt under kriget. ”Det är beklagligt att huvudvikten i undersökningen lagts på en svunnen epok.” Skribenten menade att förhållandena hade ändrats till det bättre, tack vare statliga ingrepp och att det fanns förhoppningar om flera sådana i framtiden. ”Vi får hoppas att den statliga kommitté, som nu arbetar, skall kunna utforma förslag om ytterligare förbättringar, som helt säkert fortfarande behövs.”¹⁹

Läderbranschen hade en lite annorlunda åsikt:

I detta betydelsefulla arbete får man en allsidig bild av skoindustriens struktur närmast före kriget jämte de senaste årens utvecklingstendenser. Analyserna bygger på ett synnerligen representativt material, insamlat från landets skofabriker. Genom en rådgivande kommitté har branschen bidragit med praktisk sakkunskap. En tillförlitlig och ingående kartläggning av skoindustriens läge har således kommit till stånd, vilken säkerligen kommer att vara till stor nytta för branschen under den fortsatta utvecklingen. För varje fackman inom läder- och skoindustrien är detta arbete en utomordentlig uppslagsbok och kunskapskälla.²⁰

LÄRDOMAR AV BRANSCHSTUDIERN: KRISTENSSON VERSUS SVENNILSON

I en artikel i *Ekonomisk Tidskrift* 1947 sammanfattar Folke Kristensson de metodologiska erfarenheterna från sin textilstudie.²¹ Han konstaterar att nationalekonomisk forskning i mycket liten utsträckning hade ägnat sig åt strukturfrågor. Framför allt saknades empiriska studier så gott som helt. Företagsekonomerna hade å sin sida arbetat med alltför få variabler för att analysen skulle vara meningsfull och statistiska metoder hade knappast använts alls.

Strukturanalysens uppgift var ”i första hand att söka taga reda på hur verkligheten är beskaffad”. Vet man det kan man enligt Kristensson också säga något om

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid.

²⁰ *Läder-Tidningen* (1948).

²¹ Kristensson (1947).

vad som händer om någon exogen variabel förändras eller någon åtgärd vidas. ”Detta andra, och ur näringsekonomisk synpunkt troligen viktigare, syfte synes ofta kunna tillgodoses utan att man vet *varför* strukturen är beskaffad på ett visst sätt – men man måste veta *hur* den är beskaffad.”²² Han varnade också för att låta strukturanalysen utmynna i förslag till praktiska åtgärder.

Kristensson menade att på det stadium där strukturforskningen befann sig 1947 var den viktigaste forskningsuppgiften att ta reda på just hur strukturen var beskaffad. Det gällde att identifiera de viktigaste variablerna och definiera dem på ett sätt som gjorde det möjligt att observera, och helst också mäta dem. Först där- efter kunde man börja mäta strukturkomponenternas storlek. Hans personliga preferenser för detaljrikedom lyste klart igenom:

Den kanske främsta orsaken till den stora betydelsen av en kartläggning av strukturen (vid ett visst tillfälle) är att man på grund av den komplicerade verkligheten har så lätt att helt enkelt förbise någon icke oväsentlig del av strukturen eller faktor påverkande denna. Detta förhållande synes medföra stora risker för allvarliga analytiska misstag, om man inriktar sig på att begränsa strukturundersökningen till en förhållandevis ”djupgående” sådan av en eller ett litet fåtal komponenter utan att först ha skaffat sig den överblick, som en kartläggning av hela strukturen ger, dvs. utan att veta varför man bortser från eller förutsätter vara oförändrat.²³

Det framstod för Kristensson som oförsvarligt att utelämna ens de minsta och mest oväsentliga företagen i strukturkartläggningen och likaså att utesluta industrins avnämare. Det var hans erfarenheter från textilbranschen som talade. Den branschen var starkt heterogen och därför hade han tvingats ner på ett mycket detaljerat plan i sin kartläggning. Detta gjorde å andra sidan ”analysen mödosam och presentationen tung och omfattande”.²⁴ Kristensson försvarar emellertid detta med att det inte är förrän man kommer ner på riktigt detaljerad nivå som analysen blir intressant för branschfolk:

Man begagnar knappast några överord, om man påstår det vara ett fullständigt nödvändigt vetenskapligt krav vid utförande av ekonomiska strukturanalysen att, såsom i och för sig rimligt är, hänsyn tas till uppgiftslämnarnas intressen att skaffa sig för dem nyttiga kunskaper, vilka dessutom av dem uppfattas som sådana. Kunde man inte göra forskningen nyttig även på någorlunda kort sikt, skulle man inte kunna få några uppgifter, och därmed inte kunna driva någon

²² Ibid., s. 139.

²³ Ibid., s. 139–140.

²⁴ Ibid., s. 144.

empirisk forskning och i längden därför icke någon forskning alls på detta område.²⁵

När strukturen är kartlagd går det att analysera hur olika strukturella komponenter påverkar varandra och påverkas av externa faktorer och först när detta är gjort kan man gå vidare med mera djuplodande undersökningar av speciella problem, och då kan kostnadsanalys och teknisk analys ha mycket att bidra med.

I implicit polemik med Erik Dahmén (Kristenssons artikel publicerades i det nummer av *Ekonomisk Tidskrift* som kom omedelbart efter det där Dahmén recenserat hans avhandling) tar Kristensson avstånd från historisk, kausal, strukturanalys. Han anser den ”vara av begränsat värde för en strukturundersökning”:²⁶

Genom en kausalanalys skulle man få reda på hur ”sambanden”, som lett fram till den vid undersökningstillfället existerande strukturen, *varit*. Detta är naturligtvis av stort intresse för belysning av i nutiden aktuella samband, men *endast* om man därtill kan få en uppfattning om vad förändringar i de ”yttre förutsättningarna” betytt.²⁷

Kristensson menar att sannolikheten att historien upprepar sig är så låg att man inte skulle kunna uttala sig ”ens i mycket stora drag ... om aktuella sambandsförhållanden inom en industris produktions- och distributionsstruktur eller om inverkan på dessa av utomstående faktorer med stöd av vad som varit”.²⁸ Hans slutsats är märklig:

Kausalanalysen på basis av studium av den historiska utvecklingen torde ... endast i undantagsfall kunna ge mycket ledning för hur sambandet är mellan olika komponenter i det aktuella läget, och ännu mindre för hur olika ingrepp i strukturen eller förändringar i de yttre förutsättningarna – i faktorer av olika slag – skulle utöva inflytande på strukturens utformning.²⁹

Kristensson tycks inte ha förstått att det sätt en viss komponent etablerats på eller förändrats kan ha avgörande betydelse för hur den kommer att förändras om den utsätts för extern påverkan eller policyingrepp. Spårbundenhet (path dependence) var inte någon term som han tänkte i.

Andra var inte lika övertygade som Folke Kristensson om lämpligheten av

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid., s. 140.

²⁷ Ibid., s. 141.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

långa, tidskrävande och övermåttan detaljerade branschundersökningar. Tore Browaldh hade reagerat i en promemoria till IUIs styrelsesammanträde i september 1944. Där skriver han, möjligen på uppdrag av en Ingvar Svennilson som funnit för gott att ompröva sin tidigare entusiasm för branschstudier:

Det torde icke råda något tvivel om, att huvudparten av institutets budget och arbetskraft under de senaste åren tagits i anspråk av de pågående specialutredningarna, Norrlandsutredningen, bostadsutredningen samt textilundersökningen. Hurvida detta varit en fördel eller ej låter sig av naturliga skäl icke nu bedömas. Ur en synpunkt kan man emellertid ifrågasätta lämpligheten av denna politik, då inbrottet för dylika specialutredningar begränsar sig till vissa smärre grupper av industrimän och fackmän, medan den stora kretsen av industrimän, som institutet ju dock i sista hand avser att nå med sina publikationer, bli avskräckta av den vetenskapliga tyngden i utredningarna. Härtill kommer så, att dessa större undersökningar med nödvändighet kräva en avsevärd tidsrymd för sitt fullbordande och att sålunda resultaten av institutets arbete framkomma med relativt långa tidsintervaller. Institutet har därmed i viss utsträckning minskat möjligheterna att göra sig ”påmint” hos uppdragsgivarna, reklamvärdet av publikationerna blir mindre genom att de komma så sällan.³⁰

Dryga tre år senare, i februari 1948, sammanfattade så en lätt konfunderad Ingvar Svennilson själv, i sitt förord till Elinders skostudie, de erfarenheter IUI hade gjort av textil- och skoindustriundersökningarna. Hans slutsatser skiljer sig på avgörande punkter från Folke Kristenssons. Svennilson hade uppenbarligen föreställt sig att uppgiften att karakterisera en industribransch på ett tillfredsställande och uttömmande sätt skulle ha varit lättare:

Båda dessa underökningar kunna sägas ha blivit relativt extensivt upplagda. De kunna sägas ha karaktären av en allmän inventering av förhållanden inom branschen och frågeställningar rörande dess strukturproblem. Det område, som man vid dessa undersökningar kom in på, var från början så okänt, att upptäcktsresor med mycket allmänt syfte fick anses vara det mest ändamålsenliga. Men dessa undersökningar kunna ha sägas rest flera problem än som blivit lösta. Dessa undersökta branschernas struktur och marknadssammanhang ha visat sig vara mycket mera komplicerade, än man från början hade gjort klart för sig. Otvivelaktigt höra de också på grund av arten av sin produktion till de mest invecklade industrierna i fråga om sin struktur. Icke ens vid en fin uppdelning i delbranscher har det varit möjligt att komma fram till en klar strukturbild. De enskilda företagen ha i många avseenden vart och ett sin egenartade profil, exempelvis vad gäller arten av specialisering, kvalitet hos produkterna samt försäljningsmetoder. En sådan komplice-

³⁰ Browaldh (1944).

rad branschstruktur synes, oavsett all strukturrationalisering, vara ofrånkomlig på en marknad med fritt konsumtionsval och en konkurrens, som även gäller varans utformning och kvalitet.³¹

Monopolistisk konkurrens var betydligt knepigare i praktiken än i läroboken. Textil- och skobranscherna var så söndersplittrade att det inte gick att måla en tillräckligt detaljerad och ändå överskådlig bild av dem inom ramen för en undersökning som utfördes av en enda forskare:

För att mäta och registrera de invecklade sammanhangen kräves en mycket omfattande undersökningsapparat. Det tar lång tid att bearbeta resultaten, och innan de kunna framläggas har ofta en sådan förskjutning i branschens struktur ägt rum, att undersökningen i huvudsak endast blir av historiskt och principiellt intresse.³²

Frågan var hur meningsfullt det var med superdetaljerade strukturkartläggningar. Svennilson höll för troligt att det även framdeles behövde göras likadana ”extensiva” undersökningar som textil- och skoundersökningarna, men, tillfogade han, ”sedan den allmänna frågeställningen blivit bättre klarlagd och de viktigaste specialproblemen lokaliserade, torde det i fortsättningen vara ändamålsenligt att övergå till mera intensiva undersökningar av problem, som kunna antas vara av särskild betydelse i olika branscher”.³³ Inte minst behövdes en ordentlig analys av kostnadsstrukturen i de olika branscherna:

Man har – för att peka på ett sådant problem – klart för sig, att, intill en viss gräns, fördelar kunna vinnas genom produktion i längre serier, men samtidigt ha undersökningarna visat, hur även en kombinerad produktion i flera avseenden kan innebära fördelar, främst för distributionen men även i vissa avseenden inom produktionen. Här föreligger ett ekonomiskt avvägningsproblem mellan specialiserad och blandad produktion, vars lösning icke kan finnas utan mycket ingående kostnadsundersökningar. På samma sätt äro de kostnadssammanhang som bestämma stor- respektive småföretagets företrädan mycket ofullständigt kända ... det är sannolikt sådana undersökningar, som i fortsättningen komma att ge den bästa vägledningen, när det gäller att utforma praktiska åtgärder för att befrämja en utveckling mot en mera rationell struktur hos olika branscher.³⁴

31 Svennilson (1948a, s. 8–9).

32 Ibid., s. 9.

33 Ibid.

34 Ibid.

ARBETARBOSTÄDER

Den tredje utredning som utkristalliserades ur IUIs första styrelsemöte i november 1941 handlade om industrins arbetarbostäder. Temat hade varit uppe till diskussion redan på styrelsemötet den 25 september 1940, ”inför en befarad ökning av den industriella arbetslösheten”, men då hade det beslutats att ”frågan icke borde göras till föremål för någon speciell undersökning”. Dock avvisades den inte helt. Styrelsen öppnade för möjligheten att ”viss uppmärksamhet ägnas saken i ett allmännare sammanhang, t.ex. i anslutning till en generell utredning av de industriella investeringsplanerna”.¹ Därefter hade Ragnar Sundén i december samma år hållit ett föredrag om ”Ekonomiska synpunkter på industriens bostadsproblem” inför Ingenjörsklubben i Falun.²

Frågan var alltså i högsta grad levande när Ingvar Svennilson på nytt aktualiserade den i september 1941. Syftet med utredningen var att ge en överblick av de lösningar som företagen prövat för att lösa problemen med såväl bostadsbrist som låg bostadsstandard bland de anställda. Utredningen anförtroddes åt Jöran Curman, länsarkitekt från Uppsala, och en elva man stark rådgivande kommitté av industrimän tillsattes under Ernst Wehtjes ordförandeskap.³

Under 1942 sändes en enkät ut till omkring 1 000 företag med 1 300 arbetsställen. Den besvarades av 800 företag med 1 080 arbetsställen. Under hösten detta år genomförde Curman studieresor till industriorter i Norrland och Bergslagen och till västra och södra Sverige. Året därpå genomfördes undersökningar av bostadsförhållandena bland arbetarfamiljer i Norrland, en medelstor stad i södra Sverige och en förort till Stockholm. Härtill kom specialutredningar av olika experter som bearbetades på IUI. Arbetet fördröjdes emellertid av att Curman under sommaren och hösten blev inkallad till militärtjänstgöring. Under 1944 cementerades uppfattningen att det fanns ett stort behov av upplysning om ”bostädernas rationella utnyttjande”. 1942–44 genomfördes fyra konferenser med den rådgivande kommittén.

1 *Protokoll* (1940).

2 Sundén (1940e).

3 Redogörelsen för hur utredningsarbetet framskred åren 1941–1944 är hämtad ur IUIs års- och kvartalsredogörelser som finns tillgängliga på Institutet för Näringslivsforskningens hemsida (ifn.se) under Publikationer: IUI (1941, 1942d, 1943c, 1944f, 1945b). Projektet presenterades helt kort när Svennilson (1942b, s. 23) redogjorde för IUIs planer för efterkrigstiden. Han beskrev då industrins arbetarbostäder som ”en avsättningsreserv inom landet för den industriella produktionen”. Samma år publicerade IUI (1942d) en förteckning över statens läneverksamhet till stöd för bostadsbyggandet.

När Curman i tidskriften *Form* 1943 redogjorde för bostadsutredningen lyfte han fram nödvändigheten av rationaliseringar inom byggsektorn för att pressa ner bygg- och bostadskostnaderna liksom behoven av analyser till exempel av befolkningsutveckling och familjestorlek, av ökad omsorg om bostadsområdenas planläggning, av nya upplåtelseformer. Befolkningsutvecklingen gav anledning till optimism:

Jag vågar ... påstå att möjligheterna till ... [svårigheternas] övervinnande aldrig varit gynnsammare än nu. Förståelsen från företagarnas sida för hemmiljöns betydelse om man vill nå ett gott arbetsresultat har under senare tid starkt tilltagit. Den konkurrens om arbetskraften som den förändrade befolkningssituationen kan väntas medföra bidrar också till att öka industriens intresse för bostadsfrågan. Samtidigt ha arbetarna själva allt mer börjat intressera sig för att höja sin bostadsstandard.⁴

Samtidigt förklarade Curman i boken *Industriproblem 1943* att "[d]en patriarkaliska tiden är slut". Arbetarna ville inte att arbetsgivarna skulle blanda sig i deras liv utanför arbetsplatsen. Syftet med utredningen sades vara "att ge en rikare behandling av bostadsfrågans läge särskilt vid de mindre industriorterna, samt uppdra vissa riktlinjer för den önskvärda framtida bostadspolitiken".⁵

60 000 ARBETARBOSTÄDER

I januari 1945 utkom Curmans utredning i bokform under titeln *Industriens arbetarbostäder*.⁶ Arbetet lanserades i samband med bostadskonferenser i Stockholm och Sandviken av för bostadsfrågan intresserade företagare och tjänstemän.

Första kapitlet i boken handlar om bostadsbeståndets beskaffenhet. Curman inleder med en prognos om att avtagande takt i befolkningsökningen skulle leda till brist på arbetskraft på en del mindre orter och att konkurrensen om arbetarna skulle möjliggöra för dem att ställa ökade krav på bostäderna. Han betecknar bostadsbyggande som "ett av de viktigaste medlen i en aktiv befolkningspolitik och i ett allmänt sysselsättningsprogram"⁷ och fortsätter: "Bland industriföretagen råder numera allmänt den uppfattningen, att ett gott arbetsresultat befrämjas av goda bostäder, som erbjuder möjligheter till ett uppbyggande hemliv, samt av sådana sociala anläggningar, som äro ägnade att underlätta hemarbetet eller skapa trevnad under fritiden."⁸

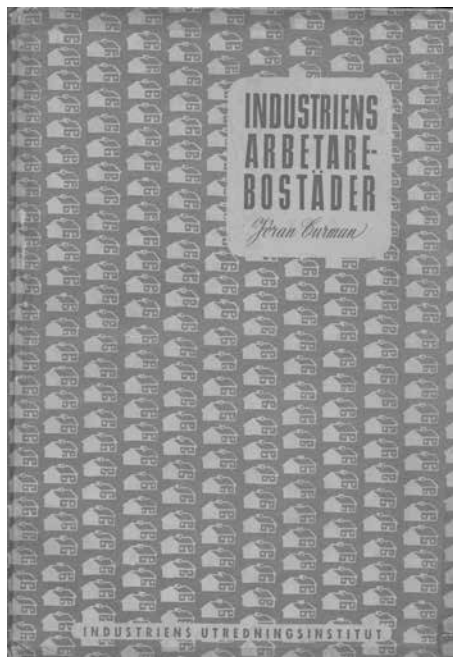
4 Curman (1943a, s. 120). Se även Curman (1943b).

5 Curman (1943c, s. 53, 60).

6 Tryckåret var dock 1944.

7 Curman (1944, s. 11).

8 Ibid., s. 14.

Industriens arbetarebostäder (1944).

Därefter presenterar Curman en översikt av industriarbetarna och deras bostadsförhållanden, överflödande av fiffiga figurer som illustrerar till exempel industribefolkning, hushållstyper, industriarbetarbefolkningens fördelning på hushållstyper, arbetarnas inkomster och utgifter, lägenheternas fördelning efter upplåtelseform. Om industriföretagens bostäder heter det:

Företagens lägenheter äro till stor del belägna i äldre hus, som uppförts när bostadsstandarden och byggnadstekniken låg på en helt annan nivå än nu. På grund av diverse orsaker ... har någon förnyelse eller utökning av detta bostadsbestånd icke ägt rum under de senaste decennierna. Företagens arbetarbostäder ha följaktligen i många avseenden haft en annan utveckling än det övriga bostadsbeståndet och erbjuda särskilda problem. Det har därför ansetts motiverat att ge detta bostadsbestånd en särskild behandling.⁹

Enligt en enkät som gjorts bland industriföretagen uppskattades antalet arbetarbostäder till cirka 60 000. Det innebar att i genomsnitt var femte industriarbetare bodde i företagshus. På landsbygden handlade det om var tredje industriarbetare, i städerna om var tjugonde. Inom vissa landsortsindustrier, som gruvor, järnbruk, sågverk och pappersmassafabriker, var det varannan arbetare. Så mycket som 55

⁹ Ibid., s. 26.

procent av lägenheterna fanns i flerfamiljshus och 60 procent av lägenheterna hade tillkommit före år 1900. Av de mindre två-, tre- och fyrfamiljshusen hade drygt 60 procent byggts efter sekelskiftet. Nybyggandet av arbetarbostäder hade varit blygsamt sedan början av 1920-talet. Bostadsförsörjningen hade ”i stället allt mera lagts över på den fria marknadens hyres- och föreningslägenheter samt på egna hem”. ”Särskilt egnahemsverksamheten började på 1920-talet få avsevärd omfattning och stöddes i stor utsträckning och på olika sätt av industriföretagen.”¹⁰

De äldsta typerna av företagslägenheter återfanns vid de mellansvenska brukena. De härstammade ofta från slutet av 1700-talet och utgjordes av enkla envånings liggstimmerhus, med en eller två familjelägenheter. Nästa stora byggperiod inträffade under det industriella uppsvinget i slutet av 1800-talet. Produktionen av företagslägenheter inriktades då i stor utsträckning på större flerfamiljshus i en eller två våningar. Vid de mellansvenska järnbruken och vid en del massaindustrier uppfördes runt 1915 ett stort antal bostäder, mest tvåvånings fyrfamiljshus, ofta arkitektritade. Lägenheterna bestod fortfarande mest av ett rum och kök, men var ofta försedda med vatten och avlopp, bättre köksinredning och ibland också wc.

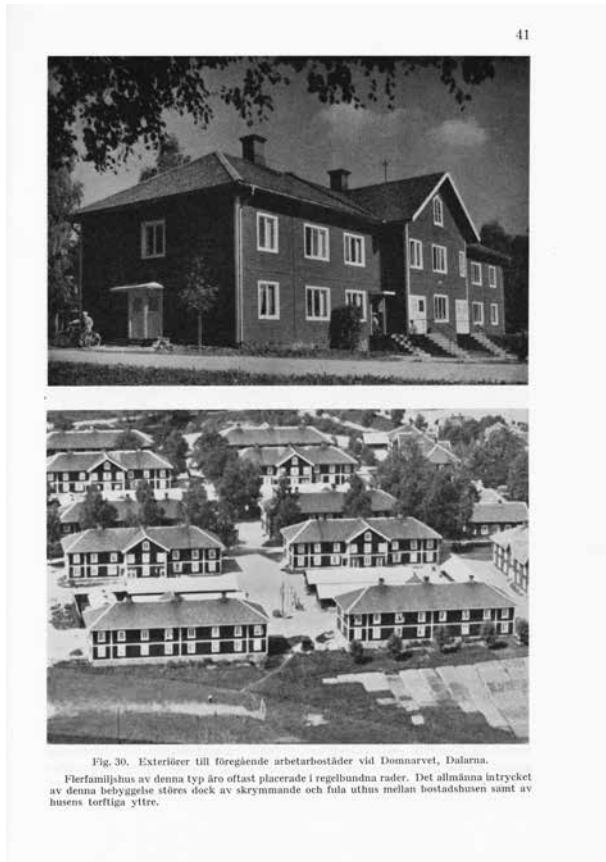
I företagens hus hade tre fjärdedelar av lägenheterna högst ett rum och kök. Vid järnbruk och sågverk var så gott som alla företagslägenheter på ett rum och kök eller mindre. Dessa lägenheter var emellertid ofta på mellan 50 och 55 kvadratmeter och därmed ungefär lika stora som moderna stadslägenheter på två rum och kök eller företagslägenheter på två rum och kök i södra Sverige. I fråga om bekvämligheter som vatten, avlopp, centralvärme och wc skiljde sig företagslägenheterna inte från andra smålägenheter på mindre orter. Wc och badrum förekom till och med oftare i företagslägenheter än i andra lägenheter.

Företagens bostäder ingick från början oftast som en naturaförmån i lönen. Så småningom blev strävan att få bort naturaförmåner av alla slag ur löneavtalen. Fri bostad eller hyresersättning förekom som regel endast vid glasbruk och sågverk. Icke desto mindre låg hyrorna normalt under de allmänna marknadshyrorna. Enligt företagsenkäten låg genomsnittshyran för en bostad på ett rum och kök utan centralvärme men med vatten och avlopp på omkring 80 procent av marknadshyran på landsbygden och ännu något lägre i städerna. Det fanns alltså en ”indirekt löneförmån” som var störst för bostäder vid järnbruken, där hyrorna i avtal bundits vid 1908 års nivå, och vid pappersmassfabrikerna.

I bokens andra kapitel inventerar Curman bostadsbehoven. De grupperas efter angelägenhetsgrad och han drar slutsatsen att det för samtliga industriarbetare behövdes 11 000 nya lägenheter per år för att häva den akuta bostadsbristen, tillgodose hushållstillväxten och kompensera rivning och utdömning av bostäder,

¹⁰ Ibid., s. 30.

och ytterligare 127 000 lägenheter för att öka kvalitet och rymlighet. På mindre industriorter var motsvarande behov 4 000 respektive 51 000 lägenheter.

Arbetarbostäder vid
Domnarvet.

Källa: Curman (1944, s. 41).

Det tredje kapitlet redovisar företagens åtgärder för sina arbetares bostadsförsörjning. Företag med många egna arbetarbostäder hade i allmänhet en särskild bostadsavdelning som skötte den tekniska och administrativa förvaltningen och egna arbetare som skötte bostädernas underhåll. I företag med få egna bostäder låg skötseln däremot ofta på någon tjänsteman på ekonomiavdelningen och privata entreprenörer hyrdes in för att sköta underhållet. Företagens stöd till privat bostadsförsörjning utgick som årliga bidrag eller engångsbidrag. Engångsbidragen syftade till att hjälpa arbetaren att skaffa eget hus eller lägenhet i bostadsrättsförening och utgick in natura i form av tomter och byggmaterial eller kontant i form av räntefria lån som avskrevs över en tioårsperiod. På många håll var det sed att pensionerade arbetare fick bo kvar i företagens bostäder. Företagen lämnade ibland bidrag till kommunala pensionärshem för att på så sätt frigöra sina bostäder.

UNDERSTÖD

Det för eftervärlden mest intressanta avsnittet i Curmans bok är kanske det där han ger principiella synpunkter på lämpliga framtida åtgärder. Han börjar med att ställa ”principfrågan om företagen överhuvudtaget böra befatta sig med denna sak”.

Ursprungligen ingick ju bostaden liksom åtskilliga andra livsförnödenheter in natura i arbetarens lön. Under de sista decennierna har man emellertid inom samtliga branscher strävat att komma bort från allt vad naturaförmåner heter i löneavtalen. Det förhållande mellan arbetare och arbetsgivare, som regleras i avtalen, anses endast böra beröra själva arbetstiden och den ersättning till arbetaren, som skall utgå för ett visst arbete. Allt som inträffar under arbetarens fritid eller berör hans familj, bör han själv få bestämma över. Som en följd av detta betraktelsesätt har man ansett att bostadsförsörjningen såsom en arbetarens typiska privatangelägenhet rent principiellt i största möjliga utsträckning bör bortkopplas från arbetsgivarna.¹¹

För att arbetarbostäderna skulle kunna frikopplas från arbetsgivaren krävdes emellertid att det fanns tillräckligt med lämpliga bostäder på den allmänna marknaden. På orter dominerade av en industri eller ett fåtal industrier inom samma bransch var den förutsättningen svår att uppfylla. Där medförde beroendet av dessa industriers konjunkturen att efterfrågan på bostäder var alltför osäker för att en tillräckligt stor privat hyresmarknad skulle uppstå. I sådana fall borde industrin uppmuntra arbetarna att skaffa egna hem eller lägenheter. Det innebar emellertid att arbetarna blev bundna på orten, vilket skulle leda till motstånd mot rationaliseringar inom industrin. ”Detta bör vara särskilt värt att beakta för den kommande efterkrigstiden, då sannolikt inom vissa branscher icke obetydliga strukturförändringar torde komma att inträffa.” Curman menar att det normala på sådana orter var, eller borde vara, att arbetarnas boende fördelades med en tredjedel på vardera företagsbostäder, egna hem och lägenheter på den allmänna marknaden. Problemet var emellertid att de låga hyrorna i äldre företagsbostäder med sämre standard kunde förhindra uppkomsten av en privat marknad med bostäder av bättre standard. ”Det måste därför ligga i såväl arbetarens som arbetsgivarens intresse att det bostadsbestånd, som tillhandahålles av företaget, hålles i ett sådant skick, att klyftan mellan detta och en modern bostad icke blir alltför stor vare sig i fråga om teknisk standard eller den utgående hyrans storlek.”¹² Att minska den klyftan var emellertid ingen lätt sak:

¹¹ Ibid., s. 80.

¹² Ibid., s. 81.

Moderniseringsarbetet bedrivs för närvarande oftast i allt för liten skala och ej efter tillräckligt radikala linjer samt ägnas i allmänhet ej tillräckligt sakkunnig projektering. Detta har givetvis i de flesta fall sin grund i att företagen redan före en modernisering ofta måste kalkylera med en relativt stor förlust på sina arbetarbostäder, som de icke gärna vilja öka genom nyinvestering för moderniseringar. Den hyreshöjning, som företaget eventuellt kan överenskomma med sina arbetare som ersättning för utförda moderniseringsarbeten, är i många fall för liten för att täcka kostnaden.¹³

Efter ett resonemang om moderniseringar kommer Curman in på frågan om nyproduktion av företagsbostäder. Företagens bostadsbyggande borde ses som ett led i ett större program omfattande egna hem, bostadsrätter och pensionärsbostäder.

Företagen måste söka vinna klarhet i, vilken speciell sorts efterfrågan som de lämpligen böra tillgodose och vad som kan överlämnas åt andra producenter. Ofta synes det, särskilt på mindre industriorter, bli företagens uppgift att främst tillgodose bostadsbehovet för nybildade hushåll, medan äldre hushåll med barn i regel böra uppmuntras att söka skaffa sig egna hem. Med den befolkningsituation, som i allmänhet föreligger inom sådana orter, är det av stort intresse för företagen att den yngre arbetskraften icke stötes bort från orten på grund av svårigheter att skaffa bostad för att bilda familj.¹⁴

Företagens understöd till de anställdas boende hindrade fri prisbildning och privat bostadsproduktion och borde ”därför i möjligaste mån avvecklas”.

Det kan ej anses vara den enskilde arbetsgivarens sak att ge bostadsbidrag till barnrika familjer eller dylikt. Detta strider mot avtalens allmänna princip att lön skall tillmätas efter utfört arbete och icke efter personliga familjeförhållanden samt skulle dessutom otvivelaktigt leda till – om sådana bidrag bleve obligatoriska – att en sparsam arbetsgivare sökte undvika att anställa sådana arbetare, vars hushåll eller andra personliga förhållanden skulle medföra att han utöver lönen vore berättigad till extra bidrag. Sådana bidrag kunna uppenbarligen icke inrangeras bland arbetsgivarnas plikter utan måste handhas av det allmänna.¹⁵

Ett undantag från denna princip var emellertid, som nyss antytts, företagsbostäder för unga arbetare som just bildat familj.

När företagen gav engångsbidrag till arbetare var motivet ofta att förhindra

¹³ Ibid., s. 82.

¹⁴ Ibid., s. 85. Som exempel på ett företag som satt en sådan ”bostadspolitik” i system på ”ett sätt som synes efterföljansvärt” lyfter Curman fram Skånska Cement AB.

¹⁵ Ibid., s. 86.

ökade bostadskostnader som skulle medföra en uppflyttning av ortens dyrortsläge som i sin tur skulle medföra höjda löner. ”Man kan ifrågasätta om det icke vore redigare att slopa de dolda löneförmåner, som bostadsbidragen utgöra, och i stället fördela motsvarande utgift på lönekontot, alltså acceptera en höjning av bostadskostnaden och ta den däremot svarande löneökningens utgiften.”¹⁶ I rådande läge var Curman emellertid beredd att acceptera bidrag ”trots att de i grund och botten utgöra ett avsteg från principen att några förmåner i form av bostadssubventioner eller dylikt icke böra utgå utöver lönen”.¹⁷

PLANMÄSSIG UTVECKLING

Curmans omsorg om ”den allmänna marknaden” hindrade honom inte från att framhålla vikten av en planmässig utveckling av bostadsbeståndet:

En förutsättning för att bostadsförsörjningen på en ort skall bli effektiv och ekonomisk är att den sker planmässigt. Bostadsförsörjningen (nyproduktion och ombyggnader) måste följa ett på förhand kalkylerat program med en klar målsättning, åsyftande att förse samhället med ett bostadsbestånd, som är sammansatt så, att det passar till de hushållstyper som förekomma. Det är slöseri att bygga eller reparera endast för ett för tillfället trängande behov utan att närmare reflektera över behovets art och varaktighet. Särskilt viktigt är det för närvarande att man vid uppgörande av sina byggnadsprogram ser mot framtiden dels på grund av befolkningsutvecklingens förändringar av hushållssammansättning m.m. och dels på grund av det allmänt erkända behovet av en höjning av landets bostadsstandard.¹⁸

På orter med varierat näringsliv krävdes ”en fullständig stadsgeografisk samhällsundersökning”.¹⁹ På orter dominerade av en enda industri var situationen lättare att överblicka och undersökningen kunde inskränka sig till en prognos med femårsintervaller på 20 års sikt för industrins utveckling och arbetskraftsbehov. Prognosen borde utgå från fyra kategorier: företagets tjänstemän, arbetare och pensionärer samt övriga yrkesutövare på orten. För varje grupp skulle man redovisa antalet nuvarande och framtida individer och hushåll, nuvarande bostadsförhållanden, önskvärd framtida bostadsstandard samt ny- och ombyggnadsbehov. Curman gav detaljerade anvisningar, med tabeller att fylla i, för hur dessa kalkyler borde gå till och vilken boendestandard olika kategorier borde ha. Exempelvis borde en tjänsteman som var familjeförsörjare ha en lämpligt stor lägenhet i en

¹⁶ Ibid.

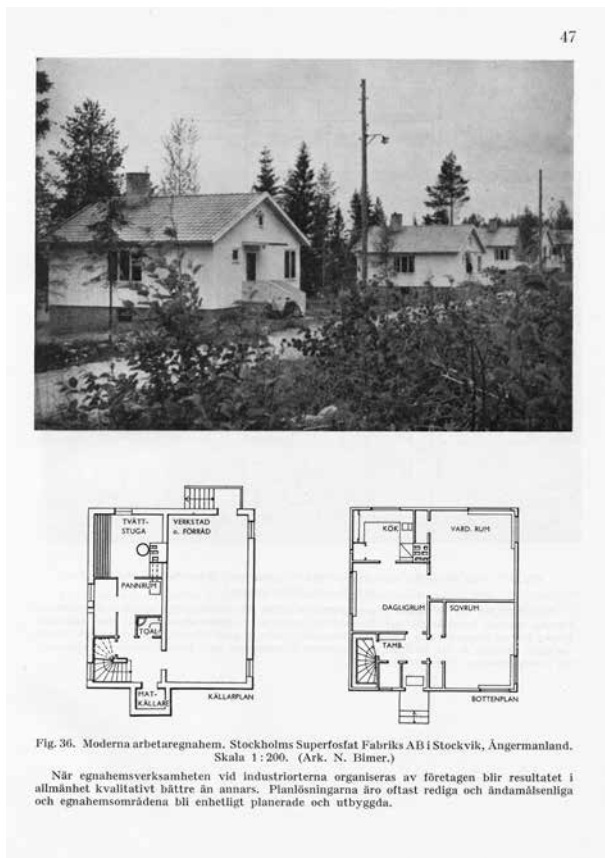
¹⁷ Ibid., s. 87.

¹⁸ Ibid., s. 88.

¹⁹ Ibid.

villa eller ett dubbelhus eller liknande, medan bland arbetarna nygifta som fått sitt första barn till en början kunde bo i lägenheter om ett rum och kök men med stigande standard borde kunna räkna med två rum och kök.

Det är av vikt att ortsbefolkningen och framför allt de anställda på ett så tidigt stadium som möjligt få ta del av industriföretagets planer för bostadsförsörjningen. Vid utformningen av bostadsprogrammet kan lämpligen samarbete bedrivas med en av företagets arbetare vald rådgivande bostadskommitté. Genom denna kan företaget erhålla nödvändig kunskap om vilket bostadsbehov, som arbetarna själva anse mest trängande, och arbetarna i sin tur få reda på utsikterna till förbättring av bostadsförhållandena och kunna anpassa sina privata framtidsplaner därefter.²⁰

Nästa steg i Curmans framställning gällde stadsplaneringen. Han argumenterade mot slentrianmässig planering och för planering som ett medel för att nå ett mål. ”Det bästa försvaret mot schablonmässig planläggning torde ... vara att ställa

²⁰ Ibid., s. 111.

krav på och medverka till en verklig planläggning baserad på fakta.”²¹ Under alla förhållanden krävdes ett intimt samarbete mellan industrin och den planerande myndigheten (kommunens byggnadsnämnd eller länsstyrelsen).

I många fall ha industriföretagen funnit det fördelaktigt att själva taga initiativet till planläggningen inom orten och anmodat lämpliga experter att upprätta en plan, som sedan framlagts inför vederbörande myndighet för godkännande. Detta tillvägagångssätt är lämpligt, där de lokala myndigheterna visat bristande initiativkraft eller föga förståelse för planfrågornas betydelse, eller där fråga är om en helt ny samhällsbildning på landet, där alltså inga lokala byggnadsmyndigheter finnas tillsatta.²²

Curman går därefter igenom olika steg i planeringen (dispositionsplan, generalplan, detaljplan) och hur de olika planerna skulle fastställas i olika typer av samhällen.

Enligt Curmans beräkningar ägnade en husmoder i en arbetarfamilj med två eller tre barn 80 timmar i veckan åt hemarbete. Hemarbetet måste rationaliseras och Curman talar om ”gemensamhetsanläggningar” i tongångar som för tankarna till makarna Myrdal:

Särskilt för industrier på mindre orter, som i högre grad än storstadsindustrierna för sin framtida arbetskraftsrekrytering torde bli beroende av återväxten inom sitt eget samhälle, synes det angeläget att åtgärder, som kunna tänkas befrämja nativiteten och öka trivseln i samhället, bli genomförda. Mycket hemarbete kan underlättas och effektiviseras genom bättre organisation, bättre redskap och bättre arbetsplatser, särskilt i köket, men åtskilligt arbete, särskilt av det tyngre slaget, måste även *avlastas* från husmodern, om hennes arbetstid skall kunna komma i närheten av den för andra normala. Det arbete, som avlyftes husmodern, måste sammanföras till sådana arbetsenheter, där modern arbetsorganisation och maskinella hjälpmedel kunna utnyttjas bl.a. för att hålla kostnaderna nere. Ett modernt bostadsområde måste alltså numera nödvändigtvis förses med vissa gemensamhetsanläggningar för hemarbetets underlättande.²³

De anläggningar Curman hade i åtanke var för det första värmecentraler, maskintvättstugor, daghem och lekplatser, ungdomsgårdar, hemhjälpcentraler och centralkök. För det andra behövdes anläggningar för arbetarnas fritid så som samlingslokaler, bibliotek, sport- och friluftsanläggningar, nöjespark, restaurang och

²¹ Ibid., s. 112.

²² Ibid., s. 114.

²³ Ibid., s. 124.

konditori. Slutligen krävdes serviceanläggningar: butiker och hantverk, banker, post, hotell, skolor, hälsovård, kommunalförvaltning och allmänna kommunikationer. Ansvaret för att tillhandahålla de båda första typerna av anläggningar kunde vila på kommunen eller på ett dominerande industriföretag; den tredje typen ombesörjdes av privata eller kommunala företag. Curman argumenterar kraftfullt för att driften vid de båda första typerna av anläggningar måste skötas av en styrelse vald av arbetare och tjänstemän i respektive bostadsområde (vilket förefaller en smula märkligt vad gäller restaurang och konditori). Ett huvudsakligt skäl var

... att dessa anläggningar på grund av sin funktion måste betraktas såsom tillhörande befolkningens privata hemliv, där någon inblandning från ett industriföretag eller en kommunal institution av principiella skäl bör undvikas. Det kan visserligen finnas många, som tycka att det är bekvämt att överlåta besväret med skötseln av dessa anläggningar på kommunen eller industriföretaget och inte ha intresse av annat än att få tjänsterna utförda så billigt som möjligt. En sådan passiv inställning bör emellertid motarbetas. Deltagande i diskussioner om och ansvar för gemensamhetsanläggningarna uppövar den självständighetskänsla och det ansvar, som är kännetecknet på en kvalitativ arbetarstam. Det kan tjäna som en lämplig motvikt mot sysselsättningen i fabriken, där arbetaren ofta medverkar som ett nummer i ett för honom oöverblickbart sammanhang och därigenom lätt förfaller till den passiva massmänniskans mentalitet.²⁴

Bostadsplanerna fick, enligt Curmans resonemang, inte bygga på lösa antaganden. ”Diskussionen måste höjas till ett objektvt plan”, men det kunde ”förefalla omöjligt tillämpa denna metod på ett så heterogent material som människorna och deras bostäder”. Åsikter, vanor och behov varierade mycket mellan människor och över tid. Curman menar emellertid att det är med bostäder som med andra varor, ”att det är säljaren som inom vissa gränser bestämmer kundens åsikter och behov”. Om folk inte hade erfarenhet av att bo i moderna två- eller tre rumslägenheter så fick de lära sig. ”Det fordras visserligen en mycket kraftig propaganda- och reklamkampanj för att påverka folk till att anpassa sina åsikter och vanor i önskad riktning, men så är förhållandet även för varje ny vara, som skall föras ut på marknaden.” Planerarna kunde alltså i viss mån styra arbetarnas åsikter, vanor och behov.²⁵

Curman och hans medarbetare hade gått igenom ”de behov som en normalfamiljs bostad skall fylla” och undersökt om arbetarfamiljerna levde sitt liv på ett rationellt sätt:

²⁴ Ibid., s. 127.

²⁵ Ibid., s. 134.

Vid undersökningen om den arbetstekniskt fördelaktigaste grupperingen av utrymmena för bostadens olika funktioner har stor hänsyn tagits till befintliga bostadsvanor. Man har sökt urskilja, vilka av dessa som äro grundade på verkliga och rationella behov och vilka som äro följderna av enbart vanetänkande eller som äro förvärvade på grund av hittillsvarande trånga bostadsförhållanden. Såsom exempel på ett rationellt behov kan betecknas vanan att äta i köket, såsom exempel på av trångboddhet förvärvad bostadsvana kan anföras benägenheten att tränga ihop för många sovplatser i ett rum.²⁶

DETALJERADE FUNKTIONER

För avsnitten om "bostadsfunktionerna" hos en normalfamilj hade Curman låtit genomföra undersökningar av 263 familjer på fyra orter: en mellansvensk industristad, en norrländsk landsortsindustri, Stockholm och en industriort i Bergslagen. Att närmare gå in på alla detaljerade resonemang (illustrerade med planritningar och bilder) om olika funktioner skulle föra för långt. Några smått underhållande exempel på hur olika situationer gicks igenom i minsta detalj får räcka:

Det är lätt att ställa fram ett glas mjölk och breda några smörgåsar samt sedan ställa undan eller diska ett glas och en tallrik, om strömmålen intas vid en bänk i köket, förslagsvis det linoleumbeklädda beredningsbordet eller ett särskilt fällbord, där i så fall plats för två pallar bör kunna beredas. Från husmödrar med barn framhålls ofta att denna anordning besparar dem mycket arbete med att göra snyggt efter barnens strömmål, då barnen ofta slabba ned omkring sin matplats. [...] Det gemensamma målet, oftast middagen, intas vid ett vanligt matbord c:a 85 x 120 cm rymmande 5 personer. En sådan matplats upptar c:a 5 m² golvyta (2 x 2 ½ m).²⁷

Att spädbarnet i familjen även i verkligheten sover i samma rum som föräldrarna bekräftas av bostadsundersökningarna. Det enda som talar mot lämpligheten av att bibehålla denna ordning är, att mannens sömn störes av barnskrik. Under de perioder sådant förekommer, brukar emellertid detta lösas med att en provisorisk sovplats ordnas för mannen eller babyn i något annat rum. Sängkammaren bör därför ha bekväm förbindelse med dagligrummet och bör i varje fall icke förläggas till en annan våning. Den nu så vanliga anordningen att man, för att nå sängkammaren från köket eller matplatsen, måste passera över en tambur kan ur denna synpunkt icke betraktas såsom förstklassig.²⁸

Av hygieniska skäl är det olämpligt att småtvätten sker i köket och plats bör därför beredas för småtvättens utförande i toaletterummet. Denna plats kan vara

²⁶ Ibid., s. 136.

²⁷ Ibid., s. 143–144.

²⁸ Ibid., s. 152.

mer eller mindre inventiöst utrustad. Förnämligast är anordningen med en fast tvättho med inbyggd tvättbräda, men utrustningen kan även helt enkelt bestå av en hylla, på vilken en tvättbalja kan placeras och under vilken en lockförsedd hink för blötläggning kan ställas. I badrum kan denna hylla fällas ned över badkaret och tar då ingen extra plats. Hink för blötläggning får då sin plats under tvättfatet.²⁹

Visserligen visa bostadsundersökningarna ... att finrummet för närvarande ej gärna användes till sovrum när man har tillgång till mer än 1 rum och kök. Detta torde emellertid till största del bero på att någon lättbäddad och samtidigt snygg bäddmöbel till ett överkomligt pris ej finns att köpa. De i handeln tillgängliga bäddsofforna (vilka som regel ingå i arbetarhushållens möbelbestånd) äro så komplicerade att man om möjligt söker undvika att använda dem som sovmöbler. [...] Om man kunde få fram en praktisk och billig sovmöbel, anpassad för finrummet, så skulle det med hjälp av lämplig propaganda säkert gå att få folk att mera allmänt använda finrummet till sovrum även i större lägenheter.³⁰

Ett resonemang om en sittgrupp utmynnar i en lång utläggning om arbetarens klädsel:

Även i de fall, då arbetet i fabriken är så smutsigt, att arbetaren byter från topp till tå i fabriken dusch- och omklädningsrum, är han vid sin hemkomst i allmänhet icke klädd i en snygg kavajkostym. Han byter i stället på fabriken till en klädsel, som brukar kallas halvarbetskläder. Det innebär i allmänhet att kläderna icke hållas så snygga och välpressade som en vanlig kavajkostym, vilket i sin tur beror på att arbetaren ofta efter slutat arbete har fritidssysselsättningar ... som icke lämpligen utövas i en felfri kostym. När arbetet vid fabriken är föga smutsigt och endast fordrar påtagandet av ett blåställe eller andra överdragskläder, går arbetaren likaledes klädd i dessa s.k. halvarbetskläder. Halvarbetskläderna ha alltså ofta, t.ex. i verkstadsindustrien, oljefläckar, som trängt igenom blåstället eller äro de fläckade av arbetarens fritidssysselsättning med slöjd, trädgårdsarbete, fiske eller dylikt. Iförd sina arbetskläder eller halvarbetskläder kan alltså arbetaren icke slå sig ned i sittgruppens stoppade möbler utan risk att sätta fläckar på tyget. Han sätter sig därför på matplatsens ostoppade trästolar eller på kökssoffan, som oftast är ostoppad eller har ett lätt avtagbart tvättbart överdrag.³¹

I ett avsnitt om huruvida vanor eller planer skulle ändras när bostadsvanor och bostadsplaner inte gick ihop diskuterar Curman om ”man bör propagera för det stora vardagsrummets riktiga användning och söka få bort det s.k. finrummet”.³²

²⁹ Ibid., s. 154.

³⁰ Ibid., s. 164.

³¹ Ibid., s. 170–171.

³² Ibid., s. 174.

Resonemanget utmynnar i att vanorna ”äro i sina huvuddrag icke byggda på slentrian och vanföreställningar utan grunda sig på klara behov och praktisk nödvändighet och måste därför antas komma att bestå i framtiden”.³³

Hur skulle då bostaden för en arbetarfamilj med barn se ut? ”En familjebostad enligt här framlagda teorier skulle alltså bestå av kök + dagligrum (eller bostadskök) + finrum + 1–3 sovrum + bad- eller tvättrum, garderober, linneskåp, städskåp, torkgarderob för arbetskläder och utrymme för smutskläder och diverse.”³⁴ Bostadsytan skulle, beroende på antalet sovrum, vara mellan 57 och 76 kvadratmeter.

Efter en jämförelse med arbetarbostäder i England och Tyskland och kalkyler över minimibostäder för en- och tvåpersonshushåll övergår så Curman till att granska hustyper och bostadskostnader. Vad det gällde möjligheterna att sänka bostadskostnaderna inventeras olika typer av byggföretag – egen regi, entreprenad, amatörbyggeri, små och storföretagare, halvfabrikat – och förvaltningsformer – eget hem, bostadsrättsförening, företagshus, stiftelser och föreningar och slutligen hyreshus. Slutsatsen blev föga överraskande:

Besparingar uppnås främst genom att inkoppla de boendes eget ekonomiska intresse för att dels själva sköta en del av driften och dels genom aktsamhet och omtanke minska förbrukningen av lägenhet och driftsmaterial. Ur denna synpunkt är egnehemsformen fördelaktigast och därefter föreningshusformen.³⁵

Avslutningsvis ges en redogörelse för de finansieringsformer för bostadshus som var tillgängliga.

Ungefär halva boken om arbetarbostäder består av bilagor av bland annat Gösta Ahlberg (arbetarnas boendeförhållanden, enkäten till industrierna) och Bitti von Vegesack (bostadsundersökningar).

INDUSTRIENS BOSTADSFÖRENING

I början av 1945 berömde *Industria* Curmans bok för att den var ”mycket praktiskt redigerad”; utredningen hade till och med i socialdemokratiska *Ny Tid* betecknats som ”den grundliga och bästa som någonsin förelagts allmänheten i vårt land”. *Industria* menade att ”det lyckade genomförandet av utredningen bekräftade vad utredningskommitténs ordförande Ernst Wehtje varit inne på i

³³ Ibid., s. 175.

³⁴ Ibid., s. 182.

³⁵ Ibid., s. 249.

förordet, ”att den moderna företagaren är medveten om sitt sociala ansvar”, vad som i Amerika kallades ”welfare capitalism”.³⁶

Vid de konferenser som anordnades i samband med att boken publicerades fattades beslut om att bilda Industriens bostadsförening. Syftet med föreningen klargjordes i IUIs redogörelse för verksamheten från 1 juli 1944 till 1 februari 1945:

Denna skall till medlemmarna förmedla upplysningar i bostadsfrågan samt uppehålla kontakt mellan dem, som inom de olika företagen syssla med bostadsfrågorna. Man avser att realisera detta syfte bl.a. genom att föreningen varje år håller ett årsmöte, varvid någon för industriens bostadsfråga betydelsefull angelägenhet upptas till behandling. Årsmötens skola i möjligaste mån förläggas till industrier, som kunna vara av intresse att studera ur bostadssynpunkt.³⁷

Föreningens styrelse kom att bestå av Ernst Wehtje (ordförande), Jöran Curman (vice ordförande) och åtta industrimän. Det förekom viss kritik mot att ingen kvinna fått plats i styrelsen men å andra sidan fick föreningen en kvinnlig sekreterare, IUI-medarbetaren Bitti von Vegesack,³⁸ och IUI fungerade som föreningens kansli. Omkring 75 företag anmälde sig från start som medlemmar i föreningen.

Bitti von Vegesack.
Källa: IFNs bildarkiv.

En alldeles speciell infallsvinkel på industriarbetarnas bostadsfråga anlades av just von Vegesack som vände sig mot den ”antifinsrumspropaganda” som bedrevs av arkitekter och inredningsexperter och som gick ut på att det inte skulle finnas något rum i en lägenhet som inte användes för familjens vardagsfunktioner. ”Man

³⁶ *Industria* (1945). Om ”welfare capitalism”, se Carlson (2003).

³⁷ IUI (1945b, s. 1).

³⁸ von Vegesack blev med tiden föreningens vd och slutligen hedersmedlem. Se Henriksson (1990a, s. 159).

vill ersätta finrummet med ett vardagsrum”, konstaterade hon.³⁹ I stället ville hon se ”en lägenhetstyp, som omfattar både ett rum för vardagsfunktionerna och ett rum för att ta emot främmande i”.⁴⁰

I nummer 10 1946 av *Industria* var temat industrin och bostadspolitiken: det tema Curman hade satt på kartan med sin bok. I ett par artiklar förekom hänvisningar till Curmans arbete.⁴¹ Bitti von Vegesack redogjorde för verksamheten inom Industriens bostadsförening. Hon kunde berätta att 92 företag med 120 000 arbetare nu var medlemmar i föreningen och klargjorde att syftet var ”att främja bostadsfrågans rationella lösning vid industrien genom att skapa kontakt mellan de fackmän av olika slag, som syssla med bostadsfrågan hos industrierna samt genom att lämna råd och upplysning till medlemmarna”.⁴²

39 von Vegesack (1945, s. 353).

40 Ibid., s. 355.

41 *Industria* (1946a, 1946b).

42 von Vegesack (1946, s. 11).

KAPITEL 15

FLYKTEN FRÅN SKOGSBYGDEN

Det blev aldrig något av med Norrlandsutredningens Örträskstudie, men samma år som utredningen tog slut, 1948, publicerades en bok som till sin uppläggning delvis påminde om den uppläggning som planerats för mikrostudien av Örträsk. Det var Jan Wallanders *Flykten från skogsbygden*, en bok som behandlade Klarälvsdalen i Värmland.¹

Wallanders första kontakt med skogsproblemen bestod i en tvåbetygsuppsats som han 1943 hade skrivit vid Stockholms Högskola för Torsten Gårdlund om situationen på skogsarbetsmarknaden under kriget. Gårdlund, som vid denna tid var redaktör för *Tiden*, såg till att ett sammandrag av uppsatsen publicerades där.²

Det fattades arbetskraft i skogen. Importen av kol och koks hade sjunkit till följd av avspärningen och detta hade i sin tur lett till ökad vedhuggning vilket i sin tur hade inverkat menligt på massavedsproduktionen. För att rätta till detta behövdes en ökning av massavedsproduktionen med 60 procent, vilket skulle kräva 20 procent mer arbetskraft, men det rådde full sysselsättning och därför krävdes extraordinära åtgärder. Industrin uppmanades att tillfälligt permittera 10 procent av sin arbetskraft för att bilda s.k. riksarbetslag som kunde sättas in i skogen under ett par, tre månader i taget. Systemet fungerade emellertid inte tillfredsställande. De statsbidrag som utgick för att kompensera för inkomstförlusterna genom övergång till skogsarbete var för låga för att locka över folk från industrin.

Uppsatsen utarbetades våren 1943 och läget var då krisartat. En mängd skogsarbetare hade lämnat skogen för att i stället övergå till industrin. Bakom övergången låg enligt min mening till rätt stor del det förhållande att de nu för första gången erbjöds möjlighet att få fast arbete. I skogen hade de bara fått ett arbete som i många fall inte täckte mer än en tredjedel av året. Resten av tiden fick de syssla med tillfällighetsarbeten eller gå arbetslösa.³

¹ Wallander (1948c).

² Lundahl och Södersten (2009, s. 149). För *Tiden*-artikeln, se Wallander (1943).

³ Wallander (1997, s. 177–178).

Jan Wallander diskuterar i sin uppsats vilka alternativ till riksarbetslag som kunde finnas, främst användning av tjänstepliktslagen och en höjning av skogsarbetarlönen. På hösten 1942 hade tjänstepliktslagen tillämpats eftersom de frivilliga åtgärderna hade visat sig otillräckliga. Bränslekommissionen hade tryckt på och krävt att lagen skulle tillämpas fullt ut så att de nödvändiga vedkvantiteterna kunde huggas. Wallander var inte överens:

... att med hård hand till varje pris försöka genomföra de uppgjorda planerna är både dyrt, svårt och kännbart för många människor, samtidigt som ett mindre tillfredsställande resultat till sin sociala innebörd knappast kan betecknas som katastrofalt.⁴

Den praktiska slutsats som jag drog var att det nu gällde att skapa en fast skogsarbetarstam och övervinna det motstånd en sådan lösning mötte från jordbrukets sida. Inom jordbruket var man angelägen om att bibehålla ett system som gjorde det möjligt att utnyttja skogsarbetarna under vegetationsperioden.⁵

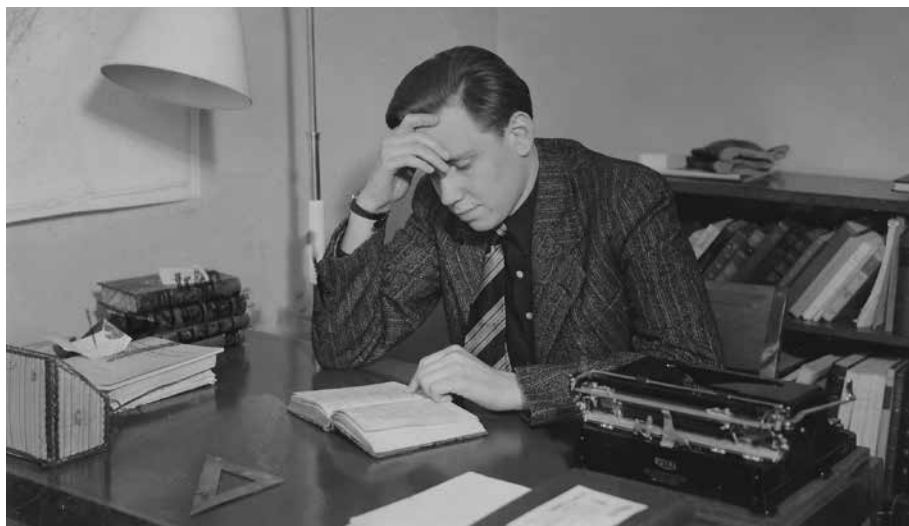
Året därpå var Wallander nästan klar med sin examen och funderade på att söka arbete på Arbetsmarknadscommissionen. Då kunde det vara bra med en rekommendation och eftersom det egentligen bara var Torsten Gårdlund bland hans lärare som hade visat något personligt intresse ringde Wallander ringde upp honom och utbad sig ett samtal. Gårdlund tyckte emellertid inte att Arbetsmarknadscommissionen var något bra ställe att arbeta på och föreslog därför i stället Industriens Upplysningstjänst, där han visste att det behövdes folk. Han tog kontakt med ställets chef, men utan resultat, ”vilket gjorde Torsten lite sur och ledde till att han istället kontaktade Ingvar Svenilson”, och då gick det betydligt bättre. Wallander blev glad. ”IUI ... hade under Ingvars ledning utvecklat sig till landets jämte Konjunkturinstitutet ledande ekonomiska forskningsinstitution. Att jag skulle ha chans att bli anställd där hade jag aldrig föreställt mig.”⁶

Svenilson hade emellertid ett projekt som passade Wallander utomordentligt väl. En av de regioner där bristen på skogarbetskraft var särskilt påtaglig var Klarälvsdalen i Värmland, där Uddeholmsbolaget hade skogar som sträckte sig från de gränstrakterna i norr mot Norge och ner till sydgränsen mot Västergötland. Bolagets 1943 tillträdde verkställande direktör, Nils Danielsen, summerar problemet:

⁴ Wallander (1943, s. 378).

⁵ Wallander (1997, s. 178).

⁶ Ibid., s. 180.

Studenten Jan Wallander (foto: Ove Wallin).

Källa: Jan Wallanders arkiv.

Utan arbetskraft, som för varje år kan skörda vad skogen ger i avkastning, och lämna den dess vård, representera dessa vida domäner inget reellt värde. Grunden för industriell förädling, där skogens produkter ingå som råvaror, bliver undanryckt, i den mån skogens arbetskraft är otillräcklig eller saknas. Det är därför av största betydelse att få svar på sådana frågor som följande: Har skogsarbetet undervärderats? Äro de sociala förhållanden, under vilka skogsbefolkningen lever, otillfredsställande? Gäller detta endast för arbetstagare i beroendeställning eller även för den självägande jordbesuttne bonden i Klarälvsdalens skogsbygder? Och vad kan göras för yrkets höjande? Dessa och andra frågeställningar ha stimulerat skogsförvaltningen inom Uddeholms Aktiebolag till undersökningar beträffande skogens arbetskraftsproblem.⁷

Danielsen insåg att det inte räckte med enbart rationalisering, utan det handlade än mer om att utreda orsakerna till arbetskraftsbristen och att ”ordna levnadsförhållandena för skogsarbetarna och deras familjer, så att de trivs med sitt arbete och sitt liv. Därvid måste givetvis beaktas att nödvändiga betingelser för en sådan trivsel äro kärlek till jorden, skogen och yrket.”⁸ Som ett led i Uddeholms ansträngningar tog Danielsen 1945 kontakt med Industriens Utredningsinstitut och Svenska Skogs- och Flottningsarbetareförbundet. En kommitté bildades, där från IUI Ingvar Svennilson och Jan Wallander ingick.

⁷ Danielsen (1948, s. 9).

⁸ Ibid., s. 10.

TILL VÄRMLAND

Jan Wallander hade av Svennilson och Danielsen fått i uppdrag att utreda frågan. Det hade uppenbarligen gått ganska snabbt. Wallander beskrev situationen i samband med Svennilsons femtioårsdag:

Du frågade om jag ville fara till Uddeholm och göra en utredning om skogsarbetarnas förhållanden. Det var precis vad jag helst av allt ville. Du gav omedelbart starkt intryck av den effektivitet och handlingskraft som bör prägla industrin närstående personer. Vi skulle fara upp nästa dag. Dagen därefter skulle det vara sammanträde med representanter för bolaget och då borde något slags plan framläggas. Smärre praktiska ting som lön, om jag egentligen hade någon examen etc. lämnades åsido.⁹

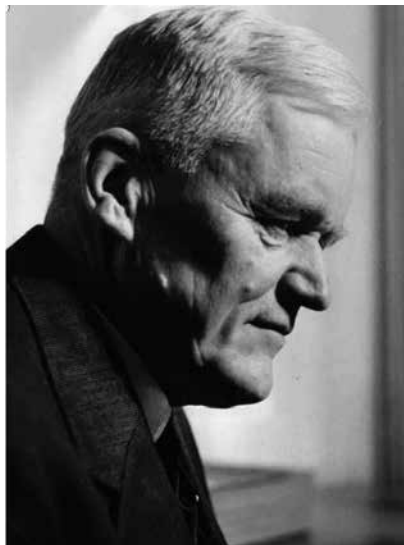
Det blev en för Wallander nervös resa. Han hade fortfarande inte fått sin examen klar och var rädd att frågan skulle komma upp, och han kastades huvudstupa in i den hierarkiska värld som var brukssamhällets:

När vi sent på kvällen kom fram till Karlstad mötte vi Nils Danielsen och eftersom vi var i hans sällskap fick vi åka i disponentens specialdressin från Karlstad och upp till Uddeholm på den smalspåriga Nordmark-Klarälvens järnväg. Dressinen ... bestod av en stor bil som hade försetts med järnvägshjul. Hoppackade i den rullade vi upp utmed Klarälven. Det var mörkt och bud hade gått till alla tåg som befann sig på linjen att här kom disponenten och de fick hålla sig undan. De stod inbackade på olika sidospår med sina glimmande strålkastare. Vid stationerna var stinsarna ute och gjorde honnör iklädda uniform och svart fluga. På ett ställe kom de och lämnade upp ägg och smörgåsar som vi skulle ha till färdkost. De hade glömt saltet, men det kom vid nästa station. Vi frågade lite vagt vilka som ägde markerna på ömse sidor om linjen och fick klart för oss att bortsett från några mil i början på resan där Mölnbacka Trysils skogar slöt sig omkring oss, så färdades vi genom Uddeholmsbolagets domäner, och jag fick en vision av hur det var att färdas med kungen genom hans rike. För Uddeholm var verkligen ett konungarrike. Jag tror knappast att det fanns något annat bruk som så dominerade en hel dalgång med kraftverk, järnväg, skogar, jordbruk, massafabrik, papperbruk och ett antal järnbruk. Så hade man dominerat i hundratals år. [...]

I Uddeholmsbolagets bolagsordning stod det på den tiden att chefen för bolaget ägde rätt att bära titeln bruksdisponent. Vad den titeln innebar hade jag dåligt klart för mig när jag satt där i dressinen, men så småningom kom jag underfund med att i de svenska bruksbygdernas världsordning kom givetvis Gud högst upp på rangskalan, men strax därunder kom de äkta bruksdisponenterna. Sedan var det ett mycket långt hopp tills man råkade på bergsingenjörerna och därefter – en

⁹ Wallander (1958, s. 1).

bra bit ner – följde direktörer, jägmästare m.m. Sådana exotiska djur som filosofie kandidater föll utanför världsordningen.¹⁰

Nils Danielsen.

Källa: Nils Danielsens arkiv, Värmlandsarkiv.

Sammanträdet följande dag gick bra. Wallander anställdes som utredare och en kommitté med bland annat Svennilson, Danielsen och ”Gösta Wesslén som var skogschef – en kolerisk man, men samtidigt en person som hade sinne för det som rörde sig i tiden”, tillsattes för att besluta hur arbetet skulle läggas upp.¹¹ ”Det var emellertid Ingvar som hade en uppfattning om hur utredningsarbetet skulle läggas upp och som gentemot Uddeholm framstod som garanten för att arbetet blev gjort på ett professionellt sätt.”¹² Wallander fick dock arbeta helt på egen hand:

... under det följande arbetet, då jag ivrigt sökte hans råd, synpunkter och stöd, hade jag hela tiden en känsla av att han ägnade mig och min verksamhet ett relativt förstrött intresse. Det var svårt att få tag på honom. Han hade mycket om sig och när det lyckades hade han i regel inte läst det papper jag skrivit och hade därför inte särskilt mycket synpunkter.¹³

Precis som Erik Ruist fick Jan Wallander vända sig till Erik Dahmén (och Ruist) för råd och förslag, och han fick lära sig intervjumetodik på egen hand:

¹⁰ Wallander (1997, s. 184).

¹¹ *Ibid.*, s. 185.

¹² *Ibid.*, s. 186.

¹³ *Ibid.*

Jag hade ju ingen som helst erfarenhet av intervjuarbete och satte mig därför att plugga en handbok av den amerikanske sociologen [George] Lundberg som hette *Social Research*¹⁴ och där jag kunde inhämta väsentliga ting om hur man gör intervjuundersökningar.¹⁵

FLYTTNINGSMÖNSTREN I KLARÄLVSDALEN

Jan Wallanders studie koncentreras på den ekonomiska demografin i Klarälvsdalen.¹⁶ När väl utredningsplanen hade godkänts av Uddeholms bolagsledning i slutet av maj 1945 flyttade han upp med sin familj för ett års datainsamling. Nästan 900 individer i 255 hushåll skulle intervjuas. Wallander hade beräknat att arbetet skulle kräva fyra intervjuare. Att rekrytera dem visade sig emellertid svårare än väntat. ”Tanken på att resa upp till Värmland för att per cykel ge sig ut i skogarna och intervju skogsarbetare var inte omedelbart lockande för de studerande vid högskolan i Stockholm som jag vände mig till. Några som kom upp visade sig också mörkrädda.”¹⁷ I slutändan fick han själv göra intervjuerna tillsammans med en enda medarbetare, Marja Hedström. ”För egen del genomförde jag ett par hundra intervjuer.”¹⁸

Det betydde alltså att jag satt ner med ett tvärsnitt av invånarna i de tre socknarna [där intervjuerna utfördes] och mötte unga och gamla, jägmästare, socialfall, trygga storbönder och efterblivna fängelsekunder, tattarkärringar och blomstrandebonddöttrar, kyrkoherdar och lastbilschaufförer, Pelle i kiosken och Kalle i handelsbon. Fick sitta och sakta och varligt försöka få ur dem hur deras liv hade varit, deras besvikelser och glädjämnen, deras förhoppningar och planer. [...]

Besöket på ålderdomshemmet brände sig fast. På den tiden var de intagna ännu ”fattighjon” som levde på kommunen och de var en blandning av fattiga och orkeslösa gamla, som i en del fall var svårt senila och förvirrade. Det fanns också några efterblivna barn. Det var en skakande upplevelse att intervju dem som kommit med i vårt urval och som hade möjlighet att delta i en intervju, samtidigt som de gamla som satt intill hade svårt att ta vara på sig själva och grisade ner omkring sig.¹⁹

De upplevelser som Jan Wallander fick under sina intervjuer i Värmland var starka, så starka att de stimulerade honom att skriva tidningsartiklar och att hålla

¹⁴ Lundberg (1942).

¹⁵ Wallander (1997, s. 189).

¹⁶ Wallander (1948c).

¹⁷ Wallander (1997, s. 189).

¹⁸ Ibid., s. 191.

¹⁹ Ibid., s. 191–192.

ett radioföredrag. Det senare recenserades av en av tidens mest fruktade kritiker, *Dagens Nyheter*s Karin Schultz, som kallade det ”årets bästa föredrag i radio”,²⁰ ”mitt föredrag, om hur det var uppe i skogsbygden, om hur ungdomarna hade det där”.²¹

Innehållet i intervjuerna var en potentiell källa till bekymmer. Frågor om varför människor har flyttat är definitionsmässigt personliga frågor. ”Vi kände oss osäkra på hur våra tilltänkta intervjuoffer skulle reagera om de till exempel suttit i fängelse eller fått sparken.”²² Wallander kom då på tanken att bilda ”bygdekommittéer”, som kunde hjälpa till med presentationen av intervjuerna och som kunde gå i god för att svaren skulle behandlas konfidentiellt. Han tog kontakt med präster, jägmästare och politiker i de socknar där intervjuerna skulle göras.

Det var först efteråt som jag förstod att förslaget om bildande av bygdekommittéer hade vållat ledningen i Uddeholm allvarliga betänkligheter. Att en representant för bolaget på det här sättet skulle sätta sig ner tillsammans med representanter för facket och för befolkningen och öppet diskutera olika problem och olika missförhållanden, det tog emot i högsta grad. Såväl jag som Ingvar Svennilson utgick emellertid som något självklart ifrån att man skulle göra på det här sättet. Det var kanske därför som man aldrig kom sig för att protestera. Protesterna kom emellertid när vi i nästa varv yrkade på att i den centrala styrande kommittén, där det bara satt representanter för institutet och Uddeholmsbolaget, också skulle ingå en representant för Skogs- och Flottningsarbetarförbundet. Det tog emot ordentligt och det var först efter stark påtryckning man gick med på det. [...]

Det var alltså i det här kalla vattnet som jag blev kastad och det var på det här sättet jag satte igång med att simma.²³

BAKGRUNDEN

Bakgrunden till Wallanders underökning var följande. Flykten från skogsbygden var en del av den riksomfattande flykten från landsbygden, å ena sidan övergången från jord- och skogsbruk till andra näringar, å andra sidan migrationen från landsbygden till städerna. Jordbruket började tappa folk tidigare än skogsbruket och i de regioner där skogsbruket dominerade, särskilt Norrland, fanns det gott om folk. ”Det är därför naturligt, att man hittills har talat ganska litet om

²⁰ Ibid., s. 192

²¹ Intervju med Jan Wallander, 14 april 2014.

²² Wallander (1997, s. 189).

²³ Ibid., s. 189–190.

flykten från skogbruket, men desto mera om flykten från jordbruket.”²⁴ Den förra var dock reell. Arbetskraft saknades och avverkningen sjönk.

Det var alltså de problemen man stod inför och man kände sig rätt villrådig om hur man skulle angripa dem. Tydligen ville folk inte längre bo kvar uppe i skogen som de gjort i århundraden. Många av dem härstammade från den bosättning av finnar som ägt rum i värmlandsskogarna på Karl IX:s tid. Men nu blåste uppenbarligen nya vindar och inom bolaget såg man framför sig en situation där all ungdom flytt från bygden och det bara fanns gummor och gubbar kvar.²⁵

Det rådde ingen brist på argument för en uppbromsning av utflyttningstakten. Jordbruket måste hinna rationalisera produktionen, landsbygdslivet hade ett egenvärde, jordbruket var konjunkturstabiliserande, storstadlivet var inte enbart positivt, äktenskapsbildningen försvårades av att det främst var kvinnor i giftas-mogen ålder som flyttade. Det blev ”kvinnobrist på landsbygden och karltorka i städerna”.²⁶ Till yttermera visso blev utflyttningsprocessen lätt kumulativ:

Det är ... tydligt, att ju mer utflyttningen fortskrider desto svårare blir det att för-må dem, som ännu bor på landsbygden, att stanna kvar där. Ju mer bebyggelsen tunnas ut, desto mer framträder landsbygdens nackdelar i jämförelse med städerna; det blir allt svårare att ordna goda kommunikationer, den gamla skolan får läg-gas ned och de kvarvarande barnen får åka skolskjuts till en centralskola, det blir dyrare att skaffa telefon och goda postförbindelser. En kommun med minskande befolkning erbjuder också svårigheter ur kommunala synpunkter, och folkminskning verkar dessutom förlamande på näringslivet, handelsboden bär sig inte längre utan får slå igen och detsamma kan gälla för samlingslokaler, biografier osv. An-ser man, att avfolkningen bör hejdas i en viss trakt, gäller det därför att snabbt vid-ta motåtgärder.²⁷

Wallander konstaterar att det förelåg en allmänt positiv inställning till att bromsa upp utflyttningen från landsbygden, men för att kunna lösa problemet på effek-tivast möjliga sätt krävdes ordentlig kännedom om vad som betingade nativitet, mortalitet och migration. Kunskapen om de första två faktorerna var god, ”beträ-fande flyttningarna vet man däremot ganska litet”.²⁸

²⁴ Wallander (1948c, s. 14).

²⁵ Wallander (1997, s. 187).

²⁶ Wallander (1948c, s. 15).

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid., s. 16.

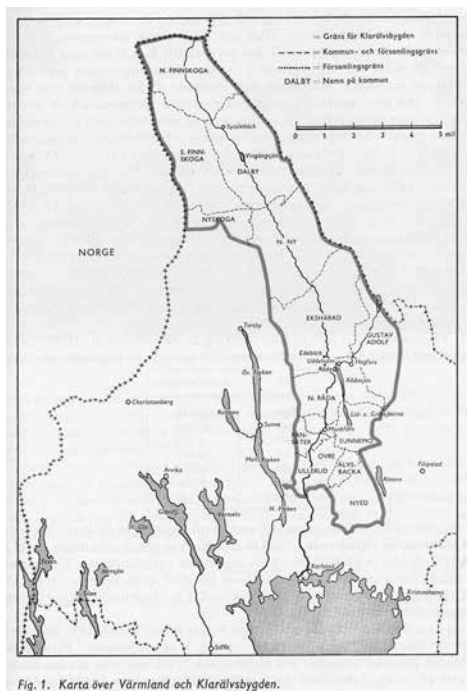

Fig. 1. Karta över Värmland och Klarälvsbygden.

Jan Wallanders studieområde.

Källa: Wallander (1948c, s. 27).

Wallanders undersökning omfattade en befolkning på cirka 42 000 människor, fördelad ”som ett pärlband längs med älven”,²⁹ en utpräglad skogsbygd, där skogen svarade för huvuddelen av försörjningen. men där i de flesta församlingar befolkningen hade visat stark tendens att minska under en tjuugoårsperiod fram till 1945, vilket i sin tur hade lett till brist på skogsarbetare i Klarälvsdalen. Studien arbetade på två plan, dels hela regionen, dels tre speciellt utvalda socknar, Norra Ny, en renodlad bondesocken, Gustav Adolf, en ren bolagssocken, och slutligen Sunnemo, där markägandet delades mellan bolag och bönder.

Den undersökning som jag planerade var ... egentligen inte en ekonomisk undersökning. Det rörde sig om befolkningsstatistik, sociologi och ekonomisk geografi. Idag skulle man säga att det var en typisk ”tvärvetenskaplig” utredning, men det begreppet var då ännu inte uppfunnet. Sociologi var också en vetenskap i vordande.³⁰

Wallanders data för Klarälvsbygden som helhet löper från 1926 till 1945. Av de befolkningsförändringar som ägde rum under denna tid betingades 62 procent av

²⁹ Ibid., s. 18.

³⁰ Wallander (1997, s. 191).

in- och utflyttningar.³¹ Födelseåret var i sjunkande och dödstalet i stort sett konstant:

Detta betyder att i dessa skogskommuner kommer man aldrig att erfara den lättning på arbetsmarknaden, som inträder på andra håll i hela riket i och med att de stora årsklasserna från 40-talet omkring 1960 inträder i produktionen. Man kan där se fram mot en ständigt minskande rekrytering till skogsarbetet helt enkelt av det skälet, att det kommer att finnas allt färre att rekrytera bland.³²

Arbetskraftens medelålder höll på att öka.

Under den av Wallander studerade perioden hade Klarälvsbygden förlorat 6 266 personer. Över 35 000 hade flyttat ut och knappt 29 000 hade flyttat in.³³ Kvinnorna flyttade mer än männen. Flyttningsförlusten bland dem översteg den bland männen med 40 procent.³⁴ Den mesta utflyttningen, över 70 procent, gick inte till städer utan till andra landsbygdskommuner, i synnerhet till relativt närbelägna områden.³⁵ På arbetsmarknaden kunde man, precis som i riket som helhet, se en tendens till strukturförändring:

De flyttningsförluster som landsbygden har gjort fram till slutet på 30-talet kan i stort sett uppfattas som en avlastning av ett arbetskraftsöverskott. Därefter betyder flyttningsförlusterna för landsbygdens del en direkt minskning av tillgången på arbetskraft.³⁶

TRE SOCKNAR

Wallanders regiondata kan ses som ett preludium till hans undersökning av de tre utvalda socknarna. Deras totala folkmängd uppgick till 5 800 personer, lite mindre än en sjundedel av totalfolkmängden i Klarälvsbygden.³⁷ Alla tre var utpräglade skogssocknar utan någon industri eller egentliga tätorter. Efter att ha presenterat grundläggande sysselsättnings-, ägo-, inkomst-, förmögenhets- och bostadsdata går Wallander i detalj igenom flyttningsstatistiken 1930–44. De flesta av dem som flyttade var i åldern 15–35 år, både utflyttande och inflyttande. Störst var flyttningsintensiteten i 20-årsåldern och precis som i Klarälvsdalen som

31 Wallander (1948c, s. 48).

32 Ibid., s. 49.

33 Ibid., s. 51

34 Ibid., s. 58.

35 Ibid., s. 67, 69–70

36 Ibid., s. 83.

37 Ibid., s. 85.

helhet flyttade kvinnorna mer än männen. Många återvände till den socken de kom från och denna tendens gjorde sig gällande i alla åldersgrupper (utom för barnen), inte bara bland de äldre. Bland dem som flyttade ut var människor som *inte* var födda i församlingen klart överrepresenterade (i förhållande till deras andel av socknens befolkning). Inte mindre än 85 procent av dem som flyttat en gång flyttade minst en gång till. ”Man kan alltså med en viss rätt uppdelas individerna i ’flyttare’ och ’icke flyttare’.”³⁸ (Mellan 60 och 70 procent av männen och 40 och 50 procent av kvinnorna i de tre socknarna hade aldrig flyttat.)³⁹ Giftna hade mindre tendens att flytta än ogiftna, framför allt bland kvinnorna. Mellan 40 och 50 procent av alla flyttningar gick till angränsande socknar och runt 80 procent gick till och från landsbygdsocknar. Utflyttningen ägde rum främst från de tre socknarnas icke centrala delar.

Wallander fann också att flyttningsbenägenheten var avsevärt mindre inom yrkesgruppen jord- och skogsbruk än inom övriga yrken. Detta faktum ledde i sin tur till en betydelsefull slutsats, nämligen att

... den huvudsakliga orsaken till minskningen i antalet skogsarbetare inte är att de flyttar ut, utan att de övergår till andra yrken inom socknen samt att rekryteringen inom socknen till skogsarbetet är sämre än till övriga yrken. Flykten från skogen är alltså i första hand en flykt till andra yrken, i andra hand en flykt från skogsbygden.⁴⁰

Klarälvbygden hade uppvisat ett utflyttningsöverskott ända sedan 1890. Fram till 1928 kompengades detta av att födelsetalen översteg dödsetalen, men därefter inträdde en nettoreduktion av befolkningen, och Wallander konstaterade att även om man gjorde mycket optimistiska antaganden skulle befolkningen komma att minska i framtiden och, till skillnad från tidigare, därmed också tillgången på arbetskraft.

Jan Wallanders avhandling bröt mot den vanliga tendensen i nationalekonomiska migrationsstudier: att koncentrera undersökningen på nettoströmmarna, på resultatet av flyttningarna:

Det konventionella på den tiden vid studiet av den inrikes omflyttningen var att studera flyttningsförluster och flyttningsvinster för olika regioner. Det gav bilden av en ensidig ström av folk ut från landsbygden och in till städerna. Från småstäderna och in till storstäderna, från jordbruket och in till industrierna. Jag fann emellertid att om det flyttade ut 100 personer från en skogskommun, så flyttade

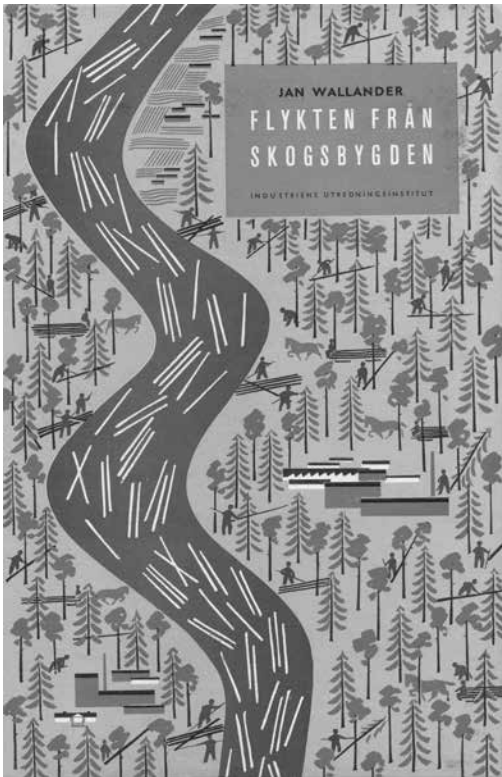
³⁸ Ibid., s. 153.

³⁹ Ibid., s. 157.

⁴⁰ Ibid., s. 189.

det samtidigt in 80. Det var alltså inte fråga om någon ensidig ström. Ville man minska flyttningsförlusterna gällde det därför att försöka påverka både utflyttningen och inflyttningen.⁴¹

Wallanders ansats var i detta avseende sociologisk och geografisk snarare än nationalekonomisk. För sociologer faller det sig naturligt att skilja på de båda strömmarna och se vad som motiverar var och en av dem och geografiskt existerar naturligtvis inga nettoströmmar i rummet, bara bruttostömmar.

Flykten från skogsbygden (1948).

Samvariationen mellan ut- och inflyttningar var stark och orsakssambanden löpte åt båda håll. När utflyttningen ökade uppstod ett tomrum på den lokala arbetsmarknaden som tenderade att fyllas genom inflyttning, och när inflyttningen ökade uppstod på motsvarande sätt ett tryck på arbetsmarknaden som resulterade i ökad utflyttning. Detta ömsesidiga samband gjorde det i sin tur svårare att hitta åtgärder som entydigt ökade inflyttningen och reducerade utflyttningen.

Flyttningsintensiteten var högst mellan 20 och 25 år för kvinnorna och mel-

⁴¹ Wallander (1997, s. 211, 213).

lan 25 och 30 år för männen. Därefter ingicks giftermål och flyttningarna minskade. För männens del betingades flyttningarna oftast av önskan att byta från skogs- och jordbruk till något annat yrke. Skogsarbetet uppfattades ge dåliga arbetsförhållanden och dåliga inkomster. Det var ingen av de personer som Wallander intervjuade som hade börjat i övriga yrken och därefter gått över till jord- och skogsbruk, medan endast en femtedel av de som började i den senare kategorin hade stannat kvar i den. Själva flyttningen blev då sekundär. ”Överflyttningen från skogsbygden till städer och tätorter är närmast att betrakta som en följd av denna önskan och utgör icke det primära motivet.”⁴² För kvinnorna gällde att önskan att komma bort från jordbruksarbetet ofta med automatik ledde till flyttning till städer och större tätorter, eftersom det var där kvinnoyrkena fanns, till exempel inom handeln. På landsbygden fanns i princip ingen annan sysselsättning för dem än skötsel av hushåll och djur.

Misstanken inställde sig att det kanske fanns en systematisk skillnad mellan flyttare och icke-flyttare. I en omdebatterad bok, *Why Poor People Stay Poor: A Study of Urban Bias in Urban Development*, framkastade Michael Lipton 1977 tanken att landsbygden i fattiga länder tenderade att tömmas på sina bästa begåvningar, vilket i sin tur bidrog till att öka gapet mellan stad och land.⁴³ Jan Wallander diskuterade samma mönster i Värmland fyrtio år tidigare.

Undersökningen visade ... att en effekt av omflyttningen var att det skedde en överflyttning av de mera begåvade – med bättre skolbetyg – från landsbygden till städerna. Ett ganska naturligt resultat, men det väckte helt naturligt förstämning på en del håll.⁴⁴

Wallander tog upp temat i två artiklar i *Dagens Nyheter*.⁴⁵ I den första går han igenom en riksomfattande undersökning som pedagogen Torsten Husén hade publicerat i *Studia Psychologica et Paedagogica*.⁴⁶ Huséns data kom från de test som gjordes vid värnpliktsinskrivningen och visade att de som kom från landsbygden eller köpingar och municipalsamhällen hade signifikant lägre resultat än de som kom från storstäder eller övriga städer. Eftersom det var tänkbart att stadsmiljön i sig stimulerade de egenskaper som krävdes för goda testresultat ville Husén dock inte dra någon mer vittgående slutsats än att det var mycket som talade för att det skedde en viss intellektuell selektion i flyttningen. Det gick inte att dra några bestämda slutsatser. ”I det fallet står vår bristande kunskap om mil-

42 Wallander (1948c, s. 212).

43 Lipton (1977, kapitel 11).

44 Wallander (1997, s. 213).

45 Wallander (1948a, 1948b).

46 Husén (1948).

jöns inflytande i vägen”, som Wallander uttrycker det.⁴⁷ Han vill dock inte avfärda hypotesen:

Kvar står emellertid det faktum som ... [Husén] med stor tydlighet demonstrerat, nämligen att testresultaten visar en betydenade stegring när man övergår från ”lägre” till ”högre” samhällsformer. Denna stegring är vidare så stor och av sådan art att det förefaller svårt att avfärda den som enbart ett utslag av miljöförändringar.⁴⁸

I den andra *DN*-artikeln redovisar Wallander sina egna undersökningar av betygsfördelningen från Norra Ny, Gustav Adolf och Sunnemo.⁴⁹ Han betonar att flickorna tenderade att i genomsnitt ha bättre betyg än pojkarna och att könen därför måste analyseras var för sig. När man tog hänsyn till detta visade det sig att utflyttningen var ungefär densamma i alla betygs kategorier, ett resultat som Wallander menade stod i bjärt kontrast till Huséns. Han såg dock ett sätt att jämka ihop de båda undersökningarnas resultat. Om det var så att de mindre begåvade flyttade mellan olika landsbygdsområden och de mer begåvade flyttade till tätorterna så skulle både hans egna och Huséns slutsatser vara riktiga, men några ordentliga belägg för att det faktiskt var så fanns inte. Icke desto mindre lutar Wallander åt att hypotesen var riktig. Han sticker ut nacken, samtidigt som han varnar för att dra alltför långtgående slutsatser:

Slutsatsen blir ... att det föreligger en skillnad i begåvning mellan dem som flyttar mellan olika landsbygdsområden. Men varken denna eller Huséns undersökning säger någonting om hur stor skillnaden i begåvning kan vara mellan dem som flyttar bort och dem som blir kvar på landsbygden. I det fallet kan man tänka sig såväl stora som små differenser.⁵⁰

Wallander inarbetade sin andra *DN*-artikel i avhandlingen. Hans slutsats, som dock vilar på det obevisade antagandet att ”de som flyttar in till landsbygdsområden ... utgör ett urval av mindre begåvade”,⁵¹ är att

... mycket tyder på att det är de mer begåvade som flyttar in till städer och samhällen; däremot är det inte de mer begåvade som i första hand flyttar ut från landsbygden. Den försämring av begåvningsstandarden inom olika landsbygdsområ-

47 Wallander (1948a).

48 Ibid.

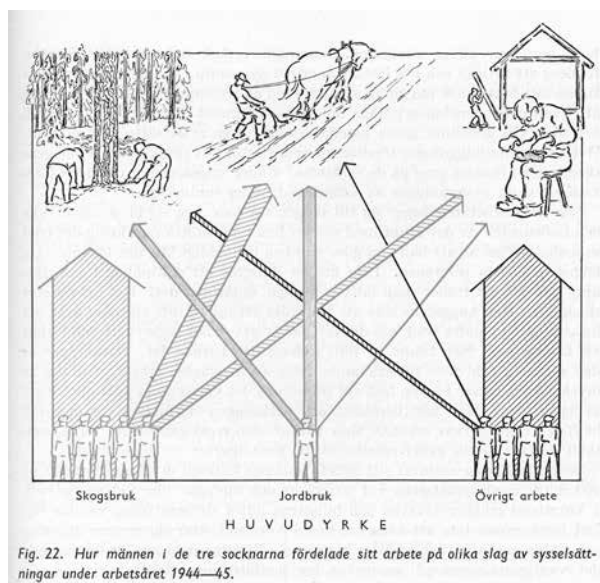
49 Wallander (1948b).

50 Ibid.

51 Wallander (1948c, s. 192). ”Materialet medgav inte en direkt undersökning av hur det förhöll sig i detta avseende” (ibid.).

den som blir en följd av flyttningarna sammanhänger i stället med att de som flyttar in till dessa områden är mindre begåvade. Det finns alltså ingen skillnad i tendensen att flytta mellan de mer och mindre begåvade, men de förra söker sig i större utsträckning till vissa typer av orter eller kanske snarare till vissa typer av yrken.⁵²

Avhandlingens näst sista kapitel koncentreras enbart på skogsarbetarna, det ”egentliga föremålet” för Jan Wallanders undersökning.⁵³ Inte mindre än 90 procent av dem var sysselsatta i den kommun där de bodde. De var mycket lokalt bundna och förhållandevis gamla, med en medelålder på 40 år 1946. Många av dem, såväl huggare som körare, arbetade förhållandevis få dagar per månad, även under högsäsong. En tredjedel hade arbetat mindre än 15 dagar. Inkomstspridningen var mycket stor bland huggarna. Den bästa hade en dagsförtjänst som var 20 gånger så stor som den sämste. Årsinkomsten steg med åldern, med en topp runt 50 år. Under högsäsong bestod enbart 40 procent av Uddeholms skogsarbetsstyrka av fast anställda. Resten utgjordes av säsongarbetare och tillfällig arbetskraft.

Sysselsättningen i Klarälvsdalen.

Källa: Wallander (1948c, s. 103).

I det sista kapitlet diskuterar Wallander praktisk politik för att komma tillrätta med flykten från skogsbygden. Han vill inte anvisa något ”bästa sätt” – ”Det är ett problem som icke vetenskapligt kan lösas” – utan hans diskussion koncentre-

⁵² Ibid., s. 192-193.

⁵³ Ibid., s. 233.

ras på en inventering av ”vilka problem som över huvud taget föreligger”.⁵⁴ Läget i Klarälvsdalen var att man hade att räkna med en fortsatt minskning av den arbetsföra befolkningen, i en situation där industrin kunde förutsättas expandera. Säsongsvariationerna inom skogsnäringen ställde också till problem. De värmländska skogsbolagen strävade efter att skapa en fast arbetarstam, vilket i sin tur krävde annat arbete än skogsarbete under sommarmånaderna. Detta hade dittills lösts genom att skogsarbetarna arrenderade torp av bolagen, men den avkastning dessa jordbruk gav var för låg för att lösa problemet. Wallander såg inte småindustri som ett realistiskt komplement till skogen. Det skulle antagligen bara leda till en minskning av antalet skogsarbetare. Då återstod egentligen bara skogsvägs- och bostadsbygge. Wallander tvingades konkludera att ”för ganska lång tid framåt kommer man att ha ett stort behov av tillfällig arbetskraft under högsäsongen”.⁵⁵

För att minska flyttningsförlusterna måste arbetsförhållandena och förtjänsterna inom skogsbruket båda förbättras genom produktivitetshöjande rationaliseringsåtgärder. Sådant arbete pågick, men Wallander trodde ändå inte att det skulle vara möjligt att i framtiden ”mera definitivt minska flyttningsrörelsernas omfattning”.⁵⁶ Tvärtom fick man räkna med ökade nettoförluster.

Den praktiska politikens uppgift måste i första hand bli att försöka åstadkomma en så fördelaktig proportion mellan flyttningsströmmarna som möjligt, dvs. att försöka öka inflyttningen och minska utflyttningen [...] I vissa fall finns det emellertid anledning att direkt uppmuntra utflyttning från skogstrakterna. Som visats ... företer de individuella prestationerna inom skogsbruket synnerligen kraftiga variationer. Man kan inte värja sig för det intrycket, att det i materialet finns med en hel del människor som egentligen inte alls passar till att vara skogsarbetare. För närvarande torde det i många fall vara en slump som avgör, vilka individer som vandrar ut från skogstrakterna och vilka som stannar kvar där. Med hänsyn till de speciella fysiska och psykiska egenskaper, som krävs för att man skall fina sig till rätta i dessa trakter, måste det under sådana omständigheter bli många, som vantrivs. Förutom de svårigheter dessa människor skapar för sig själva utgör de också en belastning, då det gäller att förbättra förhållandena i bygden. Man ställs alltså inför problemet att även försöka omforma utflyttningen så, att den i största möjliga utsträckning omfattar dem, som inte trivs med att leva i dessa trakter.⁵⁷

54 Ibid., s. 262.

55 Ibid., s. 267.

56 Ibid., s. 269.

57 Ibid., s. 270.

Man fick inte begränsa sig till enbart skogsarbetarna, för om utflyttningen från en socken drabbade även andra yrken skulle sannolikt en överströmning av skogsarbetare äga rum. Därför måste en varaktig lösning baseras på ett helhetsgrepp på arbetssituationen i trakten.

MOTSTÅND FRÅN BOLAGET

Det var nära att Wallanders utredning aldrig hade blivit färdigställd. Problemen började på hösten 1946. På våren hade hans materialinsamling avslutats. I juni ordnade han avslutningssammanträden med bygdekommittéerna i de tre socknar han studerat, där han redovisade sina resultat och diskuterade de synpunkter som kommit fram i intervjuerna.

Vid den tiden strävade Uddeholmsbolaget efter att ordna ordentliga kontrakt med sina skogstorpäre. Kontrakten gick ut på att dessa skulle ställa en viss mängd av sin arbetskraft till förfogande. Det var alltså första steget på vägen mot att ordna en fast skogsarbetarstam. Detta mötte starkt motstånd på många håll. Man var van vid att ha en fullständig frihet och att endast arbeta i den utsträckning som man kände behov av för att skaffa sig inkomst.⁵⁸

Mötena protokollfördes, och en medlem i en av kommittéerna skickade ett protokollsutdrag till *Värmlands Folkblad*, som på framträdande plats i tidningen slog fast att utredningen hade kritiska synpunkter på bolagets verksamhet. På Uddeholm reagerade man starkt på artikeln:

Att det i själva verket bara var en fråga om synpunkter som hade framförts vid en informell diskussion eller var referat av vad mina intervjuoffer hade sagt, det kom bort i hanteringen. De synpunkter som fanns med i protokollet och som kom fram i artiklarna hade jag många gånger diskuterat med bolagets skogschef och hans ställföreträdare utan att de blivit särskilt upphetsade. Men när nu alltsammans stod i tidningen blev de i högsta grad upphetsade och försökte på olika sätt ta mig i upptuktelse.⁵⁹

Uddeholmscheferna kände att Wallander ”lade sig i” sådant som han inte hade med att göra. Deras syn stod emellertid i strid med utredningens intentioner. Den hade tillkommit för att ge underlag för organisationen av arbetet. Wallander hade kommit fram till att önskan om en permanent, heltidanställd, skogsarbetarkår inte gick ihop med jordbruksarbete, men heltidansättning krävde att det fanns arbetsupp-

⁵⁸ Wallander (1997, s. 202).

⁵⁹ Ibid.

gifter under hela året. I så fall måste emellertid avverkningen spridas över en större del av året än vad som var brukligt, såvida man inte kunde hitta annan sysselsättning under dödsäsongen. Heltidsanställning hade också konsekvenser för bosättningen. Det var för bolaget ett problem att de anställda bodde utspridda i små torp på vilka de samtidigt bedrev jordbruk. Detta gjorde det svårt att transportera dem längre sträckor. Därför ville Uddeholm sammanföra skogsarbetarna i små skogsarbetarbyar varifrån man skulle kunna forsla dem med bil till avverkningsställena.

Gick man den vägen var det emellertid inte självklart att man skulle nöja sig med en så pass liten koncentration som skogsarbetarbyarna innebar. Mina resultat kunde tolkas i den riktningen att det var nödvändigt att göra koncentrationen starkare, dvs. att föra samman befolkningen till orter av typen Hagfors, Munkfors etc. Annars fick man inte ett så stort befolkningsunderlag att man kunde erbjuda en miljö som kunde verka lockande på ungdomen och få dem att stanna kvar på sikt. Det skulle emellertid ge transportproblem som på den tiden tedde sig mycket svårbemästrade.⁶⁰

Jan Wallander försökte intressera Uddeholmscheferna för sina resultat, men tidningsartikeln låg som en brandvägg mellan honom och hans uppdragsgivare:

Jag brann av iver att diskutera dessa olika alternativ med mina uppdragsgivare och tog upp dem gång på gång. Hos skogschefen och hans medarbetare mötte jag emellertid allt mindre intresse. De gav mer eller mindre klart uttryck för att det var bäst att jag så snabbt som möjligt försökte komma till ett slut på utredningen och att jag borde avhålla mig från en diskussion av den praktiska politiken. De kände att de hade fått en gökunge i boet.⁶¹

Uddeholm hade blivit inblandat i något som bolaget inte hade tänkt sig. De kände att de närde en orm vid sin barm och ville ha slut på det där. Det var nog helt enkelt så. De upptäckte plötsligt att de hade försatt sig i en situation som de inte kunde hantera. Plötsligt skulle de diskutera med facket på lika villkor vad man skulle göra. Det hade de inte tänkt sig. Det hamnade i tidningen, och det var det som gjorde det. Diskussionerna i kommittéerna hade inte varit speciellt märkliga, utan det var när det kom en artikel i *Värmlands Folkblad* som det blev problem. Tidningen hade inte vridit till något utan hade bara refererat ett protokoll, men *Värmlands Folkblad* var ett rött skynke för dem. Danielsen ville vara modern, vara med i den nya tiden. Han var älskvärd och lättsam. Det var mest skogschefen, Wesslén, som reagerade mot att behöva diskutera med facket på jämställd fot. Han ville inte stå till svars inför dem. För mig var det en katastrof.⁶²

60 Ibid., s. 203. Wallander diskuterade i en artikel den lämpliga storleken och lokaliseringen för de byar där skogsarbetarna skulle bo. (Se Wallander 1947.)

61 Wallander (1997, s. 203–204).

62 Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

Ingvar Svennilson tvingades göra en uttryckning. Han litade fullt och fast på att Wallander skulle åstadkomma något substantiellt och lät honom därför genomföra utredningen helt på egen hand, men när det behövdes var han beredd att gripa in, även om det gällde att konfrontera Gud faders ställföreträdare i Klarälvsdalen:

I mitt fall var Ditt stöd mycket väsentligt vid ett speciellt tillfälle. Jag skall sent glömma en middag på Operakällaren i november 1946, då undersökningen diskuterades med uppdragsgivarna. Resultatet av diskussionen blev att Danielsen förklarade att det nog var lika bra att lägga alltsammans i skrivbordslådan. Jag hade rört upp alltför känsliga problem.

Så var då katastrofen där. Själv hade Du inte haft möjlighet att delta på middagen, men när jag berättade för Dig om vad som hade hänt morgonen därpå tvekade Du inte ett ögonblick. Du skrev till Danielsen och gjorde synnerligen klart för honom att han här hade att göra med ett vetenskapligt undersökningsinstitut och vände man sig till ett sådant kunde man inte vänta sig att få veta något annat än sanningen samt att ett framläggande av undersökningen bara kunde stärka bolagets ställning såväl inåt som utåt. Brevet gjorde avsedd verkan ... Det är verkligen ett bra brev ... och fränheten i tonfallet kan man inte klaga på.⁶³

Jan Wallander karakteriserar i sina memoarer middagen på Operakällaren som sitt ”livs dystraste middag”.⁶⁴

Jag gick hem i novembernatten och kände att allt hade ramlat ihop för mig, att mitt arbete bara skulle resultera i papper som samlade damm i något skåp och som ingen brydde sig om. Alla de idéer och tankar som jag hade och som jag själv fann spännande och intressanta skulle aldrig bli ordentligt prövade och diskuterade.⁶⁵

Det är typiskt att jag hade tjatat på Ingvar om att det var viktigt att han följde med på middagen, för jag visste vad de var ute efter. Det fanns stor risk att de skulle säga just det de sade, men Ingvar – utan att ha någon anledning, bara för att han tyckte det var tråkigt att äta middag på Operakällaren – bara struntade i det. Jag var upprörd, men turligt nog så skrev han ett väldigt bra brev när han fick klart för sig vad det handlade om.⁶⁶

I sitt brev ifrågasatte Svennilson Uddeholms trovärdighet i ordalag som inte medgav något genmäle:

⁶³ Wallander (1958, s. 3).

⁶⁴ Wallander (1997, s. 204).

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Intervju med Jan Wallander, 14 april 2014.

[Han] ”hade hoppats att vi skulle kunna lägga fram en utredning som visar att ett stort svenskt industriföretag med oräddhet lägger fram en öppenjärtig analys av skogsbygdens befolkningsproblem, en analys som företagits av ett vetenskapligt institut och som företagits i nära samarbete med de anställda”. Han klargjorde också för Danielsen att man inte kunde tänka sig att institutet inte skulle publicera resultaten, eftersom det skulle stå i strid med institutets karaktär av vetenskapligt forskningsinstitut.⁶⁷

Brevet var inte riskfritt. Det skrevs till ”en dominerande figur i Industriförbundet och Arbetsgivareföreningen, vilka tillsammans svarade för institutets finansiering”.⁶⁸ ”Det var ett fullständigt avgörande brev. På den punkten är jag verkligen full av beundran för Ingvar: att han vågade sätta sig upp mot vad som i högsta grad var överheten. Hans anslag kunde ju ha rykt all världens väg, men Danielsen var ganska konflikträdd, så han klarade väl sig på det.”⁶⁹ Bruksdisponenten Danielsen fick ge efter för fil. kand. Jan Wallander, men kontakterna med Uddeholmsbolaget upphörde i stort sett därefter. Det var kanske inte så konstigt.

Jan Wallander 1948.

Källa: Jan Wallanders arkiv.

MODERNA TIDER

Jan Wallanders studie var väl genomförd. Som han själv är noga med att påpeka vilade den emellertid på premisser som snart skulle bli obsoleta.

Esse Lövgren arbetade vidare på ungefär samma sak som jag [arbetskraftsmigration] och jag blev rådgivare åt [honom]. Han fortsatte på min tråd.⁷⁰ En dag när jag stod och pratade med honom så sade jag: ”Men Herre Gud, det här är ju alldeles galet. All den här planeringen och alla de här idéerna vi har är fel. Det är nå-

⁶⁷ Wallander (1997, s. 204).

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Intervju med Jan Wallander, 14 april 2014.

⁷⁰ Se Lövgren (1956).

got helt annat som håller på att ske mitt framför ögonen på oss men som vi inte inser. Man kan hitta saker i avhandlingen som man kan tolka så här, men jag hade i själva verket inte uppfattat det och jägmästarna hade uppfattat det ännu mycket mindre. De var botaniker och ville ha individuell stamvård. De såg framför sig fina träd som man skulle spara. Att sedan hela tekniken höll på att förändras märkte de inte. Skogen blev som en veteåker som man bara planterar och hugger ner efter femtio år. Det var ett synsätt som var nästan osmakligt ur deras synvinkel.

Ledningen för Uddeholm var inställd på att på olika sätt reformera skogarbetet för att få större chans att behålla folk. Man inväntade ett arbetsfysiologiskt arbete från Värmlands Skogsarbetsstudier där man blandade in läkare som skulle ta ställning till det här med att stå framåtlutad och såga. Hur klarar kroppen det? Hur skulle man lära skogshuggarna att på ett bättre sätt böja sig framåt och röra sig så att de inte fick så ont i ryggen.

Man hade också funnit att huggarna när de kom hem till kojan på kvällen satt och filade på sina sågar och sina yxor. Sågarna skulle skränkas. Det blev inte så bra gjort. Därför inrättade man centrala verkstäder. Bolaget höll med två uppsättningsverktyg. Då kunde man på morgonen ta ut en färsk låda med välskränkta sågar och skicka iväg sina slitna. Det blev en väldig effekt av det. Men det intressanta är att man hela tiden tänkte sig att göra förändringar inom den givna ramen. Man avvisade det som fanns runt hörnet, nämligen motorsågarna, som gjorde hela det här synsättet obsolet. Man visste att det fanns motorsågar i Canada, men man hade tusen skäl till att de inte var tillämpbara i Sverige. Man förbisåg helt den stora förändringen. Man koncentrerade sig på att få tillräckligt många personer som kunde kapa och hugga tillräckligt mycket, medan bara några år senare det verkliga problemet var att man hade för många huggare, för då hade de plötsligt fått motorsågar i händerna.

Jag upplevde så starkt, när jag hjälpte en ny forskare att fortsätta, att jag hade drabbats av klarsyn. Det var en nästan fysisk upplevelse. Jag insåg plötsligt att hela studien av den här branschen utgick från att det gällde att få folk att stanna kvar, medan det verkliga problemet var att bara några år senare gällde det att få dem att flytta ut tillräckligt fort. Först kom motorsågarna och senare de jättestora apparaterna där man sitter högt uppe och åker runt och tar ut träden och barkar dem och klyver dem, behandlar dem på olika sätt och lägger dem. Men hela den utvecklingen kunde man inom skogsnäringen inte föreställa sig.⁷¹

De arbetskraftbalanser Ingvar Svennilson gjorde med Gösta Ahlberg – hur mycket folk det fanns och hur många som behövdes – gav upphov till regionalplanering som de satt och gjorde på varenda länsstyrelse men som numera är helt nerlagd. Mycket handlade om att bilda små tätorter som var sådana att de kunde få folk att stanna kvar. Det var en självklarhet på den tiden. Alla utgick från att det handlade om att få folk att stanna kvar. Det var många arkitekter och regionalpla-

⁷¹ Intervju med Jan Wallander, 14 april 2014.

nerare i debatten, föreningen Plan runt Pelle Holm, sedermera professor på Teknis. Man skulle planera så att landsbygden blev attraktiv. I skogssammanhang gällde det att vara jägmästare eller motsvarande. Man skulle ha en känsla för skogen och hur den skulle hanteras. Kallyggen och sådant fick inte förekomma i de kretsarna utan man skulle gå in träd för träd, med den nordsvenska hästen, och se vilka träd som var för dåliga för att få stå kvar och avverka dem. På andra ställen, t.ex. i Canada, användes mycket modernare tekniker. Man förstod aldrig riktigt problemet: att med användning av modern teknik fanns det för mycket, inte för lite, folk i skogen. Man hade helt fel.⁷²

DOKTORSDISPUTATIONEN

Jan Wallander disputerade på *Flykten från skogsbygden* på Stockholms Högskola i slutet av maj 1949. Den ursprungliga tanken hade varit att utredningen skulle kunna räcka till en licentiatavhandling, men när den började ta form menade Ingvar Svennilson att den räckte till även för doktorsgraden. I mars 1949 hade han rådgjort med professorerna Erik Lundberg, Sten Wahlund och Einar Tegen (filosofi) och fått sin uppfattning bekräftad. Han hade också talat med Wallander själv:

Wallander har själv förklarat, att han i detta sammanhang icke har ambitioner på docentbetyg utan skulle vara tillfredsställd utan ett sådant resultat. För mitt vidkommande framstår det som alldeles uppenbart, att boken som avhandling bör kunna bedömas med minst godkänd och att 1½ och måhända 2 betyg utan docentmotivering vore ett välförtjänt betyg.⁷³

Svennilson skrev till docenten och t.f. professorn i geografi vid Uppsala universitet, Gerd Enequist och förhörde sig om hon kunde tänka sig att fungera som fakultetsopponent vid disputationen.⁷⁴ Enequist hade emellertid redan åtagit sig en annan opposition, så hon avböjde.⁷⁵ Förste opponent vid disputationen blev i stället dåvarande docenten vid Stockholms Högskola, Sven Dahl. Som andre opponent funderade Wallander på statistikern Erland von Hofsten,⁷⁶ men det blev Gösta Ahlberg, som själv skulle disputerar på en befolkningsstatistisk

72 Intervju med Jan Wallander, 22 oktober 2013.

73 Brev från Ingvar Svennilson till Gerd Enequist, 24 mars 1949.

74 Ibid.

75 Brev från Gerd Enequist till Ingvar Svennilson, 28 mars 1949.

76 Brev från Ingvar Svennilson till Gerd Enequist, 24 mars 1949.

avhandling,⁷⁷ som fick uppdraget. Betygsnämnden från den historisk-filosofiska ämnesgruppen bestod av de fasta ledamöterna, professorerna Ernst Arbman (i religionshistoria) och Agne Beijer (i teaterhistoria) och ämnesrepresentanterna, professorerna Ingvar Svenilsson och Erik Lundberg. Wallander fick betyget ”icke utan beröm godkänd” på såväl författandet som försvaret.

Med hänsyn till att det var fråga om redovisning av en utredning som haft ett praktiskt syfte och tillkommit utan tanke på att tjäna som akademiskt lärdomsprov hade jag anledning att vara mycket glad för att boken överhuvud kunnat godkännas som doktorsavhandling.⁷⁸

Frågan är om inte betyget var lite njuget. Dorothy Swaine Thomas, som 1941 hade publicerat den stora studien *Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750–1933*,⁷⁹ recenserade avhandlingen i *Ekonomisk Tidskrift*. Hon framhöll att Wallanders bok tillhandahöll ett mönster som skulle kunna bli användbart också i USA och andra länder där man höll på att ta fram data och analyser av intern migration och hoppades att den skulle komma att översättas till engelska så att den fick den vidare läsekrets som den förtjänade.⁸⁰

Thomas hade emellertid inget inflytande på betygssättningen. Det hade däremot försteopponenten, Sven Dahl. Han publicerade en del av sina synpunkter, också i *Ekonomisk Tidskrift*. Dahl harangerade Wallander för hans grundlighet. ”På detta område har intet arbete tidigare publicerats med så långt gående detaljanalys och med anläggande av så många synpunkter på flyttandets mekanism.”⁸¹ Hans huvudpoäng var dock att Wallander inte använt sig av de resultat som geografen Torsten Hägerstrand framlagt i *Svensk Geografisk Årsbok* för 1947, för flyttningarna till Asby socken i Östergötland. Hägerstrand hade funnit att flyttningen avtog kontinuerligt med avståndet och att den dessutom

77 Ahlberg (1953). Det skulle bli konflikt mellan Wallander och Ahlberg,

... för Ahlbergs avhandling utgick från nettosynsättet, medan jag ägnar mycket möda åt att försöka beskriva hur de olika strömmarna egentligen ser ut. Ahlberg upplevde starkt att jag var kritisk mot hans analys. Däremot blev det ingen större konflikt med geograferna nere i Lund för är man geograf kan man inte röra sig med netto. Det går liksom inte. Om du ser det geografiskt och är intresserad av hur folk flyttar, så måste du hålla isär in och ut. Man måste analysera de båda strömmarna var för sig (intervju med Jan Wallander, 17 april 2014).

78 Wallander (1997, s. 215).

79 Thomas (1941). Boken ingick i den stora serien *Stockholm Economic Studies*.

80 Thomas (1949). Kanske hade det blivit svårt. ”Professor Erik Wellander, författaren till standardverket *Riktiga svenska*, påpekade i lärarkollegiet när Jans avhandling ventilerades att den var skriven ’på så vacker svenska’” (Browaldh 1976, s. 62). ”Jag hade imponerats av Jans jordnära grepp när det gällde uppläggningsen av doktorsavhandlingen om flykten från den värmändska skogsbygden”, skriver Tore Browaldh i sina memoarer (Browaldh 1984, s. 40).

81 Dahl (1949, s. 185).

för socknar på samma avstånd tenderade att vara proportionell mot socknarnas invånarantal.⁸²

Vid en jämförelse av Hägerstrands och Wallanders skrifter får man lätt intrycket att Wallanders metoder är en aning föråldrade (det må understrykas, att Hägerstrands uppsats trycktes först någon månad innan Wallanders utredning gick i tryck). De båda forskarna har arbetat var för sig, den ene i Lund, den andre i Stockholm, båda okunniga om varandras existens.⁸³

I sitt svar till Dahl framhöll Wallander att Hägerstrands teori inte var ny. Den amerikanske sociologen Samuel Stouffer hade redan 1940 framfört liknande tankegångar,⁸⁴ med den skillnaden att de kopplade bort ”det mekaniska beroendet av avståndsfaktorn”.⁸⁵ Wallander såg Hägerstrands tankar som ”ett olämpligt sätt att angripa frågan om varför människor flyttar”. De tog ingen hänsyn till vad människor själva kände till om sin omgivning:

Möjligheterna i orten A må vara aldrig så stora, är de okända för befolkningen i B, så kommer ingen flyttning att äga rum från B till A. Jag försöker också att visa att den kunskap som människorna i dessa socknar har rörande sin omgivning är mycket begränsad, samt att det sätt på vilken i allmänhet de erhåller dessa kunskaper är via släktingar och bekanta. Denna ”kunskapsstruktur” förklarar varför huvudparten av flyttningarna sker till de allra närmaste trakterna – det är endast dem man känner till.⁸⁶

Som Wallander såg det fungerade Hägerströms formel bra i ett land som Sverige, som haft en lugn historia och där skillnaderna i levnadsstandard var relativt små. Då var korrelationen hög mellan möjligheterna på ett visst ställe och kunskaperna om dem å ena sidan och folkmängden på samma ställe å den andra. Dramatiska händelser, som emigration, gick däremot inte att förklara med mekaniska tänkesätt. En psykologisk ansats, som den han själv använt sig av, fungerade däremot utan svårigheter. De möjligheter som de potentiella flyttarna såg var subjektiva, inte objektiva, storheter.

I *Sociala Meddelanden* skrev Erland von Hofsten lite smågnälligt om vad han kallade ”ett förstlingsarbete av stort intresse”. Han tyckte inte att avhandlingen presenterade några sensationella resultat, utan att den snarast bekräftade vad man

82 Hägerstrand (1947).

83 Dahl (1949, s. 187).

84 Stouffer (1940).

85 Wallander (1949, s. 322).

86 Ibid.

redan visste eller trodde sig veta, och Wallander hade inte helt lyckats undvika värdeomdömen.⁸⁷

Jan Wallanders doktorspromotion, Gyllene salen i Stockholms stadshus 1949.

Källa: Jan Wallanders arkiv.

Redan innan han disputerat hade Jan Wallander, under hösten 1948, sökt ett stipendium hos Sverige-Amerika Stiftelsen för en resa till USA, där han skulle studera amerikansk migrationsforskning. Ingvar Svennilson hade skrivit ett intyg där han ”på det livligaste” tillstyrkte ansökan och framhöll att Wallander ”både genom sina erfarenheter under tidigare arbete och genom personliga egenskaper” hade särskilt goda förutsättningar att göra en insats på vad han såg som ”ett av de viktigaste problemen för svensk samhällsutveckling under de kommande åren [...] befolkningens fördelning på olika näringsgrenar och flyttningar mellan dessa samt därmed sammanhängande sociala förhållanden”.⁸⁸ Även Dorothy Swaine Thomas skrev ett ”välvilligt” intyg, ”vilket rimligen bidrog till att jag fick ett av de större stipendierna från Amerikastiftelsen. Det rörde sig om 3 000 dollar, vilket var mycket pengar på den tiden”, skriver Wallander i sina memoarer.⁸⁹

⁸⁷ von Hofsten (1949).

⁸⁸ Rekommendationsbrev till Sverige-Amerikastiftelsen från Ingvar Svennilson, 11 oktober 1948.

⁸⁹ Wallander (1997, s. 215–216).

Det var till Thomas institution, Wharton School på University of Pennsylvania i Philadelphia som Jan Wallander skulle. (Senare flyttade han till Berkeley och Harvard Business School.) Åtta månader senare var han tillbaka i Sverige:

Under månaden efter min disputation fick jag ... motta två anbud, vilka båda baserade sig på en hög uppfattning om min förmåga som forskare. Det första anbudet var att bli "den ledande kraften" i det nystartade Studieförbundet Näringsliv och Samhälle, SNS, och ta ansvaret för dess mycket kvalificerade forskningsprogram. Det anbudet fick jag genom Axel Iveroth och Tore Browaldh, som tagit initiativ till organisationen.

Ungefär samtidigt fick jag genom Torgny Segerstedt frågan om jag ville bli ledare för den forskningsverksamhet i egen regi som Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet avsåg att sätta igång och som bland annat skulle handla om den inrikes omflyttningen. I båda fallen skulle jag få möjlighet att fortsätta med egen forskning.

Efter en del funderande beslöt jag mig för att tacka ja till SNS, men samtidigt förbehålla mig möjligheten att medverka i Forskningsrådets projekt. Av det senare blev det ingenting, eftersom jag efter min hemkomst snabbt absorberades av arbetsuppgifterna inom SNS.⁹⁰

Den 1 februari 1950 började Jan Wallander på SNS.⁹¹ På hösten 1953 skulle han vara tillbaka på Industriens Utredningsinstitut – då som institutets chef.

⁹⁰ Ibid., s. 216.

⁹¹ Ibid., s. 226.

SVENNILSON OCH KRIGSPLANERINGEN

I jubileumsboken om IFN/UII 1939–2009 finns ett kapitel om Ingvar Svennilson, författat av Mats Persson och Claes-Henric Siven, och ett om långtidsutredningarna, av Carl Johan Åberg. Den röda tråd som knyter samman dessa båda teman är planering, ett tema som sysselsatte Svennilson under hela hans tid som chef för UII. Detta tema kommer att behandlas i kapitel 16–19. Av särskilt intresse är hur Svennilson såg på statens roll som planhushållare och hur detta synsätt utvecklades över tiden, eftersom planhushållningen stod i centrum för den ideologiska och politiska striden i Sverige under 1940-talet och eftersom han inte sällan bedrev utredningsverksamhet på uppdrag av såväl stat som industri och alltså kan sägas ha stått med ett ben i vartdera lägret, vilket har understrukits av hans ”parhäst” Erik Lundberg:

Ingen i Sverige har lyckats så väl som Svennilson med att under långa perioder vara så fullkomligt insyltad i båda lägren – det svenska socialdemokratiska regeringslägret å ena sidan och det privata industrilägret å den andra – samtidigt som han upprätthöll sitt rykte som en oberoende forskare.¹

SVENNILSON OCH PLANTÄNKANDET

Den ”nya” generationen svenska ekonomer, ”Stockholmsskolan”, särskilt Gunnar Myrdal och Bertil Ohlin, hade under 1930-talet första hälft ut kämpat en bitter planhushållningsstrid med sina lärare och handledare, de klassiskt liberala ekonomerna Gustav Cassel och Eli Heckscher.² Ingvar Svennilson hade, som Erik Lundberg skriver, ”från första början ett starkt intresse för teorin och tillämpningen av ekonomisk planering – både på mikronivån (företag) och den centrala regeringsnivån”.³

Ingvar Svennilsons doktorsavhandling, *Ekonomisk planering*, behandlade före-

¹ Lundberg (1972, s. 314).

² Cassel och Myrdal lyckades skilja på sak och person och kunde trots skarpa politiska motsättningar bibehålla ett gott personligt förhållande. Relationen mellan Heckscher och Ohlin blev däremot aldrig densamma igen efter 1930-talets planhushållningsstrid (se Lundahl 2009, kapitel 6).

³ Lundberg (1972, s. 317–318).

tagens (inte statens) planering. Avsikten var att analysera vilka problem som uppkommer när företag måste planera sitt agerande över en följd av perioder när de inte vet hur den omgivning de arbetar i kommer att utvecklas över tiden. En organisation måste inte bara ta hänsyn till de omedelbara effekterna av sitt handlande utan också till hur handlingsalternativen längre fram i tiden påverkas.⁴ ”Ju större spridningen är av de förväntade förloppsalternativen, desto fördelaktigare måste det relativt sett vara att välja en sådan plan, att handlingsfältet i möjligaste mån icke beskäres och att handlingarna skjutas så långt fram i tiden som möjligt.”⁵ Svennilson resonerade om hur företagare genom att inte vara närsynta kan undvika att fastna i omedelbar spårbundenhet.

Avhandlingsarbetet kom att få avgörande betydelse för Svennilsons fortsatta verksamhet:

Tankarna bakom avhandlingen var honom ständigt aktuella: Hur ska man planera när världen är osäker och miljön i vilken man i framtiden kommer att befinna sig kan gestalta sig på alternativa sätt? Hur ska man ta hänsyn till att osäkerheten successivt skingras och hur ska detta påverka vid vilka tidpunkter man genomför olika investeringar? Detta är det enskilda företags perspektiv. För samhället tillkommer möjligheten att i viss mån skingra osäkerheten om framtiden genom att samordna företagens investeringsbeslut – och Svennilson menade att staten här har en viktig uppgift.⁶

Persson och Siven poängterar emellertid att det inte var ”fråga om centralplanering av sovjetmodell, utan snarare om att samla in decentraliserad information och göra den tillgänglig för de enskilda företagen”.⁷ Åsiktsmässigt stod Svennilson nära Ohlin och socialliberalismen. ”[H]ans syn på behovet av interventionism och planering delades av många, även på den borgerliga sidan, under 1930- och 1940-talen.”⁸

När Svennilson tillträdde som chef för IUI stod världen i brand och Sverige inför omedelbara försörjningsproblem. ”Trots detta kom mycket arbete inom IUI att handla om att få fram faktaunderlag för företagens planering inför efterkrigstiden. Det var alltså fråga om en framåtblickande analys. Det var därför följdriktigt att Svennilson under IUI-tiden också kom att leda arbetet med den första

4 Persson och Siven (2009, s. 43–45). Se även Pålsson Sylls (1997, 2007) sammanfattningar av Svennilsons plan- och strukturtänkande.

5 Svennilson (1938, s. 108).

6 Persson och Siven (2010, s. 32–33).

7 Ibid., s. 31.

8 Ibid., s. 33.

svenska långtidsutredningen.”⁹ Han deltog visserligen inte i den andra långtidsutredningen – han arbetade då på *Growth and Stagnation in the European Economy*¹⁰ på uppdrag av FN:s Europakommission (ECE) i Genève – men ledde efter återkomsten till Sverige de tredje och fjärde utredningarna.

Carl Johan Åberg ger en koncis bild av den första långtidsutredningens tillkomst:

Om det är någon som tror att den första långtidsutredningen (LU), som kom 1948, var ett utflöde från socialdemokratins radikaliserings i planekonomisk riktning efter andra världskriget, så är detta helt fel. Det var snarare tvärtom – mer ett resultat av den habile Dag Hammarskjölds verksamhet än av Gunnar Myrdals något bullriga försök till en politisk styrning av ekonomin. Utredningarna innebar ett både politiskt och ekonomiskt närmande till USA och till den nya samarbetsorganisationen OEEC. Bakgrunden var arbetet med den s.k. Marshall-planen – USA:s bidrag till att återuppbygga Europa efter andra världskriget. [...] Vi kvalificerade oss egentligen inte som vare sig bidrags- eller låntagare. Men den socialdemokratiska regeringen – och här kan man ana Hammarskjölds inflytande – ville ändå delta i arbetet. I så fall avkrävdes av oss att vi utarbetade en ”plan” för hur de efter krigsåren kvarstående balansbristerna skulle åtgärdas.¹¹

Åberg noterar att Svennilson längre fram (1955) i en artikel¹² utvecklade sin syn på hur en planeringsmodell i marknadsekonomin borde se ut:

Grundsynen är hämtad från hans avhandling 1938 där han beskrev hur det ekonomiska förloppet styrs av de olika aktörernas förväntningar och planer. Dessa förändras ständigt i mötet med andra aktörers liknande framtidsföreställningar. Staten har ingalunda att spela rollen som överordnad instans i denna modell och det blir naturligt att försöka kartlägga planläget hos ekonomins olika aktörer och låta dessa framtidsbilder möta varandra. Denna grundsyn kom att präglade en lång rad av följande långtidsutredningar.¹³

Att Svennilson trots sina idoga planeringsskrivierier inte hamnade i planhushållningsstormens centrum framgår av att han i Leif Lewins klassiska avhandling om planhushållningsdebatten bara nämns ett par gånger i förbigående.¹⁴ Inte heller i Kurt Wickmans avhandling om makroekonomisk planering spelar han någon

⁹ Persson och Siven (2009, s. 45).

¹⁰ Svennilson (1954).

¹¹ Åberg (2009, s. 164–165). Hammarskjöld var vid denna tid svensk OEEC-delegat.

¹² Svennilson (1955).

¹³ Åberg (2009, s. 166).

¹⁴ Lewin (1967a, s. 202, 337) nämner en artikel av Svennilson i *Sydsvenska Dagbladet* 1944 (Svennilson 1944c) om konjunkturutvecklingen och att Svennilson reserverade sig i samband med jordbruksutredningen 1946.

framträdande roll.¹⁵ I arbeten om ekonomisk tillväxt och strukturförändring har han däremot en given plats.¹⁶

KRIGSPANERINGEN

I maj 1940 höll Svennilson föredrag för utländska journalister på temat ”Industruell planering i Sverige under den nuvarande krisen”. Han började med att konstatera att frågan om central planering och dirigering av det ekonomiska livet för inte så länge sedan hade varit en stridsfråga. Kriget hade ändrat på detta:

Man har från den ena sidan insett att i nuvarande läge en fastare ledning av industrien är nödvändig. ”Det praktiska livets män”, företagsledare och ingenjörer, ha höjt krav på en planmässig ledning av olika produktionsområden. Företagen ha i allmänhet med en ovanlig solidaritet och bredvillighet inordnat sig i det centralt ledda folkhushållet. ... Företagen själva och deras organisationer ha slutligen ställt sina främsta män till förfogande för de statliga dirigerande organen. Å andra sidan torde man inom alla kretsar ha klart för sig, att industrien icke kan ledas planmässigt utan medverkan och initiativ från det fria näringslivet.¹⁷

Två krav hade gjort det nödvändigt att skapa en central ledning av industrin: att snabbt kunna mobilisera industrin för försvarets behov och att kunna hantera industrins försörjning med råvaror under avspärrning. Industrin hade bidragit genom att ”smidigt anpassa sin produktionsapparat efter de nya kraven samt lämna militära beställningar prioritet framför civila”.¹⁸

I den socialdemokratiska idétidskriften *Tiden* tog Svennilson upp frågan om det krigstida förhållandet mellan inkomster, köpkraft och varutillgång. ”I vilken utsträckning kan man utan risk för inflatorisk prisstegring vidtaga åtgärder, som hålla köpkraften uppe, när varutillgången på grund av avspärrningen måste minskas?” På kort sikt var problemet hanterligt. Lagren med utländska varor i kombination med inhemska resurser och möjlig import gjorde att ingen betydande minskning av konsumtionen var nödvändig det närmaste året. Risken för att omfattande investeringar, som höll köpkraften uppe, skulle leda till inflation var inte överhängande. På längre sikt skulle svårigheterna öka om handeln västerut förblev avspärrad. Men samtidigt skulle investeringarna mogna ut i nya inhemska varor. ”Man synes därför i sysselsättningens intresse kunna taga ganska långt gå-

¹⁵ Wickman (1980) använder ett par artiklar av Svennilson i *Skandinaviska Bankens Kvartalskrift* som källor när han redogör för hur långtidsutredningarna organiserades. Vi återkommer till en av dessa artiklar.

¹⁶ Se t.ex. Pålsson-Syll (1997) och Erixon (2005).

¹⁷ Svennilson (1940a, s. 1).

¹⁸ *Ibid.*, s. 3.

ende risker, när det ur denna penningpolitiska synpunkt gäller att avgränsa investeringsverksamhetens omfattning.”¹⁹

Svennilson såg optimistiskt på möjligheterna att ersätta import med inhemsk produktion. Mycket av den produktion som utvecklades under avspärningen skulle ha vuxit fram även under fredliga förhållanden. ”Ersättningsproduktionen kommer i sådana fall endast att innebära en forcering av den industriella utvecklingen.”²⁰ Industrins investeringar konkurrerade emellertid med statens om råvaror, arbetskraft och sparande. ”Det är med hänsyn därtill nödvändigt att bland de industriella investeringarna sova ut sådana, som äro avsedda att tjäna en ur allmänna synpunkter mindre nödvändig produktion.” Krigskonjunkturskat- ten var normalt ett effektivt hinder för industriella investeringar. Nu förelåg ett förslag om att ge regeringen möjlighet att besluta om befrielse från skatt för produktion som var viktig för folkförsörjningen. Svennilson menade att sådan befrielse skulle ”fungera som ett såll, som släpper fram endast sådana investeringar, som leda till särskilt önskvärd produktion”.²¹

I ett radioföredrag i serien *Vår folkförsörjning i avspärningstider* talade Svennilson om ”Industriproduktionen i hushållningens tjänst”. Han redovisade de negativa och positiva metoder som kunde användas vid ”den planmässiga hushållning på det industriella området, som man nu söker genomföra”. Den negativa metoden bestod helt enkelt av ”att man på de områden, där råvarufronten är svag, skär ned förbrukningen i en sådan grad, att alla viktiga råvaror räcka under hela den hushållningsperiod, som man fastslagit”. De positiva metoderna bestod i att dels ”ersätta råvaror, som bildat en svag sektor i råvarufronten, med andra, på vilka tillgången varit mera riklig”,²² dels öka produktionen av råvaror inom landet.

Ny råvaruproduktion tages upp, vissa råvaror ersätts med andra, produktionens inriktning omgestaltas och begränsningar av råvaruanvändningen genomförs utifrån en enhetlig synpunkt, nämligen den att på längre sikt trygga vår folkförsörjning och försvarets behov av ny materiel. Det har varit nödvändigt att för dessa uppgifters lösande bilda ett sammanhållande statligt organ, Statens industrikommission. Detta organ har genom olika fullmakter anförtrotts ledningen av hushållningen med landets industriella resurser.²³

19 Svennilson (1940b, s. 468).

20 Svennilson (1940c, s. 215).

21 Ibid., s. 224.

22 Svennilson (1941a, s. 80). Se även Svennilson (1941b).

23 Svennilson (1941a, s. 86).

Den centrala ledningen måste emellertid bygga sina insatser på de enskilda industriföretagen:

I själva verket ha industrien och staten i Statens industrikommission förenats i en personalunion. Det är i övervägande utsträckning män ur industriens egna led, som inneha de ledande posterna inom detta statliga organ. Men även i övrigt bygger det sin verksamhet i största möjliga utsträckning på medverkan från industriföretagen och deras organisationer.²⁴

På det hela taget verkar Svennilson ha varit benägen att skriva under på Per Albin Hanssons ord att ”vår beredskap är god”, åtminstone vad gällde industrin. Han lät förstå att genom mobiliseringen förutsättningar skapats för att industrin skulle kunna fungera effektivt för den händelse Sverige blev indraget i kriget. ”De män, som nu från centrala poster leda rustningsindustrin, ha vunnit full inblick i industriens möjligheter. De olika industriföretagen ha samtidigt var på sitt område vunnit erfarenhet om hur produktionen av krigsmateriel bäst bör bedrivas.”²⁵

När Svennilson i budgetdebatten i Nationalekonomiska Föreningen 1941 resonerade om hur man skulle kunna ”frigöra produktivkrafter för statliga ändamål” fick han skarp kritik. Svennilson talade om att ”genom skatter absorbera en del av det sparande, som har gått till konsumtionskapitalbildning”, t.ex. bostäder och bilar, för användning i statlig/militär produktion.²⁶ På ledarplats i *Dagens Nyheter* hette det att Svennilson framstod som talesman för en maskinmässig tankegång och att han låtit ”planeekonomins ansikte framträda med utomordentlig åskådlighet”.²⁷

SOCIAL KONTROLL ÖVER NÄRINGSLIVET

Våren 1941 höll Ingvar Svennilson föredrag i Malmö på temat ”Industriellt ledarskap och social kontroll”. Han inledde med att peka på att det statliga inflytandet över näringslivet ökat i alla länder, även om de ryska, tyska och amerikanska exemplen blivit mest uppmärksammade. Utvecklingen hade påskyndats av kriget, men statens ingripanden hade redan före kriget blivit ”så djupt rotade, att det väl knappast kan råda något tvivel om att man står inför en utveckling, som kommer att fortsätta även efter kriget”.²⁸ Svennilson erinrade, med hänvisning till

²⁴ Ibid.

²⁵ Svennilson (1941c, s. 400).

²⁶ Nationalekonomiska Föreningen (1941, s. 20–21).

²⁷ *Dagens Nyheter* (1941).

²⁸ Svennilson (1941d, s. 1).

institutionalisten John Maurice Clarks bok *Social Control of Business*,²⁹ om att den snabbt ökade samhällliga sociala kontrollen över näringslivet rent av betecknats som en andra industriell revolution. Sverige hade visserligen betraktats som föregångsland på konjunktur- och penningpolitikens område men statens inflytande över näringslivet hade ändå varit ganska begränsat. Kriget hade emellertid nödvändiggjort ”en rad våldsamma statliga ingrepp” i näringslivet.³⁰

Vad man i detta avseende fått bevittna under det gångna året kan med fog betecknas som revolutionerande. [...] Trots alla dessa ingrepp kan man emellertid med skäl hävda, att industriens utveckling fortfarande i främsta rummet är beroende av de enskilda företagens och företagarnas insatser. – Det paradoxala är, att samtidigt med att samhället kraftigt utsträckt sitt inflytande över industrien har väl aldrig värdet av industriens egna insatser skattats så högt inom alla läger, icke minst bland dem, som leda statens ekonomiska politik. [...] Man har sålunda alldeles missuppfattat det nuvarande läget inom svensk industri, om man räknar med att dess utveckling helt är beroende av någon form av ”staatliche Lenkung”. Men otvivelaktigt har den ram, som staten och samhället uppdragit kring näringslivets fria rörelser, blivit mycket snävare än tidigare.³¹

Enligt Svennilson var politikernas ambition ”att så begränsa de statliga ingreppen och giva dem en så smidig form, att de väsentliga samhällliga intressena kunna tillgodoses med minsta möjliga uppoffring av rörelsefriheten för de enskilda företagarna”. Inte desto mindre hade näringslivets initiativkraft dämpats av alla ingripanden. Det hade därför blivit nödvändigt att komplettera ingripandena med åtgärder ”som direkt syfta till att stimulera näringslivet till nya initiativ och ny företagsamhet”.³² ”I första hand har det ofta gällt att undanröja företagens svårighet att över huvud taget överblicka marknadsläget och genomskåda innebörden av alla de regleringar, som staten företager.”³³ Det statliga organ som kunde ge företagen sådan hjälp var Industrikommissionen. Dess ambition hade inte varit statligt övertagande av produktionen. ”Man har i stället genom upplysning, överläggningar, förhandlingar med olika parter, genom prispolitiska eftergifter, skattelättnader, och statlig riskdelning sökt giva den privata företagsamheten möjlighet att fritt utveckla sig.”³⁴

Svennilson trodde att statsingripanden var nödvändiga för att åstadkomma

²⁹ Clark (1939).

³⁰ Svennilson (1941d, s. 2).

³¹ *Ibid.*, s. 2–3.

³² *Ibid.*, s. 3. Man erinrar sig sökt Gustav Cassels liknelse av statliga ingripanden vid ”en skruv utan ände”.

³³ *Ibid.*, s. 7.

³⁴ *Ibid.*, s. 9.

koncentration av driften men de måste ske i samarbete med näringslivets män. ”Innebörden av ett sådant samarbete kan sägas vara den, att staten utifrån samhällets intressen anger de allmänna förutsättningarna för problemets lösning och att näringslivets representanter inom denna ram söka finna en så smidig lösning som möjligt.”³⁵ Det räckte inte att enskilda företag rationaliserade. Det krävdes specialisering av produktionen mellan företagen och koncentration av driften till de mest effektiva enheterna. Sådan rationalisering skulle möta starkt motstånd från enskilda företagare, varför det ”kan komma att bli nödvändigt med en viss grad av social kontroll”.³⁶ Här måste näringslivets branschorganisationer spela en nyckelroll för att finna ”en lämplig avvägning mellan vad jag kallat den sociala kontrollen och det fria industriella ledarskapet”.³⁷ Härigenom vidgades spelrummet för det detta ledarskap, en kategori av aktörer som Svennilson uppenbarligen ansåg sig särskilt befröjd med.

INDUSTRIELL PLANHUSHÅLLNING

Ett med tanke på den planhushållningsdebatt som skulle utbryta några år senare spännande inlägg av Svennilson är hans artikel om ”Industriell planhushållning” i *Ekonomisk Tidskrift* 1941. Med doktorsavhandlingen i bagaget var krigets Sverige för honom ett intressant laboratorium:

Kriget har på det industriella området framtvingat nya organisationsformer, som närma sig, vad man brukat beteckna som planhushållning. När ett sådant på det ekonomiska området enastående tillfälle erbjuder sig att så att säga bevittna ett experiment med näringslivets organisation, synes man icke böra underlåta att tillgodöra sig de erfarenheter, som endast sådana experiment kunna ge.³⁸

Svennilson sköt i första hand in sig på ”*centraliseringen av det ekonomiska näringslivets ledning*” som berörde prissättning, köp och försäljning, produktionens omfattning, inriktning och fördelning på olika driftsenheter samt investeringsverksamheten.³⁹ ”Den statliga dirigeringen på det industriella området har sålunda blivit omfattande och mångskiftande; centraliseringen av näringslivets ledning har dock ej drivits så långt som i de krigförande länderna.”⁴⁰ Enligt Svennilson var en fullt genomförd centralisering av näringslivets ledning i princip ”en relativt

35 Ibid., s. 10.

36 Ibid., s. 11.

37 Ibid., s. 12.

38 Svennilson (1941e, s. 295).

39 Ibid., s. 297.

40 Ibid., s. 299.

enkel sak”.⁴¹ En endast delvis genomförd centralisering var besvärligare. De svårigheter han ville lyfta fram utifrån krigshushållningens erfarenheter var följande:⁴²

1. Ju större det område som ska dirigeras från en central punkt är, desto större blir svårigheterna att överblicka förutsättningarna för näringslivet. Lokala förhållanden är ofta särpräglade, varför planering utifrån ”schematiserade förutsättningar” inte blir särskilt lyckad. Hur skickliga experter det reglerande organet än har till förfogande så kan de inte uppnå samma resultat som när man anlitar all den materialkunskap och uppfinningsrikedom som finns vid decentraliserad hushållning.
2. En höggradig centralisering av näringslivet minskar den snabbhet med vilken man kan reagera på förändrade omständigheter.
3. Näringslivets ”egenrörelse” riskerar att försvagas om dess handlingsfrihet begränsas. Om företagsledarens handlingsfrihet begränsas på ett område kommer han kanske att fungera annorlunda även på områden där han har kvar sin frihet.

Den avgörande frågan var emellertid om dessa nackdelar kunde uppvägas av fördelar med centraliserad ledning av näringslivet. Svenilson fann att de centrala organen i många fall förmått företagen att starta ny produktion, medverkat till att undanröja tekniska och ekonomiska hinder och genom att dela risken med enskilda företag stimulerat till företagsamhet. Han avrundar:

Framställningen i denna artikel har i alldeles övervägande grad sysslat med planhushållningens svårigheter och svagheter. Detta bör icke få bortskymma, att det i och för sig måste vara önskvärt att i största möjliga utsträckning samordna näringslivets olika delar samt dess utveckling på kort och lång sikt, att med andra ord i denna mening planhushålla, om man nämligen eftersträvar största möjliga effektivitet i näringslivet. De vinster av en förstärkt planhushållning, som skulle kunna uppnås i princip, kunna emellertid tänkas mer än uppvägas av de effektivitetsförluster, som sammanhånga med denna hushållningsforms organisatoriska underlag.⁴³

Slutorden andades försiktighet. Svenilson förklarade att hans avsikt inte varit att väga fördelar och nackdelar mot varandra. ”Därmed skulle man nämligen komma in på subjektiva omdömes- och värderingsfrågor.”⁴⁴

⁴¹ Ibid., s. 300.

⁴² Ibid., s. 300–305.

⁴³ Ibid., s. 307–308.

⁴⁴ Ibid., s. 308.

Ungefär samtidigt presenterade Erik Dahmén en radikalt annorlunda syn på konjunkturpolitik och planhushållning:

Slutsatsen blir, att om man börjar med en aktiv konjunkturpolitik, så tvingas man snart nog över till specifika ingrepp, och om dessa icke systematiskt samordnas från början, föres utvecklingen mot alltmera omfattande planekonomi. [...] Det är uppenbarligen viktigt, att den enskilda företagarverksamheten, om den över huvud taget tillåtes, icke hämmas av osäkerhet angående utsträckningen av de statliga ingreppen i framtiden.⁴⁵

Som vi inledningsvis nämnde betonar Mats Persson och Claes-Henric Siven att Svennilson inte var anhängare av centralplanering. Av hans artikel om industriell planhushållning att döma verkar han emellertid inte ha ryggat tillbaka inför planhushållningsutsikten även om han anför en del reservationer. Han verkar inte ha stått särskilt nära sin medarbetare och efterträdare som IUI-chef, Dahmén. Både Svennilson och Dahmén var visserligen ”strukturforskare” men Svennilson, präglad av Stockholmsskolans anda, var öppen för relativt långtgående ekonomiskpolitiska ingrepp i form av konjunkturpolitik och planhushållning medan Dahmén vädrade misstro mot sådana ingrepp. Man skulle rentav kunna säga att Svennilson och Dahmén förebådade en Keynes- respektive en Hayek-linje i den ideologiska kraftmätning som skulle utlösas mot slutet av andra världskriget.

INDUSTRIELLA FRAMTIDSUTSIKTER

Vid IUIs styrelsemöte i april 1942 annonserade Svennilson en plan på att skriva en broschyr med arbetsnamnet ”Effektivisering i samverkan”. Planen realiserades under sommaren och i september 1942 publicerades *Till frågan om det industriella framåtskridandet i Sverige*, författad av Svennilson och Erland Waldenström som ”ett inlägg i en diskussion av de vägar, som det industriella framåtskridandet skall kunna följa efter kriget”.⁴⁶ Svennilson svarade för större delen av boken, Waldenström för ett kapitel om teknisk forskning.

⁴⁵ Dahmén (1942b, s. 193).

⁴⁶ Svennilson och Waldenström (1942, s. 10).

Industriella framsteg.

Svennilson inledde med en tillbakablick för att dra upp de stora utvecklingslinjerna. Den industriella utvecklingen i mellankrigstidens Sverige hade varit snabb och inneburit ökad självförsörjning. Inför efterkrigstiden tornade flera problem upp sig: Inom en av de viktigaste exportnäringarna, skogsproduktionen, var ”den tillgängliga råvarubasen” fullt utnyttjad.⁴⁷ Industrins konkurrensläge mot utlandet skulle förmodligen inte bli lika gynnsamt som det varit före kriget. På flera områden hade man på 1930-talet uppnått full självförsörjning. Befolkningsutvecklingen innebar att den industriella expansionen skulle bromsas upp av brist på arbetskraft. ”Man måste sålunda konstatera, att den rad av exceptionellt gynnsamma yttre förutsättningar, som befrämjade den svenska industriens utveckling mellan de båda världskrigen, i stor utsträckning voro av engångsnatur.”⁴⁸

Hur utvecklingen på industrins marknader skulle te sig framöver var det naturligtvis 1942 svårt att sia om på grund av ovissheten om hur kriget skulle sluta, men det gällde att hålla beredskap inför en eventuell avsättningskris. ”Hur angelägen man än måste vara om en snabb avveckling av krigstidens tvångshushåll-

⁴⁷ Ibid., s. 15.

⁴⁸ Ibid., s. 17.

ning, kan väl knappast någon tveka om, att en sådan avsättningskris måste överbryggas genom planmässiga åtgärder.⁴⁹ Det gällde att planera en ”avsättningsreserv” i form av arbetarbostäder samt jord- och skogsbruksutrustningar. Det gällde också att ”i vidaste bemärkelse *effektivisera den industriella produktionen*”.⁵⁰ Industrins organisationer kunde uppträda enhetligt utåt, gentemot näringslivet i övrigt, och inåt, i syfte att befrämja produktionen inom olika branscher.

Industrimännen borde inrikta sig på att få till stånd en effektivisering av de näringar av vilka industrin var beroende. Det splittrade ägandet av skogsmarken måste åtgärdas om den moderna skogstekniken skulle komma till sin rätt. Jordbruket led av liknande problem och måste effektiviseras så att jordbrukarnas standard kunde ökas och arbetskraft frigöras till industrin.

Nyckelordet för framtiden var enligt Svennilson och Waldenström ”samverkan”. Waldenström diskuterade samverkan inom teknisk forskning och hävdade att det krävdes ”att alla tillgängliga krafter på bästa sätt samordnas, detta i syfte att åstadkomma såväl de rikliga resurser som även den planmässiga organisation som ... äro nödvändiga för ett rationellt forskningsarbete”.⁵¹ Samarbete och centralisering av resurser skulle möjliggöra forskning i stor skala. Främst borde samverkan gälla grundforskning. För tillämpade problem var läget något annorlunda: ”Då de ligga närmare det tekniska och ekonomiska nyttiggörandet, bli konkurrenssynpunkter mera framträdande än vid grundläggande forskning.”⁵²

Svennilson avhandlade ”rationalisering i samverkan” och underströk att krigsökonomi åskådliggjort hur långt stordriftsfördelarna – ”de långa seriernas ekonomi” – kunde drivas. Dessa fördelar kunde åstadkommas genom standardisering och begränsning av antalet produkter, specialisering och koncentration av produktionen till färre enheter. Under mellankrigstiden hade den expanderande hemmamarknadsproduktionen i Sverige utvecklats i riktning mot monopolistisk konkurrens, konkurrens med varutyper i stället för med priser. Nu gällde det att rationalisera driften, i första hand genom sammanslagning av eller samverkan mellan företag. Svennilson fogade emellertid in en brasklapp: ”Man har ju blivit alltmera benägen att tillmäta skapandet av nya varor en betydande roll i konjunkturuppsvingens historia. En standardisering och specialisering, som går ut över denna viktiga sida av den industriella utvecklingen, skulle givetvis vara olycklig.”⁵³ Vidare: ”Att på ett område, som tekniskt och organisatoriskt befinner sig i snabb utveckling, begränsa den enskilde företagarens rörelsefrihet måste medföra sär-

49 Ibid., s. 21.

50 Ibid., s. 22.

51 Ibid., s. 40.

52 Ibid., s. 45.

53 Ibid., s. 64.

skilt stora risker för en hämning av det industriella framåtskridandet.”⁵⁴ Inom relativt stabila branscher fanns emellertid stora vinster att hämta genom samarbete.

Svennilsons och Waldenströms bok var enligt Rolf Henriksson det kanske tidigaste bidraget till den livliga diskussion om efterkrigstidens problem som snart skulle komma igång på allvar, inte minst genom Gunnar Myrdals *Varning för fredsoptimism*.⁵⁵

Annonserad som ett diskussionsinlägg synes boken inte bara ha initierat den svenska fredsberedskapsdebatten utan också auktoritativt ha gett den utgångspunkt och riktlinjer. Den säkerställde näringslivets problemformuleringsföreträdare över den fredsplanering som regering och socialdemokrater först ett år senare kom igång med.⁵⁶

Samtidigt menar Henriksson att boken främst riktade sig till näringslivet och att författarna ”förefaller även ha anat hur farligt nära socialistiska branschsocialiseringstankegångar man låg”.⁵⁷

När boken togs upp till behandling i *Industria* reagerade artikelförfattaren, tidskriftens redaktör Axel Brunius (signaturen ”B”), framför allt mot Svennilsons enligt hans mening ensidiga fokusering på produktionseffektivitet:

Det kan förefalla naturligt att ett program som åsyftar produktiv effekt icke ägnar större uppmärksamhet åt konsumtionen. ... Konsumenten får tacka och ta emot, hans möjlighet att välja inskränkes och tillintetgöres, distributionen närmar sig tvångsmatning. Men konsumenten kan vara tämligen lugn, ty endast i tider av ytterlig varufattigdom är hans reaktion hjälplös. Under normala förhållanden skall det visa sig att ett rigoröst uttänkt produktions- och distributionssystem väl kan genomföras och bli till nytta vid tillverkningen dels av en vertikal serie av produktionsmedel, dels av mer eller mindre varaktiga färdigvaror. Systemet blir däremot på stora konsumtionsområden maktlöst. Där skall en teoretisk och dessutom ensidig konstruktion icke kunna hävda sig mot det konsumtiva livets elementära krafter.⁵⁸

Under de följande åren fokuserade Svennilson i ett flertal föredrag på temat industriella framtidsutsikter. I Falun i december 1942 pekade han ut fyra nyckelområden: 1. Teknisk forskning, särskilt inom skogsindustrin. 2. Satsning på växande

⁵⁴ Ibid., s. 65.

⁵⁵ Myrdal (1944).

⁵⁶ Henriksson (1990a, s. 167).

⁵⁷ Ibid., s. 169.

⁵⁸ Brunius (1942, s. 905).

exportmarknader som Sydamerika. 3. Satsning på inhemska behovsreserver som bostäder och jordbrukets byggnader. 4. Rationalisering av produktionen. På dessa områden fanns goda förutsättningar för samverkan mellan företagen. Det gällde emellertid att ”ej doktrinärt binda sig för något system som skulle kunna betecknas som monopolism eller korporatism”⁵⁹ utan företagen borde få gruppera sig fritt kring olika uppgifter. Efter en genomgång av koncernbildningar, samarbete mellan fristående företag och karteller förklarade Svennilson att han hade ”svårt att se, att en företagsamhet av denna art, som sträcker sig utanför de egna fabriksväggarna, skulle kunna betecknas som mindervärdig eller oförenlig med ett fritt näringsliv”.⁶⁰

I den diskussion som följde på föredraget var Axel Brunius återigen kritisk: ”Åtskilliga av de stimulerande krafter, som ge den privata företagsamheten, med dess fria initiativ företräde framför *statskapitalistisk produktion*, synes mig gå förlorade eller åtminstone sättas i fara.”⁶¹ Han hänvisade rent av till de ryska femårsplanerna med deras ”kommandohöjder” och jätteföretag men tillade en smula maliciöst: ”I vårt land äro naturligtvis sådana överdrifter otänkbara och åsyftas säkerligen inte heller av docenten Svennilson.”⁶² Ingvar Svennilson genmålde att det i Sverige knappast fanns någon benägenhet för ”gigantomani” utan att företagsstorleken snarast låg i underkant. Man ”måste pröva sig fram från fall till fall och ... det är möjligt att utveckla samarbetet mellan företagen utan att därigenom rubba grundvalen för näringslivets frihet”.⁶³

I ett föredrag 1943 slog Svennilson fast att det extensiva skedet i svensk industriell utveckling, byggt på exploatering av råvaror, ökad självförsörjning och befolkningstillväxt, i stort sett var avslutat. Nu gällde det att ta ut en intensiv färdriktning baserad på rörlighet och effektivitet. Rörlighet handlade om att snabbt anpassa produktionen efter nya marknader och behov och måste åstadkommas genom teknisk forskning bedriven i stor skala. Vidare krävdes effektivisering och rationalisering – längre produktserier – genom specialisering och färre varutyper och företag via överenskommelser mellan eller sammanslagning av företagen. Trots allt tal om samarbete förklarade Svennilson att ”[d]en viktigaste grundvalen för den industriella utvecklingen förblir dock den enskilda företagsamheten”. Han ville emellertid inte se någon motsägelse i sitt resonemang: ”Jag har ... för min del den uppfattningen, att samarbete och enskilt initiativ ej behöva utesluta varandra utan kunna förenas och befrukta varandra.” Svennilson avslutade sitt fö-

59 Svennilson (1943a, s. 54).

60 Ibid., s. 55.

61 Ibid., s. 61.

62 Ibid., s. 63.

63 Ibid., s. 65.

redrag med att konstatera att de svårigheter industrin stod inför motiverade en pessimistisk syn på framtiden. ”Samtidigt har jag den uppfattningen, att man genom kraftiga och mera planmässiga åtgärder av det slag jag här antytt bör kunna övervinna dessa svårigheter.”⁶⁴

I ett föredrag i Finland 1945 om svenska industriella utvecklingsproblem återkom Svennilson till temat att den extensiva tillväxten var över och att en intensiv fas byggd på rörlighet och effektivitet måste inledas. Under mellankrigstiden hade samarbetet mellan företag främst gällt priser och produktionskvoter. Det hade gått ut på kartellbildning, vilket tenderade att konservera en föråldrad produktionsapparat. Nu gällde det att styra in samarbetet mot en rationalisering av branschstrukturen: att begränsa antalet varutyper, genomföra en specialisering av produktionen och begränsa antalet företagsenheter.⁶⁵

FORSKNINGSUPPGIFTER

Ingvar Svennilson visade stort intresse för forskning och utbildning och temat har sitt intresse i planeringssammanhang eftersom, som Erik Lundberg skriver, ”[u]tbildningsplanering blev en integrerad del av utvecklingsplanering i hans policydiskussioner”.⁶⁶ I *Tiden* publicerade Svennilson 1942 ett föredrag om de forskningsuppgifter som reste sig på det ekonomiska fältet, uppgifter som var ”överväldigande stora och mångskiftande” och som låg i linje med hans agenda för IUIs forskning. Han sammanfattade de mest väsentliga uppgifterna: befolkningsutvecklingen, arbetsmarknadens problem, bostadsfrågan, jordbruket, skogsbruket, industrins utvecklingsbetingelser, efterkrigskonjunkturen, exportmarknaderna efter kriget och förutsättningarna för nordiskt samarbete. Denna forskning måste inte bara ta sikte på näringslivets struktur utan också på dess utvecklingsmöjligheter.⁶⁷

Hösten 1942 inleddes en debatt i Nationalekonomiska Föreningen om behovet av ekonomisk forskning med föredragningar av Erik Lundberg, Ingvar Svennilson och Sune Carlson. Svennilson deklarerade att det inte kunde råda tvekan om att främst tillämplad forskning måste utvidgas. ”Det är nämligen lätt att visa, att det i dag föreligger ett oerhört omfattande behov av undersökningar av det ekonomiska livets faktiska förhållanden som direkt underlag för dem som fatta beslut i ekonomiska frågor, vare sig det gäller individer, företag, näringsor-

⁶⁴ Svennilson (1943e, s. 10).

⁶⁵ Svennilson (1945c).

⁶⁶ Lundberg (1972, s. 317).

⁶⁷ Svennilson (1942, s. 361–362).

ganisationer, kommunala eller statliga organ.”⁶⁸ När Lundberg hade talat om forskning som hängde samman med konjunkturpolitiken ville Svennilson tala om forskning som kunde ge bättre underlag för utveckling av näringsliv och sociala förhållanden efter kriget. Han tog som exempel de utredningar som pågick vid IUI.

Hur skulle då den ekonomiska forskningen bedrivas? Den borde inte inriktas på ”att tillfredsställa en i och för sig berättigad vetgirighet i största allmänhet, utan på att skapa en grundval för praktisk näringspolitik”.⁶⁹ Därav följde att den borde förläggas i anknytning till olika näringslivsorganisationer. Vidare borde den vara gränsöverskridande:

Den ekonomiska sidan av näringslivets problem kan i allmänhet icke isoleras. Ett samarbete måste i olika sammanhang upprättas med tekniker, skogsmän, arkitekter, socialpolitiker etc. Jag tror att den allmänna erfarenheten är, att just sådana kombinationer äro särskilt fruktbara för den ekonomiska forskningen.⁷⁰

Utvecklingen av forskningsinstitut var en av de viktigaste förutsättningarna för att öka tillgången på forskare. ”Inom sådana institut kunna därför lämpade studenter få den praktiska utbildning och erfarenhet, som så småningom kan kvalificera dem för mera självständigt arbete.”⁷¹ Sammanfattningsvis kan Svennilsons föredrag alltså betecknas som en oblyg argumentering för att ekonomisk forskning borde bedrivas precis som vid IUI. Han hävdade att tanken på att utnyttja forskningen till stöd för den industriella utvecklingen var relativt ny. I utlandet var det vanligt att stora industriföretag höll sig med egna ekonomiska forskningsavdelningar. I Sverige hade det emellertid visat sig lämpligare att förlägga forskningen till institut som kunde ta upp problem som var gemensamma för hela branscher eller för hela industrin.⁷²

INDUSTRIPROBLEM

Boken *Industriproblem 1943* utgavs i syfte att sprida kännedom om IUIs verksamhet bland ”industriens folk”.⁷³ Nio medarbetare gav i tolv kapitel smakprov från de forskningsprojekt som bedrevs vid institutet. Svennilson behandlade den stun-

⁶⁸ Nationalekonomiska Föreningen (1942, s. 57–58).

⁶⁹ Ibid., s. 61.

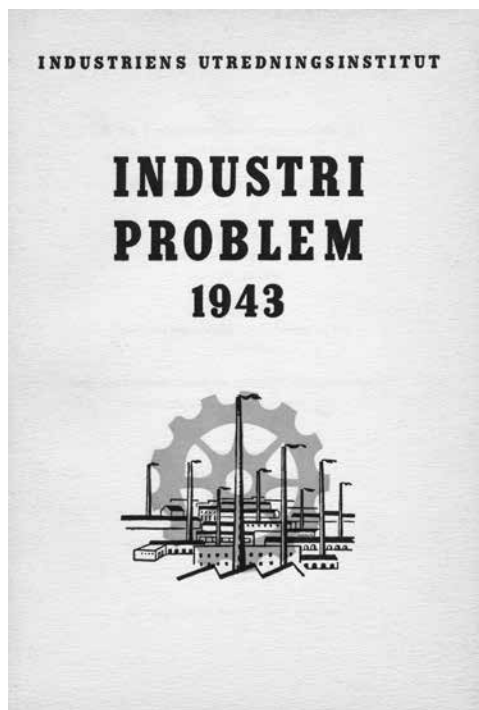
⁷⁰ Ibid., s. 62.

⁷¹ Ibid., s. 62.

⁷² Svennilson (1943b, s. 125).

⁷³ Boken omtalades också som en lyckad form av årsberättelse som säkerligen skulle öka kännedomen om institutet och de problem det sysslade med. Se *Industria* (1943).

dande fredskonjunkturen. Han började med att konstatera att regeringen i samråd med olika parter gjort upp ett program för utredningar om den ekonomiska utvecklingen efter kriget och angav som sitt syfte att ”befrämja den enhetlighet i betraktelsesättet, som är nödvändig för att en fruktbar kontakt mellan utredningsorganen och näringslivet skall kunna etableras”.⁷⁴

Industriproblem 1943.

De förutsättningar för utredningsarbetet som regeringen valt kunde vad gäller utrikespolitiken sammanfattas som att kriget skulle avslutas inom en inte avlägsen framtid (cirka två) år, att Sverige skulle gå ur kriget utan att bli anfallet och att kriget för Sveriges del skulle sluta med en betydande rörelsefrihet att staka ut den ekonomiska politiken. Vad gällde näringspolitiken var antagandet ”att några revolutionära förändringar av vår ekonomiska organisation icke inträffa”.⁷⁵

I centrum för diskussionen om vad som skulle hända efter kriget – och därmed också i centrum för IUIs utredningsarbete – stod enligt Svenilsson sysselsättningsfrågan. För att bedöma frågan måste man ta utgångspunkt i krigsekonomi som inriktats på ökad självhushållning och inse att det inte gick att gå tillbaka till mellankrigstidens förhållanden.. Den stora frågan var om den allmänna

⁷⁴ Svenilsson (1943c, s. 103).

⁷⁵ Ibid.

tendensen till autarki under kriget skulle leda till en bestående inskränkning av den internationella handeln. Skulle det bli nödvändigt att med hög grad av självförsörjning söka skapa full sysselsättning eller skulle det gå om att ställa om till internationellt utbyte och avveckla den dyrbara ersättningsproduktionen? Svennilson räknade med att utredningarna skulle inriktas mot det senare alternativet.⁷⁶

Avbrottet i förbindelserna västerut hade varit grundligare än under första världskriget och frågan var om man i dessa länder hade lyckats finna tillfredsställande ersättning för de svenska varorna. På hemmamarknaden hade en normal kapitalbildning inte kommit till stånd och det fanns många eftersatta behov som skulle framträda i efterkrigskonjunkturen. Erfarenheterna från krisen efter första världskriget visade också på de penning- och valutapolitiska problemen stora betydelse för fredskonjunkturen:

En snabbast möjlig direkt anpassning till en lägre pris- och kostnadsnivå och en motsvarande justering av valutakurserna skulle, som ofta framhållits, ur produktionslivets synpunkt säkerligen vara den lyckligaste utvecklingen. [...] Skapas på detta sätt ett penning- och valutapolitiskt lugn, böra möjligheterna att relativt snabbt övervinna sysselsättningskrisen kunna betraktas som goda.⁷⁷

I fråga om industrin måste utredningsarbetet enligt Svennilson utgå från att antalet sysselsatta arbetare sedan krigsutbrottet minskat med omkring 30 000. Det handlade dock främst om ett ”omflytningsproblem”.⁷⁸

Vi ska i detalj återkomma till sysselsättningsfrågan i kapitel 18.

LEVNADSSTANDARDEN

Sysselsättningen hängde intimt samman med levnadsstandard. Sommaren 1944 höll Svennilson föredrag om ”Levnadsstandardens höjning som målsättning för näringspolitiken”. Konsumtionen per konsumtionsenhet hade fördubblats sedan 1860-talet, mer än fördubblats sedan sekelskiftet och ökat med 30 procent under 1930-talet. En fortsatt snabb standardhöjning måste vara ett mål för näringspolitiken som inte kunde stå tillbaka för andra viktiga mål som trygghet och full sysselsättning. Utvecklingen, sade han, hade visat ”att även ett näringsliv, vars grundläggande spelregel är att uppnå största möjliga vinst, i sista hand ger till resultat en snabb stegring av levnadsstandard”.⁷⁹ Därpå följde ett av Svennilsons mest näringslivsvänliga yttranden:

⁷⁶ Ibid., s. 104–107.

⁷⁷ Ibid., s. 110–111.

⁷⁸ Ibid., s. 111.

⁷⁹ Svennilson (1944a, s. 1–2).

Som det fria näringslivet hittills fungerat, synes det icke motiverat att för kooperativa eller halvstatliga företag vilja förbehålla beteckningen ”samhällsnyttiga” företag. Det enskilda näringslivet har före kriget genom sina insatser visat, att det icke kan betecknas som ”samhällsnyttigt”, än mindre som samhällsskadligt.⁸⁰

Näringslivet hade före kriget varit expansivt, mycket tack vare befolkningsökningen, som var en förutsättning för snabb industrialisering och urbanisering. I vilken takt skulle denna utveckling fortgå efter kriget? Enligt Svenilsson måste takten bli långsammare eftersom befolkningstillväxten skulle upphöra och befolkningen bli mer stationär. Om man fortsatt ville öka levnadsstandarden var två områden av strategiskt intresse: bostadsbyggandet och produktionen av andra varaktiga konsumtionsvaror. Det gällde att rationalisera bostadsbyggandet och producera långa serier av billiga konsumtionsvaror. För att åstadkomma detta krävdes samordning av produktion och distribution. Dessutom, tillade Svenilsson något kryptiskt, måste propagandan få stor betydelse för att uppfostra konsumenter och distributörer.⁸¹

I ett kapitel i en bok om *Levnadsstandarden och reklamen efter kriget* 1945 blickade Svenilsson såväl bakåt som framåt. Han konstaterade att den väldiga ökningen av levnadsstandarden sedan mitten av 1800-talet hade skett utan egentlig planering och resonerade i ”Schumpeterska” termer:

Det paradoxala är, att dessa storartade framsteg kommo till stånd inom ett ekonomiskt system, som icke genom en målmedveten näringspolitik var inriktad på att uppnå sådana resultat. [...] Förklaringen till att man i längden uppnått något som man icke direkt strävat efter, är ju enkel. Företagens möjlighet att göra vinster beror på företagsledarens förmåga att finna nya kombinationer vare sig i form av förbättrad produktionsteknik, nya varor eller billigare distributionsvägar.⁸²

Efter kriget skulle denna utveckling inte längre kunna vara lika självgående. Svenilsson gav i detta sammanhang en beskrivning av vad som i Dahmén's begreppsbyggnad skulle komma att heta utvecklingsblock och som åtminstone för tillfället hade uttömt sin kraft:

I det växande samhället före kriget bildade ju den kombinerade industrialiserings- och urbaniseringsprocess[en] ... ett pålitligt urverk som ständigt drev fram en ny expansion. [...] Bilismen krävde nya fabriker, nya vägar och möjliggjorde i viss utsträckning en ny lokalisering av bostäderna och blev därigenom en drivkraft för

⁸⁰ Ibid., s. 2.

⁸¹ Ibid., s. 3–4.

⁸² Svenilsson (1945d, s. 31).

den ekonomiska utvecklingen. [...] Men i jämförelse med det snabbt växande samhället kommer expansionen [framöver] icke att få samma automatiska karaktär.⁸³

Näringslivet skulle därför behöva mer information i form av konjunkturanalyser och strukturundersökningar menade Svennilson. Han slog inför den reklamsinnade läsekretsen ett slag för ”den upplysande och vägledande propagandan”.⁸⁴

Under 1943 började IUI utreda och lägga upp planer för näringslivets övergång till fredsekonomi. Den planeringen och den planhushållningsdebatt som utbröt vid krigets slut är temat för nästa kapitel.

83 Ibid., s. 39.

84 Ibid., s. 42.

EFTERKRIGSPLANERINGEN

IUIS OMVÄRLDSBEVAKNING

I kapitel 4 noterade vi IUIs stora intresse för de krigförande ländernas – inte minst Tysklands – planerings- och rationaliseringsansträngningar. Under 1942 fortsatte Eric Heinertz sin omvärldsbevakning med studier av koncentration och rationaliseringar inom de engelska och tyska industrierna.¹ I rapporten om Tyskland framhöll han vikten av att ”belysa den allmänna strävan att rationalisera, förenkla och bättre organisera näringslivet, vilken främjats och styrts från statens sida”.² Dessa båda rapporter följdes året därpå upp med en översättning av brittiska tal och artiklar om näringspolitiken efter kriget.³

När krigslyckan vände, vände IUIs medarbetare sina blickar åt andra håll än Tyskland. ”Efter det att den tyska offensiven under 1942 kört fast i den ryska leran och snödrivorna och i Nordafrikas ökensand, dog det sista intresset för den hägrande tyska nyordningen och för den tyska krigsekonomin alltmera bort.”⁴ Samtidigt försvann Eric Heinertz från institutet. ”Vissa tecken tyder på att Svennilson kommit att se Heinertz arbetsinsatser som alltmera försumbara. Under 1943 skiftade krigssituationen så snabbt att en löpande bevakning av utländsk industripolitik knappast kunde anses vara särskilt intressant.”⁵

Heinertz hann dock med att i en artikel i *Teknisk Tidskrift* 1943 summera sina intryck av koncentrations- och rationaliseringsåtgärderna inom tysk och engelsk industri under kriget. Han konstaterade att man i båda länderna vid övergång till fredsekonomi hade för avsikt att upphäva den av kriget motiverade koncentrationen inom näringslivet. Frågan var om det lät sig göras. ”Det torde emellertid vara tänkbart att i många fall de ingripande förändringar, som koncentrationsåtgärderna ha medfört och som ofta bestått i flera år, komma att bli permanenta efter kriget och därmed föranleda vissa blivande strukturförskjutningar inom industrien.”⁶

1 Heinertz (1942a, 1942b).

2 Heinertz (1942b, s. 2).

3 Heinertz (1943a).

4 Henriksson (1990a, s. 133).

5 Ibid., s. 133–134.

6 Heinertz (1943b, s. 66).

När kriget led mot sitt slut riktade IUI föga förvånande sitt intresse västerut och tog upp efterkrigsproblemen i USA och Canada. Tore Browaldh, som ju varit assistent åt Gunnar Myrdal i USA hösten 1943, tog sig an de amerikanska efterkrigsproblemen och särskilt då frågan om stat och näringsliv. Ingenstans hade begreppen efterkrigsplanering och full sysselsättning diskuterats så livligt som i USA och "[l]iksom i flertalet andra länder har även i Amerika diskussionen kommit att mynna ut i frågan om vilken roll samhället skall spela vid denna efterkrigsplanering". Det amerikanska näringslivet hade fått sin misstro mot New Dealpolitiken förstärkt av kristidsregleringarna och gått till offensiv mot den statligt styrda ekonomiska politiken. "Denna propaganda har bedrivits på ett synnerligen effektivt sätt och såvitt nu kan bedömas har näringslivet på de flesta punkter vunnit framgångar för sina synpunkter."⁷

Tore Browaldh.
Källa: Browaldh (1976).

I en annan skrift från 1944 (utan angiven författare) behandlades den ekonomiska efterkrigsplaneringen i Canada. Denna planering sades vara särskilt intressant för Sverige på grund av de stora likheterna – skog, malm, vattenkraft – mellan Canadas och Sveriges näringsliv. Skriften slutade med att framhäva

... den stora omvårdnad om det enskilda initiativet och det fria näringslivet, som genomgående karakteriserar den kanadensiska fredsplaneringen. Statens medverkan i det ekonomiska livet skall inskränka sig till att blott giva impulser åt det fria näringslivet och öppna nya vägar för det privata initiativet.⁸

I USA hade 1942 en Committee for Economic Development (CED) bildats av näringslivet för att bidra till att lösa den fulla sysselsättningens problem genom detaljerad efterkrigsplanering. Axel Iveroth gav 1945, hemkommen efter en vistelse som handelsattaché vid svenska beskickningen i Washington, en redogörelse för CEDs verksamhet. Han menade att det

⁷ Browaldh (1944, s. 1).

⁸ IUI (1944g, s. 16).

... i grund och botten [torde] vara lättare att i USA finna former för löpande samarbete mellan stat och näringsliv, därför att hotet är mindre akut att statens ståndpunkt helt skall domineras av den förutfattade meningen att dess medverkan skall vara så stor som möjligt. Talet om fingret och hela handen är icke lika befogat där som här.⁹

Iveroth menade också att det inte handlade om något spel för gallerierna. ”Så som dess verksamhet utvecklats har ... [CED] blivit ett experiment i konjunkturpåverkan med vidare räckvidd än man från början tänkt sig.”¹⁰

I en följande artikel funderade Iveroth över om det inte vore möjligt att organisera ”en sakkunskapens objektiva ledning” i de besvärliga teknisk-ekonomisk-politiska problem som samhället stod inför. Inom de amerikanska nationalekonomernas organisation, American Economic Association, hade man diskuterat ett förslag om att en samling erkända experter skulle kunna ge uttryck åt sina åsikter; dessa utlåtanden skulle kunna ses som ”ett fackmannaomdöme om en viss offentlig politik”. Någon sådan expertgrupp hade inte utsetts men däremot hade man experimenterat med att enkätledes utforska medlemmarnas åsikter i vissa ekonomiska och sociala frågor. Iveroth undrade om det inte vore en fördel ”om den sakkunskap som är fri från intresse – i den mån denna går att renodla – skulle finna en erkänd form att göra sig gällande i den ekonomiska politiken”. Han ville gärna även i Sverige få till stånd ett experiment med ”en kvalificerad röstning liknande den beskrivna amerikanska – såvida nu icke röstlängden bleve alltför kort”.¹¹

Konjunkturläget i USA belystes i en liten skrift som sammanfattade en rapport från Office of War Mobilization and Reconstruction. Skriften motiverades av att ”man som bekant under den senaste tiden börjat diskutera möjligheten av ett omslag i konjunkturen”. Den ekonomiska situationen i USA beskrevs ”såsom på en gång mycket lovande och mycket kritisk”.¹²

Svennilson riktade för sin del uppmärksamheten mot England och den uppgift det landet stod inför: att gå över från krigs- till fredsekonomi och samtidigt genomföra en stor uppbyggnad av samhälle och näringsliv.¹³

⁹ Iveroth (1945, s. 933).

¹⁰ Ibid., s. 962.

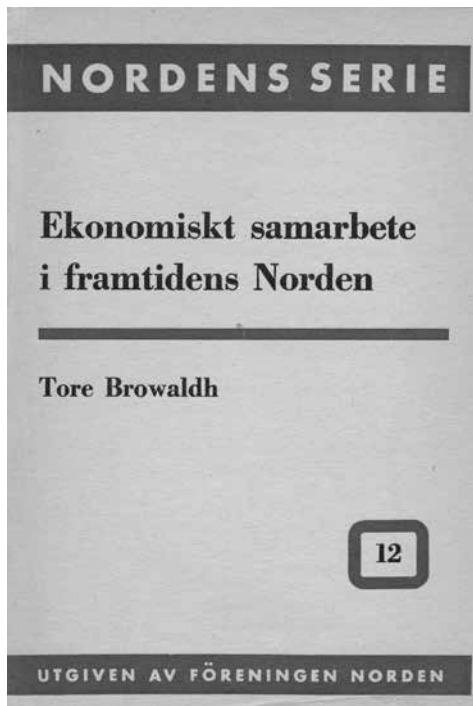
¹¹ Iveroth (1946, s. 38).

¹² IUI (1946b, s. 1).

¹³ Svennilson (1946a).

EN NORDISK TULLUNION?

Tore Browaldh återkom 1945 med en skrift om ekonomiskt samarbete i framtidens Norden. I skriftens förord berömde Bertil Ohlin författaren för att ha tagit "ett friskt och likväl realistiskt grepp om ett gammalt och ofta behandlat ämne".¹⁴ Browaldh beskrev utgångsläget som att självförsörjningstendenserna på 1930-talet klargjort fördelarna av en nordisk ekonomisk blockbildning men att det nordiska samarbetet lidit avsevärt avbräck under världskriget. Han avfärdade tanken på en tullunion och förordade successiva tullsänkningar på vissa bestämda varor och ett gemensamt handelspolitiskt uppträdande till exempel i fråga om politiken gentemot internationella monopol eller samverkan kring flygtrafiken. Det inåtriktade samarbetet kunde gälla standardisering, ekonomisk och social politik, bostadspolitik, järnvägstrafik och forskningsinstitut. Browaldh vägrade också för- och nackdelar med en gemensam nordisk arbetsmarknad mot varandra.¹⁵

Nordiskt samarbete?

En skrift om Benelux-unionen som publicerades ett par år senare utmynnade i att denna tullunion i sig inte var av så stor ekonomisk betydelse men att den kunde komma att tjäna som en förebild. Representanter för de tre länderna hade i olika

¹⁴ Ohlin (1945, s. 7–8).

¹⁵ Browaldh (1945).

uttalanden ”inte heller fördolt, att de betrakta Benelux-unionen inte bara såsom ett medel för att snabbare återuppbygga sina respektive länder och att stärka deras internationella ekonomiska position utan även såsom en grundval för ett intensivare ekonomiskt samarbete i hela Västeuropa”.¹⁶ Dessa uttalanden var i någon mån profetiska eftersom unionen kom att utgöra ett frö till det framtida EU.

Frågan om en nordisk eller skandinavisk tullunion försvann inte genom Tore Browaldhs skrift. 1949 tog Ingvar Svennilson upp den på nytt, i en principartikel i *Ekonomisk Tidskrift*.¹⁷ Bakgrunden var dels att Benelux-unionen var på väg att förverkligas, dels att förhandlingar pågick mellan de fyra skandinaviska länderna. I sin genomgång av en tullunions ekonomiska verkningar¹⁸ betonar Svennilson de möjligheter till resursallokeringsvinster som kunde uppkomma till följd av den större marknaden inom unionen, framför allt för högförädlade industriprodukter som vid denna tid hade högt tullskydd. Svennilson diskuterar också om det är möjligt att välja storlek på tullunionen, en europeisk union i stället för en skandinavisk, men tvingas konstatera att det arbete på en västeuropeisk union som Marshallorganisationen i Paris initierat inte gav anledning till några större förhoppningar.

Problemet med att bilda en tullunion på större europeisk basis försvårades dessutom av krisen inom det europeiska betalnings- och kreditsystemet, som lett till ett i stort sett bilateralt handelssystem – av dollarbristen – och av det högst varierande konjunkturläget i olika länder, som resultat av krigets olika påverkan på olika länder. Svennilson såg framför sig att en tullunion skulle få vänta tills betalningssystemet blivit friare. Det gick inte heller att koppla loss frågan om en tullunion från den vidare, och mera långtgående, frågan om en ekonomisk union, där även den ekonomiska politiken i de ingående länderna hade harmoniserats. Hans slutsats var ”att en tullunion *för att bli effektiv* förutsätter en samordning av den ekonomiska politiken, som kan ligga till grund för ett friare betalningssystem”.¹⁹

Även beträffande en nordisk tullunion var han pessimistisk:

[Det är] alltför troligt, att de *nationella* särintressena främst komma att fälla utslaget – åtminstone vid frågans rent ekonomiska bedömning. Det blir för övrigt troligen svårt att undvika, att *grupp*-intressena *inom* de olika länderna icke endast kommer att läggas till grund för frågans nationella bedömning utan komma att tillmätas en sorts vetorätt. Ju mera intresseläget på detta sätt ”sektionaliseras”, des-

¹⁶ IUI (1947b, s. 16).

¹⁷ Svennilson (1949i).

¹⁸ Svennilsons artikel skrevs året innan det banbrytande teoretiska verket om tullunioner, Jacob Viners *The Customs Union Issue* (Viner 1950), publicerades.

¹⁹ Svennilson (1949i, s. 91).

to mindre sannolikt är det, att icke något specialintresse skall blockera vägen mot en tullunion.²⁰

NÄRINGSLIVET INFÖR FREDEN

Den stora begivenheten för IUI i början av 1944 var konferensen ”Näringslivet inför freden” (dokumenterad i en volym med samma rubrik) som ägde rum på biografen Röda Kvarn i Stockholm den 28 januari. Initiativtagare var, förutom IUI, Företagsekonomiska Föreningen, Ekonomföreningen och Teknologföreningen. Evenemanget fick kraftigt medialt genomslag, med stort uppslagna artiklar i de ledande dagstidningarna.

Enligt Rolf Henriksson blev fredsproblematiken från och med Svennilsons tillträde ”alldeles särskilt omhuldad”. ”För industrin blev frågan om vad freden skulle innebära snart den viktigaste av alla och aktualiserades av IUIs huvudmän innan offentliga myndigheter hunnit ägna den någon uppmärksamhet.”²¹ Henriksson menar att osäkerheten åren 1941–42 om när och hur kriget skulle sluta ”tvingade fram ett extraordinärt långt framtidsperspektiv, som handlade om hur de sekulära utvecklingsfaktorer Svennilson tidigare studerat, såsom befolkningsutveckling, naturtillgångar och teknisk utveckling, skulle komma att determinera svensk industriell utveckling oavsett vilken sida som vann kriget”.²² När krigsutvecklingen hösten 1942 började peka mot en allierad seger kom fredsfrågan alltmär i förgrunden. Offentliga myndigheter och organ hade dock händerna fulla av dagsaktuella problem och reagerade ganska långsamt. Inom näringslivet reagerade man snabbare. Den 11 februari 1943 presenterade Ingvar Svennilson i en promemoria för IUIs styrelse de frågor som måste utredas.²³ Styrelsen ställde sig helhjärtat bakom hans förslag:

Styrelsen var enig i uppfattningen, att industriens beredskap för den väntade efterkrigskrisen fordrade, att detta utredningsarbete snarast igångsattes. Det borde leddas och sammanhållas i institutet men bedrivas i samverkan med branschorganisationerna och krisorganen.²⁴

Svennilson fick i uppdrag att till nästa sammanträde komma med förslag om hur utredningsarbetet borde organiseras. Den plan han lade fram och som godkändes av styrelsen 24 februari utgick från förutsättningen att det handlade om att ”så

²⁰ Ibid., s. 85.

²¹ Henriksson (1990a, s. 163).

²² Ibid., s. 164–165.

²³ IUI (1943c).

²⁴ Henriksson (1990a, s. 173).

långt som möjligt klarlägga i vad mån den stora omställning som freden skulle innebära kunde komma till stånd 'genom industriens fria utveckling'.²⁵

IUIs styrelse konstituerade sig under SAF-chefen Gustaf Söderlunds ledning som "Industriens efterkrigskommitté" och den 20 april 1943 sändes inbjudan ut till en konferens en månad senare i Saltsjöbaden.

Efter IUIs styrelsemöten och Svennilsons promemoria i februari hade staten till slut vaknat till. Kanske inte helt oberoende av det initiativ IUI tog i februari kom finansminister Ernst Wigforss att redan den 1 mars inbjuda Svennilson att medverka i de förberedelser för behandling av efterkrigsproblemen som skulle äga rum i statsrådsberedningen den 9 mars. Trots ärendets omfång kom man efter denna diskussion till ett konseljbeslut redan den 19 mars. I den långa konseljakt som redogör för hur staten skulle lägga upp sina utredningar inför övergången till fredsekonomi är resultatet av Svennilsons närvaro vid statsrådsberedningens handläggning av ärendet mycket synligt. Man noterar inte bara den framskjutna roll IUI skulle få för den del av utredningsarbetet som gällde industrin, utan också att utredningens såväl anda som konkreta inriktning låg långt från den planhushållningslinje man kanske kunde väntat sig av en socialistisk finansminister, trots att regeringen var en samlingsregering.²⁶

Utan att ha kunnat finna något material som belyser hur IUI och näringslivet diskuterade inbjudan att medverka i utredningsarbetet drar Henriksson slutsatsen:

Det är sannolikt att man hälsade den med glädje, dels därför att man ju därmed fick vara med och utöva inflytande och styra fram beslutsunderlaget för den statliga näringspolitiken och övrig ekonomisk politik, dels därför att de uppdrag man fick i stort var just de utredningar man själv planerat genomföra.²⁷

Den 22 april besvarade Gustaf Söderlund Wigforss inbjudan att medverka i utredningarna. De direktiv finansministern angett accepterades på det hela taget, men Söderlund betonade de många osäkra faktorer som låg i framtiden varför det inte var möjligt att göra upp någon mera preciserad prognos för omställningen efter kriget.

Konferensen i Saltsjöbaden – "IUIs första egentliga konferens" – genomfördes den 20 maj 1943 under medverkan av nationalekonomiprofessorn Erik Lindahl och handelsrådet Torsten Vinell och med professor Arthur Montgomery som

²⁵ IUI (1943d, s. 1).

²⁶ Henriksson (1990a, s. 175).

²⁷ Ibid., s. 175.

”IUIs främste representant”. Henriksson menar att ”genom att stå som arrangör av Saltsjöbadskonferensen hade IUI definitivt erövrat den centrala position i svensk ekonomisk-politisk debatt institutet sedan permanent kommit att inta”.²⁸

Den 28 januari 1944 genomfördes konferensen ”Näringslivet inför freden” med omkring tusen deltagare. Bland de närvarande märktes statsråden Fritiof Domö, Herman Eriksson, Knut Ewerlöf, Axel Gjörös och Ernst Wigforss, riksdagsmännen Ivar Anderson och Gunnar Myrdal, LO-ordföranden August Lindberg och ”hela raden av toppfigurer inom industrin”, av vilka flera höll anföranden: Axel Enström i Holmsunds AB, Assar Gabrielsson i Volvo, Carl Jacobson i Svenska Metallverken, Sverre Sohlman i Bofors och Christian von Sydow i Holmens Bruk.²⁹

Inledningsanförandet hölls av professorn i företagsekonomi Gerhard Törnqvist som konstaterade att ”[f]öretagarna i vår tid ha mer än någonsin klart för sig att produktionen för att nå bästa möjliga effekt har behov av gemensam planering”.³⁰ Därefter höll statssekreteraren i finansdepartementet Dag Hammarskjöld ett anförande om den statliga efterkrigsplaneringen i vilket han redovisade vad som dittills gjorts och aviserade avsikten att koncentrera plandiskussionen till en särskild kommission med representation för olika intressen och åskådningar.

Landshövding Arthur Thomson, ordförande i arbetsmarknadskommissionen, levererade en formulering som bör ha tagits väl emot bland näringslivets folk: ”Och jag har under denna kristid inte lärt mig något, som skulle få mig att överge tanken, att näringslivet, när kriget är över, bör återfå all den frihet det behöver för att verka till det allmännas bästa.”³¹ Under inga omständigheter borde den rådande formen för statsingripande genom arbetsförmedlingarna behållas. Arbetsförmedlingen borde, med Thomsons ord, ”inte vara befallningsman utan allas tjänare”.³²

Därefter talade Gustaf Söderlund om industrins fredsberedskap. Han utgick från det utredningsarbete som IUI på finansministerns anmodan hade lagt ner på

²⁸ Ibid., s. 181.

²⁹ Källor till följande avsnitt är ett stort antal artiklar i svenska dagstidningar publicerade i slutet av januari och början av februari 1944, samlade i volymen och foldern om ”Näringslivet inför freden” i IFNs samlingar på Centrum för Näringslivshistoria. Nyhetsartiklar i ledande dagstidningar inkluderar *Aftontidningen* (1944), *Dagens Nyheter* (1944a), *Dagsposten* (1944), *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944a), *Morgon-Tidningen* (1944a, 1944b), *Nya Dagligt Allehanda* (1944), *Stockholms-Tidningen* (1944a), *Svenska Dagbladet* (1944b) och *Svenska Morgonbladet* (1944). Även *Industria* behandlade konferensen i ett par stort uppslagna artiklar av Axel Brunius (1944a, 1944b). Anförandena vid konferensen finns ordagrant återgivna i volymen *Näringslivet inför freden* (IUI 1944f). Ett halvsideskort omnämnande av konferensen finns i Lewin (1967, s. 203).

³⁰ Törnqvist (1944, s. 8).

³¹ Thomson (1944, s. 42–43).

³² Ibid., s. 44.

att kartlägga fredens produktionsproblem genom att fråga företagen och deras sammanslutningar om hur de beräknade sina produktions- och avsättningsmöjligheter under en tvåårsperiod efter krigets slut. Utredningen, genomförd av Ingvar Svenilsson, Axel Iveroth och Erik Dahmén, överlämnades till finansministern samtidigt som konferensen ägde rum.³³ Den demonstrerade, med Henrikssons ord, ”att IUI var ett utredningsinstitut vuxet de mest krävande uppgifter” och ledde till att institutet erövrade ”den förstarangsställning i svensk ekonomisk utredningsvärld som det än i dag innehar”³⁴ (mer om utredningen nedan). Arbetet bar omedelbar frukt i så måtto att exempelvis *Dagens Nyheter* inledde sin artikel om konferensen med Söderlunds föredrag eftersom det ”innehöll de flesta konkreta upplysningarna om fredsplaneringen” och *Morgon-Tidningen* konstaterade ”att det största intresset vid konferensen knöt sig till direktör Söderlunds redogörelse”.³⁵ Söderlund gav i samband med denna redogörelse också en mer principiellt hållen formulering av sin syn på de utmaningar industrin stod inför. Det krävdes snabb omställning och anpassning till förändringar i varuefterfrågan:

Ett allvarligt försök att tränga in i den fria behovsbildningens samlade volym och effektiva efterfrågan är att föredra framför att fixera politiska planer och tvinga fram en produktion som icke svarar mot den fria efterfrågan eller att rent av nödga konsumenterna till en viss inriktning av sina anspråk på varor och tjänster. Det kan inte förnekas, att de statliga ingripandena och den statliga ledningen ha en benägenhet för dylika metoder, under det att näringslivets folk måste anpassa sig till deras vilja, som skola köpa deras produkter.³⁶

Söderlund deklarerade industrimännens villighet att samverka med statsorganen för att övervinna svårigheterna vid omställningen till fredshushållning samtidigt som han poängterade att de nu liksom förut trodde ”mera på frihetens än på tvångets metoder” och på ”att produktionsuppgifterna ... i princip och allt väsentligt böra vara anförtrodda åt näringsföretagen själva”.³⁷

Törnqvist och Hammarskjöld hade i sina anföranden använt en metafor: den statliga ramen och den ännu inte målade väven. Söderlund tog som avslutning fasta på denna liknelse och framförde farhågor om att rammakaren skulle ge sig på tavlan. Härpå följde inlägg av representanter för olika industrier.

33 Utredningen publicerades både som IUI (1944c) och som ”Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget” i SOU 1944:7.

34 Henriksson (1990a, s. 180).

35 *Dagens Nyheter* (1944a) och *Morgon-Tidningen* (1944b).

36 Söderlund (1944, s. 68–69). Se även t.ex. *Morgon-Tidningen* (1944b).

37 Söderlund (1944, s. 69).

Konferensen avslutades med middag på Grand Hotel. Wigforss höll tal å gästernas vägnar och tackade för Söderlunds redogörelse för arbetet inom IUI. Han sade sig ha hört många teorier om förhållandet mellan stat och näringsliv, men rammakarteorin var något nytt. Han betonade att staten hade en mängd uppgifter som var till nytta för enskilda men att den byråkratiska reglering som blivit formen för statens ingripande under svåra tider inte var önskvärd, ett yttrande som enligt *Svenska Dagbladet* framkallade bravorop från middagsgästerna. Enligt *Dagens Nyheter* och *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* utbringade Wigforss rentav ett leve för den svenska företagsamheten. Ivar Anderson fyllde på med att den privata företagsamheten behövde armbågsrum – i annat fall skulle landets bästa krafter söka sig till andra verksamhetsområden.³⁸

PRESSREAKTIONER

Konferensen föranledde inte bara utförliga referat utan också ledarkommentarer runt om i pressen. I flera ledare betonades det optimistiska budskapet från konferensen samtidigt som vissa formuleringar förebådade den bittra planhushållningsstrid som förestod.

Enligt *Svenska Dagbladet* var det samlade intrycket av konferensen ”mycket starkt och i hög grad uppmuntrande”. Sverige var det enda land som på detta sätt redan tagit upp efterkrigsproblemen till behandling. Det gällde emellertid att, som Söderlund framhållit, så långt möjligt undvika statligt ingripande i och statlig ledning av näringslivet.³⁹

Liberala *Stockholms-Tidningen* erinrade om det samförstånd som före kriget uppnåtts mellan arbetsgivare och arbetstagare och under kriget genom den politiska borgfreden och samverkan mellan stat och näringsliv. Frågan var hur det skulle gå med samförståndet framöver. ”Den stora och ovissa frågan är, om det socialdemokratiska partiet i sin av hr Wigforss ledda ekonomiska politik tror mera på frihetens än på våldets metoder ... Ty utan bevarande av frihetsprincipen i det ekonomiska livet äro den politiska friheten och därmed till slut också det fria folkstyret dömda att ställas på avskrivning.”⁴⁰

Dagens Nyheter konstaterade att industrin inte skulle komma tomhänt till den stora fredsplaneringskommission som aviserats och hänvisade till Söderlunds axplock ur IUIs undersökning. Tidningen ansåg att Söderlund gett ”ett välgrundat och sakligt svar på finansminister Wigforss under den senaste tiden rätt upp-

38 *Svenska Dagbladet* (1944a), *Dagens Nyheter* (1944b) och *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944a).

39 *Svenska Dagbladet* (1944b).

40 *Stockholms-Tidningen* (1944b).

repade frammaningar av en utveckling som snarare fullföljer än avbryter krigets belägringshushållning”.⁴¹

Ett av de mest polemiska inslagen publicerades i folkpartistiska *Mellersta Skåne*, där ledarskribenten anklagade Wigforss för att ha samma principiella inställning till statsingripande som den kommunistiske riksdagsmannen Hilding Hagberg. I ledaren framfördes en förhoppning om att Wigforss inte skulle handla ”käpprätt emot all ekonomisk erfarenhet”. ”Men kanske man tar fel. Kanske hr Wigforss älskar experimenterande och är nyfiken på hur det skall gå, om man praktiserar hans teorier?”⁴²

Flera tidningar noterade emellertid som sagt den optimistiska andan vid konferensen. Konservativa *Östgöta Correspondenten*, exempelvis, menade att rapporterna från olika verksamhetsområden måste ha överraskat många mot bakgrund av det myckna talet om en hotande efterkrigsdepression.⁴³ I de flesta artiklar och ledare stod Söderlunds presentation av material från IUIs undersökning i centrum för intresset. Borgerliga tidningar lyfte fram hans ideologiska markeringar. Dessa markeringar lyste i huvudsak med sin frånvaro i den socialdemokratiska pressen, som dessutom avhöll sig från att kommentera konferensen på ledarplats.

Kommunistiska *Norrskensflamman* brännmärkte i efterhand konferensen i en ledare i vilken det hette att IUIs utredning om efterkrigsproblemen ”målade i ljusa färger” trots att den inte förutsåg någon ökning av sysselsättningen, vilket borde innebära att de flesta av en halv miljon inkallade skulle stå utan arbete efter kriget. ”Vi har inte något emot utredningar och att sysselsättningsbetingelserna klarläggs”, förklarade *Norrskensflamman*. ”Men vi anmäler i förväg vår misstro mot sådana politiska överväganden, som syftar till att befästa kapitalismens positioner.”⁴⁴

PLANHUSHÅLLNINGSDEBATT

Vid Arosmässan – som 34 år tidigare startats av mannen bakom IUI, Sigfrid Edström – hade Ingvar Svennilson 1943 framträtt med ett tal om möjligheterna att uppnå full sysselsättning och Ernst Wehtje (som detta år efterträdde Edström som IUI-ordförande) med ett anförande om samarbetet mellan stat och näringsliv.⁴⁵ *Industria* konstaterade att några punkter i Svennilsons föredrag, ”vilka för ett tiotal år sedan skulle ha väckt bestämd gensaga från industrihåll, nu inte gävo

41 *Dagens Nyheter* (1944c).

42 *Mellersta Skåne* (1944).

43 *Östgöta Correspondenten* (1944).

44 *Norrskensflamman* (1944).

45 Föredraget publicerades som Svennilson (1943d).

anledning till någon generande uppmärksamhet”.⁴⁶ Men även om motsättningarna kring sysselsättningspolitiken hade mildrats drog det ihop sig till strid om efterkrigsplaneringen.

Ernst Wehtje höll våren 1944 ett tal inför Industriförbundet som återigen kretsade kring förhållandet mellan stat och näringsliv och slog fast följande: ”Vårt lösenord är här: effektivitet! Och vårt medel är: rationalisering! ... Även för rationaliserings- och effektiviseringsarbetet på lång sikt krävs att frihet ges företräde framför tvång.”⁴⁷

I oktober 1944 lade Kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering, även kallad Myrdalskommissionen, fram förslag (undertecknat av Gunnar Myrdal och Ingvar Svennilson) om inrättandet av ett investeringsråd sammansatt av vissa statliga verk och intresseorganisationer – Industriförbundet, SAF, LO, Lantbruksförbundet, Köpmannaförbundet och KF – och med uppgift att samordna näringslivets investeringar med den allmänna konjunkturpolitiken.⁴⁸ Förslaget hade redan dessförinnan förebådats i arbetarrörelsens efterkrigsprogram.⁴⁹ Den förskjutning av intresset från konsumtion till investeringar som förslaget vittnar om, utgör, enligt Leif Lewin, ”skillnaden mellan trettioalets och fyrtioalets ekonomiska tänkande”.⁵⁰ Under rubriken ”En generalstab för kapitalanvändningen” skrev socialdemokraten Richard Sterner att om förslaget om investeringsrådet realiserades ”kan därur efter hand utveckla sig ett nytt element av verklig planushållning i svenskt näringsliv”.⁵¹

Till förslaget hade kommissionen fogat en promemoria om sysselsättningspolitiken efter kriget, utarbetad av Svennilson. Huvudbudskapet i promemorian var att sysselsättningspolitiken måste underbyggas med ingående konjunkturanalys. Särskilt måste man undersöka från vilka områden av näringslivet depressionstendenser kom och sätta in motåtgärder. Det var en stor fördel om åtgärderna kunde ”planmässigt inriktas på olika grenar av näringslivet”.⁵² Enligt Svennilsons prognos skulle konjunkturutvecklingen efter kriget förlöpa i tre stadier: först en stagnationsperiod under inflytande av omställningen av ekonomierna efter vapenstillståndet, därefter livlig exportefterfrågan på grund av eftersatta behov och återuppbyggnad och till sist en konjunkturförsämring med ursprung i USA.⁵³

⁴⁶ Brunius (1943, s. 1253).

⁴⁷ *Industria* (1944, s. 493–494).

⁴⁸ ”Betänkande den 4 oktober 1944 angående investeringsavvägningen”, i SOU 1944:57.

⁴⁹ I arbetarrörelsens efterkrigsprogram heter det: ”Investeringsverksamheten i stort ledes av ett offentligt samarbetsorgan, som representerar statlig, enskild och kooperativ företagsamhet.” Se *Från Palm till Palme* (1972, s. 238).

⁵⁰ Lewin (1967a, s. 247).

⁵¹ Sterner (1944).

⁵² Svennilson (1944b, s. 93).

⁵³ Se även *Stockholms-Tidningen* (1944c).

I början av november 1944 var det åter dags för Arosmässan i Västerås och föga förvånande kom arbetarrörelsens efterkrigsprogram och i synnerhet förslaget om ett investeringsråd att stå i centrum för diskussionerna. Arthur Montgomery slog an tonen i sitt inledningsanförande där han framhöll att efterkrigsplaneringens ändamål borde vara att så fort som möjligt göra sig själv överflödig. Ett investeringsråd med tonvikt på rådgivning var godtagbart men inte ett råd med den ställning som förutsattes i arbetarrörelsens efterkrigsprogram.

Den förste talaren i diskussionen, direktör Sten Westerberg, menade att efterkrigsprogrammet av Myrdalskommissionen betraktades som en katekes och undrade om industrins representanter i kommissionen ”sitter där bara som gisslan”. Kommissionens huvudsekreterare Karin Kock förklarade att investeringsrådet var tänkt som mer än en diskussionsklubb, nämligen som ”ett forum för överenskommelser som industrin och staten på var sitt håll skulle förverkliga”, och att åtskilliga av kommissionens ledamöter inte hade samma tro som direktör Westerberg på industrins förmåga att lösa sina rationaliseringsproblem. Verkställande direktören för Liljeholmens Stearinfabrik, Harald Nordenson, redogjorde i sin tur för hur industrins representanter i kommissionen såg på sin uppgift. Arbetarrörelsens efterkrigsprogram betraktades inte som någon katekes utan snarare som en matsedel, ”men vi har inte lovat att svälja allt som står där”. Nordenson noterade att kommissionens medlemmar ”med undran sett den kaskad av projekt som strömmar ut från ordförandens [Myrdal] sprudlande ingenium” och trodde att industrins män i allmänhet underskattade det politiska hotet mot näringslivet. Han trodde inte att problemen med bristande effektivitet i näringslivet kunde lösas med statsingripande men däremot hade företagen skyldighet att samarbeta för att ta hand om dem.⁵⁴

Vid den efterföljande middagen hölls huvudtalet av handelsminister Bertil Ohlin som vände sig mot ett yttrande av finansminister Ernst Wigforss om att Socialdemokraterna betraktade hela näringslivet som svenska folkets gemensamma egendom. Ohlin undrade om allt svenskt kapital i lika hög grad var alla svenskers egendom, om det tillhörde den som inte sparar lika mycket som den som sparar, om den som byggt upp ett företag inte hade mer rätt till det än någon annan. I liberala *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidnings* referat hette det att Ohlins tal gett ”en sensationell belysning åt de inrikespolitiska motsättningarna”. ”Han gick nämligen i öppen polemik mot regeringskollegan Wigforss.”⁵⁵ Från socialdemokratiskt håll hette det att mässan var ”inne i skrämselpropagandatral-len och stundtals tyckte man sig bevista ett borgerligt valmöte och inte en

⁵⁴ Samtliga citat från *Dagens Nyheter* (1944d). Utförliga referat finns också i *Svenska Dagbladet* (1944c), *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944b), *Vestmanlands Läns Tidning* (1944) och *Industria* (se Swärd 1944).

⁵⁵ *Dagens Nyheter* (1944d), *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944b) och *Norrköpings Tidningar* (1944).

Arosmässa”.⁵⁶ Flera borgerliga tidningar menade samtidigt på ledarplats att man nu fått klart besked om de socialdemokratiska planhushållningsplanerna.⁵⁷ En tidning gick så långt som till att sia om att Myrdalskommissionen skulle utvecklas till ”en fyraårsplaneringskommission av renaste ull; det är bara en Göring som saknas”.⁵⁸

Några dagar senare återkom Arthur Montgomery i frågan med ett par understreckare i *Svenska Dagbladet*.⁵⁹ Han varnade för att låta förhållandena vid en övergång från krig till fred bli bestämmande för en planering på längre sikt. Det gällde att åstadkomma en smidig planering på kort sikt som kunde anpassas efter växlingarna i internationella, politiska och ekonomiska förhållanden. Framför allt borde denna planering vara inriktad på ”avveckling av krigstidens statskontroll och planhushållning”. Beträffande det föreslagna investeringsrådet fanns risken att det skulle utvecklas från rådgivande organ till en organisation med beslutanderätt och ”en central planeringsinstans i planhushållning”. Planeringsarbetet var dessutom alltför hemmamarknadsbetonat. Att inrikta ansträngningarna på att hålla uppe köpkraften inom landet kunde lätt försvaga Sveriges konkurrensläge. Montgomery varnade slutligen för att statliga åtgärder i syfte att begränsa konkurrensen skulle gynna monopolbildning fram till den punkt ”då det fria näringslivets tillvaro hotas av den statliga planhushållningen”.

Ett par veckor in i december 1944 höll Ernst Wehtje ett uppmärksammat anförande rubricerat ”Näringslivet och efterkrigsplaneringen” inför Skånes Handelskammare, ett anförande som handlade om arbetet inom Myrdalskommissionen. Han förklarade att det i framtiden skulle bli svårt att uppnå samförstånd inom kommissionen. Orsaken var den utvidgning av kommissionens program som ägt rum och de uttalanden som gjorts av Gunnar Myrdal. Som kommissionens verkliga provosten angav Wehtje ”den tolfte delegationen” som tillsatts för att utreda frågan om näringslivets effektivitet, en typisk långsiktigafråga utan direkt samband med övergången till fredsekonomi. Frågan om rationaliseringen av industri och handel kunde näringslivet bäst hantera på egen hand. ”Vi måste mot-sätta oss att göra Sverige till ett laboratorium för ekonomiska experiment i större skala”, manade Wehtje.⁶⁰

⁵⁶ *Västmanlands Folkblad* (1944).

⁵⁷ Se t.ex. *Göteborgs Morgon Post* (1944), *Svenska Dagbladet* (1944d) och *Stockholms-Tidningen* (1944c).

⁵⁸ *Göteborgs Tidning* (1944).

⁵⁹ Montgomery (1944a, 1944b).

⁶⁰ *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944c), *Stockholms-Tidningen* (1944e) och *Svenska Dagbladet* (1944e).

I slutet av januari 1945 höll Wehtje ett nytt föredrag om näringslivet och efterkrigsproblemen på Hindersmässan i Örebro.⁶¹ Nu utgjorde, skriver Leif Lewin i anslutning till hans tal, strukturrationalisering ”den nya ideologiska skiljelinjen i planhushållningsdebatten”.⁶² I den debatt som följde på anförandet figurerade bland annat IUIs pågående studie av skoindustrin. En ledare i *Örebro Dagblad* (höger) konstaterade att industrin själv anlitat IUI för ”ett intensivt utredningsarbete i syfte att klarlägga skobranschens struktur”. Ledarskribenten ansåg sig emellertid ha fått ”en ganska klar bild av, att man i socialiseringskretsar för varje industrigren går och letar efter blottor, som kunna möjliggöra en framstöt för socialiseringsplanerna”.⁶³ *Nya Wermlands-Tidningen* använde en tid senare samma formulering om att det inom IUI pågick ”ett intensivt arbete för att klarlägga branschens struktur”, varför en socialdemokratisk riksdagsmotion om att ge Myrdalskommissionen i uppdrag att granska läder- och skoindustrin kunde förväntas bli ett slag i luften.⁶⁴

I ett föredrag vid utrikespolitiska institutet i mars 1945 målade Ingvar Svennilson upp bilden av ett – med undantag för jordbruket – fritt svenskt näringsliv före världskriget. När kriget bröt ut rubbades grundvalen för detta fria system och ”en mer eller mindre fullständig reglering av alla marknader” genomfördes utan större politiska meningsskiljaktigheter.⁶⁵ Trots allt menade Svennilson

... att man i regel icke företagit regleringar utan att dessa i det rådande läget varit alldeles ofrånkomliga. ... Huvudprincipen kan nog sägas ha varit att icke använda mera våld än nöden kräver. Tvärtom har det nog i vissa fall förekommit, att man ... dröjt alltför länge med att vidtaga drastiska åtgärder.⁶⁶

Frågan var nu om den krigspräglade näringspolitiken skulle komma att fullföljas efter kriget. Svennilson befarade att utrikeshandeln skulle förbli bunden åtskilliga år framöver och ”att näringspolitiken på detta område måste leda till långt gående ingrepp liksom under kriget”. Den stora skillnaden mellan krig och fred var att politiken måste byta karaktär från negativ till positiv:

Krigstidens näringspolitik har i övervägande grad varit av negativ karaktär. Man har uppställt förbud mot prisstegringar, förbud mot export och import, restriktioner i fråga om byggnadsverksamhet, i fråga om användning av råvaror osv. Det sä-

61 Se t.ex. *Örebro Dagblad* (1945a).

62 Lewin (1967a, s. 249).

63 *Örebro Dagblad* (1945b).

64 *Nya Wermlands-Tidningen* (1945).

65 Svennilson (1945a, s. 3).

66 *Ibid.*, s. 9.

ger sig självt att en så inriktad näringspolitik endast kan bli av helt underordnad betydelse i ett fredshushåll efter kriget, där den viktigaste uppgiften är att få till stånd en fortsatt ekonomisk utveckling.⁶⁷

Den positiva näringspolitiken måste handla om stöd till teknisk forskning samt till rationaliseringsforskning och rationaliseringsåtgärder med särskild inriktning på byggverksamhet och jordbruk. Den måste inriktas på att utnyttja enskilda aktörers strävanden. ”I hög grad kommer dess uppgift att bli att uppdraga ramar för denna enskilda verksamhet, att stimulera den till utveckling i viss riktning och i mindre grad att uppställa förbud.”⁶⁸ Vad Svennilson förespråkade var alltså närmast ramhushållning.

En annan fråga som trängde sig på gällde befogenheterna för den statliga byråkrati som växt fram under kriget. ”Det ligger i sakens natur”, noterade Svennilson, ”att den som erhållit ett arbete gärna utvidgar sitt maktområde.” Här utvecklade han sin syn på toppstyrd planhushållning kontra den ram- eller förhandlingshushållning han själv förespråkade:

Liksom varje diktatur har naturligtvis en sådan centralisering, dvs. ökning av byråkratins befogenheter, vissa fördelar i fråga om effektivitet i näringspolitiken. Det blir möjligt att uppnå en större konsekvens och rätlinjighet. Besluten kunna fattas snabbare än när de måste föregås av överläggningar och förhandlingar med icke centrala organ. Men man överser samtidigt lätt med det centraliserade systemets fördelar [här måste Svennilson mena nackdelar], som kanske icke alltid framträder ... på kort sikt men som om man ser saken på längre sikt måste fälla utslaget. Styrkan hos ett decentraliseringssystem, som icke bygger på en byråkratisk diktatur, ligger ju framför allt däri, att man kan tillgodogöra sig alla de erfarenheter och synpunkter, som kunna inhämtas från dem, som i verkligheten ha att ägna sig åt beslutets praktiska genomförande.⁶⁹

Ingvar Svennilsons analys ger insikt i 1900-talets stora ekonomisk-politiska experiment: Kommunistiska och fascistiska diktaturer kan på kort sikt uppnå imponerande ekonomisk tillväxt men är på lång sikt dömda att stagnera eftersom de skär av de rottrådar som hämtar näring i den ekonomiska verklighetens mylla.

67 Ibid., s. 15.

68 Ibid., s. 16.

69 Ibid., s. 18.

Ingvar Svennilson och sekreteraren Ester Wennerholm (foto: K. G. Kristoffersson).

Källa: IFNs bildarkiv.

DEN DIRIGERADE EKONOMIN

Våren 1945 diskuterades "Den dirigerade ekonomins problem" i Nationalekonomiska Föreningen med Dag Hammarskjöld som inledare. Förste talare efter Hammarskjöld var Ingvar Svennilson. Han betonade att under kriget dirigeringen syftat till att hålla igen när ekonomin försökte expandera, hålla igen med hjälp av priskontroll, investeringskontroll, förbud mot viss produktion, export- och importförbud men "att uppgifterna för den ekonomiska dirigeringen då [efter kriget] bli av ett annat mera positivt men därför också väsentligt svårare slag". Dirigeringen hade slagit relativt väl ut under kriget men av det kunde man inte dra slutsatsen att den skulle lyckas lika bra under freden. Svennilson sade sig själv ha fått ökade insikter i det ekonomiska systemet bara för att komma fram till att "systemets funktionssätt är långt mera invecklat, än det till början förefallit att vara". Om man skulle lyckas med dirigeringen efter kriget gällde det därför att noggrant studera "det ekonomiska livets *finstruktur*".⁷⁰

Frågan var hur långt dirigeringen skulle sträcka sig i riktning mot planhushållning. Förvånande nog trodde Svennilson att det rädde konsensus på den punk-

⁷⁰ Nationalekonomiska Föreningen (1945a, s. 30).

ten. ”Jag föreställer mig, att vi alla här i landet äro på väg mot en ungefärligen likartad uppfattning om, hur långt denna dirigerings bör sträckas.” Ingriderna borde inte sträckas ”alltför långt i detalj, dvs. alltför långt i riktning mot planushållning”. Å andra sidan var en viss dirigerings nödvändig för att navigera genom konjunkturen mot ökad levnadsstandard. Här återkom Svennilsson till sin ”förhandlingshushållning”:

Det finns ju en metod för att överbrygga motsättningen mellan långt driven dirigerings och behovet av decentralisering ... nämligen överläggningar och förhandlingar. Denna funktion är just att skapa en clearing mellan alla de erfarenheter och intentioner, som finnas på olika håll, centralt och ute i periferin. [...] Det är ju trots allt så, att man under kriget både inom statliga organ och inom näringslivet på ett nytt sätt har vant sig vid att samarbeta med varandra. I samband därmed ha nya former för ett sådant samarbete utvecklats. Jag har för min del i kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering kunnat iakta hur denna vana, som ju inte är så gammal, trots alla motsättningar, som man väntat sig, ofta ändå till slut tagit överhanden.⁷¹

INVESTERINGSRÅDET I RIKSDAGEN

Myrdalskommissionens förslag om ett investeringsråd realiserades som ett rådgivande organ och tycks ha fungerat tillfredsställande ur såväl regeringens som näringslivets perspektiv. Rådet blev emellertid 1946 föremål för en riksdagsdebatt med anledning av kommunistiska motioner om att det borde utrustas med beslutande befogenheter. Debatterna i de båda kamrarna tydliggör hur olika socialdemokrater och kommunister tolkade förslagen i arbetarrörelsens efterkrigsprogram.

I andra kammaren hänvisade den kommunistiske motionären Hilding Hagberg till arbetarrörelsens efterkrigsprogram: ”Löftena om full sysselsättning innebära en mycket stor förpliktelse. De kunna icke realiseras utan långtgående statlig dirigerings och utan en verklig planering av det ekonomiska livet.” Socialdemokraten Ivar Jansson invände att det ingenstans hade uttalats något annat än att investeringsrådet skulle vara rådgivande och inte beslutande.⁷²

Debatten i första kammaren blev livlig. Motionären Gunnar Öhman, även han kommunist, hänvisade liksom Hagberg till efterkrigsprogrammet. Om det skulle realiseras ”få vi inte rygga tillbaka för samhälleliga ingrepp i det s.k. fria näringslivet”. ”Om man verkligen skall få garantier för full sysselsättning, måste

⁷¹ Ibid., s. 31.

⁷² Riksdagens protokoll (1946b, s. 107).

man ha ett samhälleligt grepp över investeringsverksamheten.”⁷³ Högermannen Ivar Ekströmer menade att rådet blivit just vad kommissionen för efterkrigsplanering avsett, ”ett rent rådgivande organ, och så att säga en förbindelselänk mellan regeringen och dess organ å ena sidan och näringslivet å den andra”. Om rådet blev beslutande skulle man få stifta lagar som tvingade enskilda att göra investeringar mot sin vilja och dessutom kunde det ifrågasättas om ett råd i varje speciellt fall bättre än ”den bransch-kunnige industrimannen” kunde bedöma vilken investering som var mest ändamålsenlig. ”Jag fruktar att ett beslutande investeringsråd skulle begå åtskilliga ekonomiska missgrepp och få mycket på sitt samvete.”⁷⁴ Socialdemokraten Gustaf Heüman hävdade i sin tur att arbetarrörelsens efterkrigsprogram ”förutsätter ju dock ett fritt näringsliv, åtminstone på vissa områden”, att det skulle bli svårt att få näringslivet representerat i rådet om det fick beslutande befogenhet och att ett beslutande råd ”skulle ikläda staten ganska stora ekonomiska förbindelser”.⁷⁵ En annan socialdemokrat, Nils Elowsson (som skulle komma att leva ända till 1999 då han med sina 109 år var Sveriges äldste man), tyckte ”att ett parti, som är så rikt på uppslag som det kommunistiska partiet har visat sig vara vid denna riksdag, borde ha kunnat skaffa sig ett eget efterkrigsprogram” i stället för att hela tiden ta avstamp i det socialdemokratiska.⁷⁶

De båda kamrarnas tillfälliga utskott hade föreslagit att de kommunistiska motionerna skulle avslås och det blev också vad kamrarna beslutade.

Konferensen om ”Näringslivet inför freden” hade visat att industrin ingalunda stod handfallen inför de prövningar och kraftmätningar som en övergång till fred aktualiserade. IUI-chefen Svenilsons balansgång mellan stat och näringsliv tycks emellertid ha gjort honom obenägen att erkänna planhushållningsfrågans ideologiska laddning. Inför hans syn reste sig en rad frågor om sysselsättning, industri-lokalisering och rationalisering som bland annat innebar att han, som vi ska se i nästa kapitel, utlöste en av de första stora debatterna om arbetskraftsinvandring i Sverige.

⁷³ Riksdagens protokoll (1946a, s. 60–61).

⁷⁴ Ibid., s. 62–63.

⁷⁵ Ibid., s. 64.

⁷⁶ Ibid., s. 68.

SYSSELSÄTTNING OCH INVANDRING

FULL SYSSELSÄTTNING OCH ARBETSKRAFTSBRIST

Redan 1943 började Ingvar Svennilson dra upp riktlinjer för sysselsättningspolitiken efter kriget. I *Ekonomisk Tidskrift* konstaterar han att det för alla människor är ett grundvillkor att kunna få en utkomst genom eget arbete och att sysselsättningen därför inte bara är ett medel utan också ett mål för den ekonomiska politiken – ”rätten till arbete”. För dem som i vår tid tror att den fulla sysselsättningspolitiken är ett svenskt påfund kan vad Svennilson skrev 1943 vara tänkvärd läsning: ”Slagordet ’full sysselsättning’ som mål för efterkrigstidens politik har lanserats i England och Förenta Staterna under kriget och har därifrån överförts till den svenska debatten.”¹

Svennilson börjar med att diskutera sysselsättningsproblemet på kort sikt. Han definierade konjunkturpolitikens syfte före kriget som ”att påverka utvecklingen ute i det fria näringslivet i utjämnande riktning, samt att, i den mån så visar sig erforderligt, skapa en statlig motkonjunktur”.² Efter kriget skulle denna politik sannolikt bedrivas med ”större förutseende, smidighet och styrka än tidigare”.³ Stommen i konjunkturpolitiken måste, med hänsyn till osäkerheten om exporten, utgöras av en stabilisering av de inhemska investeringarna. Dessutom hade frågan om socialpolitikens roll i konjunkturpolitiken förts upp på dagordningen. Svennilson ställde sig något frågande till möjligheten att använda en socialpolitik som understödde konsumtion av rena förbrukningsvaror som konjunkturpolitiskt instrument. Däremot kunde man inom ramen för en investeringspolitik ge utrymme för socialpolitiska åtgärder, exempelvis i form av stöd åt bostadsproduktionen. ”Genom investeringar i lågkonjunkturen i bostäder, sjukhus, skolor, vägar höjer man på ett bestående sätt de framtida konsumtionsmöjligheterna.”⁴

Sysselsättningen på lång sikt handlade enligt Svennilson om ”balansen mellan befolkningstillväxt och näringsexpansion”. Under de föregående årtiondena hade

1 Svennilson (1943d, s. 322).

2 Ibid., s. 324–325.

3 Ibid., s. 329.

4 Ibid., s. 334.

den produktiva manliga befolkningen ökat snabbt. Nu stod man inför en avgörande vändpunkt. Om ingen omfattande invandring av arbetskraft ägde rum hade man att räkna med ”en relativt *konstant tillgång på arbetskraft*”. När Svennilson resonerar om den strukturarbetslöshet som skulle uppstå genom rationaliseringar i näringslivet efter kriget betonar han vikten av rörlighetsskapande arbetsmarknadspolitik:

Vill man verkligen göra allvar av att efter kriget närma sig en fullständig sysselsättning av arbetskraften, måste det vara en angelägen uppgift att genom en förbättrad arbetsmarknadsorganisation, genom omskolning och yrkesutbildning, öka arbetskraftens rörlighet och därigenom göra den disponibel inom de yrken där den på grund av den ekonomiska utvecklingens inriktning kan sugas upp.⁵

I debatten om efterkrigsproblemen fanns de som menade att de villkor företagen behövde för att expandera och skapa full sysselsättning kolliderade med arbetarnas krav på lönehöjningar och statens krav på skatter för socialpolitiska ändamål. Den fria företagsamheten skulle i så fall bara kunna ta i anspråk en del av den tillgängliga arbetskraften och resten ”finns absorberas genom ny statlig företagsamhet”. Detta var en het potatis som Svennilson inte gärna ville ta i: ”Det är självklart att en sådan uppläggning av problemet ytterst bottnar i en politisk inställning till de ekonomiska samhällsproblemen, som här inte skall upptagas till diskussion.”⁶ Som ekonom kunde han emellertid inte underlåta att betona de stora vinster som skulle genereras av långsiktig tillväxt i förhållande de små vinster som stod att få genom kortsiktig fördelningskamp:

Har man en pessimistisk uppfattning om detta framåtskridandes möjligheter, kan givetvis ett par procent av den gemensamma kakan te sig som en mycket betydande vinst. I jämförelse med den ökning av konsumtionen med närmare 3 % per år eller drygt 30 % på tio år, som ägde rum före kriget, måste vinsten däremot te sig obetydlig. Hela denna problemställning kan sålunda föras tillbaka till möjligheterna för vårt ekonomiska framåtskridande efter kriget. Tror man på möjligheterna till ett sådant framåtskridande och på det fria näringslivets förmåga att tillvarata dem, måste det fördelningsproblem, som här diskuterats, te sig som en relativt underordnad fråga.⁷

Den i kapitel 17 nämnda utredningen om *Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget* (1944) genomfördes av Ingvar Svennilson, Axel Iveroth och

⁵ Ibid., s. 338.

⁶ Ibid., s. 343.

⁷ Ibid., s. 345.

Erik Dahmén och följdes noggrant av IUIs styrelse. De tre författarna börjar med att redovisa industriproduktionens inriktning före kriget och förskjutningarna i industrins sysselsättning under kriget. De räknade med att rustningsproduktionen inom den tunga industrin och en del andra branscher (snickeri, textil, läder, kemi) mot slutet av 1943 sysselsatte omkring 60 000 arbetare eller en tiondel av alla industriarbetare. Exportens andel av industrins totala sysselsättning hade minskat från en fjärdedel till en tiondel. De olika förutsättningarna inom industrin som helhet hade tagit ut varandra och ”den sammalagda sysselsättningen har sålunda i huvudsak blivit oförändrad”.⁸

Industrisysselsättningens problem.

Statens arbetsmarknadskommission hade i samråd med IUI genomfört en undersökning av förändringarna i industriföretag med minst 50 anställda och fått svar från företag med 455 000 anställda eller 72 procent av industrins personal år 1939. Enligt denna undersökning hade antalet anställda inom industrin ökat med 52 000 personer mellan 1939 och 1943. Samtidigt uppgick antalet inkallade till 57 000. Antalet sysselsatta var alltså i det närmaste oförändrat.⁹ Eftersom de inkallade hade ersatts med tillfälligt anställd personal skulle det krävas en tiopro-

⁸ *Industriens sysselsättning* (1944, s. 10–11).

⁹ *Ibid.*, s. 12–13.

centig ökning av den totala sysselsättningen för att undvika permitteringar när de inkallade återvände till sina arbeten.¹⁰

I nästa steg diskuteras industrikonjunkturen efter kriget. IUI hade när utredningen inleddes hösten 1943 i samråd med finansdepartementet fastställt vissa förutsättningar eller ”relativt godtyckligt valda premisser” för analysen. En första förutsättning var att de båda första efterkrigsåren skulle infalla under 1944 och 1945. Här räknade man med en kort period av stagnation, föranledd av tekniska hinder vid övergång till fredlig produktion, följt av en relativt gynnsam konjunktur, starkt påverkad av återuppbyggnadsbehoven, och slutligen tendenser till allmän depression, när de mest akuta av dessa behov tillgodosetts.¹¹

De för sysselsättningskonjunkturen viktigaste faktorerna var exporten och investeringarna (framför allt inom byggsektorn). De relativt godtyckligt valda premisserna gjorde det svårt att skapa klarhet kring exportens utveckling, men vissa industrier skulle antagligen möta en livlig exportkonjunktur. I fråga om sågade trävaror, massa och papper skulle exporten och sysselsättningen sannolikt ta hela produktionskapaciteten i anspråk. Inom verkstadsindustrin räknade företagen med en successiv stegring av exporten upp mot förkrignivån.¹²

Den avgörande sysselsättningsfrågan begränsade sig enligt författarna till ”den ansvällning av personalen, som ägt rum inom den tunga industrien och då främst verkstadsindustrin”. Det fanns omkring 30 000 personer som vid oförändrad sysselsättningsnivå behövde beredas plats när inkallelserna återgick till fredsnivå. Man fick bereda sig på ”att ett överskott av arbetskraft av denna storleksordning kan komma att behöva placeras på annat håll”.¹³

Ingvar Svennilson och Gösta Ahlberg presenterade 1944 i *Ekonomisk Tidskrift* en prognos för befolkningen i den yrkesverksamma åldergruppen 15–65 år fram till 1960. Vid fortsatt ekonomisk tillväxt kunde man förutse ökad knapphet på arbetskraft eftersom de årskullar som skulle inträda i produktiv ålder de närmaste årtiondena skulle bli mindre än tidigare. Slutsatsen var att prognosen visat

... att de utvecklingstendenser som innebo i vår nuvarande befolkningsstruktur innebära ett allvarligt hot för det fortsatta ”framåtskridandet”, både direkt genom sin inverkan på arbetskraftens fördelning och indirekt genom återverkningarna på bland annat den för konjunktursammanhangen grundläggande kapitalbildningen. [...] Dessa perspektiv synas också vara ägnade att ge nya synpunkter på frågan

¹⁰ Ibid., s. 14.

¹¹ Ibid., s. 16–17. I ett par relativt omfattande kapitel (V och VI) inventeras sysselsättning och investeringsplaner i olika industrier. Att rekapitulera detaljer i dessa kapitel sjuttio år senare är föga meningsfullt.

¹² Ibid., s. 46.

¹³ Ibid., s. 48–49.

om invandring av arbetskraft från utlandet och speciellt på problemet om en fri nordisk arbetsmarknad.¹⁴

Ett ökat kvinnligt deltagande i arbetslivet kunde få ”det allra största inflytande” på arbetsmarknaden, konstaterade Svenilson i en artikel 1945. ”En ökning av yrkesarbetet utanför hemmet med endast ett par procent skulle medföra en mycket betydande ökning av tillgången på arbetskraft på den öppna arbetsmarknaden.” Befolkningsprognoserna visade dock att antalet kvinnor inom de lägre åldrarna i stadsnäringarna befolkning skulle minska medan antalet i högre åldrar skulle öka. Detta skulle enligt Svenilson, skulle medföra ”att utbudet av kvinnlig arbetskraft på den öppna arbetsmarknaden inom stadsnäringarna under årtiondena efter kriget icke längre kommer att växa”. Det skulle behövas ”en betydande ökning av yrkesverksamheten utanför hemmet inom olika civilstånds- och åldersgrupper, och särskilt då bland de gifta kvinnorna, för att icke de utanför hemmet yrkesverksamma kvinnornas andel av stadsnäringarnas kvinnliga befolkning skall gå ned”.¹⁵

Sysselsättningsfrågan måste också sättas in i ett internationellt sammanhang – utrikeshandeln utgjorde dess ”kritiska punkt” – och här, menade Svenilson, hade Sverige kommit längre än andra länder. ”En jämförelse av amerikansk, engelsk och svensk efterkrigsplanering visar, att utrikeshandelns centrala ställning i förhållande till sysselsättningspolitiken endast i Sverige blivit fullt erkänd på ett tidigt stadium ...”¹⁶ Att man i USA, med dess stora hemmamarknad, inte tillmätte utrikeshandeln samma betydelse var inte så konstigt. Märkligare var att man i England resonerade som ”att om exportens växlingar icke hålla sig inom acceptabla gränser, så mycket värre för exporten”.¹⁷ I Sverige däremot hade man i efterkrigsplaneringen alls inte diskuterat en begränsning av utrikeshandeln som ett led i sysselsättningspolitiken. Skulle något göras för att genom handelspolitiska åtgärder stabilisera sysselsättningen måste det handla om internationellt samarbete kring expansionistisk ekonomisk politik. Här skulle Sverige kunna framträda som ”ett av politiska och ekonomiska blockbildningar oberoende land, med ett starkt intresse för en fri multilateral världshandel, som på lång sikt måste ligga i alla länders intresse”.¹⁸

Frågan om den fulla sysselsättningen var intimt förknippad med industrins lokalisering, förklarade Svenilson i en artikel följande år. För att matcha utbud

¹⁴ Ahlberg och Svenilson (1944, s. 300–301).

¹⁵ Svenilson (1945b, s. 30).

¹⁶ Svenilson (1945e, s. 15).

¹⁷ Ibid., s. 16.

¹⁸ Ibid., s. 18.

och efterfrågan på arbetskraft måste dels arbetskraften flytta på sig, dels nya företag söka sig till områden med ledig arbetskraft. I den situation med ”mer än full sysselsättning” som rådde efter kriget måste tillgången på arbetskraft spela ”en närmast avgörande roll i lokaliseringsskalkylen”. Här lade kommunalskatterna hinder i vägen. I områden som drabbats av hög arbetslöshet blev skatterna höga, vilket avskräckte nya företag från att etablera sig.¹⁹ Vi återkommer till lokaliseringsfrågan längre fram.

Den fulla sysselsättningens politik var enligt Svenilson allmänt accepterad. Men efter kriget översteg den köpkraftiga efterfrågan de tillgängliga resurserna och inflationstendenser gjorde sig gällande. Hur skulle balanskonsten nära den fulla sysselsättningens nivå utföras under växlande konjunkturer? Svenilsons analys visade att den anspänning som rådde på konsumtionsvarumarknaden främst berodde på en investeringshause i konsumtions- och produktionskapital vid sidan om den strängt reglerade byggnadssektorn. Ville man minska det allmänna inflationstrycket var enda alternativet att kyla ner byggverksamheten. Men med tanke på byggnadsfacken och deras relativt höga löner fanns i denna bransch ”en väg *in* men knappast någon väg *ut*” (till annan sysselsättning).²⁰ ”En nedpressning av byggnadsverksamheten är därför ganska säkert liktydig med en bestående arbetslöshet.”²¹

Vinsten i fråga om arbetskraft på andra områden är tivelaktig, och i den mån en överströmning till andra områden kommer till stånd, kommer den på ett oreglerat sätt att tillföras olika konsumtions- och investeringsområden, som måhända måste tillmätas en långt lägre angelägenhetsgrad. Den partiella planhushållningen står här inför ett svårt dilemma. Det ter sig motbjudande att stoppa byggandet av skolor och sjukhus, om därigenom endast behovet av arbetskraft för restauranger och nöjesindustri bättre kan tillgodoses.²²

Rent allmänt var problemet vid full sysselsättning och inflationstryck att varje ökat anspråk på de ekonomiska resurserna måste motsvaras av en minskning på annat håll.

Köpkraftsöverskottet kunde skäras bort genom en minskning av investeringarna eller genom åtgärder som ökade det samhälleliga sparatet. Staten måste i rådande situation bidra till sparatet genom att överbalansera den offentliga budgeten, alltså genom att sänka sina utgifter eller öka sina inkomster. Enligt Svenilson måste den senare utvägen följas och ”en *kraftig höjning måste genom-*

19 Svenilson (1946b).

20 Svenilson (1946c, s. 235).

21 Ibid., s. 239.

22 Ibid., s. 240.

föras av beskattningen”. Emellertid hade de direkta skatterna redan nått en sådan höjd att de satte ”produktionsviljan” i fara.²³ Lösningen låg i återinförande av den omsättningsskatt som redan hade prövats (1941 och framåt):

En helt motsatt verkan får ett återinförande av omsättningsskatten. Den berövar icke inkomsttagaren en växande del av hans ytterligare förtjänster, utan höjer hela prisnivån och ger honom därigenom snarare *stimulans till ökade produktionsinsatser* för att kunna upprätthålla sin konsumtion. Omsättningsskatten blir ju dessutom en *skatt på konsumtionen. Den sparade delen av inkomsten går däremot tills vidare fri från skatt.*²⁴

Svennilson tänkte sig i första hand att omsättningsskatten skulle införas under en period tills försörjningsläget hade förbättrats. Den var enligt hans uppfattning ”ett smidigt medel att sänka pengarnas köpkraft till dess produktionsutvecklingen hunnit i fatt inkomsterna”.²⁵

INVANDRING?

Ingvar Svennilson hade tillsammans med Gösta Ahlberg sedan 1944 varnat för arbetskraftsbrist och ekonomisk överhettning. Det skulle visa sig att dessa varningar var högst befogade. Bara något år efter diskussionerna om planhushållning och Gunnar Myrdals profetior om efterkrigsdepression och arbetslöshet utbröt en diskussion om behovet av att avvärja en hotande arbetskraftsbrist genom arbetskraftsinvandring. Diskussionen utlöstes av IUI-boken *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*, författad av Ahlberg och Svennilson. I detta arbete på dryga 500 sidor, som utkom i början av 1946, behandlades de ekonomiska och sociala frågorna av Svennilson medan Ahlberg svarade för en statistisk belysning av arbetskraftsfrågan. Svennilson börjar med att beskriva det demografiska utgångsläget:

Det speciella läget på arbetsmarknaden under kriget med den extraordinära efterfrågan på arbetskraft har undanskymt den hastiga förändring, som inträtt på arbetsmarknadens tillgångssida från och med början av 1940-talet. Tillväxten av de samlade tillgångarna på arbetskraft har sedan dess praktiskt taget upphört. Orsaken är främst den, att tillströmningen från yngre åldrar minskat som en följd av nativitetens snabba nedgång efter förra världskriget. Samtidigt har avgången ökat genom förskjutningar inom ålderspyramiden mot högre åldrar. Den stagnation i

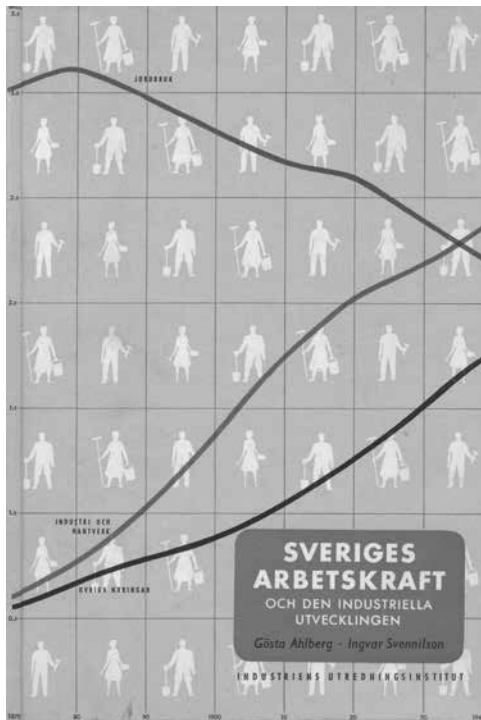
²³ Svennilson (1946d, s. 271–272).

²⁴ Ibid., s. 272.

²⁵ Ibid., s. 273.

tillgången på arbetskraft, som därigenom i det närmaste inträder, kommer att bestå de närmaste tio åren.²⁶

Tillgången på arbetskraft skulle visserligen inte minska men det berodde främst på tillväxten av åldersgruppen 50–65 år, som mellan 1940 och 1960 skulle öka med en tredjedel eller med 300 000 personer. Den yngre arbetskraften i åldrarna 15–30 år skulle samtidigt minska med mer än 200 000 personer. Förhållandet mellan yngre och äldre arbetskraft skulle därmed kraftigt förskjutas. Medan det 1940 gick sex äldre (50–65 år) på tio yngre (15–30 år) skulle proportionen år 1960 bli 1:1.²⁷

Det svenska arbetskraftsproblemet (1946).

Under 1930-talet hade folkökningen inom jordbruket fortfarande tjänat som reservoar för rekrytering av arbetskraft till stadsnäringarna men den reservoaren skulle sina framöver. Förskjutningen mot högre åldrar skulle också medföra att arbetskraftens rörlighet minskade. I första hand skulle yngre arbetskraft röra på sig vilket i utflyttningsorterna skulle leda till ”förgubbning” och ”social förslumning”. Dessa tendenser skulle komma att bekämpas med sysselsättnings- och

²⁶ Ahlberg och Svennilson (1946, s. 10–11).

²⁷ Ibid., s. 12.

lokaliseringspolitik i syfte att upprätthålla sysselsättningen på olika orter. Politiken skulle därmed ytterligare minska rörligheten och innebära ”att en strukturell förändring av näringslivets inriktning förhindras”.²⁸ Det verkar som om Svennilson var något skeptisk till sådana tankegångar som snart skulle luftas av Gösta Rehn²⁹ och som preciserades i det s.k. Rehn-Meidner-programmet som antogs av LO-kongressen 1951:

Möjligheten att genom lönedifferenser locka överskott av arbetskraft till nya områden ... [är] också mindre än tidigare och kommer, om den solidariska lönepolitiken och den politiska inkomstjämnningen fullföljas, att ytterligare avtaga. Ses problemet enbart ur den här behandlade synpunkten, skulle man med en tillspetsad formulering kunna säga, att det vore motiverat med större differenser i lönebildningen än tidigare, när anpassningen på arbetsmarknaden icke främst gäller en tävlan mellan olika näringsgrenar om fungibla befolkningsöverskott, utan problemet blir att till nya områden locka arbetskraft, som redan blivit bunden i mindre lönande näringsgrenar.³⁰

Det avsnitt i Svennilsons resonemang som tilldrog sig störst uppmärksamhet handlade om den svenska invandringpolitiken. Frågan diskuteras bara på ett par av de 500 sidorna och nyckelmeningarna lyder som följer:

Man kan fråga sig, om det icke under det årtionde eller något mera, då tillgången på arbetskraft stagnerar, kunde vara lämpligt att överbygga anpassningssvårigheterna inom näringslivet genom att söka få till stånd en lämpligt avvägd invandring av arbetskraft från andra länder. En invandring under det närmaste årtiondet av 100 à 200 000 personer skulle vara ägnad att minska den starka friktion, som eljest måste uppstå vid anpassningsrörelserna på den svenska arbetsmarknaden. [...] En begränsad invandring under det närmaste årtiondet skulle innebära en betydande lättnad i ett kritiskt skede av svensk ekonomisk och industriell utveckling.³¹

Det fanns förhoppningar om att kvinnors inträde på arbetsmarknaden skulle kompensera för knappheten på manlig arbetskraft men Svennilson var skeptisk: ”De i detta arbete framlagda prognoserna synas vara ägnade att vederlägga eller i varje fall modifiera denna uppfattning.”³² Det kunde tvärtom bli så att tillgången på kvinnlig arbetskraft inom ”stadsnäringarna” avtog i förhållande till tillgången

²⁸ Ibid., s. 15–18.

²⁹ Se Rehn (1988).

³⁰ Ahlberg och Svennilson (1946, s. 18).

³¹ Ibid., s. 20, 21.

³² Ibid., s. 33.

på manlig arbetskraft. Kvinnorna var genom tidigare utflyttning underrepresenterade inom jordbruksbefolkningen och yrkesverksamheten utanför hemmet var koncentrerad till yngre och ogifta kvinnor. Rådande tendenser – åldrande befolkning och höjd giftermålsfrekvens – skulle därmed minska näringslivets tillgång på kvinnlig arbetskraft, under förutsättning att det inte ägde rum några större förskjutningar i yrkesverksamheten inom olika åldrar och civilstånd. Denna förutsättning var för Svennilson en springande punkt: ”Antalet hemarbetande kvinnor inom stadsnäringarna är så stort, att även en mindre förskjutning i riktning mot yrkesverksamhet utanför hemmet blir av största betydelse för näringslivets tillgång på arbetskraft.”³³ Svennilson trodde emellertid inte mycket på en sådan förskjutning eftersom det fanns krafter som verkade i motsatt riktning, nämligen ”de växande uppgifter inom hemmet och de ökade anspråk på fritid för de gifta kvinnorna, som följa med stigande inkomster och levnadsstandard”.³⁴

Att industrin under de närmaste årtiondena skulle öka sin andel av ”stadsnäringarnas” arbetskraft fann Svennilson osannolikt. Erfarenheterna från andra länder pekade på att servicesektorn skulle växa snabbare än industrin och inom den sektorn var möjligheterna att minska arbetsåtgången genom rationalisering mindre.

Sammanfattningsvis kom Ingvar Svennilson i sin prognos för utvecklingen av antalet arbetare inom industri och hantverk till 1960 fram till att antalet manliga arbetare kunde öka med högst 15 procent medan för kvinnorna ”en ökning ter sig ganska osannolik och en betydande nedgång är icke utesluten”.³⁵

PRESSDEBATTEN

Svennilsons och Ahlbergs arbete väckte (via ett TT-telegram) stor uppmärksamhet i pressen i början av februari 1946, redan innan det utkommit i bokform. Det budskap som gick ut handlade om att ungdomskullarna var mindre på grund av fallande nativitet efter första världskriget, att det var svårare att rationalisera produktionen när arbetskraften blev äldre och mindre rörlig, att det inte fanns några stora arbetskraftsreserver i jordbruket och bland kvinnorna, att invandring skulle kunna ”minska den starka friktion, som eljest måste uppstå” på arbetsmarknaden.³⁶

”Dessa konstateranden torde komma att väcka överraskning på många håll”,

³³ Ibid., s. 35.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid., s. 38.

³⁶ Se *Göteborgs Morgon-Post* (1946), *Nya Samhället* (1946a), *Ny Dag* (1946a), *Västmanlands Folkblad* (1946), *Köpmannen* (1946) och *Umebladet* (1946).

hette det i en ledare i *Norrlands-Posten* (höger) dagen efter att TT-telegrammet publicerats. Under krigsåren hade det ordats om att det skulle bli arbetslöshet och allsköns elände när freden kom. Nu var problemet i stället att arbetskraften inte räckte till.³⁷

Kommunistiska *Ny Dag* ville inte höra talas om arbetskraftsinvandring. Den fulla sysselsättningen var kärnproblemet, men nu kom IUI, ”som arbetar åt Industriförbundet och Arbetsgivareföreningen, och förklarar att det under det närmaste årtiondet behövs en invandring av 100 000 – 200 000 personer för att folkökningen skall kunna hålla jämna steg med den industriella utvecklingen”.

Utredarna, doc. Ingvar Svennilson och fil. lic. Gösta Ahlberg, försäkrar att en sådan invandring inte skulle behöva rubba det lönepolitiska läget på arbetsmarknaden och inte heller försvåra full sysselsättning. Det skulle bara vara en fråga om ”att minska den starka friktion, som eljest måste uppstå vid anpassningsrörelserna på den svenska arbetsmarknaden”. Vad det lönepolitiska läget beträffar, så är arbetarna inte nöjda med status quo utan vill som bekant marschera mot och förbi 1939 års reallöner. Och inte heller vill de vara med på att ha en stor reservarmé för genomförandet av de ”anpassningsrörelser” som monopolkapitalisterna kan anse profitabla.³⁸

Svenska Dagbladet sade sig förstå att tanken på en omfattande arbetskraftsimport på sina håll kunde ”förefalla stötande och framkalla farhågor för rubbningar på såväl arbets- som löne marknaden”. Men

... den nya sidan av vårt arbetsmarknadsproblem, som alltmer kommer i dagen och som är rakt motsatt den från tidigare diskussioner kända fulla sysselsättningen, måste bedömas med klarsyn och utan fördomar. Utlänningskommissionen borde göra början och icke bemöda sig att från Sverige bortmota under kriget inkomna hederliga och skötsamma utlänningar, vilka här förvärvat sig fast anställning och visat sig vara till nytta för svenskt näringsliv.³⁹

Dagens Nyheter hade låtit meddela att man i Sverige inte tog massinvandringsbudskapet på allvar, vilket föranledde en förtjust kommentar i socialdemokratiska *Morgon-Tidningen*: ”Att Dagens Nyheter inte tar de resultat på allvar, som framlägges av Industriförbundets och Arbetsgivareföreningens utredningsorgan, noteras med intresse.”⁴⁰

37 *Norrlands-Posten* (1946).

38 *Ny Dag* (1946b).

39 *Svenska Dagbladet* (1946a).

40 *Morgon-Tidningen* (1946a).

Oberoende *Aftonbladet* tog däremot kalkylen på allvar och gav den sin välsignelse:

En invandringspolitik, som tar sikte också på kvalitativt förstklassig, utbildad arbetskraft, bör välkomnas med tanke på hela vår ekonomiska och kulturella utveckling på längre sikt. All historisk erfarenhet visar otvetydigt, att den invandring till Sverige, som skett under tidigare sekler, i många fall varit av avgörande betydelse för hela vår utveckling. Framstående vetenskapsmän, driftiga företagare och yrkesskickliga arbetare, som inflyttat till vårt land, har gjort oss ovärderliga tjänster.⁴¹

Några dagar senare publicerades en cirkulärledare i ett antal högerlandsortstidningar. Rekommendationen om kraftig invandring beskrevs som ”tämligen drastisk” och sades tills vidare ”ha huvudsakligen ett teoretiskt intresse”. ”Mycket kan hända fortare än man anar, det ha de senaste åren givit rika exempel på.” Tekniska språng, förändringar inom näringslivet eller konjunktursvängningar kunde ”snabbt nog undanrycka dessa skrivbordssiffror deras sakliga grund”. Det fanns i vart fall ingen anledning till hastverk. ”Det är tid att sova på saken, att wait and see.”⁴²

I början av mars tog diskussionen ny fart. Anledningen var närmast att *Industria* publicerat ett temanummer om arbetskraften där flera artiklar behandlade behovet av invandring. Temat var föranlett av IUI-undersökningen, som sammanfattades i en särskild artikel.⁴³ På ledarplats ställdes frågan varför man ”inte ännu en gång, såsom tidigare i vår historia, [skulle] kunna tillföra svenska folket ny stimulans och nytt friskt blod?”⁴⁴ En artikel av legationsrådet Paul Mohn levererade en drastiskt formulerad uppgörelse med en invandrarskeptisk opinion. Mohn hänvisade till en amerikansk prognos om att svenska folket 1970 riskerade att bli ”det gubbigaste i hela Europa” och han undrade vad som skulle hända om Sverige fick några fler miljoner människor:

De flesta svenskar torde med förfäran rygga tillbaka inför ett sådant perspektiv. De ser landets tillgångar som en stor kaka. Ju fler den skall delas på, desto mindre blir bitarna. Under åren före kriget bävade man i Sverige för varje utländsk flyktning, som man trodde skulle ta brödet ur munnen på någon svensk. Denna föga ärorika byxängest gjorde sig icke minst gällande inom yngre akademiska kretsar. [...]

⁴¹ *Aftonbladet* (1946).

⁴² *Sundsvallsposten* (1946). Ledaren förekom också i bland annat *Gefle Dagblad* (1946) och i *Norrbottnens Allehanda* (1946).

⁴³ *Industria* (1946d).

⁴⁴ *Industria* (1946c, s. 4).

En stor del av allmänheten hade argusögon stora som tallrikar, när det gällde att hålla reda på dessa vinddrivna existenser.⁴⁵

IUI-utredningen och artiklarna i *Industria* resulterade i en förstasidesartikel i socialdemokratiska *Morgon-Tidningen* som konstaterade att problemet hade stor räckvidd men knappast kunde lösas utan mycket ingående undersökningar. Tidningen hade vänt sig till Arbetsmarknadskommissionens ordförande Arthur Thomson som förklarade att en expansion av industrin som på 1930-talet inte var möjlig utan import av arbetskraft men som ändå uttryckte sig försiktigt: ”Jag förstår mycket väl att man nu släpper fram tanken på en immigration, men huruvida den utvägen är den rätta kan man inte tvärsäkert uttala sig om.” LO-ordföranden August Lindberg var mera skeptisk: ”Om en invandring av utländsk arbetskraft skulle komma att betyda arbetslöshet för svenska arbetare, kommer säkerligen arbetarna att ställa sig avvisande.” Lindberg konstaterade emellertid samtidigt att arbetarna skulle påverkas negativt om utbyggnaden av näringslivet bromsades av brist på arbetskraft. I så fall skulle ett tillskott utifrån bli till nytta för alla. Men det fick inte bli tal om någon okontrollerad invandring. Det bästa vore om ”ett behövligt tillskott till den svenska folkstammen kom från våra nordiska broderländer”.⁴⁶

Enligt en ledare i liberala *Uppsala Nya Tidning* skulle en ”väl organiserad och sovråd” invandring inte bara lösa industrins arbetskraftsproblem. ”Den skulle också leda till förnyelse i en mångfald andra hänseenden. Den skulle verka som en förnyingskur för hela nationen. Nya idéer och initiativ skulle uppstå, nya företag skapas och det ekonomiska livet stimuleras.” Här fördes ett resonemang som föregriper vår tids utsagor om mångfaldens kreativa och lönsamma effekter med mer än ett halvsekel. Samtidigt menade emellertid ledarskribenten att en statsdirigerad immigration ur vissa synpunkter var ”diskutabel, ja kanske motbjudande”. Det bästa vore om man kunde få till stånd ökad internationell rörelsefrihet för arbetskraften. Något sådant var inte att vänta på länge. Tills vidare kunde man med tillfredsställelse hälsa strävandena att bygga upp en fri nordisk arbetsmarknad.⁴⁷

”Först när all inhemsk arbetskraft i full utsträckning placerats i arbete kan det enligt vår mening bli tal om att i större skala ta emot utländsk arbetskraft för placering i våra industrier”, deklarerade socialdemokratiska *Nya Samhället*. I första hand måste svenska arbetare omskolas och inpassas i arbetslivet. Risken var annars att invandring av yngre arbetare från andra länder skulle medföra att vissa

45 Mohn (1946, s. 13–14).

46 *Morgon-Tidningen* (1946b).

47 *Uppsala Nya Tidning* (1946).

områden drabbades av permanent arbetslöshet. *Ulricehamns Tidning* (höger) gick på samma linje och ville att man i första hand skulle underlätta gifta kvinnors arbete, utnyttja partiellt arbetsföra och vitala pensionärer.⁴⁸

Från norska *Arbeiderbladet* kom en irriterad replik till den svenska LO-basen om att man inte kunde se Norge och Danmark som om de vore till för Sveriges skull. ”Norge vil ikke vare tjent med å bli exportør av ferdig arbeidskraft til Sverige, så meget mindre som vi her i landet har nøyaktigt samme situation med svigt i tilgangen.”⁴⁹

I slutet av mars överlämnade Kommittén för de partiellt arbetsföra (tillsatt 1943) sitt betänkande och framhöll att det utifrån rådande arbetsmarknadsstatistik var svårt att uppskatta hur många människor det fanns med arbetshinder av något slag. ”Ett kan emellertid sägas och det är, att dessa människors samlade arbetsförmåga skulle kunna lämna ett betydande bidrag vid lösandet av vårt näringslivs både aktuella och framtida arbetskraftsproblem”, fastslog emellertid Bertil Rehnberg.⁵⁰

IUI-skriften hade så långt mest tjänat som bränsle för en intensiv invandringsdebatt. I april kom emellertid en längre recension i frireligiöst orienterade *Svenska Morgonbladet* i vilken undersökningens resonemang och analyser presenterades närmare. Betyget var gott. ”Man måste reservationslöst säga, att den belysning arbetskraftsproblemen fått i detta arbete, är av stort värde både som sammanfattande översikt och som grundval för fortsatt forskning inom området.” Det var knappast en bok för den stora allmänheten, men väl för ett opinionsbildade skikt, och att den fyllde ett behov bevisades av det intresse den redan väckt.⁵¹

Svenska Dagbladet konstaterade en tid senare att den fruktade efterkrigsdepressionen hade uteblivit och att i stället en hektisk högkonjunktur utvecklats. Nu led det svenska näringslivet brist på personal och råvaror. ”När det regnar välling, ha vi inte tillräckligt många slevar. [...] Man kommer inte förbi det ömtåliga spørsmålet om införsel av utländsk arbetskraft.” Samtidigt pågick emellertid en miljonrullning från arbetslöshetskassorna.⁵²

Morgon-Tidningen ansåg däremot att spørsmålet kunde läggas till handlingarna. Tidningen hänvisade till uppgifter från Arbetslöshetskommissionen om att det i andra länder – undantaget de ockuperade tyska områdena – rådde samma brist på arbetskraft som i Sverige. ”Om det är så som AK-representanterna säger – och de har väl knappast givit så klara verba om de inte först undersökt saken –

48 *Nya Sambället* (1946b) och *Ulricehamns Tidning* (1946).

49 De norska synpunkterna återges i *Nya Wermlands-Tidningen* (1946).

50 Rehnberg (1946). Rehnberg skulle med tiden (1973–83) bli känd som generaldirektör för AMS.

51 Hölcke (1946).

52 *Svenska Dagbladet* (1946b).

så förefaller det som om invandringsprojektet skulle vara åtminstone för den närmaste framtiden avfört från dagordningen.”⁵³

EFTERSPELET

Mot bakgrund av denna invandringsdebatt kom ett inlägg av Erik Dahmén i början av 1947 som något av en kalldusch. Dahmén hävdade nämligen att föreställningen om att det behövdes utländsk arbetskraft vilade på ”en felbedömning av de verkliga orsakerna till den nuvarande krissituationen”. Problemet var inte brist på arbetskraft utan att svenskarna levde över sina tillgångar:

När prisstegringarna och de otaliga svårigheterna i form av varubrist, ransoneringar, regleringar och annat krångel ytterst bottnar i våra försök att leva över tillgångarna, i överansträngning av våra ekonomiska resurser, åstadkommen genom orimligt snabba höjningar av penninginkomsterna, vidlyftiga krediter till utlandet och en forcerad socialpolitik, som alla partier av valtaktiska skäl tävlat om att rekommendera utan hänsyn till de ekonomiska konsekvenserna, är det en orimlig tanke att import av arbetskraft skulle kunna återställa balansen, hejda prisstegringarna och råda bot på svårigheterna. Tanken vore rimlig endast om man skulle vilja tänka sig de utländska arbetarna såsom ett slags slavarmé, som lever på en låg standard och sålunda arbetar för oss, så att vi kan leva på en högre standard än vårt eget arbete och vår normala utrikeshandel kan förskaffa oss.⁵⁴

Det mest konkreta och omedelbara resultatet av den debatt om arbetskraftsinvandring som utlöstes av IUI-volymen var det avtal om invandring av italienska arbetare till Sverige som undertecknades i april 1947.

Ett annat efterspel till 1946 års invandringsdebatt ägde rum 1949 när *Sydsvenska Dagbladet* (höger) varnade för den ”förgubbningsprocess” som, trots den tillfälliga ökningen av födelsetalen under världskriget, skulle ske och hänvisade till IUIs tidigare förslag om en begränsad invandring. LO hade emellertid nyligen förordat en restriktiv invandringspolitik. ”Det är ett allvarligt förbiseende, att regeringen icke undersökt de befolkningspolitiska förutsättningarna för höjd levnadsstandard”, klagade tidningen.⁵⁵

Per Eckerberg, som 1950 skulle bli statssekreterare i socialdepartementet, kunde emellertid meddela att socialministern tillkallat sakkunniga för att se över arbetskraftsbehovet inom offentlig verksamhet vilket tillsammans med de utredningar som pågick inom bland annat IUI borde medföra ”att vi får fram ett ma-

⁵³ *Morgon-Tidningen* (1946c).

⁵⁴ Dahmén (1947a, s. 168).

⁵⁵ *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (1949d).

terial, som gör det möjligt att belysa det aktuella arbetsmarknadsläget i hela dess vidd”.⁵⁶

Morgon-Tidningen tog för sin del Myrdalskommissionen i försvar trots dess felaktiga prognos om en arbetslöshetskris efter kriget. Om någon tyckte att prognosen trots allt var ganska hygglig behövde ”pehåmiterna” (planhushållningsmotståndarna, PHM-arna) inte gråta för det. ”Formuleringen är gjord av Ingvar Svennilson, ledande ekonom i Industriens utredningsinstitut.”⁵⁷ Vad *Morgon-Tidningen* syftar på är förmodligen Svennilsons ovan (under avsnittet om efterkrigsplaneringen) nämnda promemoria. Tidningens argumentation förefaller befängd med tanke på att Myrdalskommissionens prognos byggde på Myrdals mångomtalade varning för fredsoptimism, baserad på amerikanska förhållanden och formulerad ett halvår före Svennilsons PM.⁵⁸

SVENSK HANDELSPOLITIK EFTER KRIGET

Ett till faktorrörlighet relaterat problem var varurörligheten. Skriften *Svensk handelspolitik efter kriget* (1945) återgav delar av ett betänkande om den svenska utrikeshandeln och handelspolitiken som avgetts av kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering.⁵⁹ Betänkandet hade författats av Ingvar Svennilson (bortsett från ett avsnitt om den parlamentariska kontrollen över handelspolitiken som hade skrivits av Arne Björnberg).

Inledningsvis konstateras att den svenska exporten hävdats sig väl under 1930-talet med en ständig förskjutning mot nya varor och kvaliteter medan det på importsidan skett en förskjutning från färdigvaror till råvaror.

De tendenser till självförsörjning som framträtt hade sedan av naturliga skäl förstärkts under kriget. ”Flera av de tillverkningar, som utvecklats under kriget, exempelvis inom järn-, verkstads- och den kemiska industrin och som ersatt tidigare import, komma sannolikt att visa sig konkurrensdugliga efter kriget ...”⁶⁰ Dock kunde det bli svårt att återerövra gamla marknader för den sortens produkter. På den internationella arenan uppmärksammades ”vissa tendenser till en ny organisering av världsmarknaden, som möjligen komma att bli av bestående betydelse”, nämligen valutaavtal för råvaror som ”möjligen komma att bilda inledningen till ett skede med ’organiserad frihandel’”.⁶¹ Den svenska exporten skulle

⁵⁶ Eckerberg (1949).

⁵⁷ *Morgon-Tidningen* (1949g).

⁵⁸ Förordet i Myrdal (1944) är daterat i april, Svennilsons PM är daterad 1 oktober.

⁵⁹ SOU 1945:30.

⁶⁰ IUI (1945c, s. 17).

⁶¹ Ibid., s. 19.

även efter kriget ha sin tyngdpunkt i ett antal stora specialartiklar och förskjutningen inom importen från färdigvaror till råvaror skulle knappast visa sig ”reversibel”. ”Att de fördelaktigaste export- och importmarknaderna skulle sammanfalla ter sig under sådana förutsättningar helt orimligt. Ett klart svenskt intresse är därför en utveckling mot en så fri multilateral handel som möjligt.”⁶²

Under åren närmast efter kriget skulle de valutasvaga länderna reglera handel och valutarörelser. Bland icke valutasvaga länder skulle USA spela huvudrollen i den internationella handeln. Sverige skulle sannolikt bli hänvisat till att inrikta en stor del av sin export på valutasvaga länder, därför att man ville ”aktivt bidra till världens ekonomiska rekonstruktion”, därför att man engagerat sig för omfattande leveranser till krigshärjade länder (främst de nordiska grannländerna) och därför att exportindustrin delvis sedan tidigare var inriktad på valutasvaga länder.⁶³ Sverige skulle alltså få ett exportöverskott vis-à-vis valutasvaga länder med åtföljande ”infrusna fordringar”. Importbehovet skulle främst tillfredsställas av USA och transoceaniska råvaruländer:

En alltför stark utveckling av exporten på de valutasvaga länderna kan sålunda komma att snedvrیدا hela vår utrikeshandel. [...] Denna snedvrیدning kan komma att innebära, att exporten hålles tillbaka på de marknader, där de största utvecklingsmöjligheterna erbjuda sig. [...] Vår utrikeshandel kan vidare komma att drivas in på bilaterala banor och möjligheterna till en ekonomiskt inriktad, multilateralt utvecklade handel komma i samma mån att begränsas.⁶⁴

Om dessa svårigheter uppstod ”torde det bli nödvändigt att underkasta den svenska utrikeshandeln en viss grad av kontroll”.⁶⁵ Den totala exporten på valutasvaga länder behövde kanske begränsas och åtgärder för att hindra att en stegring av exportpriserna påverkade prisbildningen inom landet kunde bli nödvändiga. Det kunde ur handelspolitisk synpunkt vara fördelaktigt att importera från länder där fordringar blivit infrusna, även om det skulle ske till högre priser än från länder gentemot vilka annars ett betydande importöverskott skulle uppstå, och det kunde bli nödvändigt att inskränka importen från transoceaniska länder. Ett par brasklappar fogades emellertid till funderingarna om kontrollbehov:

Reglerande ingrepp få lätt till följd motåtgärder från utlandets sida, och vinsten av de handelspolitiska åtgärderna blir därigenom åtminstone i det långa loppet illusorisk. [...] Det bör vidare ihågkommas, att Sverige sedan mellankrigstiden har ett

⁶² Ibid., s. 21.

⁶³ Ibid., s. 31.

⁶⁴ Ibid., s. 33, 34.

⁶⁵ Ibid., s. 34.

anseende som frihandelsvänligt land. Detta representerar en goodwill, som icke lättsinnigt bör förslösas.⁶⁶

Prognosen var att ”en viss statlig reglering av utrikeshandeln under en tid efter kriget sannolikt [kommer] att bli nödvändig”⁶⁷ men ”[g]anska snart bör en tendens mot friare handelsförbindelser framträda i förhållande till vissa länder, och man har anledning hoppas, att på något längre sikt förutsättningar för en friare handel skola uppstå på allt flera områden”.⁶⁸ När de försörjningspolitiska och rent politiska synpunkterna på utrikeshandeln trädde tillbaka för de rent ekonomiska skulle betydelsen av samråd mellan de handelspolitiska myndigheterna och representanter för näringslivet öka.

Kommissionen anser det ur allmänna synpunkter vara synnerligen angeläget, att handelspolitiken tillföres all den sakkunskap, som finnes samlad ute i näringslivet, och att de olika intressen, som där finnas, få tillfälle att göra sig hörda vid handelspolitikens utformning.⁶⁹

Ett intressant efterspel till betänkandet är den handelspolitiska debatt som ägde rum i Nationalekonomiska Föreningen i slutet av 1946. Här varnade handelsminister Gunnar Myrdal för att importregleringar kunde bli nödvändiga och bidrog därmed troligen till att de blev det i början av 1947. Han förklarade också att någon annan frihandel än ”organiserad frihandel” inte skulle kunna existera. Detta yttrande fick Eli Heckscher, passionerad anhängare av frihandel, att tala om ”en frihandel i samma bemärkelse som Sovjetunionen är en demokrati” och ”en frihandel, som är kolossalt lik en internationell diktatur”.⁷⁰ Myrdal vände sig då till sin ”gamle vän” i direkt oförsämd ton: ”Professor Heckscher lyssnade kanske inte så noga till vad jag sade. Det är för övrigt ganska svårt att följa med, eftersom det här gäller ytterst invecklade ting.”⁷¹ Nästa förolämpning var om möjligt än värre: ”Om professor Heckscher ringt och frågat någon person som har att göra med dessa frågor, så skulle detta ha besparat honom att säga något så tokigt.”⁷² Heckscher valde att inte ge igen med samma grova mynt utan svarade med bitter ironi: ”Jag vill verkligen tacka min gamle vän för att han svarade mig

⁶⁶ Ibid., s. 38.

⁶⁷ Ibid., s. 41.

⁶⁸ Ibid., s. 46.

⁶⁹ Ibid., s. 49.

⁷⁰ Nationalekonomiska Föreningen (1946b, s. 131).

⁷¹ Ibid., s. 152.

⁷² Ibid., s. 153.

så älskvärt.”⁷³ Snart nog besannades det gamla ordspråket att högmod går före fall och Myrdal tvingades avgå som handelsminister, åtföljd av Erik Lundbergs fyndiga formulering (med hänsyftning på debatten i Nationalekonomiska Föreningen) om att Myrdals lösmynthet gjort landet myntlöst. Hans tal om importreglering hade fått importörerna att skynda på sina affärer, med följd att betydande mängder valuta lämnade landet.

Även Ingvar Svennilson hade tidigare under året tagit itu med det kontroversiella begreppet ”organiserad frihandel” när han diskuterade Bretton Woods-överenskommelsen och andra initiativ av betydelse för världshandeln:

Man har på de nya planerna för världshandeln tillämpat beteckningen ”organiserad frihandel”. Detta uttryck kan emellertid ges en mycket växlande innebörd. Understundom synes man därmed ha menat en handel, som bedrivs förstatligad eller i varje fall under statens kontroll men enligt den klassiska frihandelns spelregler. Däråt peka icke de överenskommelser och program som nu framlagts ... Det är en organiserad frihandel av annat slag som här föreslås, där ”organisationen” främst syftar till att riva ned handelshindren, göra marknaderna tillgängliga för alla, avlägsna tendenserna till bilateralism och regionalism samt att vid behov övergångsvis reorganisera vissa marknader genom åtgärder på en internationell nivå. Saken kan också uttryckas så, att vad man har i sikte icke är en nationell planering av utrikeshandeln utan en internationell planering *för* en multilateral frihandel.⁷⁴

Möjligen kan alltså konfrontationen mellan Myrdal och Heckscher ha berott på att de tolkade begreppet organiserad frihandel på helt olika sätt.

INDUSTRINS LOKALISERING

En fråga som upptog Ingvar Svennilson i mitten av 1940-talet var industrins lokalisering. Han gjorde flera inlägg. Det mest systematiska var det om regional planering i Nationalekonomiska Föreningen i november 1945.⁷⁵ Svennilson började där med att diskutera konflikten mellan effektivitet och trygghet. Kravet på trygghet handlade främst om full och jämn sysselsättning och fattades ofta som

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Svennilson (1946h, s. 18–19).

⁷⁵ Nationalekonomiska Föreningen (1945b). Svennilson hade dessförinnan gett ”Perspektiv på industrien och dess lokalisering” vid en diskussion med ”Gruppen för plandiskussion” 25 februari 1944 (Svennilson 1944c) och vid ett föredrag om ”Industriens lokalisering” inför Investeringsrådet på hösten 1945 (Svennilson 1945e). Viss inspiration hämtade han från Storbritannien. Han kunde nämligen konstatera ”att regionplaneringen i England är långt mera utvecklad både teoretiskt, konstruktivt och praktiskt än här i landet” (Svennilson 1946i, s. 117). Se även Svennilson (1946j).

”att det gäller att upprätthålla arbetskraftens sysselsättning på en ort, även sedan de materiella och ekonomiska förutsättningarna för en äldre produktion ha bortfallit”. Ett sådant kortsiktigt betraktelsesätt måste i det långa loppet leda till ”en permanent fastlåsning av den lokala fördelning av arbetskraften, som en gång kommit till stånd”.⁷⁶

Ingvar Svennilson 1959.
Källa: Jan Wallanders arkiv.

Svennilson varnade för att se den enskilda orten som en isolerad företeelse. Mellan olika samhällen i en region fanns en rad ekonomiska, sociala och kulturella band som innebar ömsesidigt stöd.

I engelsk ekonomi har man mycket sysslat med frågan om de ”external economies”, som uppstår för det enskilda företaget därigenom, att det är inordnat i ett större sammanhang. Bakgrunden för denna diskussion är uppenbarligen de specialiserade engelska industridistrikten för bomull, ylle, porslin osv. Företagen inom sådana distrikt dra var för sig fördel av gemensamma anordningar för transporter och kraftdistribution. Andra fördelar erbjuder den större gemensamma arbetsmarknaden med dess yrkestraditioner, yrkesskolor och tillgång på tekniska specialister. Även om vi här i landet endast ha få motsvarigheter till dessa industridi-

⁷⁶ Nationalekonomiska Föreningen (1945b, s. 77).

strikt, uppstå givetvis inom olika regioner sådana gemensamma intressen och gemensamma fördelar för invånarna och näringslivet inom olika orter.⁷⁷

Näringslivets lokaliseringsproblem kunde därmed definieras som ett i hög grad regionalt problem. Det behövdes därmed enligt Svenilsons regionplaner. Återigen var det ramhushållningen som föresvävade honom:

I princip är det ju självklart, att den [planen] endast kan ge en ram för bebyggelse och näringsliv. I vilken takt och i vilken omfattning olika delar av denna ram komma att fyllas ut, blir en senare fråga. Planen förhindrar en utveckling i vissa icke önskvärda riktningar, och anger riktningen för utvecklingen i övrigt. Den borde exempelvis ange på vilka områden ny industri får byggas ut men kan naturligtvis inte fastställa, vilka tillverkningar som skola tagas upp, när detta skall ske och än mindre var varje enskilt företag skall ligga. Den bör sålunda lämna ett betydande utrymme för en rad olika utvecklingsalternativ. Det ligger vidare i en sådan plans natur, att den ständigt måste förnyas och revideras, allt eftersom nya förändringar faktiskt och i framtidsperspektivet komma till stånd.⁷⁸

Den naturliga enheten för en regionplan var enligt Svenilsons länet. Nästa fråga som inställde sig var om det fanns tekniska och personella resurser för att genomföra sådana planer. Det fanns krafter att räkna med vid högskolor, enskilda forskningsinstitut och i statliga kommittéer.⁷⁹ ”Mera tveksam kan man nog ställa sig till möjligheterna att inom den statliga administrationen finna krafter, som äro i stånd att genomföra ett arbete av en sådan omfattning och svårighetsgrad.” Ett annat problem var motsättningen mellan olika kommuner. Det krävdes ”en över kommunerna stående myndighet med tillräckligt vidsträckta befogenheter i gemensamma planläggningsfrågor”.⁸⁰

Det var svårt att påverka lokaliseringen av den tunga industrin. Samtidigt var ”företagarfunktionen” högt utvecklad i större företag och därför var också valet av lokalisering baserat på grundliga överväganden. Lättare industri var ofta vid starten starkt lokalt bunden och expanderade successivt genom självfinansiering. Här fanns möjlighet att påverka lokaliseringen närmast om en förflyttning av verksamheten blev aktuell, möjligheten var alltså inte så stor på kort sikt. På längre sikt gällde det att förbättra förutsättningarna för näringslivets utveckling – från kommunikationer och kraftförsörjning till skatter, taxor och yrkesutbildning. Svenilsons kraftfulla slutkläm avvek från hans vanligen något torra stil:

⁷⁷ Ibid., s. 78.

⁷⁸ Ibid., s. 79.

⁷⁹ Ibid., s. 81.

⁸⁰ Ibid., s. 82. I Sverige introducerades regionplaneringen i lagstiftningen genom 1947 års byggnadslag.

Jag kan sålunda icke se något skäl, varför icke företagens intentioner och samhällets politik skola kunna förenas, när lokaliseringen av ett företag blir aktuell. För min del kan jag icke förstå, varför kontakten kring en sådan fråga skulle behöva vara olustbetonad. För in den hugade företagaren i ett rum med all slags kartor. Visa honom ekonomiska regionplaner, som ange var en utveckling av näringslivet är avsedd att äga rum. Visa honom de väl organiserade och till en billig taxa tillhandahållna "facilities", som samhället kan erbjuda honom där. Det kommer då att börja vattnas i munnen på honom. Visa honom slutligen var det finns överskott på arbetskraft. Han kommer då att kasta sig över ett av de byten, som anvisas honom.⁸¹

I den efterföljande diskussionen fick Svennilson såväl medhåll som mothugg. Geografen William William-Olsson ansåg det nödvändigt att inrätta regionplaner och trodde att företagarna skulle rätta sig efter dem frivilligt eftersom det låg i deras eget intresse. Han ville också göra skillnad mellan planering (nödvändig) och dirigering (skadlig). Disponenten C. G. Lundberg besvarade frågan om regionplaner behövs med "ett bestämt nej". "Näringslivet har kommit fram till sin nuvarande utveckling tack vare att företagarna fritt fått experimentera sig fram. Frånvaron av sträng planering har faktiskt varit själva grunden för det fria näringslivets utveckling."⁸² Svennilson avvärfade Lundbergs attack med frågan om det inte behövdes stadsplaner och byggnadsplaner och betonade "att en regional planering i ännu högre grad än stadsplaneringen måste vara smidig i så måtto, att planerna måste ändras och anpassas med hänsyn till utvecklingens gång".⁸³ När Lundberg undrade vem som skulle planera svarade en irriterad Svennilson att man inte kunde tänka sig "att någon annan än staten skulle kunna utöva denna allmänna planerande verksamhet". Han hänvisade också till titeln på föredraget – "Behöva vi en regional planering för näringslivets utveckling" – och tillade: "För min del fäster jag stor vikt vid att det står *för* och icke *av*."⁸⁴

Industrins lokalisering togs upp även på ett möte i Nationalekonomiska Föreningen 1947. Svennilson anslöt sig till inledarens (statssekreterare Arne S. Lundberg) framställning som hade tagit fasta på att det gällde att genom statliga och kommunala åtgärder påverka miljön "så att näringslivet dras åt det rätta hållet" och inte att dirigera industrin till vissa platser. Svennilson upprepade sitt argument att näringslivet utvecklades mera genom expansion än genom nyföretagande och i sådana fall "är det naturligtvis särskilt svårt att ingripa och plötsligt säga stopp".⁸⁵ Han fortsatte:

81 Ibid., s. 87.

82 Ibid., s. 90.

83 Ibid., s. 92.

84 Ibid., s. 96.

85 Nationalekonomiska Föreningen (1947, s. 98).

Jag tror alltså inte att man skall göra uppgiften alltför lätt för herrar stadsplanerare och kommunalmän. Det är deras sak att se till att orterna, när de växa, utvecklas på ett sådant sätt att de också bilda en lämplig samhällsmiljö. Jag förstår mycket väl att det här finns problem och begränsningar, men jag tror inte att man kan lösa problemet så lätt att man bara kör bort näringslivet, när en ort börjar växa sig för stor, utan man får kanske ge sig in på problemet att bilda satellitsamhällen eller att på annat sätt planera samhällena så, att de sociala olägenheterna inte bli för stora. Till slut skulle jag också vilja i någon mån varna mot att man alltför långt driver tesen om faran av uttunning av befolkningen på landsbygden. [...] Jag tror att det är en sak som vi få lov att finna oss i, att den tekniska utvecklingen gör det rationellt att i viss mån koncentrera befolkningen.⁸⁶

JORDBRUKETS FRAMTID

Landsbygden omhuldades dock av statsmakterna. När 1942 års jordbrukskommitté efter fyra år avgav sitt betänkande om riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken reserverade sig nationalekonomerna Erik Lundberg och Ingvar Svennilson.⁸⁷ De menade att kommittén lagt alltför stor vikt vid beredskapsynpunkten. ”Den för all ekonomisk politik grundläggande strävan att öka nationalinkomsten har i allmänhet fått stå tillbaka för kravet på en hög beredskap under en framtida eventuell avspärrningsperiod.”⁸⁸ De båda ekonomerna menade visserligen att lika väl som man ådrog sig betydande försvarsutgifter för att upprätthålla militär beredskap måste man betala en försäkringspremie i form av kostnader för att upprätthålla ett större jordbruk än som var lönande ur ekonomisk synpunkt. Men det alternativ kommittén ställt upp som riktlinje för jordbrukspolitiken motsvarade nära nog full självförsörjning. Kommittén hade bland annat underskattat möjligheterna att lagra livsmedel och att öka produktionen vid avspärrning. Det var heller ingen brådska med att lägga fast riktlinjen utan man kunde vänta och se tills framtidsutsikterna hade klarnat.⁸⁹

En passus i de båda reservanternas yttrande tyder på att de inte ansåg att sysselsättningen hölls tillbaka av otillräcklig effektiv efterfrågan: ”Sysselsättningsproblemet bör på längre sikt över huvud betraktas så, att det är tillgången på arbetskraft, disponibel för nya arbetsuppgifter, som begränsar möjligheterna till en utveckling mot högre nationalinkomst och icke så, att en otillräcklig efterfrågan

⁸⁶ Ibid., s. 99.

⁸⁷ Lundberg (1972, s. 318) påpekar det märkliga i att de båda reservanternas formuleringar ”stals” av majoriteten och användes som inledning till betänkandet utan att påverka majoritetens policyslutsatser.

⁸⁸ SOU 1946:46, s. 512.

⁸⁹ Ibid.

skulle föreligga för produktionskrafter, som eventuellt frigöras.”⁹⁰

Hösten 1946 diskuterades betänkandet i Nationalekonomiska Föreningen. Bo Hammarskjöld, ordförande i jordbrukskommittén, svarade för inledningen. Svennilson gjorde det första debattinlägget. Han pekade på två oroande tendenser. För det första riskerade den fulla sysselsättningens politik att inriktas på att behålla jobben där de en gång uppstått. För det andra fanns en tendens att politiskt bestämma inkomsterna för sysselsatta i olika näringsgrenar; jordbrukskommittén hade under enighet föreslagit att staten måste garantera jordbrukarna en tillfredsställande inkomststandard. Dessa båda tendenser verkade som en broms på ”den gamla automatiska tendensen till flyttning från en lägre inkomstgrupp till bättre betalda yrken”. Samtidigt hade kommittén föreslagit åtgärder för att driva på rationaliseringen av jordbruket. Svennilson fann trots det att ”en av de största bristerna i det resultat, som vi lyckades lägga fram, [var] att man inte kunde utforma ett verkligt konstruktivt jordbruksprogram i tekniskt och ekonomiskt hänseende”.⁹¹

Ingvar Svennilson gjorde gällande att beredskapssynpunkterna spelade större roll i jordbrukspolitiken i Sverige än i andra länder och menade att det måste ske en avvägning så att dessa synpunkter inte helt trängde undan de ekonomiska hänsynen. Reservanternas synsätt gick ut på att kostnaden för att hålla ett visst jordbruk representerade en premie som betalades för att tillförsäkra landet en viss försörjningsstandard vid avspärrning. Man hade bedömt risken för en ny snar avspärrning som stor och var därför beredd att acceptera en ganska hög premie men hade också räknat med att världsläget kunde ändras och försäkringsfrågan därmed komma i ett annat läge. Reservanterna hade därför menat ”att man bör låta sikten klarna, innan man låser jordbruksproduktionen vid en ganska stel nivå på längre sikt”.⁹² Svennilson avslutade sitt inlägg med att kritisera Bo Hammarskjölds framställning av reservanternas ståndpunkt:

I vissa sammanhang fick jag det intrycket, att han ville framhålla att reservanterna mycket bestämt hade gått in för en oerhört låg linje, som de rekommenderade, och i ett annat sammanhang förebrådde han oss vår lättsinnighet, att vilja lämna frågorna olösta och lägga hela spørsmålet om jordbrukspolitiken ”i stöpsleven”. Vad vi velat undvika i nuvarande ovissa världsläge är i själva verket att lägga jordbrukspolitiken i stöpsleven och få fram ett jordbruk av en alldeles bestämd och stelnad form. Vi ha i stället velat behålla rörligheten i jordbrukspolitiken, behålla möjligheten att under de kommande åren välja den politik som skall föras.⁹³

⁹⁰ Ibid. s. 514.

⁹¹ Nationalekonomiska Föreningen (1946a, s. 89).

⁹² Ibid., s. 92.

⁹³ Ibid., s. 93.

Hammar skjöld svarade med en rallarsving på det gamla temat att man aldrig blir klokare av att lyssna till nationalekonomer:

Vi i majoriteten ha ... under fyra år suttit vid Gamaliels fötter och ärligt försökt att inhämta så mycket som möjligt av det nationalekonomiska vetandet, och vi trodde faktiskt att vi därunder hade lärt oss en del och kommit ganska nära det, som herrar nationalekonomer ansågo vara riktigt – när vi sedan till vår häpnad funno, att detta var alldeles fel och att den rätta läran var något annat än vi hade trott.⁹⁴

STRUKTURRATIONALISERING

Begreppet strukturrationalisering kom vid andra världskrigets slut att inta en central plats i Svennilsons vokabulär. I inledningen till ett föredrag 1946 sade han: ”Strukturrationalisering är ett begrepp, som kommit in i den svenska ekonomiska diskussionen under de senaste fyra åren. Kring denna fråga har utspunnit sig en livlig näringspolitisk diskussion, som även i hög grad kommit att gälla den brännbara frågan om förhållandet mellan stat och näringsliv.”⁹⁵ Att döma av Eric Heintz rapporter om utvecklingen i andra länder ligger det nära till hands att tro att begreppet närmast kommit till Sverige från Tyskland. I föredraget 1946 vände Svennilson emellertid blicken mot USA. “Jämförelser ha dragits framför allt med amerikanskt näringsliv”, förklarade han och pekade på den höga effektivitet som i USA åstadkommits genom stordrift och produktion i långa serier.⁹⁶

I en vänbok till Harald Nordenson på dennes 60-årsdag 1946 bidrog Ingvar Svennilson med en uppsats om strukturrationalisering. Han börjar där med att konstatera att begreppet var mycket tänjbart men ville själv begränsa det till att handla om frågor som gällde ”*uppbyggnaden av produktions- och distributionsapparaten inom en hel bransch*”.⁹⁷ Diskussionen i Sverige hade, mot bakgrund av stordriften i amerikansk ekonomi, utgått från att en betydande effektivisering av näringslivet kunde uppnås genom att i större utsträckning utnyttja stordriftens fördelar. Med stordrift avsågs dels produktion i stora lokala driftsenheter, dels produktion i långa serier av en och samma vara.

Man kan möjligen invända, att dessa problem lösa sig själva under ett system av fri konkurrens. Att problemen i själva verket ligga inneslutna i det enskilda företagens rationaliseringsproblem och att, om endast det enskilda företaget driver ratio-

94 Ibid., s. 106. Gamaliel var en judisk rättslärare, verksam på Jesu tid.

95 Svennilson (1946e, s. 1).

96 Ibid., s. 3.

97 Svennilson (1946d, s. 350).

naliseringen så långt som möjligt, branschstrukturen också i längden bör tendera att bli rationell. Det ligger säkerligen en betydande portion sanning i en sådan uppfattning. Men ett närmare studium visar nog också, att det kan föreligga en hel rad olika hinder för en sådan individuell anpassning i riktning mot en rationell branschstruktur. Anpassningen från de enskilda företagens sida går så trögt att ett mer eller mindre långvarigt kristillstånd kan uppstå inom en näringsgren.⁹⁸

Konkurrensförhållandena kunde växla mellan olika branscher och det kunde rentav förekomma monopolbildningar. Dessa hinder pekade mot tre olika vägar för att åstadkomma strukturrationalisering: att påskynda processen när tröghet föreligger, att ändra betingelserna för konkurrensen eller att upplösa existerande monopol. Hela frågan var emellertid enligt Svenilson ohyggligt komplicerad:

Det bör i detta sammanhang förutsäckas, att de problem, det här gäller, vid ett närmare studium ofta visat sig vara så komplicerade och speciella för det enskilda fallet, att en av de självklara slutsatserna av analysen blir, att man inte kan finna några enkla allmängiltiga metoder för att genomföra en strukturrationalisering. I stället måste det från fall till fall bli fråga om starkt varierande och differentierade åtgärder.⁹⁹

Intressant nog kom Svenilson in på frågan om huruvida en traditionell modell, där företagen betalar löner efter bärkraft, jämfört med en modell med solidarisk lönepolitik (som skulle bli en bärande axel i Rehn-Meidner-modellen) är effektivast när det gäller att åstadkomma strukturrationalisering, en fråga som han också var inne på i boken om Sveriges arbetskraft (se avsnittet om invandringsdebatten ovan):

Det är åtminstone här i landet ett vanligt förhållande, att de mindre företagen betala relativt låga löner till de anställda. Åtgärder för social välfärd, trivsel, hygien och arbetarskydd äro även mindre utvecklade. Därigenom bli de mindre företagens kostnader lägre, och de större företagens överlägsenhet kommer därför icke till sin rätt i konkurrensen. Ur denna synpunkt är det naturligtvis angeläget att en utjämning av lönerna och den allmänna sociala standarden vid olika företag inom en bransch kommer till stånd. Detta blir en väg att skärpa konkurrensen och ställa alla företag på lika bas. – Man skulle möjligen kunna invända, att löneolikheterna tvärtom böra påskynda en anpassning av produktionen. Arbetskraften bör dras till de företag, där de bästa arbetsförtjänsterna erbjuda sig. Men trögrörligheten hos arbetskraften är i själva verket ofta så stor, att – som erfarenheten visat – sådana löneklyftor kunna bestå under lång tid utan att en anpassning kommer till stånd.¹⁰⁰

98 Ibid., s. 353–354.

99 Ibid., s. 354.

100 Ibid., s. 355–356. Lundberg (1972, s. 315) noterar att ”vad som senare skulle betecknas som solidarisk lönepolitik” enligt Svenilson var ett viktigt medel för att åstadkomma strukturrationalisering.

Svennilson redogjorde dessutom för marknadsmisslyckanden i termer av ”sunk costs” och ”mördande konkurrens” (även om han inte explicit använde just de begreppen) när han förklarade att överkapacitet i en bransch kan bestå under lång tid ”särskilt när anläggningarna äro relativt kapitalkrävande”: ”I sådana fall kan det uppstå en långvarig hård konkurrens, där ingen vill ge vika.” Då kunde en ”mera hårdhänt rationalisering” av branschstrukturen bli nödvändig.¹⁰¹

Vem skulle då dra på sig hårdhandskarna? Svennilson försökte sin vana trogen balansera på en lina mellan stat och näringsliv när han förklarade att en situation kunde uppstå

... där det allmännas [statens] stöd behövs för att ett snabbt tillfrisknande skall komma till stånd. Det förfarande man kan tänka sig är, att industrien utarbetar en rekonstruktionsplan, att denna ur allmänna synpunkter granskas och efter eventuella justeringar i förhandling med industrien godkännes av det allmänna samt att med dess stöd ett avlägsnande av överflödig kapacitet kommer till stånd. Ersättningen till de nedlagda fabrikerna bör industrien vanligen kunna finansiera ur sina rationaliseringsvinster. Sedan en rationalisering kommit till stånd, bör konkurrensen åter kunna släppas loss från sundare utgångspunkter.¹⁰²

Svennilson insåg att ”farhågor kunna uppstå” från industrins sida men de var tydligen obefogade eftersom det bara handlade om att staten ville ”ge industrien ett handtag i syfte att få till stånd en mera normal fri konkurrens”.¹⁰³

¹⁰¹ Svennilson (1946d, s. 356).

¹⁰² Ibid., s. 356–357. Svennilson hänvisade här till Allen (1945).

¹⁰³ Svennilson (1946d, s. 357).

LÅNGTIDSPLANERINGEN

IUIS OMVÄRLDSBEVAKNING

I oktober 1945 hade IUI skruvat upp ambitionsnivån i sin omvärldsbevakning rejält och inrättat en särskild utlandsavdelning. Som föreståndare anställdes Hans Thorelli. Avdelningen expederade på bara några månader omkring 800 broschyrer, klipp och statistiska uppgifter till näringslivets organisationer.¹ Under 1946 gick verksamheten på högvarv: omkring 4 000 broschyrer, klipp m.m. distribuerades, inköp av 1 800 rapporter förmedlades, böcker och småskrifter lånades ut.² Thorelli tog emellertid i oktober tjänstledigt under ett år för studier i USA och ersattes under tiden av Herman Holm.³ Hösten 1948 lades kursen om 180 grader. En omfattande ”rationalisering” genomfördes i syfte att ”koncentrera arbetet till sådana uppgifter, som ha mera omedelbart intresse för institutets personal och de företag, som utnyttja utlandsavdelningens service”. Den del av verksamheten som inte byggde på särskild efterfrågan från ”vederbörande adressater” skars ner kraftigt.⁴

Under åren närmast efter kriget fokuserades IUIs bevakning till stor del på utvecklingen i Europa och USA. Efter ryssavtalet 1946 vaknade emellertid också den svenska industrins intresse för den sovjetiska marknaden. IUI var snabbt ute med en översikt av sovjetindustrins utveckling och organisation. Skriften antydde att sovjetsystemet under Stalin blivit mer praktiskt orienterat än det varit under den tidiga marxistisk-leninistiska sovjettiden: ”De officiella talesmännen för den nya partilinjen ha icke låtit många av den teoretiska kommunismens slagord gå förlorade, men de ha omtolkat dem och använt dem till att stödja en helt ny rad av kontrollåtgärder, vilka varit mera framgångsrika än dem som skapades av den akademiska kommunismen.”⁵ De sovjetiska framtidsplanerna 1946 sades vara en uppdatering av produktionsplanerna från 1937. Industriproduktionen skulle under de närmaste 15 åren öka med 200 procent, överträffa USAs produktionskapacitet 1929 och ta ett stort steg mot den amerikanska kapaciteten 1946 (som låg

1 IUI (1945b, s. 2).

2 IUI (1946d, s. 3).

3 IUI (1946c, s. 2).

4 IUI (1948c, s. 4).

5 IUI (1947c, s. 6).

75 procent över 1929 års nivå). Några tips om vad som vore lämpligt att exportera till Sovjetunionen gavs inte.

En skrift som däremot anpassats för en svensk läsekrets var den rapport om Europas ekonomiska läge som utarbetats under ledning av nationalekonomen Nicholas Kaldor inom FNs ekonomiska kommission för Europa och publicerats i april 1947 och som "väckt stor uppmärksamhet i hela världspressen" enligt vad Svennilson förklarade i förordet. Rapporten handlade om hur de europeiska länderna skulle kunna åstadkomma balans i sin utrikeshandel efter kriget och huvudbudskapet var att en nedskärning av importen i Europa i första hand måste gälla färdigvaror, särskilt den tunga industrins produkter, och inte råvaror och livsmedel. Möjligheterna att öka exporten av den tunga industrins produkter till USA var begränsade och i stället borde man satsa på produkter från den lätta industrin plus special- och lyxartiklar. Möjligheterna att öka exporten till andra utomeuropeiska länder än USA var större. "Det framgår av det sagda att den tyngsta bördan såväl för minskningen av importen som för ökningen av exporten kommer att falla på de tunga industrierna."⁶ "Europas öde angår oss mera än vad vi kanske i allmänhet gjort klart för oss", konstaterade Svennilson. "Om Europa icke återvinner sin ekonomiska balans, uppstå stora svårigheter även för vårt land att återvinna balansen i sin ekonomi."⁷ När detta skrevs var den svenska ekonomin verkligen ur balans.

Ingvar Svennilson företog våren 1947 en studieresa till USA och publicerade under hösten en serie artiklar i *Dagens Nyheter* i vilka han redogjorde för "nya drag i Förenta staternas ekonomiska struktur". Den fråga han ställde gällde risken för "en ny amerikansk kris av 30-talsmåt". Svennilson ägnade en stor del av sin första artikel åt att diskutera Gunnar Myrdals spådom om en överproduktionskris förorsakad av att amerikanernas konsumtion inte skulle hänga med i den snabba produktionsökningen. Svennilson hade en helt annan uppfattning om sakernas tillstånd än Myrdal:

Anpassningssvårigheten skulle ... enligt Myrdal uppstå därigenom att stegringen av konsumtionsmöjligheterna inträder plötsligt efter en lång kris med ekonomisk stagnation och ett krig med dess nedskärning av det civila. I själva verket syns denna bakgrund av svåra tider snarare underlätta en övergång till en högre standard. Femton år av kris och krig betyder för varje familj att en mängd behov av förnyelse eftersatts och att den standardförändring hämmats som normalt äger rum för varje individ.⁸

6 IUI (1948a, s. 59).

7 Ibid., s. 5.

8 Svennilson (1947b).

I ytterligare tre artiklar behandlade Svennilson fackföreningarnas inflytande, sociallagstiftningen och konjunkturpolitiken. Han betonade fackets starka ställning efter Roosevelt-eran och menade att talet om Taft-Hartley-lagen⁹ som ett reaktionärt dråpslag mot arbetarrörelsen var starkt överdrivet; det handlade snarare om att ”vissa utväxter av odemokratisk eller monopolistisk art skurits bort”.¹⁰ Svennilson fann att ”den minimistandard som garanterats genom amerikansk sociallagstiftning i stort sett ligger på en efter europeiska förhållanden relativt hög nivå”, att därigenom vad vi i dag kallar automatiska stabilisatorer var i verksamhet och att inkomstutjämnningen torde ha medfört att benägenheten att konsumera i stället för att spara hade ökat.¹¹ Han konstaterade slutligen att tyngdpunkten i det amerikanska samhället förskjutits från New Yorks affärscentrum mot Washingtons politiska kretsar samtidigt som storföretagens betydelse ökat. Statens finanspolitiska inflytande på ekonomin var enligt Svennilson ”fullt i paritet med svenska förhållanden” och man hade ”inom ledande kretsar accepterat den moderna uppfattningen om budgetbalanseringens betydelse för det allmänna konjunkturläget”. Risker för att en amerikansk kris skulle sätta västvärlden i gungning föreföll honom knappast överhängande.¹²

I sin reseberättelse till IUIs styrelse var Svennilson mindre nådig mot USA: ”Mitt främsta intryck från industriresan var ... att vi i fråga om teknik och organisation i stort sett inte har så mycket att lära från Amerika. Amerikas försprång beror så gott som helt på möjligheterna till massproduktion.” På distributionssidan däremot hade USA uppnått större effektivitet än Sverige.¹³

Den sista större ”omvärldspublikation” som utgavs av IUI under Svennilsons föreståndartid var en grundlig genomgång av den amerikanska antitrustpolitiken färdigställd i mars 1949 av Hans Thorelli.¹⁴ Han hade utfört arbetet på uppdrag av 1946 års nyetableringssakkunniga och rapporten betecknades som konfidentiell tills de sakkunniga hade levererat sitt betänkande. Förtrोलigstämpeln var en överloppsgärning. Rapporten var allmänt hållen och inga försök gjordes att tillämpa resultaten på svenska förhållanden trots att förordet konstaterar att ”saken erbjuder ett visst intresse för svenska företag och näringsorganisationer”.

9 Taft-Hartleylagen från 1947 var ett tillägg till National Labor Relations Act (Wagner-lagen) från 1935 och innebar vissa inskränkningar av de amerikanska fackföreningarnas makt.

10 Svennilson (1947c).

11 Svennilson (1947d).

12 Svennilson (1947e).

13 Svennilson (1947g, s. 5).

14 Thorelli (1949).

Hans Thorelli 1959.

Källa: Jan Wallanders arkiv.

SVERIGES EKONOMISKA KRIS

Bristen på balans i den svenska ekonomin bekymrade Ingvar Svennilson. I ett föredrag om Sveriges ekonomiska kris 1947 talade han politiskt klarspråk på ett för honom ovanligt sätt: "Vi ha ju efter kriget börjat leva över våra tillgångar. Svenska folket har beviljat sig själv flera miljarder större inkomster än som svarat mot landet produktionsförmåga." Det innebar att såväl den privata som offentliga standarden måste skäras ner. Den valutakris Sverige hamnat i var i huvudsak ett resultat av denna "överexpansion".¹⁵ Det gällde emellertid inte att endast övervinna en akut likviditetskris utan också att skapa en mer varaktig balans i den svenska ekonomin:

Det säger sig själv, att sådan mer eller mindre varaktig balanspolitik icke kan med framgång genomföras med hjälp av diverse regleringar och andra partiella åtgärder, som i regel endast ha en negativ verkan och inrikta sig på symtomen, utan måste läggas upp efter större linjer. Den kris, som vår ekonomi nu står inför är ju långt ifrån av vanlig förkristyp, framkallad av växlingar i vissa konjunkturvariabler. Den är i främsta rummet en politisk kris, som visar att ryckigheten i den ekonomiska politiken också kan bli en avgörande faktor. Prof. J. Åkerman har sökt visa att den politiska utvecklingen har ett avgörande inflytande på konjunkturererna. Detta är mera sant idag än någonsin tidigare. [...] Det svenska folket som i fle-

¹⁵ Svennilson (1947f, s. 2).

ra år fått leva över sina tillgångar måste nu i flera år lida av den ekonomiska politikens underlåtenhetssynder.¹⁶

I stället för partiella åtgärder gällde det att åstadkomma en allmän sänkning av efterfrågan på varor genom att öka sparandet och minska investeringarna. Inkomstutjämnningen hade försvagat motiven för sparande (eftersom rika kan spara mer än fattiga) och staten måste därför bidra till sparandet genom att överbalansera sin budget; "... en kraftig omsättningsskatt vore det bästa medlet att återställa balans".¹⁷ Men Svennilson hade sina dubier: "Vad jag befarar är att man i stället väljer en väg med alltmera invecklade regleringar kanske till sist också av arbetsmarknaden, som innebär att man långsamt kväver initiativ och arbetsvilja ..."¹⁸

Erik Dahmén började redan 1947 visa prov på den sorts argumentation som med tiden skulle rendera honom epitetet svensk ekonomis Cassandra.¹⁹ Han levererade en straffpredikan över ambitionerna att skära ner på investeringarna för att bekämpa inflationen. Dahmén ansåg att "den aktuella och den framtida nationalinkomstökningen blivit intecknad, sannolikt högt över skorstenarna, genom vidlyftig social- och kreditpolitik m.m.". Därmed kunde man vänta sig brisrande balans i samhällsekonomin och kroniskt inflationstryck under överskådlig framtid. Endast ett tillfälligt inflationstryck kunde motverkas av en tillfällig nedskärning av investeringarna. "Blir investeringsnedskärningen permanent under

16 Ibid., s. 8–9. Johan Åkerman (1947) var svensk pionjär i fråga om forskning om politiska konjunkturcykler, om sambandet mellan det ekonomiska tillståndet före ett politiskt val och valets resultat. Alla på IUI var inte välvilligt inställda till Åkermans forskning, åtminstone inte Erik Ruist och Jan Wallander. De ifrågasatte Åkermans tes att det maktägande partiet tenderar att vinna i styrka om konjunkturen närmast före valet visar en stigande tendens och förlora i styrka om konjunkturen är på väg ner. Valutslaget måste ses i ett längre perspektiv. Om man vid valtillfället hade en långvarig högkonjunktur bakom sig borde det gynna det maktägande partiet mera än om man var på väg upp ur en depression. Vidare förutsatte tesen att den övervägande delen av de röstande var rörliga väljare och inte av tradition eller social samhörighet tenderade att alltid rösta på samma parti. De båda kritiserade dessutom Åkerman för att resonera *ad hoc*, "då han för de år då det [resultatet, tesen] inte 'stämmer' för in nya förklaringsgrunder":

Under sådana omständigheter kan det aldrig möta några som helst svårigheter att förklara förändringarna i det maktägande partiets röstetal, men framställningen blir å andra sidan fullständigt godtycklig. Att den ekonomiska faktorn skulle vara avgörande de år resultaten "stämmer" och sakna betydelse de år den inte "stämmer" har vi nämligen svårt att tro. (Ruist och Wallander 1948, s. 23)

I sitt svar hävdade Åkerman (1948) att hans kritiker gett hans tes alltför kategorisk form, att han fördubblat observationsperioden på grund av den kraftiga högkonjunkturen 1928 respektive depressionen 1932, att även om partierna hade fasta anhängargrupper avgjordes valen av de rörliga väljarna och att analysen knappast blev godtycklig för att de politiska faktorerna dominerade över de ekonomiska vid vissa val (1916 och 1944) eftersom USA vid dessa tillfällen var i krig.

17 Svennilson (1947f, s. 14).

18 Ibid., s. 15.

19 Cassandra var i grekisk mytologi en sierska som drabbades av en förbannelse som innebar att ingen skulle tro på hennes varningar och förutsägelser. Beträffande epitetet, se Eklund (2010, s. 81) och Jordahl (2009b, s. 61).

en lång följd av år, kommer den ovillkorligen att motverka sitt eget syfte på ett förödande sätt.” Följden skulle naturligtvis bli minskad produktion och ökat inflationstryck och ”sämre möjligheter att i framtiden få bättre överensstämmelse mellan matsäcken och munnen”.²⁰

Dahmén ville se investeringarna öka. Att försöka nå ”samhällelig balans” genom att anpassa den totala investeringsvolymen efter den frivilliga sparviljan var såväl verklighetsfrämmande som farligt. I stället gällde det att minska konsumtionen för att bereda utrymme för de investeringar som var nödvändiga om man ville uppnå det uppställda exportmålet. Argumentet att arbetskraften inte skulle räcka till för att bemanna nya anläggningar avfärdades av Dahmén med att investeringar ofta avsåg att ersätta arbetare med maskiner. Argumentet att ”felinvesteringar” kunde förebyggas genom att man bromsade en ”överinvesteringskonjunktur” avfärdades med att de investeringskontrollerande organen inte hade gjort några försök att bedöma felinvesteringsrisken – ”vilket för övrigt är alldeles naturligt eftersom de knappast är kompetenta härtill”.²¹

Dahmén hade än en gång ha gått på en annan linje än sin chef Svennilson. När Svennilson 1948 återkom till investeringsfrågan var hans hållning emellertid ganska obestämd. Han gick igenom de stora investeringsbehov som enligt all planering skulle göra sig gällande de närmaste tio, femton åren – det handlade om bostäder, vägar, skolor, sjukhus, jordbruk, industri: ”Skola vi å ena sidan påskynda uppbyggnadsarbetet på dessa angelägna områden ... för att uppnå en snabb utveckling på längre sikt och för att snabbt höja vår standard, eller skall [sic] vi å andra sidan nöja oss med en långsammare utveckling med möjlighet till en högre konsumtion för dagen”.²² Frågan om det privata sparandet skulle räcka till för så omfattande investeringsplaner (även om en del investeringar skulle hamna inom offentliga budgetar) fann Svennilson för stunden omöjlig att besvara.

EN SVENSK FYRAÅRSPLAN

Parallellt med att Svennilson i olika sammanhang diskuterade Sveriges ekonomiska kris höll han i pennan när den första svenska långtidsutredningen formulerades. Utredningen ställde visserligen inte IUI i strålkastarljuset men är ändå intressant att följa eftersom den utgjorde en fortsättning på debatten om efterkrigsplaneringen och eftersom IUI-chefen befann sig i händelsernas centrum.

²⁰ Dahmén (1947b, s. 49).

²¹ Dahmén (1948, s. VII).

²² Svennilson (1948b, s. 23).

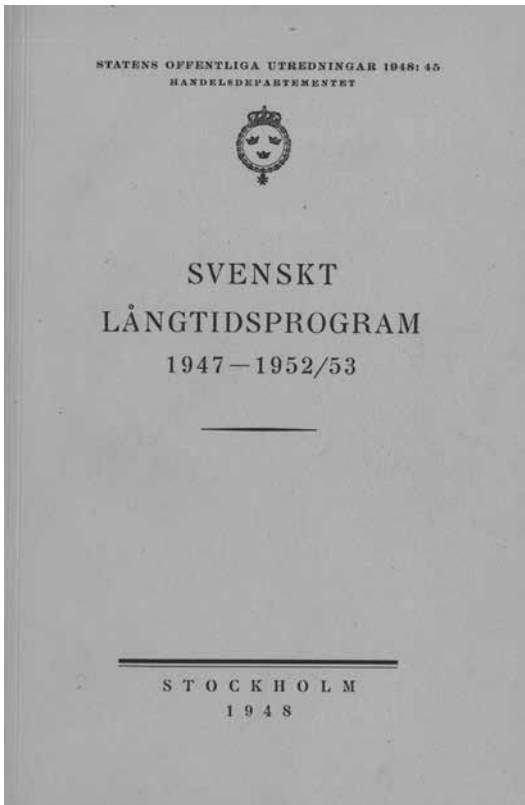
Långtidsutredning under arbete?
Jonas Nordenson (t.h.) och Erik
Höök (t.v.).
Källa: IFNs bildarkiv.

I skuggan av Marshallplanen hade FN:s Europakommission presenterat ”en i tysthet förberedd rapport om det ekonomiska tillståndet på kontinenten”. Rapporten presenterades i *Industria* av IUI:s Torsten Carlsson som i en abrupt vändning hade såväl ris som ros att utdela: ”Järnridån har ej kastat någon skugga på röntgenfotografierna. Marshallplanen omnämns ej. Sätillvida är rapporten verklighetsfrämmande. Trots de kritiska frågor och invändningar som kan göras måste rapporten anses vara en ypperlig kartläggning av det faktiska ekonomiska tillståndet.”²³ I augusti 1948 meddelades så att statsrådet Karin Kock tillkallat Ingvar Svennilson, statssekreterare Arne S. Lundberg och fil.lic. Gustav Cederwall för att snabbutreda de frågor OEEC ställt om hur de i Marshallplanen medverkande länderna tänkte sig återuppbyggnaden efter kriget.²⁴

Redan i början av oktober levererade de tre utredarna skriften *Svenskt långtidsprogram 1947–1952/53*. De hade i sitt arbete haft hjälp av bland annat Jonas Nordenson och Gösta Ahlberg från IUI. Nordenson hade undersökt produktionsutvecklingen på olika områden och ställt upp ett program för import- och exportutvecklingen. Ahlberg hade gjort en prognos för befolkningsutvecklingen.

²³ Carlsson (1948a).

²⁴ *Svenska Dagbladet* (1948a).

Den första långtidsutredningen.

Utredarna börjar med att beskriva utgångsläget. En av de främsta uppgifterna för Sveriges ekonomiska politik var att på längre sikt återställa balansen i betalningarna mot utlandet. Under 1948 hade man under trycket av händelseutvecklingen skurit ner importen. En sådan nedskärning kunde ge störst resultat på kort sikt. På längre sikt var det nödvändigt att söka en lösning i expansiv riktning genom ökad produktion som kunde möjliggöra ökad export eller ersätta import. ”Det framstår”, skriver utredarna, ”som uppenbart, att man bör eftersträva att på längre sikt genomföra en sådan utveckling, att importen kan hållas relativt fri, så att importregleringarna icke behöva medföra restriktioner i varuförbrukningen inom landet.”²⁵ Den tendens till självförsörjning som kännetecknat föregående årtionden hade gått till överdrift och lett till bristande ekonomisk effektivitet. Den svenska marknaden var alldeles för begränsad för att långtgående självförsörjning skulle vara möjlig.

Exportens tillbakagång var enligt utredarna ingen kortsiktig konjunkturföreteelse utan en grundläggande strukturell förändring. Den svenska exportexpan-

²⁵ SOU 1948:45, s. 7.

sionen hade ända sedan mitten av 1800-talet dominerats av skogsindustrins produkter men nu satte begränsningen i skogarnas avkastning stopp för ytterligare expansion. En framtida utveckling av exporten måste bygga på en mycket mer differentierad produktion – järn och stål av hög kvalitet, järnmanufaktur, verkstadsprodukter, högförädlade produkter från skogsindustrin som snickerier och specialpapper samt specialprodukter från textil- och kemiindustri. Sådana varor har, skriver utredarna, ”icke karaktären av stapelvaror, som kunna säljas på en internationell världsmarknad och som lätt kunna överflyttas från en delmarknad till en annan, alltefter pris och konjunkturutveckling i olika länder”.²⁶ Det krävdes stora ansträngningar för att arbeta in sådana produkter på olika marknader och skapa förtroende för de svenska varumärkena. Det innebar ökade risker för enskilda exportörer som måste investera i något som i bästa fall fick effekt först på lång sikt.

Den djupare problemställningen kring den nuvarande betalningsbalansen kan sålunda sägas vara den, att Sverige nu definitivt kommit in i ett nytt industrialiseringskede, där exportutvecklingen, för att finansiera en växande import, icke längre kan byggas på en ökad exploatering av de svenska naturtillgångarna, utan där utvecklingen främst måste inriktas på de möjligheter till ökad export, som den högförädlade industrien kan erbjuda.²⁷

De produktions- och exportfrämjande åtgärder som föreslogs var restriktiv köpkraftspolitik, tänkt att frigöra resurser som kunde användas för att öka kapaciteten i exportindustrierna, och åtgärder för att förhindra att denna kapacitet utnyttjades för hemmamarknadens behov. ”En grundförutsättning för långtidsprogrammets uppläggning är att man under de närmaste båda åren genom en kraftfull köpkraftsbegränsande politik skapar det utrymme både i fråga om tillgång på främmande valutor, arbetskraft och råvaror, som krävs för att den nya produktionen skall kunna utvecklas.”²⁸

Svennilson och hans medarbetare medgav att de förutsättningar under vilka programmet gjorts upp var ganska godtyckligt valda och att det därför närmast hade ”karaktären av en illustration” av en viss möjlig utveckling av utrikeshandeln. Ett problem var att det tog sikte på att skapa balans i betalningarna mot hela världen samtidigt som det fanns en rad balansproblem gentemot enskilda länder. Särskilt brännande var dollarproblemet. ”Den uppgift det främst gällt att lösa vid programmets uppgörande har i enlighet därmed blivit att *minska Sveriges dol-*

²⁶ Ibid., s. 12.

²⁷ Ibid., s. 13.

²⁸ Ibid., s. 14. Kursiverat i originalet.

larutgifter och öka dess dollarinkomster så att balans uppstår i betalningarna mot Nordamerika.” Den svenska exporten till USA dominerades av pappersmassa och papper men på dessa områden hade den amerikanska produktionen ökat kraftigt. Ändå antog utredarna att den svenska exporten till USA skulle kunna öka. Trots detta måste importen från USA begränsas. ”Dollarproblemet synes sålunda för Sveriges del icke olösligt, men det är stor risk, att lösningen – i motsats till de ... angivna riktlinjerna för hela den svenska utrikeshandeln – i främsta rummet måste sökas i en restriktiv riktning.”²⁹

ETT TIOÅRSPROGRAM

Vid IUIs styrelsemöte i januari 1948 hade Svennilson lagt fram förslag till en omfattande undersökning rubricerad ”Sveriges behov och resurser – 1960”. Han hade varit i Amerika och inspirerats av en motsvarande undersökning, ”America’s Needs and Resources”, finansierad av Twentieth Century Fund. Svennilson ansåg att en sådan undersökning på svensk botten vore en naturlig utveckling av institutets arbetsprogram. Undersökningen skulle bland annat omfatta nationalprodukten, dess fördelning på export och hemmamarknad, på sparande och konsumtion samt investeringarnas och inkomstfördelningens utveckling. Svennilson medgav att det inte gick att göra några säkra prognoser på så lång sikt som tio år men menade att det vore värdefullt att klargöra olika utvecklingsalternativ. För att kunna genomföra programmet ville han anställa Jonas Nordenson som forskningsassistent och engagera Torsten Gårdlund och Erik Lindahl som sakkunniga. Tanken var att arbetet skulle genomföras 1948–49 och publiceras 1950. Styrelsen gav klartecken.³⁰

Vid ett styrelsemöte i november redogjorde Svennilson för sitt arbete med långtidsprogrammet och konstaterade att denna ”fyraårsplan” kunde ses som en lämplig utgångspunkt för 1960-utredningen. En längre diskussion utspann sig. Flera av näringslivets män ventilerade farhågor med tanke på den osäkerhet som måste råda om olika faktorer på så lång sikt. Svennilson fick emellertid stöd av Ernst Wehtje som menade att programmet ”vore av stort värde om blott man undveke att gå till överdrifter. Det vore dessutom betydelsefullt att ett sådant arbete gjordes från industriens sida, då stora risker annars föreläge att det skulle sättas i verket på annat håll.” Svennilson var inte sen att nappa utan framhöll vikten av att industrin ”när det gällde ekonomiska utredningar icke behövde ta order från staten, utan om möjligt kunde komma före”. Han drog av diskussionen slutsatsen att styrelsen var intresserad av att undersökningen skulle fullföljas som planerat.³¹ I institutets redogörelse

²⁹ Ibid., s. 42–44.

³⁰ *Protokoll* (1948a) med bilaga 2.

³¹ *Protokoll* (1948b, s. 3).

för verksamheten 1948 konstaterades att utredningen på sätt och vis innebar ”en sammanslagning av verkställda utredningar, exempelvis i fråga om tillgång på arbetskraft, skogens avkastning, investeringar och produktivitet”.³²

Under 1949 bedrevs på IUI en rad undersökningar av naturtillgångar, serviceindustrier, sysselsättning inom varudistributionen, befolknings- och arbetskraftsutveckling. Planen var att dessa specialundersökningar skulle resultera i en serie publikationer som därefter skulle utmynna i en sammanfattning och diskussion av resultaten.³³ Under 1950 rullade arbetet vidare och man räknade med att publicera tre undersökningar om respektive arbetskraft, inkomstfördelning och varudistribution påföljande år.³⁴ Det tog lite längre tid. Under 1952 utkom en volym av vardera Erik Höök om befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning, Ragnar Bentzel om inkomstfördelning, Roland Artle om distributionsväsendet och Carl Wilhelm Petri om transportväsendet.³⁵

ÅTER TILL KRISEN

I mitten av oktober 1948 tog sig Ingvar Svennilson i Nationalekonomiska Föreningen återigen an frågan om den svenska betalningskrisen. Han började med att peka på den höga och jämna svenska levnadsstandarden. Kunde det verkligen råda kris i ett så välmående land? Ja, välmågan var ”too good to be true” menade han och utvecklade ett resonemang som liknade Erik Dahméns om överkonsumtion:

Den svenska standarden saknar, som vi alla vet, i dag tillräckligt reallt underlag. Sanningen är ju den, att såväl den enskildes konsumtion som de offentliga utgifterna för inkomstutjämnning och social service baseras på inkomster, som undandragits sparandet. De stora investeringarna ha i stället för av sparande motsvarats av en kapitalförtäring, som tidigare tog sig uttryck i en minskning av valutareserven och numera i dollarlån, respektive hemtagning av utländska fordringar. Den inre överkonjunkturen har sålunda nu mognat ut i en yttre likviditetskris, som ställer den ekonomiska politiken inför mycket svåra problem.³⁶

Krisen handlade inte om en tillfällig överkonjunktur utan om ”vissa strukturella förändringar i vårt näringsliv” som det skulle ta lång tid att övervinna.³⁷ Skälet till

³² IUI (1948b, s. 1).

³³ IUI (1949b).

³⁴ IUI (1950).

³⁵ Höök (1952), Bentzel (1952), Artle (1952) och Petri (1952).

³⁶ Nationalekonomiska Föreningen (1948, s. 80).

³⁷ Ibid., s. 81.

att man i Sverige börjat se problemen på längre sikt var att landet gått med i OEEC, organisationen för Marshallhjälpen, som var inriktad på att skapa inre och yttre balans i de europeiska ländernas ekonomier inom en femårsperiod. De synpunkter Svennilson framförde hade, deklarerade han, utvecklas under arbetet på underlaget för det svenska långtidsprogrammet.

Hela Europa genomgick en betalningskris, men i Sverige hängde krisen i särskilt hög grad samman med en volymmässig försämring av handelsbalansen. ”Sverige, det land som gått mest oskadat ur kriget bland de västeuropeiska länderna, har alltså paradoxalt nog i jämförelse med tiden före kriget visat den minsta förmågan att betala för sin import med sin export.”³⁸ Ökningen av importen hade i ett längre perspektiv inte varit särskilt anmärkningsvärd. Krisen var en exportkris. Frågan var om produktionen i första hand skulle inriktas på att öka exporten eller på att ersätta importen med inhemskt producerade varor. Svennilsons budskap var ”att de svenska självförsörjningstendenserna nu på många områden löpt linan ut” och att ”man i fortsättningen framför allt måste sikta på en utvidgning av den svenska exporten för att möjliggöra upprätthållande av en tillfredsställande import”.³⁹

Exportkrisen är icke endast en följd av överkonjunkturen. Under denna blottar sig en mera djupgående kris för den svenska exporten. Denna kris skulle, förenklat, kunna karakteriseras så, att vid tidpunkten för sista krigets utbrott det skede i huvudsak var avslutat, som byggde på en växande exploatering av de svenska naturtillgångarna.⁴⁰

Exploateringen av skog och malm kunde inte ökas, utan exporten måste bygga på en mer differentierad produktion. Möjligheten av att åstadkomma en sådan export var dock beroende av den internationella utvecklingen. Investeringarna i olika länder skulle förvisso skapa en god konjunktur för många svenska exportindustrier. Samtidigt stod ett flertal europeiska länder inför samma problem med att balansera sin utrikeshandel och skulle sannolikt söka en lösning i samma riktning som Sverige, varför konkurrensen skulle öka. Utsikterna att utjämna balansen gentemot Nordamerika genom ökad export var minimala. För att få balans i dollarbetalningarna måste man förmodligen ställa om importen mot andra marknader. ”Risken synes tyvärr stor, att vi åtskilliga år framåt nödgas fortsätta med en

38 Ibid., s. 83.

39 Ibid., s. 85.

40 Ibid.

kontroll av importen, även om detta icke skulle vara nödvändigt för att skära ner dess totala volym utan enbart för att rätta till balansen i våra dollarbetalningar.⁴¹

För att komma ur krisen måste man först skapa inre balans genom att göra slut på överkonjunkturen, inskränka importen genom ransoneringar och regleringar och främja exporten.

Dels gäller det att röja väg för den nya produktionen genom djungeln av regleringar och befria de exporterande företagen från jobbet att i det oändliga nöta kommissionernas mattor. [...] Dels gäller det att ge företagen den ekonomiska stimulans, som uppväger de risker, som äro förenade med nya exportföretag.⁴²

Det handlade om att reglera importen mer och exporten mindre. De skärpta importregleringarna kunde göra det svårt att vända utvecklingen. ”Den största risken för vår ekonomi är att vi ej kunna komma ur den nedåtgående spiral, som har sitt ursprung i importregleringarna och som obevekligt driver utvecklingen mot hemmamarknaden.” Svenilsson slutade med en bekymrad suck: ”Uppgiften ter sig nästan hopplöst svår.”⁴³

För näringslivets företrädare var krisen mindre av strukturell och mera av ekonomisk-politisk art. Harald Nordenson menade att Sverige hade levt över sina tillgångar men nog skulle ta sig ur krisen om man bara för en tid kunde skära ner anspråken och levnadsstandarden och ”åstadkomma den nödiga balansen mellan tillgång och efterfrågan”.⁴⁴ Bankdirektören Göte Engfors deklarerade att allt nyskapande hade åstadkommits av ”utpräglade individualister” och inte av kris-kommissioner.⁴⁵ Svenilssons negativa ton erinrade honom om ett yttrande han hört: ”Felet med er dynamiska nationalekonomer är att ni tänker så statiskt.”⁴⁶ Det gällde att åstadkomma en klimatförändring i landet som gynnade kapitalbildning och riksbanken måste strama åt penningmarknaden så att förutsättningar skapades för balans mellan konsumtion och sparande och mellan import och export. Greve Hugo von Rosen delade däremot Svenilssons pessimism. Sverige hade förlorat mycket av sitt försprång och måste arbeta på samma villkor som sina konkurrenter. Reglering av utrikeshandeln tyckte han emellertid inte om. ”På intet annat område är det så nödvändigt att snabbt kunna träffa beslut och fatta avgöranden.”⁴⁷

41 Ibid., s. 92.

42 Ibid., s. 94–95.

43 Ibid., s. 95.

44 Ibid., s. 98.

45 Ibid., s. 99.

46 Ibid.

47 Ibid., s. 105.

Konsumentkooperationens klassiske talesman Anders Örne bröt den dystra stämningen med uttalandet ”att den gamla förstakammarprotektionismen, sedd mot bakgrunden av det nu rådande systemet, var den mest strålande frihandelsvilja”.⁴⁸ Han kritiserade också de tongivande nationalekonomer som för inte så länge sedan ”med förakt talade om sparandet”⁴⁹ och han förespråkade en självständig riksbank.

Avslutningsvis ingrep Gustav Cederwall, som tillsammans med Svennilson utarbetat långtidsprogrammet, till dennes försvar. Han betonade att betalningskrisen bottenade i strukturella förhållanden och att man i lägen när prisbildningsmekanismen gått i baklås måste tillgripa regleringar.

Det är ju självklart, att vi från svensk sida inte äro särskilt roade av allt trasset med regleringen av utrikeshandeln utan mycket hellre skulle vilja låta svenska exportörer sälja på de marknader där de kunde få mest betalt och låta svenska importörer köpa där priserna äro lägst. Men så fungerar inte världsmarknaden för närvarande. Det skulle innebära att en ännu större del av vår export gick till svagvalutaländer, medan en ännu större del av importen skulle tas från dollarområdet, närmast Nordamerika. Vi får helt enkelt lov att finna oss i situationen och föröka göra det bästa möjliga av den.⁵⁰

FYRAÅRSPLANEN I PRESSEN

Den Svennilsonska ”fyraårsplanen” (som den kom att kallas) överlämnades i oktober av regeringen till OEEC och dess Economic Cooperation Administration (ECA). Enligt planen var målet att 1952–53 uppnå en export av sådan storlek att Sverige kunde få balans i sina betalningar gentemot utlandet utan att låna. Detta förutsatte ökad produktion särskilt inom exportindustrin samtidigt som importen hölls kvar på 1947 års nivå. Det kunde bli nödvändigt att ransonera vissa varor, som kött och socker, även efter de fyra åren.

Utredningen fick stort genomslag i pressen. *Dagens Nyheter*, exempelvis, presenterade ”männen bakom utredningarna” med bild och allt, inklusive Erik Lundberg, som svarat för en bedömning av konjunkturutvecklingen.⁵¹ Kvällstidningarna kastade sig över planen samma dag som den offentliggjordes. *Aftonbladet* stämplade den som ”uttryck för ett verklighetsfrämmande önsketänkande” och som ”en kalkyl med en alltför skrämmande rad obekanta faktorer”. På en punkt hade regeringen dock lugnat såväl näringslivets folk som Marshallekono-

⁴⁸ Ibid., s. 108.

⁴⁹ Ibid., s. 109.

⁵⁰ Ibid., s. 114.

⁵¹ *Dagens Nyheter* (1948a), *Stockholms-Tidningen* (1948a), *Svenska Dagbladet* (1948b).

merna. ”Det är regeringens uppgift”, hette det i skrivelsen till ECA, ”att tillse att gynnsamma förutsättningar råda” för den enskilda företagsamheten. Detta innebar enligt *Aftonbladets* tolkning att ”socialismen skall skrinläggas så länge planen är i kraft”. Tidningen hänvisade också till en del uttalanden som över lag var försiktigt eller avvaktande hållna med undantag för en direktör Bengt Sjönell som betecknade planen som ”en ren skrivbordsprodukt, tillkommen utan riktig kännedom om de praktiska förhållandena”.⁵²

Liberala *Expressen* undrade i en ledare varför planens huvudvikt lagts på utri-keshandeln och förmodade att det berodde på dess karaktär av rapport till Marshallorganisationen. Det viktigaste elementet var emellertid att skapa inhemsk balans mellan penning- och varutillgångarna. Inre balans var en förutsättning för yttre. Regeringens ambition att uppnå yttre balans genom minskad import skulle innebära att ”de lösa pengarna” på hemmaplan blev fler. Dessa pengar måste undandras från konsumtion och sparas, frivilligt eller genom tvång. Tidningen övergick därefter till att hävda att regeringen satte sin lit till statens makt. En sak fattades i planen: tilltro till individen. Det behövdes komplement till den statliga dirigeringen, åtgärder som kunde stimulera individen att arbeta, företaga och spara.⁵³

Dagen därpå översvämmades dagstidningarna av kommentarer till planen. I *Dagens Nyheter* hävdade Exportföreningens ordförande Rolf von Heidenstam att planen var alltför optimistisk och inte tillräckligt detaljerad. Han önskade att näringslivet skulle få medverka vid handelsförhandlingar och diskussioner om finansiella avtal med andra länder och vid underhandlingar om Marshallhjälpen och dess användning. Direktörerna Axel Stensgård i Lantbruksförbundet och Gustaf Adolf Holmberg i Sveriges Slakteriförbund tyckte att det var alltför pessimistiskt att förutsätta så långvariga ransoneringar på livsmedelsområdet som man gjort i planen. Gösta Göransson i Verkstadsföreningen framhöll att stora frågor återstod att lösa, främst överföringen av arbetskraft till exportindustrin och det höga kostnadsläget. Alrik Björklund i Mekanförbundet fann att den planerade maskinimporten från dollarområdet var otillräcklig för att täcka den svenska industrins behov av amerikanska maskiner. Vidare uttalade sig företrädare för sjukvården, kraftindustrin, järnmalmsproducenterna, pappersindustrin, textilindustrin, skolväsendet och turistnäringen. Statsminister Tage Erlander förklarade att ekonomisk stabilitet och jämvikt låg inom räckhåll under förutsättning att ”alla krafter spänns för att nå målet”.⁵⁴

Stockholms-Tidningen summerade sina sonderingar bland näringslivets män

⁵² *Aftonbladet* (1948b).

⁵³ *Expressen* (1948).

⁵⁴ *Dagens Nyheter* (1948b, 1948c).

med att planmakarna varit alltför optimistiska och ”dragit alltför ljusblå slutsatser”. Chefen för de Laval, Vilhelm Nordström, menade att planen gått förbi de viktigaste momenten: näringslivets effektivitet, indragning av köpkraftsoverskottet och arbetsviljan. Även här uttalade sig Verkstadsföreningens Göransson och undrade hur man skulle få fram de 20 000 extra arbetare som behövdes för att få upp den nödvändiga farten på exportindustrin. Redareföreningens ordförande Karl Rudolf Bökman ifrågasatte hur stor ökning av inkomsterna från svensk skeppsfart som kunde åstadkommas.⁵⁵

”Att regeringen kalkylerat i överkant då den gjort upp sin fyraårsplan synes vara den allmänna meningen inom näringslivet”, konstaterade *Svenska Dagbladet*, som liksom *Dagens Nyheter* hade intervjuat Rolf von Heidenstam. Redareföreningens representanter betecknade de beräknade inkomsterna från svensk skeppsfart som en optimistisk skönmåling. Om exporten skulle öka och importen minska måste det leda till att många svenska båtar fick gå hem utan last.⁵⁶ Sammanfattningsvis tyckte alltså exportindustrins och skeppsnäringsens företrädare att planen var alltför optimistisk medan livsmedelsindustrins företrädare tyckte att den var alltför pessimistisk.

På ledarplats i *Dagens Nyheter* betecknades långtidsprogrammet som ”en planering baklänges, ty det utgår inte från vad som borde vara det grundläggande, företagets bedömning av sina avsättningsmöjligheter utomlands på lång sikt och av de investeringar som med det perspektivet är lönande och nödvändiga”. När programmet i allmänna ordalag talade om att regeringen måste sörja för gynnsamma förutsättningar åt de företag som skulle öka exporten menade *Dagens Nyheter* att man ”måste radikalt bryta med den sortens ekonomiska politik som den nuvarande regeringen hittills fört och som i väsentliga stycken framkallat den jämviktsbrist vilken man nu vill bringa ur världen”. Jämvikt kunde inte åstadkommas med fortsatta ransoneringar, de måste tvärtom avskaffas så fort som möjligt. Den plan som hade framlagts dög inte eftersom ”den försöker utnyttja vårt lands deltagande i det internationella samarbetet som motiv för fortsatt krigshushållning under överskådlig tid”.⁵⁷

FYRAÅRSPLANEN I RIKSDAGEN

Fyraårsplanen blev föremål för en del munhuggning när riksdagen efter det dramatiska valet 1948 debatterade den socialdemokratiska regeringens ekonomiska politik. Debatten byggde på flera dokument: en rapport från Konjunkturinstitu-

⁵⁵ *Stockholms-Tidningen* (1948b, 1948c).

⁵⁶ *Svenska Dagbladet* (1948c, 1948d).

⁵⁷ *Dagens Nyheter* (1948d).

tet, den Svennilsonska utredningen, regeringens rapport till Marshallorganisationen och ett åttapunktsprogram om regeringens ekonomiska politik framlagt av statsminister Tage Erlander.

”En jämförelse mellan regeringens fyraårsprogram och [den Svennilsonska] utredningen”, förklarade Erlander i andra kammaren, ”visar, att regeringen accepterat experternas kalkyler.”⁵⁸ Han lyfte fram en slutsats av särskild betydelse för den ekonomiska politiken: ”Utredningen visar att vi under de närmaste åren måste ägna en betydande del av den produktionsökning, som kan uppnås, åt exportökningen, åt att åstadkomma balans i betalningarna till utlandet.”⁵⁹ Utrymmet för standardökningar var begränsat till dess yttre balans uppnåtts. Erlander använde dessutom utredningen för att lägga ut en trevare till näringslivet: ”Utredningsmännens kontakt med företag och organisationer på exportområdet utgör därvid en grund, som jag hoppas skall visa sig värdefull för vidare samverkan.”⁶⁰

Vi äro villiga att taga upp eller, kanske vågar jag säga, fortsätta förutsättningslösa diskussioner av alla de uppslag till förbättringar och förenklingar i det under nuvarande förhållanden tyvärr nödvändiga regleringssystem, som representanter för det enskilda näringslivet anse sig ha anledning att förorda.⁶¹

Bertil Ohlin, som efter en offensiv valrörelse missat regeringsmakten med en hårsån, betecknade fyraårsplanen som ”mycket nyttig” men beklagade att den inte kommit några månader tidigare. ”Då hade mycket av den socialdemokratiska valförkunnelsen varit annorlunda och mer realistisk.”⁶² Inte desto mindre tyckte han att planen var lite väl optimistisk, särskilt i fråga om inkomsterna från sjöfarten och exporten av fartyg från varven. ”I fråga om avsättningsmöjligheterna utomlands för en starkt ökad export räknar man med möjligheter som icke närmare motiveras.”⁶³ Risken med en plan av detta slag var att man satte in ”stelt verkande regleringsåtgärder” för att driva utvecklingen på en viss väg, åtgärder som kunde bli till hinder om utvecklingen gick en annan väg.⁶⁴ ”Det viktigaste av allt är därför att skapa en sådan rörlighet och anpassningsförmåga för näringslivet som kan ge goda resultat, ifall utvecklingen blir en annan än den väntade.”⁶⁵

Ohlin läste också upp ett citat av ”regeringens expert”, professor Svennilson:

⁵⁸ Riksdagens protokoll (1948b, s. 27).

⁵⁹ *Ibid.*, s. 28.

⁶⁰ *Ibid.*, s. 27–28.

⁶¹ *Ibid.*, s. 30.

⁶² *Ibid.*, s. 35.

⁶³ *Ibid.*, s. 36.

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*

Kanske det heller icke skulle skada att försöka återställa något av det förtroende mellan regering och näringsliv, som helt gått förlorat sedan Per Albin Hanssons dagar. Man kan väl knappast vänta sig, att en företagsamhet, vars kompetens och samhällsanda saknar erkännande och uppmuntran, skall känna sig särskilt stimulerad att uppbåda den fantasi, det initiativ och den ansträngning, som nu behöves för att få en snabb och kraftig utveckling åt rätt håll.⁶⁶

Statsministerns trevare mot näringslivet glädde Ohlin och än mer så högermannen Martin Skoglund i Doverstorp: ”Han [Erlander] har också hyllat enskild företagsamhet på ett sådant nästan hängivet sätt, att det ligger nära till hands att fråga, om regeringen är på väg att söka inträde i Industriförbundet.”⁶⁷ Skoglund menade att det behövdes mycken skicklighet för att exportindustrin skulle kunna fullgöra den uppgift den fått sig förelagd i fyraårsplanen. Han tyckte sig också av planen kunna utläsa att det framför allt var storindustrin som skulle expandera. ”Snälla herr planhushållningsminister, glöm inte att även de mindre och medelstora industrierna ha en stor uppgift att fylla!”⁶⁸ Skoglund var dock ”villig att erkänna att uppgörandet av denna prognos eller detta långtidsprogram, hur vi nu vilja kalla det, dock i all sin osäkerhet har den fördelen med sig, att vi tvingas övertänka våra möjligheter på ett annat sätt än tidigare”.⁶⁹

Bondeförbundets Gunnar Hedlund tog fyraårsplanen i försvar på ett sätt som närmast förefaller vara riktat mot Ohlin. Mot anmärkningen att förhållandena är så föränderliga att programmet inte skulle ha någon uppgift att fylla invände Hedlund på sitt något omständliga sätt ”att programmet i vart fall måste ge en ledning vid bedömandet av frågan om hur mycket som bör göras och vad som lämpligen bör vidtas i dagens läge för att man skall kunna nå den balans man strävar efter, och att det därför otvivelaktigt måste vara väsentligt bättre att ha ett program än att vara utan ett sådant”.⁷⁰ Han hade dock invändningar mot de sakkunnigas uppfattning att ransoneringarna av livsmedel måste behållas och att de orörda skogarna hade förbrukats varför avverkningen måste anpassas efter den årliga tillväxten. I fråga om regleringarna hade han svårt att förlika sig med tanken på att de måste bli kvar i flera år. I fråga om skogarna pekade han på att även om skogarna i norr exploaterats så hade en betydande tillväxt ägt rum i söder.

Kommunisten Hilding Hagberg uppskattade varken fyraårsplanen eller Erlanders flirt med näringslivet. ”Det är de amerikanska dollarprinciperna som helt

⁶⁶ Ibid., s. 42.

⁶⁷ Ibid., s. 46.

⁶⁸ Ibid., s. 47.

⁶⁹ Ibid.

⁷⁰ Ibid., s. 55.

dominera denna fyraårsplan.”⁷¹ Han kunde inte förstå hur ekonomisk stabilitet skulle uppnås under ”kapitalismens anarkiska förhållanden” och hänvisade till att kommunisterna i årtal krävt planmässig hushållning.⁷² Då hade det handlat om ”en verklig hushållningsplan”, vilken av Socialdemokraterna betecknats som ett ryskt påfund.⁷³ Hagberg kunde emellertid berätta att reallönerna i Sovjetunionen skulle höjas med nästan 50 procent under innevarande femårsplan. Han efterlyste därefter en svensk plan med syfte ”att tillfredsställa massornas behov i stället för det rika fåtalets profithunger”.⁷⁴

Hagberg fick svar på tal av Erlander med en fråga: Hur skulle man kunna fortsätta med växande underskott i utrikeshandeln och med att investera utan hänsyn till befintliga resurser? ”Det skulle vara intressant inte endast för de svenska ekonomerna utan för hela världens ekonomer att få veta det.”⁷⁵ Även Ohlin fick en släng av Erlanders humor: ”Jag är ju en blygsam lärjunge, han en stor profet inom nationalekonomien.”⁷⁶

I första kammaren öppnades debatten av finansminister Ernst Wigforss som konstaterade att bristen på jämvikt i utrikeshandeln var det mest trängande problemet och att frågan hur man skulle komma till rätta med det var föremål för de tre experternas utredning och regeringens rapport till Marshallorganisationen. ”I väsentliga delar överensstämmer dessa båda framställningar med varandra.”⁷⁷ Wigforss förklarade att konjunkturutvecklingen var så oviss att fyraårsprogrammet inte kunde vara ”annat än en skiss, där man med nödvändighet får räkna med en anpassning efter ändrade förhållanden”. Men inriktningen måste vara att öka exporten och minska den inhemska förbrukningen.⁷⁸

Folkpartiets Elon Andersson tyckte att fyraårsplanen var upplysande och menade att om tonvikten på ökad export och begränsad inhemsk konsumtion ”kan knappast någon oenighet råda”. Inte desto mindre tyckte han att planen vilade på ganska optimistiska förutsättningar. För att nå målen måste regeringen se till att gynnsamma förutsättningar rådde för det privata näringslivet och Andersson ifrågasatte om dessa ”skapas bäst genom en fastlåsning av regleringssystemet”.⁷⁹

Första kammarens förste vice talman, bondeförbundaren Petrus Gränebo, ville i princip ansluta sig till fyraårsplanen även om det inte var möjligt ”att med någon högre

⁷¹ Ibid., s. 73.

⁷² Ibid.

⁷³ Ibid., s. 74.

⁷⁴ Ibid., s. 75.

⁷⁵ Ibid., s. 80.

⁷⁶ Ibid., s. 82.

⁷⁷ Riksdagens protokoll (1948a, s. 8).

⁷⁸ Ibid., s. 10.

⁷⁹ Ibid., s. 20.

grad av säkerhet bedöma hur vår samhällsekonomi kommer att te sig om tre eller fyra år”.⁸⁰ Han varnade för att det skulle uppstå ”depressiva tendenser på marknaden” när Europa var återuppbyggt, vilket skulle medföra svårigheter för svensk export.⁸¹

Högerns Harald Nordenson menade att man måste dra försiktiga slutsatser utifrån utredningen, som han emellertid berömde:

Värdet av denna Marshallutredning är att den ingående analyserat vårt läge och på ett mycket klagörande sätt framställt de delvis helt nya problem, som därav föranledas. Vidare har den inventerat våra sannolika möjligheter att nå yttre balans i vår ekonomi, och därigenom har den lämnat ett ytterst värdefullt underlag för den fortsatta diskussionen. Den bör däremot icke betraktas såsom ett utformat ekonomiskt program. Det ha vi däremot att söka i regeringens nu framlagda åtta punkter.⁸²

Kommunisten Sven Linderot, slutligen, varnade för att ”vårt nationella oberoende i synnerlig grad har blivit kringskuret” och Sverige fjärrstyrt från USA genom Marshallplanen, varför man från svensk sida borde säga upp detta avtal.⁸³ För Sveriges vidkommande var syftet med Marshallplanen att landet skulle ”föras in i det block som man främst från USAs sida söker organisera för det tredje världskrigets genomförande”.⁸⁴ Fyraårsplanen avfärdade han som en önskelista och regeringens åttapunktsprogram som ”det slutliga avskedet från arbetarrörelsens efterkrigsprogram”.⁸⁵

FORTSATT DEBATT

När Marshallorganisationen i Paris i början av 1949 uttalade att de olika medlemsländernas program över lag var grundade på alltför optimistiska antaganden trodde sig den socialdemokratiska *Morgon-Tidningen* förstå att uttalandet ”måste verka tilltalande på PHM-agitatorerna”. De skulle emellertid enligt tidningen ”finna sina förhoppningar gäckade” eftersom statssekreterare Lundberg påpekat att just det svenska programmet i Paris bedömts som realistiskt. Med tanke på utvecklingen under 1948 fanns ingen anledning att beteckna den beräknade exportökningen som blåögd optimism. Visserligen var beräkningar för så lång tid vanskliga men de var ändå nyttiga och gav möjlighet till ett mer rationellt samarbete inom Europa. Om man ville genomföra en exportoffensiv måste man ställa

⁸⁰ Ibid., s. 42.

⁸¹ Ibid., s. 43.

⁸² Ibid., s. 53.

⁸³ Ibid., s. 89.

⁸⁴ Ibid., s. 90.

⁸⁵ Ibid., s. 91.

upp rimliga mål och i en demokrati måste dessa mål göras offentliga. Dessutom måste man från svensk sida ha en plan för att uppträda som lojal medlem av Marshallorganisationen. Att planen var behäftad med en önskan att skönmåla kunde bara den påstå ”som ingenting vet om saken eller som låter sig drivas av enkel och oförfalskad politisk illvilja”.⁸⁶

I slutet av januari 1949 tog Ingvar Svennilson till orda i ett tal om Sverige och Marshallplanen vid Hindersmässan i Örebro. Han förutspådde ”en period av enastående uppryckning av den europeiska produktionen, fullt jämförbar med vad som under senare år nåtts inom Förenta Staterna eller Sovjetunionen”. Kapaciteten måste emellertid byggas ut på ett sådant sätt att Europa åter kunde betala sin import av livsmedel och råvaror från andra världsdelar. ”Med utvecklingen på detta område står och faller hela Parisprogrammet.” Svennilson betecknade samtidigt det svenska programmet som jämförelsevis försiktigt. Medan övriga länder räknade med att närmast fördubbla sin export mellan 1947 och 1952–53 hade Sverige räknat med en ökning runt en tredjedel. Trots det skulle det säkert bli anledning att revidera programmet. Det stod redan klart att exportoffensiven i högre grad än man hittills räknat med måste inriktas på USA, där tillgången på de varor man behövde var rikligast.⁸⁷ *Svenska Dagbladet* anmärkte i en ledare på att Svennilson i sitt föredrag inte nämnt något om de svenska exportpriserna eller om i vilken riktning en revidering av fyraårsplanen skulle gå.⁸⁸

Svennilson bemötte dessutom kritikerna av långtidsprogrammet i en artikel i *Svensk Tidskrift*. Han inledde med att konstatera att programmet redan var föråldrat, bland annat därför att det visat sig att de europeiska länderna hade planerat att exportera mycket mer till varandra än de var beredda att importera från varandra, och han vände sig mot dem som uppfattat programmet som en reguljär plan:

Det underströks ... vid programmets presentation inför den europeiska samarbetsorganisationens exekutivkommitté, att det svenska programmet både på grund av den svenska decentraliserade organisationen och på grund av osissheten om utvecklingen i ett land, som i så hög grad är beroende av läget på världsmarknaden, endast kunde ha karaktären av en relativt osäker framtidsbedömning och i varje fall icke fick tillmätas innebörden av en plan, sådan som man kunde framlägga från de utpräglade planhushållningsländerna.⁸⁹

Svennilson identifierade osäkerhetsmoment som den internationella konjunkturen och bytesförhållandet gentemot utlandet. Vad han emellertid ville bemöta var

⁸⁶ *Morgon-Tidningen* (1949a).

⁸⁷ *Dagens Nyheter* (1949a), *Stockholms-Tidningen* (1949a), *Svenska Dagbladet* (1949a) och *Örebro-Kuriren* (1949).

⁸⁸ *Svenska Dagbladet* (1949b).

⁸⁹ Svennilson (1949a, s. 68).

invändningen att det inte skulle gå att överblicka en period på fyra, fem år. Han menade att en sådan tidsperiod snarast var ”ett relativt kort skede i den ekonomiska utvecklingen”, särskilt när resurserna var fullt utnyttjade och stora utvecklingsprogram höll på att genomföras.⁹⁰ Planering på lite längre sikt var nödvändig: ”Det allmännas ekonomiska politik kan lika litet som det enskilda företagens inriktas blott på den allra närmaste framtiden utan att detta leder till svåra misstag.”⁹¹ Avslutningsvis försökte Svennilson avvärja de kritiker som fruktade att planen var en inkörsport till planhushållning. Att ställa in den ekonomiska utvecklingen och politiken i ett längre perspektiv skärpte kraven på ökad rörlighet inom näringslivet och minskade risken för bestående regleringar! Programmet hade därmed, hävdade Svennilson, kommit att bilda utgångspunkt för ”det från alla håll upprepade kravet på en mera ’företagsvänlig’ politik”. Det hade dragit upp några linjer för strategin ”i den kamp, som nu måste tagas för att föra landet ut ur dess krisläge och förhindra en permanentning av regleringsstrategien”.⁹²

Dagens Nyheter tog fasta på att Svennilson hade förklarat att programmet redan var föråldrat. ”För dem som utarbetade programmet behöver detta inte te sig nesligt; prognosen ställdes under klart begränsade förutsättningar. Nesan drabbar regeringen och dess press, som från början försökte framställa långtidsprogrammet som en arbetsplan som skulle realiseras närapå av sig själv.”⁹³

Svennilson konstaterade vidare i en artikel om ”Sverige och Marshallplanen” att Sverige visserligen bara fått en liten del av Marshallhjälpen men att även ett så begränsat belopp som 40–50 miljoner dollar var av stor betydelse med tanke på landets begränsade och sjunkande dollarinkomster. Det var emellertid de indirekta fördelarna för Sverige av att Västeuropas ekonomi hölls uppe som var av störst betydelse. Viktigast på längre sikt var att Marshallplanen fått sin motsvarighet i europeiska planer på återuppbyggande av produktion och handel:

Innebörden av det svenska långtidsprogrammet har på många håll missförstått. Det väsentliga i detta program var ju i själva verket icke de sifferkalkyler, med vilka olika utvecklingstendenser blivit redovisade. Att för en ekonomi som den svenska ställa en mera bestämd prognos beträffande produktion och utrikeshandel för en så lång period som fyra år, är givetvis icke möjligt. Sifferexemplen ha endast avsett att illustrera en möjlig utveckling. Bland alla de förutsättningar, som saknades för en mera bestämd prognos, var måhända den främsta att man icke hade en säkrare uppfattning om den utveckling, som kunde väntas äga rum i de andra europeiska länderna. Genom att sammanställa de olika europeiska programmen har

⁹⁰ Ibid., s. 72.

⁹¹ Ibid., s. 73.

⁹² Ibid., s. 74.

⁹³ *Dagens Nyheter* (1949b).

nu ett säkrare underlag skapats på denna punkt och bättre möjligheter föreligga nu för att bedöma, hur utvecklingen i stort sett kan komma att gestalta sig, så att förväntningar och åtgärder inom varje enskilt land kunna anpassas därefter.⁹⁴

Jämfört med andra länders program var det svenska enligt Svennilson försiktigt hålllet. Den senaste Parisrapporten – sammanställningen av de olika ländernas program – gav ingen anledning att sänka de mål som satts upp i det svenska programmet. ”Tvärtom måste vi på flera områden inrikta oss på att flytta fram våra positioner.”⁹⁵

I ett anförande inför Sparfrämjandet i februari 1949 förklarade Svennilson att Sverige hade vissa förutsättningar att klara sitt långtidsprogram eftersom råvaruexporten hade en relativt stark ställning. Han varnade emellertid på nytt för att alltför mycket ta fasta på siffrorna i programmet.⁹⁶

OMARBETNING AV PLANEN

Strax därpå kunde *Svenska Dagbladet* meddela att det konsultativa statsrådet Per Edvin Sköld uppgett att en omarbetning av programmet var klar men att det var oklart när den skulle publiceras. Omarbetningen hade gjorts av den ursprungliga kommittén under ledning av Svennilson i samråd med beredningen för frågor om europeiskt samarbete under ordförandeskap av envoyén Stig Sahlén.⁹⁷ Det omedelbara skälet till omarbetningen var att OEEC, på grundval av de långtidsprogram som levererats av länder som anslutit sig till Marshallplanen, utarbetat en rapport om det europeiska återuppbyggnadsarbetet.

I månadsskiftet februari–mars presenterade Ingvar Svennilson vid en presskonferens i Stockholm omarbetningen av långtidsprogrammet. Promemorian hade överlämnats till regeringen, som vid presskonferensen var representerad av statsminister Erlander, finansminister Wigforss och statsrådet Sköld. Budskapet var att programmet vad beträffar produktion och export hade varit relativt försiktigt hålllet. Exportökningen mellan 1947 och 1948 tydde rent av på att det var möjligt att överträffa planmålet. Dock hade utsikterna för export av skogsprodukter på USA försämrats vilket skulle betyda lägre dollarinkomster än beräknat. Det var därför nödvändigt att utvidga exporten till Västeuropa.⁹⁸

En ledare i *Expressen* fokuserade på de försämrade exportutsikterna för skogs-

94 Svennilson (1949b, s. 45–46).

95 Ibid., s. 50.

96 *Dagens Nyheter* (1949c), *Morgon-Tidningen* (1949b) och *Svenska Dagbladet* (1949c, 1949d).

97 *Svenska Dagbladet* (1949e).

98 SOU 1949:15, framför allt s. 20–21, och *Aftontidningen* (1949), *Dagens Nyheter* (1949d), *Morgon-Tidningen* (1949c, 1949d), *Stockholms-Tidningen* (1949b) och *Svenska Dagbladet* (1949f). I och med att nyheterna från presskonferensen skickades ut av TT publicerades de också i en lång rad landsortstidningar.

produkter till USA och på en formulering i promemorian om att kostnadsproblemet av betydelse för exportindustrins konkurrensförmåga måste få en tillfredsställande lösning. Ledaren pekade på lösningen: ”Det är i detta sammanhang krondevalveringen anmäler sig som en alltmer aktuell realitet.” Regeringen och dess press beskylldes för kronisk optimism. Högertidningen *Helsingborgs Dagblad* fäste sig också vid att promemorian präglades av fortsatt optimism. En pessimistisk bedömning av kommunistiskt slag levererades i *Ny Dag*: ”Genom sin anslutning till Marshallplanen har regeringen bragt Sverige [sic] i ett farligt och förnedrande beroendeförhållande av den amerikanska imperialismen.”⁹⁹

När Ingvar Svennilson i ett radioanförande i mars 1949 ställde frågan om krisen skulle bli långvarig återkom han till frågan om regleringen av ekonomin:

Skall man döma efter antalet regleringar, befinna vi oss alltså i en *kris*. Först när handel och produktion kunnat befrias från dessa regleringar, och priserna igen kunna fylla sin uppgift att begränsa efterfrågan utan att detta behöver leda till inflationsartade prisstegringar, har vi definitivt kommit ur krisen. [...] Frihet från regleringar vid bevarad eller om möjligt höjd standard förefaller vara en lämplig målsättning för en politik, som vill föra oss ut ur krisen.¹⁰⁰

Svennilson tyckte emellertid att det på senare tid förts en lyckosam balanspolitik. Det gällde att hålla fast vid den och hålla tillbaka anspråken på en högre standard även under 1950 och 1951 för att kompensera för den standardhöjning som svenskarna beviljat sig under 1947 och 1948. Det mest svårlösta problemet gällde fortfarande den yttre balansen. Det var den ”som i sista hand kommer att bestämma svaret på frågan, hur långvarig blir krisen”.¹⁰¹ Rent produktionsmässigt var det möjligt att under de närmaste åren bygga ut exporten så mycket att importen skulle kunna släppas fri. Men frågan var om exporten kunde säljas och säljas på de rätta marknaderna. Det värsta som kunde hända var en konjunkturnedgång i USA. Om inte exporten på USA kunde hållas uppe på en hög nivå ”riskera vi att ständigt få ha kvar som ett pinsamt permanent inslag av regleringar i den svenska ekonomin en begränsning av importen av dollarvaror”.¹⁰²

Ingvar Svennilsons radioföredrag lovordades i *Morgon-Tidningen* som ”ett högklassigt bidrag till den ekonomiska folkupplysningen”. Föredraget refererades också i ett par andra tidningar.¹⁰³ I en krönika i den ultranationalistiska (pronazistiska) *Dagsposten* hette det att den svenska dollarbristen inte kunde botas med

99 *Expressen* (1949), *Helsingborgs Dagblad* (1949), *Ny Dag* (1949).

100 Svennilson (1949c, s. 1).

101 *Ibid.*, s. 4.

102 *Ibid.*, s. 10.

103 *Morgon-Tidningen* (1949e), *Svenska Dagbladet* (1949f) och *Svenska Morgonbladet* (1949a).

export på länder som led av samma dollarbrist. ”Svennilsonkommitténs senaste ’optimistiska’ utlåtande innebär m.a.o. att fyraårsplanen redan spruckit på den avgörande punkten.”¹⁰⁴ *Sydöstran* (s) hade en helt annan syn på saken och menade att översynen av långtidsutredningen visat att ”katastrofprofetiorna” hade varit ”fria fantasiteckningar, som tillkommit med partipolitiska syften”. Den lovande utvecklingen i Sverige – ”ett resultat av vår reglerade produktion och konsumtion” – borde ställas vid sidan om den negativa utvecklingen ”i ’fria’ länder, som både höger- och folkpartipropagandan ställde upp som mönster för oss under förra året”, länder som Västtyskland, Belgien och Schweiz.¹⁰⁵

Med den Svennilsonska promemorian hade uppmärksamheten kommit att riktas mot skogsnäringen, som svarade för en stor del av exportinkomsterna från transoceaniska länder. Det föll sig därför naturligt att Svennilson i det föredrag om ”Skogen som tillgång och problem i svensk ekonomi efter kriget” som han höll när 1949 års skogsvecka invigdes i närvaro av kronprinsparet (Gustaf Adolf och Louise) och statsråden Gunnar Sträng och Per Edvin Sköld (och som vi berört i kapitel 11) uppehöll sig kring de svenska skogarnas relativt låga avkastning och förvånade sig över att möjligheterna att hålla skogsproduktionen uppe inte utnyttjats fullt ut efter kriget. Han förklarade vidare att en regleringsekonomi lätt hamnar i en ond cirkel av sjunkande effektivitet. Konkurrensen minskar och produktionen snedvrids. En stagnerad ekonomi tenderar därför att permanenta sig själv. De problem som skogsindustrin brottades med var emellertid gemensamma för de flesta europeiska exportindustrier. Svennilson hade därför svårt att se hur alla dessa industriers dollarproblem kunde lösas utan en justering av dollarns växelkurs i förhållande till Europas valutor.¹⁰⁶

Strax därpå höll Ingvar Svennilson föredrag inför Skånska ingenjörsklubben. Huvudbudskapet var att Sverige och Europa var på väg från säljarens till köparens marknad. Tillgången på varor hade ökat tack vare en snabb återhämtning inom den europeiska industrin och minskat köpkraftsoverskott. Man kunde emellertid inte tala om ett egentligt överskott av varor utan snarare om en feldisponering – varorna började trängas på de europeiska marknaderna men Europa hade samtidigt svårt att exportera sina varor till de transoceaniska marknaderna.¹⁰⁷

Svennilson tog under 1949, i ett par andra sammanhang, upp frågorna om Marshallplanen och långtidsprogrammet. I en kort artikel om ”Europeiska bekymmer och glädjemenen” konstaterade han att det relativa europeiska välståndet

¹⁰⁴ Syndicus (1949).

¹⁰⁵ *Sydöstra Sveriges Dagblad* (1949).

¹⁰⁶ *Dagens Nyheter* (1949e), *Dagsposten* (1949), *Morgon-Tidningen* (1949f), *Stockholms-Tidningen* (1949c), *Svenska Dagbladet* (1949h), *Svenska Morgonbladet* (1949b) och *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (1949a).

¹⁰⁷ *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (1949b, 1949c).

i hög grad hängde på Marshallplanen, att de europeiska produktionskostnaderna ofta var två eller tre gånger så höga som i USA, att de europeiska ländernas handel ofta var bilateral och att det krävdes ett funktionsdugligt internationellt betalningssystem för att åstadkomma en friare handel.¹⁰⁸

När Svennilson höll föredrag på inbjudan av TCO förklarade han att det inte var så märkligt om utvecklingen på kort sikt avvek från långtidsprogrammets prognos: ”man glömmer bort, att detta program handlar om tendensen på längre sikt och att det på vägen kan ske förändringar, som innebär avvikelser från den raka vägen mot målet”.¹⁰⁹ Han framhöll att investeringarna i svensk produktionskapacitet efter kriget ”har varit stora och kanske vissa tider alltför stora, så att detta bidragit till att kasta det svenska samhället ur ekonomisk balans”.¹¹⁰ Han värjde sig mot kritiken om att långtidsprogrammets prognos för exporten skulle vara alltför optimistisk eftersom ”detta att komma tillbaka till förkrignivån ter sig väl ändå som en relativt anspråkslös målsättning”. Svennilson noterade den tunga industrins enastående tillväxt i Europa: ”Det är fråga om ökningstal, som kan mäta sig med de hårresande siffrorna från de ryska femårsplanerna eller den snabbaste utvecklingen i Amerika.” Emellertid hade Europas betalningssvårigheter medfört att den ekonomiska politiken blivit inriktad på snäva nationella målsättningar och han drog därför följande slutsats: ”Det ter sig alldeles klart för mig, att en annan kurs för dollarn i förhållande till de europeiska valutorna måste vara en av de viktigaste åtgärderna för att få balans i Europas och vår ekonomi antingen genom att amerikanerna ändrar sin växelkurs eller att Europas länder företar en gemensam devalvering mot dollarn.”¹¹¹ I september 1949 kom devalveringen. En rad europeiska länder med Storbritannien i spetsen skrev ner sina valutor mot dollarn. Den svenska kronan skrevs ner med 30 procent.

IUI TIO ÅR

När Industriens Utredningsinstitut 1949 fyllde tio år uppmärksammandes jubiléet med en stor och rikt illustrerad artikel i *Industria*. Tidskriftens utsände hade, efter att i mer än ett halvår förgäves ha försökt få till stånd ett möte med Ingvar Svennilson, på tungan att, när mötet äntligen blev av, hälsa sin värd med ett ”Dr Livingstone, I presume?”¹¹² Svennilson guidade besökaren på IUI, presenterade medarbetarna och berättade om de arbeten som utförts under de tio åren, och om

¹⁰⁸ Svennilson (1949f).

¹⁰⁹ Svennilson (1949g, s. 2).

¹¹⁰ Ibid., s. 3.

¹¹¹ Ibid., s. 12.

¹¹² *Industria* (1949, s. 13).

arbeten som inte genomförts: ”En del frågor är också så politiskt belastade att vi inte vill befatta oss med dem, exempelvis beskattningsproblemen.”¹¹³

På frågan om inte industrins folk var misstänksamt när IUIs forskare kom för att ”gräva i dess förhållanden” svarade Svenilson:

I allmänhet inte. Ofta får vi ... uppslaget till en utredning från industrin själv, och vidare brukar kommittéer ur näringslivet följa vårt arbete, det underlättar kontakten och är till nytta både för den undersökande och den undersökta parten. Nej, det har aldrig hänt att en sådan kommitté försökt censurera våra resultat.¹¹⁴

Nästa fråga gällde förhållandet till staten. Svenilson svarade:

Det går också i samarbetets tecken. I skoutredningen t.ex. höll vi hela tiden kontakt med en statlig kommitté för att få och själva ge material och för att hindra dubbelarbete. Besättningen på det statliga konjunkturinstitutet känner vi personligen allihop, tar del av varandras arbetsresultat och ordnar gemensamma seminarier för att utnyttja varandras erfarenheter och få aktuella problem allsidigt belysta. Själv har jag ju haft en del uppdrag åt regeringen, fortsätter professorn anspråkslöst och hänvisar till långtidsprogrammet ...¹¹⁵

I artikeln omtalades att IUI helt finansierades av SAF och Industriförbundet, vilka betalade hälften var av ett årligt anslag på cirka 350 000 kr, och att det var ”en mer eller mindre orygglig princip att inga utredningar får betalas med andra än dessa pengar, på det sättet menar man sig undvika att otillbörliga branschintressen gör sig gällande”.¹¹⁶ Att institutet verkligen stod fritt från särintressen ville Svenilson bestyrka med ”att A-pressen i allmänhet är välvilligare än de borgerliga tidningarna”.¹¹⁷ Som chef för institutet hade han själv ”vidsträckta befogenheter att fatta egna beslut, och det lär knappast heller inträffa att hans förslag i styrelsen röstas ner”.¹¹⁸ Däremot kunde det hända att förslag från de båda moderorganisationerna fick tummen ner.

Verksamheten vid IUI sammanfattades i fyra punkter: 1. Långsiktiga, unika frågor som det tar flera år att komma igenom. 2. Kortsiktiga snabbutredningar om specialfrågor. 3. Regelbundet återkommande statistiska uppgifter. 4. Service till organisationer, företag, myndigheter och allmänhet. Därefter presenterades

¹¹³ Ibid., s. 16.

¹¹⁴ Ibid.

¹¹⁵ Ibid.

¹¹⁶ Ibid.

¹¹⁷ Ibid., s. 17.

¹¹⁸ Ibid.

samtliga anställda vid IUI och deras arbetsuppgifter. Om Erik Dahmén hette det att han ”hänfört beskriver den informella atmosfären på IUI och den personliga självständighet medarbetarna åtnjuter”. ”Arbetsformerna är mycket fria, förklarar han och söker göra påståendet trovärdigt genom att lägga upp sina långa ben bland forskningsresultaten.”¹¹⁹

SVENNILSON BRYTER UPP

I juli 1949 kunde *Dagens Nyheter* meddela att Ingvar Svennilson fått ett erbjudande att för FNs räkning och i samarbete med Europakommissionen i Genève utföra en studie av ”vissa utvecklingstendenser inom den europeiska handeln och näringslivet” med finansiering från Rockefellerstiftelsen. I augusti stod det klart att Tore Browaldh fått chefsposten för den avdelning inom Europarådets sekretariat som skötte rådets samarbete med Marshallorganisationen. Samtidigt bekräftades i pressen att Svennilson av FN fått i uppdrag att genomföra en större undersökning av den europeiska ekonomins utveckling de senaste decennierna med fokus på hur näringslivet påverkats av staternas ingripanden mot den fria handeln. Svennilson berättade att han fått två års tjänstledighet från chefskapet på IUI och att tjänsten under hans frånvaro skulle upprätthållas av Erik Dahmén. Han berättade vidare att han använde sig av arbetsrubriken ”Den europeiska ekonomiens disintegration”.¹²⁰ I början av 1950 noterade pressen att tre svenska statistikexperter, bland dem Erik Ruist från IUI, skulle åka till USA för att studera statistik om levnadskostnader, löner, arbetstid, sysselsättning, tillgång på arbetskraft och produktivitet inom ett projekt som lagts fram av OEEC och godkänts av Marshalladministrationen.¹²¹

Ingvar Svennilson var väl förberedd för sitt FN-uppdrag. Redan 1949 kunde han publicera en studie om utsikterna för expansion i Europa i en bok som utgavs av FN om *Economic Survey of Europe in 1949*.¹²² Möjligen var det just denna studie som hade gett honom FN-uppdraget. Han angav där som sitt syfte att visa hur vissa långsiktiga trender under tidigare årtionden skulle inverka på utvecklingen under det kommande årtiondet. Hans budskap var optimistiskt. Den långsamma ekonomiska utvecklingen i mellankrigstidens Europa hade skapat en potential för snabbare tillväxt framöver, trots att befolkningstillväxten hade saktat in. Stagna-

¹¹⁹ Ibid., s. 29.

¹²⁰ *Dagens Nyheter* (1949f, 1949g) och *Svenska Dagbladet* (1949j). *Svenska Dagbladet* publicerade därpå en lista över svenska ekonomer som fått internationella uppdrag: Gustav Cassel, Gunnar Myrdal, Per Jacobsson, Ragnar Sundén, Tore Browaldh och Ingvar Svennilson (*Svenska Dagbladet* 1949j).

¹²¹ *Dagens Nyheter* (1950a), *Svenska Morgonbladet* (1950) samt notiser i en rad tidningar. De båda andra experterna var Arne Henriksson från LO och Marianne Gustavsson från Socialstyrelsen.

¹²² Svennilson (1949h).

tionen under mellankrigstiden hade skapat arbetskraftsreserver och en föråldrad kapitalstock som nu måste förnyas med snabbare produktivitetsökning som följd. ”I detta avseende kan därför själva stagnationen i det förflutna hjälpa till att åstadkomma en snabbare ökning av produktionen i framtiden.”¹²³

I maj 1950 publicerades en intervju med Svennilson, som offentliggjort ett första avsnitt av sin undersökning och förutspådde att den europeiska industriproduktionen fram till 1960 skulle öka med 50 procent. I ett längre perspektiv var det uppenbart att Europa hade goda utsikter inte bara till ekonomisk återhämtning utan också till förnyad expansion. Paradoxalt nog var förutsättningarna för snabb expansion särskilt gynnsamma på grund av den långa stagnationen under mellankrigstiden, som gjorde det nödvändigt att investera i nya maskiner och anläggningar.¹²⁴

Ett år senare kallades Svennilson till Lars Hiertas professur i nationalekonomi med finansvetenskap vid Stockholms Högskola efter Gunnar Myrdal. Kallelsen utlöste visst rabalder eftersom två av de sakkunniga, Gunnar Myrdal och Arthur Montgomery, hade tillstyrkt medan de båda andra, Tord Palander och Carsten Welinder, inte biträdde förslaget. Enligt docenten Anders Östlund stred kallelsen därmed mot universitetsstatuterna.¹²⁵ Svennilson fick dock sin professur och Rockefellerstiftelsen fortsatte att ösa pengar över hans FN-undersökning. Stiftelsen hade 1949 anslagit 50 000 dollar och bidrog 1951 med ytterligare närmare 100 000 schweizerfrancs.¹²⁶ Ingvar Svennilsons FN-undersökning utmynnade 1954 i det klassiska verket *Growth and Stagnation in the European Economy*.¹²⁷

SVENNILSON BLICKAR TILLBAKA

I en artikel i *Skandinaviska Bankens Kvartalsskrift* 1962 blickar Ingvar Svennilson tillbaka på den svenska långtidsplaneringen. Han beskriver planeringen i termer av ”ett brett upplagt samarbete med offentliga myndigheter, näringsliv och ekonomisk forskning”¹²⁸ och som en kombination av prognos och förslag till riktlinjer för den ekonomiska politiken, vilket återspeglade den svenska ekonomins ”medelvägs-typ”.¹²⁹ Han konstaterar att staten i regel inte kunnat dra

¹²³ Svennilson (1949h, s. 220).

¹²⁴ *Dagens Nyheter* (1950b).

¹²⁵ *Dagens Nyheter* (1951a).

¹²⁶ *Dagens Nyheter* (1951b) och *Svenska Dagbladet* (1951).

¹²⁷ Svennilson (1954).

¹²⁸ Svennilson och Beckman (1962, s. 69).

¹²⁹ *Ibid.*, s. 70.

upp fasta planer på lång sikt för sin egen verksamhet och att "[e]nspåriga och stela planer" ersatts med "alternativa planer" eller "strategier".¹³⁰ Regeringen hade inte bundit sig vid några exakta mål eller förelagt rekommendationerna för riksdagen. Beskrivningen av planerna ligger helt i linje med den typ av "indikativ planering" som vi i detta och föregående kapitel sett Svennilson förespråka:

Betänkandets uppgift inskränker sig sålunda till att tjäna som bakgrund för offentlig diskussion, privata beslut och statlig politik, [...] Väsentligt är att på detta sätt en gemensam allmänt utbredd föreställning om framtiden kan skapas, som kan underlätta den ömsesidiga anpassningen och utvecklingen inom olika områden. Långtidsutredningarna bör endast betraktas som ett element i ett omfattande och specialiserat planeringssystem, som kontinuerligt utvecklas inom privata företag och inom olika offentliga områden. [...] Det skulle fordra en enorm organisation för att infoga denna planeringsverksamhet i en central enhet. Det är dessutom högst tvivelaktigt om resultatet skulle förbättras genom en långt driven centralisering.¹³¹

Det "tioårsprogram" som 1948 initierades av Ingvar Svennilson byggde på de många utredningar som genomförts vid IUI under de föregående åren. Det blev utgångspunkten för "fyraårsplanen" som i sin tur blev vägvisare för en lång rad svenska långtidsutredningar. Svennilson återkom efter sin tid i Genève som ordförande i den tredje, fjärde och femte långtidsutredningen och en rad IUI-medarbetare, som Erik Höök, Ragnar Bentzel, Jan Wallander, Erik Ruist och Lars Nabseth medverkade i dessa utredningar fram till mitten av 1970-talet.

Carl Johan Åberg har summerat betydelsen av samarbetet mellan långtidsutredningarna (LU) och IUI. Han konstaterar dels att den första utredningen (fyraårsplanen) ur metodsynpunkt "i all sin enkelhet [var] normgivande för en rad följande utredningar",¹³² dels att man inom dessa utredningar fick del av ett stort material om planeringen inom svensk industri.

Men vi fick också "ingångar" till viktiga delar av industrisektorn – i varje fall till de större företagens ägare och chefer. LU kunde också knyta kontakter med flera av landets främsta ekonomer som på olika sätt hade nära relationer till IUI. Detta gällde i första hand Ingvar Svennilson som gjorde den första utredningen när han var chef för institutet men som sedan var ordförande i tre på varandra följande utredningar på 1950- och 60-talen. [...] Jag tror att IUI-samarbetet också spelade en

¹³⁰ Ibid., s. 71.

¹³¹ Ibid., s. 72.

¹³² Åberg (2009, s. 165).

roll på ett mera allmänt plan. Genom enkäterna motiverades företagsledningarna att tänka efter hur utvecklingen inte bara i det egna företaget utan även i omvärlden kunde tänkas bli under den kommande femårsperioden.¹³³

¹³³ Ibid., s 176.

BOKSLUT

Det var inte helt lätt för Industriens Utredningsinstitut att finna sin form. Själva tillblivelseprocessen hade varit småkrånglig och i långa stycken defensiv. Under de första tjugofem åren av 1900-talet hade socialdemokratin flyttat fram sina positioner på ett sätt som gjort det svenska näringslivet oroligt för att socialisering och planhushållning stod för dörren. Näringslivsorganisationerna – Arbetsgivareföreningen och Industriförbundet – hade inte gjort särskilt mycket för att föra fram sina åsikter till en bred allmänhet och industrin var dåligt representerad i riksdagen.

Det var inte förrän Sigfrid Edström började engagera sig som tanken på ideologisk moteld började få fäste och det tog fem år av oenighet innan det gick att inom industrin komma överens om hur dess motdrag mot hotande statsingripanden skulle se ut. Utan kraftkarlen och organisationsmänniskan Edström hade det förmodligen tagit ännu längre tid.

I början av 1939 kunde IUI sätta igång sitt arbete, framför allt med frågor kring samarbetet mellan stat och näringsliv. Det dröjde emellertid inte längre än till krigsutbrottet i september förrän man fick lägga de ursprungliga utredningsidéerna åt sidan och i stället börja engagera sig i problem som aktualiserades av kriget, dvs. i huvudsak rena dagsfrågor, som avspärrningen och anpassningen till den. Samtidigt bedrev institutet en omfattande upplysningskampanj i ekonomiska ämnen, framför allt via dagspressen. Omvärldsbevakning var också en viktig uppgift under de första krigsåren, när risken var stor att Tyskland skulle gå segrande ur kriget och under den kommande freden skulle försöka omstöpa Europas ekonomi i planmässig riktning.

IUIs första tre år framstår i efterhand mest som en av kriget betingad parentes. Två verkställande direktörer avlöste varandra. Icke desto mindre togs under dessa år initiativ till två viktiga utredningar: småindustriutredningen och Norrlandsutredningen. Den förra var IUIs första utredning. Den senare skulle bli det största projekt IUI någonsin har varit inblandat i. Axel Iveroth såg till att småindustriutredningen genomfördes engagerat och effektivt och att den fick en ordentlig empirisk förankring. Han skrev väl och han strök inte småföretagarna medhårs utan betonade vikten av konkurrens, initiativförmåga och förnyelse.

Iveroths studie var en enmansutredning. Norrlandsutredningen var dess raka motsats: en koloss med tung institutionell överbyggnad sliten mellan motstridiga branschintressen. Den spände över hela det norrländska näringslivet, såväl skogs-

industrin som de icke-skogliga delarna. Avsikten var att få ett helhetsgrepp om Norrlands ekonomiska och sociala problem. Kanske var det för mycket begärt. Det gick i varje fall inte. Kanske var det uppläggningsdet som var fel på. Norrlandsutredningen överläts bara delvis till oberoende forskare. Resten lades i händerna på direktörer som var upptagna med operativa uppgifter i sina företag. Givetvis hann de inte med att dessutom seriöst ägna sig åt utredningsverksamhet. Dessutom arbetade skogsbolagen på en oligopolmarknad och hade därför delvis motstridiga intressen. Kanske var det inte så konstigt att den ena förutskickade delutredningen efter den andra föll bort och att det aldrig blev någon sammanhängande slutrapport. Som helhet betraktad var Norrlandsutredningen misslyckad. Det fåtal pusselbitar som presterades räckte inte till för att konstruera ett sammanhängande mönster. Man försökte inte ens.

Det som verkligen slutfördes och publicerades var emellertid bra. Den av Erland Waldenström ledda avfallsstudien var grundlig och kom med konkreta rekommendationer – rekommendationer som också fick ett praktiskt resultat genom att ett institut för skogsproduktforskning skapades i samarbete mellan skogsindustrin och staten. Erik Ruists studie av konjunkturkänsligheten inom skogsindustrin var en pionjärsats vad gällde användningen av moderna ekonomiska metoder i empiriska studier. Ingvar Svennilson kunde presentera ett gediget arbete om tillgången på arbetskraft i Norrland under olika förutsättningar. Två habila kostnadsstudier färdigställdes: den ena om levnadskostnader, den andra om transportkostnader.

Norrlandsutredningen styrdes av den filosofi som lades fast redan på de första sammanträdena 1939 och 1940. Under 1941 fick IUI en ny chef: Ingvar Svennilson. Han kunde inte göra så mycket åt utredningens grundstruktur, men han kunde lägga till meningsfulla bitar och han kunde vrida utredningen från ett närmast ekonomisk-geografiskt perspektiv till ett nationalekonomiskt.

Svennilson var dynamisk och orädd. Han var duktig på att rekrytera begåvade medarbetare och han vågade delegera hela utredningar till oprövade (men lovande) krafter. Satsningen lönade sig. Svennilson introducerade branschstudier, ett av IUIs framtida varumärken. Folke Kristensson gjorde en grundlig genomgång av textilindustrins struktur och Rickard Elinder av skoindustrin. Jöran Curmans utredning om industrins arbetarbostäder resulterade i bildandet av Industriens bostadsförening och Jan Wallanders undersökning av flyttningsmönstren i Klarälvsdalen gav en klar bild av sysselsättningsproblemen i Värmland.

En annan typ av studier som skulle bli ett kännetecken för IUI i framtiden var långsiktiga planeringsstudier. Ingvar Svennilson introducerade även dem – hans eget huvudsakliga intresseområde under andra halvan av 1940-talet – och han ägnade mycket tid åt att debattera planeringens för- och nackdelar. Han betonade

den enighet om behovet av centralplanering och dirigerering som kriget skapat bland företrädare för stat och näringsliv. Industrins rationalisering måste genomföras i samarbete med staten, men gränsdragningen mellan staten och näringslivet var viktig. Den uppgift Svennilson såg efter kriget var att dra upp ramarna för den privata företagsamheten. Centralstyrd planhushållning kunde vara effektiv i det korta perspektivet men på längre sikt kunde innovationsförmågan gå förlorad. Det var en svår balansgång i en situation där planeringsfrågan vid krigsslutet blev brännhet genom Myrdalkommissionens verksamhet.

Under 1948 kom den första svenska långtidsutredningen, till stor del utförd inom IUI: en fyraårsplan för att foga in den svenska ekonomiska utvecklingen i Marshallplanen. Den kritiserades i borgerliga tidningar och av vissa industrimän för att vara alltför optimistisk. Svennilson själv menade att den var jämförelsevis försiktigt hållen. Han ansåg att planering på längre sikt var nödvändig, för den skulle minska behovet av regleringar.

Planeringen var inte den enda kontroversiella verksamheten på IUI. När Svennilson och Gösta Ahlberg 1946 kom ut med sin bok *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*, och föreslog viss arbetskraftsinvandring, utbröt en livlig debatt. Liberala och konservativa tidningar var över lag försiktigt positiva, inom socialdemokratin var attityden skeptisk och på kommunistiskt håll var den helt avvisande.

Ingvar Svennilson kunde inte undvika att sticka ut nacken. Slutet av 1940-talet var en ekonomisk kristid och han blev tvungen att tala klarspråk. Svenskarna levde över sina tillgångar och krisen måste lösas genom en sänkning av privat och offentlig konsumtion. Svennilson avrådde från att slå in på regleringsvägen. Det krävdes strukturella förändringar av näringslivet och ett långsiktigt perspektiv.

Ingvar Svennilsons 1940-talsresonemang om planering försköts över tiden i liberal riktning, från centralplanering och dirigerering under kriget, via tonvikt på ramhushållning vid krigsslutet till indikativ planering (statlig styrning med hjälp av målsättningar och publicering av planer och prognoser) med minskat behov av detaljreglering efter kriget. Förflyttningen avspeglar en förändrad verklighet. En värld i krig ställer andra krav på statlig kontroll än en värld i fred. Det insåg den smidige planeraren Svennilson.

Fyrårsplanen skulle bli normgivande för de framtida svenska långtidsutredningarna och IUI skulle komma att spela en viktig roll i dem även under 1950- och 1960-talet. Genom sitt intresse för planering och långsiktiga frågor hade Ingvar Svennilson i slutet av 1940-talet rutat in en stor del av institutets verksamhet under de närmaste två decennierna. Han hade också lagt grunden för ett förtroendefullt samarbete med regeringskansliet. Hans balansgång på den svenska medelvägen var framgångsrik. Visst fick han enstaka mothugg, men det råder inget

tvivel om att han möttes av respekt från såväl borgerligt och industriellt som socialdemokratiskt håll. Detsamma gällde hans organisation: IUI. Svennilson hade tagit bort de upplysnings- och propagandaelement och den rutinmässiga löpande verksamhet som hade funnits på institutet under dess första tre år och satt forsknings- och utredningsverksamheten i centrum.

När Ingvar Svennilson i januari 1949 satte sig ner för att skriva en promemoria om IUIs arbetsuppgifter betonade han att institutet var ett forskningsinstitut:

Enligt numera fastställda stadgar är institutets uppgift att bedriva forskning rörande de ekonomiska och sociala förhållanden, som äro av betydelse för den industriella utvecklingen. Institutets centrala uppgift är sålunda forskningsverksamhet och det torde vara av betydelse, att verksamheten därvid lägges på ett högt vetenskapligt plan.¹

Svennilson var noga med att framhålla institutets koppling till den reguljära akademiska verksamheten, via honom själv:

Denna ställning som en vetenskaplig institution har ... befästs genom anknytningen till Stockholms Högskola, där institutets chef är verksam som professor i nationalekonomi, särskilt näringsekonomi. Genom särskilda seminarier i näringsekonomi komma högskolans studenter i kontakt med institutet och omvänt är institutets chef en förmedlande länk mellan institutets medarbetare och högskolan.²

IUI-kamreren Ruth Wiklund med fyra av IUIs produkter (foto: K. G. Kristoffersson).

Källa: IFNs bildarkiv.

¹ Svennilson (1949e, s. 1).

² Ibid.

Det var inte utan stolthet som han nämnde att vissa av de utredningar som hade producerats vid IUI låg på en sådan kvalitativ nivå att de hade lett, eller beräknades leda, till högre akademiska examina:

En rad undersökningar få också karaktären av examensarbete. Strukturundersökningen rörande textilindustrin användes således som doktorsavhandling och belönades med ett högt betyg för Sveriges förste ekonomie doktor.

Det nya arbetet om flykten från skogsbygden betraktas som licentiatarbete och arbetet om företagsbildningen hoppas vi skall resultera i en förnämlig fil. doktorsgrad vid Lunds universitet.³

Man skulle sålunda kunna hävda, att institutet förmått att hävda sin vetenskapliga ställning och att resultatet vad gäller avhandlingar är förnämligare än något annat nu verksamt forskningsinstitut på detta stadium har kunnat prestera.⁴

En nöjd Ingvar Svennilson (foto: K. G. Kristoffersson).
Källa: IFNs bildarkiv.

Svennilson hade all anledning att vara nöjd. På drygt sju år hade han lyckats förvandla Industriens Utredningsinstitut från ett stöd- och serviceorgan för näringslivet till ett högklassigt självständigt forskningsinstitut. Ingvar Svennilson var både aktiv forskare och organisatör, både idéspruta och formskapare. Det är svårt att överskatta hans betydelse för IUI.

³ Som vi redan vet, blev Jan Wallanders bok en doktorsavhandling. Erik Dahmén försvarade sin avhandling i Lund 1950.

⁴ Svennilson (1949e, s. 1).

REFERENSER

Mycket av det tryckta materialet nedan finns tillgängligt under "Publikationer" på IFNs hemsida: <http://www.ifn.se/>. Detta har inte markerats nedan, utan markeringarna avser endast opublicerat material. De brev som refereras till i huvudtexten och fotnoterna finns i arkivet hos Centrum för Näringslivshistoria. En översiktlig förteckning över materialet i detta arkiv finns i *Arkivförteckning för Institutet för Näringslivsforskning (IFN)*. Stockholm: IFN, 2010-07-02, tillgänglig på IFN.

B = böcker tillgängliga på IFNs hemsida.

CfN = material om IUI utanför Norrlandsutredningen i arkivet hos Centrum för Näringslivshistoria, ej i elektronisk form.

F = Föredrag som enbart finns i manus tillgängliga på IFNs hemsida.

HHS = arkivmaterial från Handelshögskolan i Stockholm, ej i elektronisk form.

N = material från Norrlandsutredningen (N), i arkivet hos Centrum för Näringslivshistoria, ej i elektronisk form. Protokollen från utredningens möten finns i Serie A1, övriga handlingar i Serie F1bd.

S = styrelseprotokoll m.m. från IFN, ej offentliga.

Abramson, Ernst; Bonow, Mauritz; Granholm, Axel; Gårdlund, Torsten; Kock, Karin; Lundh, Erik; Lundberg, Erik; Åkerman, Åke och Wigfors, Ernst (1941), *Vår folkförsörjning i avspärrningstider II*. Stockholm: IUI.

Affärsvärlden (1941), "Norrlands folkförsörjning", vol. 41, nr 36, 4 september.

Afionbladet (1946), "Invandring?", 13 februari.

Afionbladet (1948a), "Det okända näringslivet", 13 juli.

Afionbladet (1948b), "Fyra-årsplanen i motvind", 28 oktober.

Afiontidningen (1944), "Tusentalet industrimän konferera", 28 januari.

Afiontidningen (1949), "Långtidsprogrammets produktionsmål håller men dollarintäkterna minskar", 1 mars.

Ahlberg, Gösta (1953), *Befolkningsutvecklingen och urbaniseringen i Sverige 1911–50*. Stockholm: Stockholms kommunalförvaltning.

Ahlberg, Gösta och Svennilson, Ingvar (1944), "Några grunddrag i den svenska arbetskraftsbalansen", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 46, nr 4, 288–301.

Ahlberg, Gösta och Svennilson, Ingvar (1946), *Sveriges arbetskraft och den industriella utvecklingen*. Stockholm: IUI.

AIB (Academy of International Business) (2009), "AIB Fellow – Hans B. Thorelli". <http://aib.msu.edu/fellow/57/Hans-B-Thorelli>. Nerladdad 2014-02-25.

Allen, George Cyril (1945), "An Aspect of Industrial Reorganisation", *Economic Journal*, vol. 55, nr 218/219, 179–191.

- Alm, Gunnar (1941a), *Statens och bolagens möjligheter att upphjälpa sötvattensfisket i Norrland*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från andra allmänna sammanträdet den 28 och 29 januari 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Alm, Gunnar (1941b), "Statens och bolagens möjligheter att upphjälpa sötvattensfisket i Norrland", i: Gunnar Alm, Oscar Falkman, Torsten Hérnod, Thorsten Streyffert, Erik Upmark och Erland Waldenström, *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*. Stockholm: IUI.
- AMAF (American Marketing Association Foundation) (2014), "Hans B. Thorelli Award". <http://themarketingfoundation.org/thorelli.html>. Nerladdad 2014-02-25.
- Anderson, Ivar (1917), *"Oppositionen" och ministeransvarigheten: Parlamentariska strömningar i svensk politik 1809–40*. Uppsala och Stockholm: Almqvist & Wiksells Tryckeri AB.
- Anderson, Ivar (1956), *Arvid Lindman och hans tid*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Anderson, Ivar (1968), *Åsyna vittne. Människor och händelser i press och politik 1914–1940*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Anderson, Ivar (1969), *Från det nära förflutna. Människor och händelser 1940–1955*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Anderson, Ivar (1990), "Ivar Anderssons [sic] minnesanteckningar om sin tid som chef vid IUI (24 mars 1949)", Appendix O i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Anstrin, Hans (1941), "Norrlands folkförsörjning", *Arbetar Bladet*, 22 augusti, *Hudiksvalls Nyheter*, 22 augusti, *Söderhamns Tidning*, 27 augusti, *Skelleftebladet*, 4 september.
- Anstrin, Hans (1943a), "En ståtlig Norrlandsbok", *Industria*, vol. 39, nr 1, 42–47.
- Anstrin, Hans (1943b), "Skogens och skogsindustriernas avfall", *Industria*, vol. 39, nr 12, 665–670.
- Anstrin, Hans (1944), "Norrlandsproblemen i rampljuset", *Industria*, vol. 40, nr 4, 198–204.
- Arbetet* (1940), "Indexlönerna under debatt", 23 oktober.
- Artle, Roland (1952), *Svenskt distributionsväsende: Några drag i dess uppbyggnad och utveckling*. Stockholm: IUI.
- Bagge, Gösta; Lundberg, Erik och Svennilson, Ingvar (1933), *Wages in Sweden 1860–1930. Part One. Manufacturing and Mining*. Westminster: P. S. King & Son.
- Bagge, Gösta; Lundberg, Erik och Svennilson, Ingvar (1935), *Wages in Sweden 1860–1930. Part Two. Government and Municipal Services, Agriculture and Forestry, the General Movement of Wages in Sweden 1860–1930*. Westminster: P. S. King & Son.
- Bahrke, Wilhelm (1947), "Skoindustrien löser sina problem", *Industria*, vol. 43, nr 2, 14–16.
- Barne, Jan-Axel (u.å.), "I Piratens kölvatten: Akka alias Balaklava". <http://www.leopoldreport.com/Webbor/pirat28.html>. Nerladdad 2013-09-13.
- Bellman, Richard (1954), "The Theory of Dynamic Programming", *Bulletin of the American Mathematical Society*, vol. 60, nr 6, 503–515.
- Bellman, Richard (1957), *Dynamic Programming*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bentzel, Ragnar (1952), *Inkomstfördelningen i Sverige*. Stockholm: IUI.

- ”Betänkande den 4 oktober 1944 angående investeringsavvägningen”, i: SOU 1944:57, *Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering VII. Framställningar och utlåtanden från kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering 1*. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- Berger, Tage (1941), *Norrland och järnvägarna*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från tredje allmänna sammanträdet den 6 och 7 maj 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Bratt, Karl Axel (red.) (1950), *J. Sigfrid Edström. En levnadsteckning. Förra delen*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Bratt, Karl Axel (red.) (1953), *J. Sigfrid Edström. En levnadsteckning. Senare delen*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Bring, Samuel E. (red.) (1940), *Till J. Sigfrid Edström på sjuttioårsdagen, med uppriktigt tack för tider som varit och med varma välgångsönsknningar för dagar som stunda*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Tryckeri AB.
- Britain's Industrial Future. Being the Report of the Liberal Industrial Inquiry* (1928). London: Ernest Benn.
- Browaldh, Tore (1944), *Det amerikanska näringslivet och efterkrigsproblemen*. Stockholm: IUI.
- Browaldh, Tore (1945), *Ekonomiskt samarbete i framtidens Norden*. Stockholm: Föreningen Norden.
- Browaldh, Tore (1976), *Gesällvandring*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Browaldh, Tore (1980), *Vägen vidare*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.
- Brunius, Axel (1942), ”Ett svenskt industriprogram”, *Industria*, vol. 38, nr 22, 903–906.
- Brunius, Axel (1944a), ”Industriens fredsmanifestation”, *Industria*, vol. 40, nr 4, 161–163.
- Brunius, Axel (1944b), ”Industriens fredsberedskap”, *Industria*, vol. 40, nr 4, 165–166.
- Brunius, Thor (1943), ”Totalsysselsättnings problem”, *Industria*, vol. 39, nr 24, 1253–1255.
- Bygdeundersökning av Örträsk* (u.å.) (N).
- Carlson, Benny (1982), *Bagge, Lindahl och nationalinkomsten: Om National Income of Sweden 1861–1930*. Lund: Meddelande från Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, nr 27.
- Carlson, Benny (2003), *Amerikansk välfärdskapitalism och social ingenjörskonst*. Stockholm: SNS Förlag.
- Carlson, Sune (1939), *A Study on the Pure Theory of Production*. London: P. S. King & Son.
- Carlsson, Axel (1936), *England och Imperiets handel*. Uppsats framlagd på Geografiskt Seminarium, höstterminen 1936. Stockholm: Handelshögskolan.
- Carlsson, Axel (1940), ”Vilka importartiklar kunna ersättas av inhemsk tillverkning?”, *Svensk Hantverkstidning*, vol. 13, 236–238.
- Carlsson, Axel (1941a), ”Norrländska sysselsättnings- och försörjningsproblem”, *Svensk Tidskrift*, vol. 28, nr 1, 46–57.
- Carlsson, Axel (1941b), ”Västerbottniskt näringsliv I”, *Västerbottens Folkblad*, 1 maj.
- Carlsson, Axel (1941c), ”Västerbottniskt näringsliv II”, *Västerbottens Folkblad*, 3 maj.
- Carlsson, Axel (1941d), ”Svensk småföretagsamhet I–III”, *SAP-Information*, nr 2, 19–22; nr 3, 43–45; nr 4, 57–61.
- Carlsson, Axel (1941e), ”Hantverkets utbildningsfrågor”, *På Fritid*, nr 2.

- Carlsson, Axel (1941f), "Småföretagsamheten och samhället", *Svenskt Affärsliv*, vol. 9, nr 12, 195–196.
- Carlsson, Sten (1961), *Svensk historia II: Tiden efter 1718*. Stockholm: Svenska Bokförlaget, Bonniers.
- Carlsson, Torsten (1948a), "Europakommissionens rapport", *Industria*, vol. 44, nr 5, 9–10, 40.
- Carlsson, Torsten (1948b), "Investeringar i Sverige", *Industria*, vol. 44, nr 9, 7–8.
- Carlsson, Torsten (1978), *Aktiemarknadens roll: En genomgång av aktiemarknadens funktion och betydelse för den enskilde spararen, företaget och samhällsekonomin*. Stockholm: Sveriges Aktiesparares Riksförbund.
- Carlsson, Torsten (1997), *Skandinaviska Banken i näringsliv och samhälle 1939–1971*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Chamberlin, Edward (1933), *The Theory of Monopolistic Competition: A Re-orientation of Value Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Craver, Earlene (1991), "Gösta Bagge, the Rockefeller Foundation, and Empirical Social Science Research in Sweden, 1924–1940", i: Lars Jonung (red.), *The Stockholm School of Economics Revisited*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Curman, Jöran (1943a), "Industriens bostadsutredning", *Form*, vol. 39, nr 7/8, 118–120.
- Curman, Jöran (1943b), "Bostadsfrågan som tekniskt och socialt problem", *Hertha*, vol. 30, nr 8/9, 157–158.
- Curman, Jöran (1943c), "Industriens arbetarebostäder", i: IUI, *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Curman, Jöran (1944), *Industriens arbetarebostäder*. Stockholm: IUI.
- Dagens Nyheter* (1941), "Förargelseväckande sätt att spara", 8 februari.
- Dagens Nyheter* (1944a), "Industrin har fredsplaner klara", 29 januari.
- Dagens Nyheter* (1944b), "Wigforss leve för företagsamheten", 29 januari.
- Dagens Nyheter* (1944c), "Industrins fredsberedskap", 30 januari.
- Dagens Nyheter* (1944d), "Offentlig företagskontroll ingen fruktbar tanke", 5 november.
- Dagens Nyheter* (1948a), "Regeringens fyraårsplan inför riksdagen", 28 oktober.
- Dagens Nyheter* (1948b), "Fläskbristen kan täckas nästa år", 29 oktober.
- Dagens Nyheter* (1948c), "Programförklaring av regeringen", 29 oktober.
- Dagens Nyheter* (1948d), "Planering baklänges", 30 oktober.
- Dagens Nyheter* (1949a), "Framtidsutsikter på Hindersmässan", 30 januari.
- Dagens Nyheter* (1949b), "Stabiliseringsbalansen och exporten", 16 februari.
- Dagens Nyheter* (1949c), "Mera massa till USA huvudtema vid sparkurs", 18 februari.
- Dagens Nyheter* (1949d), "Produktionstakten hålls men handelsläget sämre", 1 mars.
- Dagens Nyheter* (1949e), "Kungligheter och regeringsmedlemmar på skogsveckans högtidliga premiär", 15 mars.
- Dagens Nyheter* (1949f), "Svennilson gör studie för FN-bok", 2 juli.
- Dagens Nyheter* (1949g), "Svensk på ledande post i Europarådet", 12 augusti.
- Dagens Nyheter* (1950a), "Tre svenska statistikexperter reser till Amerika för studier", 13 januari.
- Dagens Nyheter* (1950b), "Produktionen åter till läget före 1914", 30 maj.
- Dagens Nyheter* (1951a), "Kallelse av Svennilson strider mot statuterna", 30 maj.
- Dagens Nyheter* (1951b), "Stora pengar till Svennilson", 26 juli.

- Dagsposten* (1944), "Näringslivets fredsproblem blötas i debatt", 29 januari.
- Dagsposten* (1949), "Svenska skogsårdsindustrin står inför svåra kostnads- och organisationsproblem", 15 mars.
- Dahl, Sven (1949), "Flyttningsintensitet och flyttningsnetto", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 51, nr 3, 185–190.
- Dahmén, Erik (1942a), *Ekonomisk strukturanalys: Begreppet felinvesteringar som konjunkturteoretiskt instrument*. Licentiatavhandling, Lunds universitet.
- Dahmén, Erik (1942b), "Ekonomisk strukturanalys: Några synpunkter på den ekonomiska utvecklingens och konjunkturväxlingarnas problem", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 44, nr 3, 177–194.
- Dahmén, Erik (1947a), "Bristen på arbetskraft – en synvillia?", *Industria*, vol. 43, nr 10, 14, 68.
- Dahmén, Erik (1947b), "Är investeringsbegränsning förnuftig?", *Industria*, vol. 43, nr 11, 49, 68.
- Dahmén, Erik (1947c), "Industriell strukturanalys", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 49, nr 1, 75–81.
- Dahmén, Erik (1948), "Mera arbetskraft till exportindustrin?", *Industria*, vol. 44, nr 12, 7.
- Dahmén, Erik (1950), *Svensk industriell företagarverksamhet: Kausalanalys av den industriella verksamheten 1919–1939. Band 1 och 2*. Stockholm: IUI.
- Dahmén, Erik (1958), "Från lösa fantasier till 723 tätttryckta sidor", i: *Inguar Svennilson och Industriens Utredningsinstitut 1.9 1941–1.10 1949* (B).
- Danielsen, Nils (1948), "Förord" i: Jan Wallander (1948), *Flykten från skogsbygden: En undersökning i Klarälvsdalen*. Stockholm: IUI.
- Eckerberg, Per (1949), "Betydelsefull översyn", *Morgon-Tidningen*, 4 juni.
- Edström, J. Sigfrid (1959), *Minnen ur mitt liv*. Ystad: Ystads Centraltryckeri.
- Edström, J. Sigfrid (1990), "Edströms motion till Industriförbundets styrelsemöte den 18 december 1936", Appendix B, i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Edström, J. Sigfrid; Lundvik, Vilhelm och Söderlund, Gustaf (1990), "Kommittéförslaget (22 oktober 1937)", Appendix F i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Eklund, Klas (1986), "Det våras för Dahmén", *Skandinaviska Enskilda Bankens Kvartals-tidskrift*, vol. 67, nr 2, 47–53.
- Eklund, Klas (2010), "Ekonomporträtt: Erik Dahmén", *Ekonomisk Debatt*, vol. 38, nr 6, 72–87.
- Elinder, Rickard (1948), *Studier i den svenska skoindustrins struktur*. Stockholm: IUI.
- Elinder, Rickard (1949), *Facts about the Swedish Shoe Industry*. Svenska Skofabrikantföreningens Skriftserie, nr 2.
- Elvander, Nils (1969), *Intresseorganisationerna i dagens Sverige*. Andra reviderade upplagan. Lund: C. W. K. Gleerup Bokförlag.
- Elvander, Nils (2006), *Minnen från sju decennier*. Uppsala: Uppsala universitet.

- Erixon, Lennart (2005), "Combining Keynes and Schumpeter: Ingvar Svennilson's Contribution to the Swedish Growth School and Modern Economics", *Journal of Evolutionary Economics*, vol. 15, nr 2, 187–210.
- Expressen* (1948), "Regeringens framtidsprofetia", 28 oktober.
- Expressen* (1949), "Kronisk optimism", 2 mars.
- Falkman, Oscar (1941a), "Möjligheter till industriell användning i Norrland av produkter, som kunna utvinnas vid bearbetning av de norrländska sulfidmalmtillgångarna", i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från andra allmänna sammanträdet den 28 och 29 januari 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Falkman, Oscar (1941b), "De norrländska sulfidmalmtillgångarna såsom befordrare av industriell verksamhet i Norrland", i: Gunnar Alm, Oscar Falkman, Torsten Hérnod, Thorsten Streyffert, Erik Upmark och Erland Waldenström, *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*. Stockholm: IUI.
- Faxén, Karl-Olof (1948), "Svensk ekonometri", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 50, nr 3, 192–196.
- Flodman, Bo (1941), *Rationalisering och rationaliseringsmöjligheter vid virkestransport med häst*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från fjärde allmänna sammanträdet den 26 och 27 november 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Frankfurter Zeitung* (1941), "Europäische Rationalisierung. Ein schwedischer Ausblick auf wirtschaftliche Gemeinschaftsarbeit", 30 mars.
- Fredriksson, Gunnar (1970), "Per Albin och folkhemmet", i: Gunnar Fredriksson, Dieter Strand och Bo Södersten, *Per Albin-linjen. Tre ställningstaganden till en socialdemokratisk tradition*. Stockholm: Pan/Norstedts.
- Frenckner, T. Paulsson (1947), "Disputationsakten", *Ekonomien*, vol. 22, nr 1, 12–19
- Från Palm till Palme: Den svenska socialdemokratis program 1882–1960* (1972). Stockholm: Rabén & Sjögren.
- FUIF (Föreningen för undersöknings- och upplysningsverksamhet om industriella förhållanden) (1990), "Protokoll från FUIFs styrelsemöte i Göteborg den 9 juli 1937, Bilaga A. Sammanfattning av arbetsprogram", Appendix E i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Gefle Dagblad* (1941), "Norrlands näringsliv i stöpsleven", 13 augusti.
- Gefle Dagblad* (1946), "Ont om folk", 21 februari.
- Geografiska Förbundet i Stockholm och Industriens Utredningsinstitut (1942), *Norrland: Natur, befolkning och näringar*. Stockholm: IUI.
- Gerhard, Ingemar (1948), *Sveriges utrikeshandel 1936/38*. Stockholm: IUI.
- Glete, Jan (1983), *ASEA under hundra år 1883–1983: En studie i ett storföretags organisatoriska, tekniska och ekonomiska utveckling*. Västerås: ASEA.
- Gotlands Folkblad* (1948), "Splittrad produktion", 26 juni.
- Gunér, Göran (1989), *Prata inte! Handla! En krönika kring industrimannen J. Sigfrid Edström (1870–1964) sammanställd av Göran Gunér*. DVD. Lidingö: Athenafilm.
- Gårdlund, Torsten (1951), *Mo och Domsjö intill 1940: Den ekonomiska utvecklingen*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Tryckeri AB.
- Gårdlund, Torsten (1976), *Marcus Wallenberg 1864–1943: Hans liv och hans gärning*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag.

- Gårdlund, Torsten (2003), *Misslyckandets genier*. Stockholm: Norstedts.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1941), "Konstsilke och 'nyordning'. Misslyckat tyskt exempel på svensk efterblivenhet", 17 november.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944a), "Snabb anpassning måste bli industrins lösen", 29 januari.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944b), "'Luft i luckan på Arosmässan', tyckte landshövding Jonsson", 6 november.
- Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* (1944c), "Samarbete med Myrdal blir snart omöjligt för näringslivets män", 12 december.
- Göteborgs Morgonpost* (1944), "Arosmässan gav svaret", 7 november.
- Göteborgs Morgonpost* (1946), "Invandring stor hjälp vid fortsatt industrialisering", 8 februari.
- Göteborgs Tidning* (1944), "En generalstab", 9 november.
- Haavelmo, Tryggve (1943), "The Structural Implication of a System of Simultaneous Equations", *Econometrica*, vol. 11, nr 1, 1–12.
- Hagberg, Erik (1940), *P.M. angående beräkning av virkesförråd och avverkning inom Norrbottens län*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från första allmänna sammanträdet den 12 och 13 november 1940*. Stockholm: IUI (N).
- Hagberg, Erik (1941), *P.M. angående grundmaterialet för grafisk framställning av virkesförrådets förändring mellan riksskogstaxeringarna åren 1924–1925 och 1938–1939 för Ljungans, Indalsälvens och Ångermanälvens flodområden*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från andra allmänna sammanträdet den 28 och 29 januari 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Hansén, David (1941), "Utredning är bra men handling är bättre", *Norrland i ord och bild*, nr 4.
- Heckscher, Eli F. (1934), *Tvångshushållning och "planhushållning"*. Stockholm: Kooperativa förbundets bokförlag.
- Hedlund, Stefan och Lundahl, Mats (1985), *Beredskap eller protektionism? En studie av beredskapsmålet i svensk jordbrukspolitik*. Stockholm: Liber Förlag.
- Heinertz, Eric (1940), *Den tyska nyordningen i Europa. Ett försök att belysa de tyska målsättningarna och åtgärderna*. Stockholm: IUI.
- Heinertz, Eric (1942a), *Studie rörande koncentrationsåtgärder inom den engelska industrien*. Stockholm: IUI.
- Heinertz, Eric (1942b), *Studie rörande koncentrations- och rationaliseringsåtgärder inom den tyska industrien*. Stockholm: IUI.
- Heinertz, Eric (1943a), *Engelska synpunkter på näringspolitiken efter kriget*. Stockholm: IUI.
- Heinertz, Eric (1943b), "Koncentrations- och rationaliseringsåtgärder inom den tyska och engelska industrien efter kriget", *Teknisk Tidskrift*, vol. 73, nr 9, 61–67.
- Hellberg, Rune (1946), *Den engelska bomullsindustrin under mellankrigsperioden*. Stockholm: IUI (förkommen).
- Hellspång, Mats (2012), "Publiken på Stockholmsolympiaden 1912", i: Hans Bolling och Leif Yttergren (red.), *Stockholmsolympiaden 1912: Tävlingsarna – människorna – staden*. Stockholm: Stockholmia Förlag.
- Helsingborgs Dagblad* (1949), "Hur går det med vår ekonomi?", 2 mars.
- Henrekson Magnus (red.) (2009), *IFN/IUI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett*

- näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Henriksson, Rolf G. H. (1990a), *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Henriksson, Rolf G. H. (1990b), *Den stora Norrlandsutredningen vid IUI 1939–1948*. IUI Working Paper Nr 269. Stockholm: IUI.
- Henschen, Folke (1942), "Geografisk-patologiska problem rörande Norrland", i: Geografiska Förbundet i Stockholm och Industriens Utredningsinstitut, *Norrland: Natur, befolkning och näringar*. Stockholm: IUI.
- Hérnod, Torsten (1941a), "Industrien och Norrlands folkförsörjning", i: Gunnar Alm, Oscar Falkman, Torsten Hérnod, Thorsten Streyffert, Erik Upmark och Erland Waldenström, *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*. Stockholm: IUI.
- Hérnod, Torsten (1941b), "Några synpunkter på Norrlandsutredningen. Viktigt att kontakt upprätthålles mellan strävandena inom olika instanser", *Norrland i ord och bild*, nr 4.
- Hérnod, Torsten; Häggglöf, Gunnar; Högbom, Ivar; Lundvik, Vilhelm; Sundén, Ragnar; Svenilson, Ingvar och Söderlund, Gustaf (1941), *Vår folkförsörjning i avspärrningstider I*. Stockholm: IUI.
- Hjalmar Branting: Ett minnesalbum*. Med inledande text av Gerhard Magnusson (1925). Stockholm: Albert Bonniers Förlag och Tidens Förlag.
- Holm, Herman (1949), "Frånvaron inom industrin", *Industria*, vol. 45, nr 4, 3–4.
- Husén, Torsten (1948), "Till frågan om den selektiva migrationen ur intellektuell synpunkt", i: *Studia Psychologica et Paedagogica*, nr 2. Lund: C. W. K. Gleerup.
- Hägerstrand, Torsten (1947), "En landsbygdsbefolknings flyttningsrörelser. Studier över migrationen på grundval av Asby sockens flyttningslängder 1840–1944", *Svensk Geografisk Årsbok*, vol. 23, 114–142.
- Härnösandsposten* (1939), "Storindustrier måste nyskapas i Norrland. Det räcker ej med småföretag, uttalade möte i Kramfors", 19 maj.
- Högbom, Ivar (1942), "Förord", i: IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen), *Tillvaratagande och förädling av mindervärdigt virke samt avfalls- och biprodukter i skogsindustrien*. Stockholm: IUI.
- Högbom, Ivar (1943), "Högboms redogörelse för norrlandsutredningen inför Härnömäsans den 18 juni 1943", Appendix N, i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Högbom, Ivar (1944), "Förord", i: IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen), *De norrländska hemmamarknadsindustriernas transportkostnader*. Utförd av Affärsökonomiska Forskningsinstitutet. Stockholm: IUI.
- Högbom, Ivar (1947), "Den första disputationen för ekonomie doktorsgrad", *Ekonomien*, vol. 22, nr 1, 10–11.
- Hölcke, O. (1946), "Sveriges brist på arbetskraft", *Svenska Morgonbladet*, 4 april.
- Höök, Erik (1952), *Befolkningsutveckling och arbetskraftsförsörjning*. Stockholm: IUI.
- Industria* (1943), "Industriproblem 1943", vol. 39, nr 12, 614.
- Industria* (1944), "Ernst Wehtjes tal i Sveriges Industriförbund", vol. 40, nr 10, 492–494.

- Industria* (1946a), "Konsten att bo", vol. 42, nr 10, 28–29, 65.
- Industria* (1946b), "Korsnäs generalplan för bostadsförsörjningen", vol. 42, nr 10, 32–37.
- Industria* (1946c), "En aktiv invandringspolitik", vol. 42, nr 2, 4.
- Industria* (1946d), "Industrien hotas av brist på arbetskraft", vol. 42, nr 2, 26–28, 54.
- Industria* (1949), "Industriens Utredningsinstitut", vol. 45, nr 6, 13–17, 29, 32.
- Industriens Norrlandsutredning (1940), *Protokoll från första allmänna sammanträdet den 12 och 13 november 1940*. Stockholm: IUI (N).
- Industriens Norrlandsutredning (1941a), *Protokoll från andra allmänna sammanträdet den 28 och 29 januari 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Industriens Norrlandsutredning (1941b), *Protokoll från tredje allmänna sammanträdet den 6 och 7 maj 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Industriens Norrlandsutredning (1941c), *Protokoll från fjärde allmänna sammanträdet den 26 och 27 november 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Industriens Norrlandsutredning (1943), *Protokoll från sjätte allmänna sammanträdet den 18 mars 1943*. Stockholm: IUI (N).
- "Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget", i: SOU 1944:7, *Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering I*. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- Isaksson, Anders (1985), *Per Albin. I. Vägen mot folkhemmet*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Isaksson, Anders (1996), *Per Albin. III. Partiledaren*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Isaksson, Anders (2000), *Per Albin. IV. Landsfadern*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- IUI (1939), *Bilaga 1 till Protokoll, fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 9 februari 1939 å Svenska Arbetsgivareföreningens styrelserum*. Stockholm: IUI (S).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen) (1940a), *Förslag till arbetsprogram*. Stockholm: IUI (N).
- IUI (1940b), *Årsredogörelse för 1940*. Stockholm: IUI (S).
- IUI (1941), *Årsredogörelse för 1941*. Stockholm: IUI (S).
- IUI (1942a), *Industriens Utredningsinstituts Kvartalsrapport, 1/1–3/3 1942*. Stockholm: IUI (N).
- IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen) (1942b), *Tillvaratagande och förädling av mindervärdigt virke samt afalls- och biprodukter i skogsindustrien*. Stockholm: IUI.
- IUI (1942c), *Industriföretagens nettovinster och utdelningar åren 1937–1941*. Stockholm: IUI.
- IUI (1942d), *Nyare statliga åtgärder till stöd för bostadsproduktionen*. Stockholm: IUI.
- IUI (1943a), *Studier i skogsbrukets arbetslära. Undersökningar vid Värmlands Skogsarbetsstudier I*. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen) (1943b), *Levnadskostnaderna i Norrland*. Stockholm: IUI.
- IUI (1943c), *P.M. angående utredningar rörande efterkrigsproblem*. Stockholm: IUI (S).
- IUI (1943d), *Plan för utredningar rörande industriens efterkrigsproblem*, 23 februari. Stockholm: IUI.

- IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen) (1944a), *De norrländska hemmamarknadsindustriernas transportkostnader*. Utförd av Affärssekonomiska Forskningsinstitutet. Stockholm: IUI.
- IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen) (1944b), *Norrlandsbibliografi*. Stockholm: IUI.
- IUI (1944c), *Industriens sysselsättning under åren närmast efter kriget*. Stockholm: IUI.
- IUI (1944d), *Remissvar över fastighetsakkunnigas betänkande, avgivet av arbetsutskottet inom Industriens Norrlandsutredning*, 28 december. Stockholm: IUI (N).
- IUI (1944e), *Vinster och utdelningar vid större industriföretag 1937–1943*. Stockholm: IUI.
- IUI (1944f), *Näringslivet inför freden: Anföranden vid konferens i Stockholm den 28 januari 1944*. Stockholm: IUI.
- IUI (1944g), *Den ekonomiska efterkrigsplaneringen i Kanada*. Stockholm: IUI.
- IUI (1944h), *Kort meddelande rörande verksamheten under första kvartalet 1944*. Stockholm: IUI.
- IUI (1945a), *Inkomster och investeringar inom industrien 1937–1944*. Stockholm: IUI.
- IUI (1945b), *Kort meddelande rörande verksamheten under andra halvåret 1945*. Stockholm: IUI.
- IUI (1945c), *Svensk handelspolitik efter kriget*. Stockholm: IUI.
- IUI (1946a), *Vinster, utdelningar, skatter och löner inom större industriföretag 1937–1945*. Stockholm: IUI.
- IUI (1946b), *Konjunkturläget i USA*. Stockholm: IUI.
- IUI (1946c), *Kort meddelande rörande verksamheten under andra halvåret 1946*. Stockholm: IUI.
- IUI (1946d), *P.M. angående verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut under år 1946*. Stockholm: IUI.
- IUI (1947a), *Vinster, utdelningar, produktion och investeringar inom industrien 1937–1947*. Stockholm: IUI.
- IUI (1947b), *Tullunionen mellan Belgien, Holland och Luxemburg (Benelux-unionen)*. Stockholm: IUI.
- IUI (1947c), *Sovjetunionens industri: Några grunddrag av dess utveckling och organisation*. Stockholm: IUI.
- IUI (1948a), *Europas ekonomi ur balans*. Stockholm: IUI.
- IUI (1948b), *Redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut år 1948*. Stockholm: IUI.
- IUI (1948c), *Kort redogörelse för verksamheten under andra halvåret 1948*. Stockholm: IUI.
- IUI (1949a), *Vinster, utdelningar, skatter, löner m.m. inom industrien 1937–1948*. Stockholm: IUI.
- IUI (1949b), *Redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut år 1949*. Stockholm: IUI.
- IUI (1950), *Redogörelse för verksamheten vid Industriens Utredningsinstitut år 1950*. Stockholm: IUI.
- IUI (1990), "IUIs första arbetsprogram (februari 1939)", Appendix J i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Iveroth, Axel (1942a) "Utredningsarbetet om Norrland", *Ekonomien*, vol. 18, nr 3, 79–83.

- Iveroth, Axel (1942b), *P.M. angående industriens upplysnings- och propagandaverksamhet*. Stockholm: IUI (S).
- Iveroth, Axel (1943a), *Småindustri och Hantverk i Sverige*. Stockholm: IUI.
- Iveroth, Axel (1943b), "Industriens Utredningsinstitut: Arbetsuppgifter och organisation", i: IUI, *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Iveroth, Axel (1944), *Behöver småindustrien en bättre organisation?* Stockholm: IUI.
- Iveroth, Axel (1945), "The Committee for Economic Development", *Affärsökonomi*, vol. 18, nr 14, 933–935, 961–962.
- Iveroth, Axel (1946), "Ekonomerna av facket och den ekonomiska politiken", *Ekonomisk Revy*, vol. 3, nr 1, 34–38.
- Iveroth, Axel (1958), "Om mor, värdinnor och annat", i: *Ingvar Svennilson och Industriens Utredningsinstitut 1.9 1941–1.10 1949* (B).
- Iveroth, Axel (1994), *Det härliga livet. Minnen, skrönor och debattinlägg*. Stockholm: Industrilitteratur.
- Jacobsson, Erin (1979), *A Life of Sound Money. Per Jacobsson: His Biography*. Oxford: Clarendon Press.
- Jerneryd, Roland (1989), "Sigfrid Edström – svensk idrotts störste organisatör", i: Olof Johansson (red.), *Idrottsarvet. Årsbok för Idrottsmuseet i Göteborg*. Göteborg: Idrottsmuseet i Göteborg.
- Jordahl, Henrik (2009a), "Ivar Anderson och Ragnar Sundén (februari 1939 – augusti 1941)", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Jordahl, Henrik (2009b), "Erik Dahmén och Jonas Nordenson", i: Magnus Henreksson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Justrell, Börje (1980–81), "Erik Lindeberg (1889–1967)", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, band 23. Stockholm: Norstedts.
- Jämtlands Tidning* (1941), "Norrland och dess industri", 20 augusti.
- Karleby, Nils (1926), *Socialismen inför verkligheten: Studier över socialdemokratisk äskådning och nutidspolitik*. Stockholm: Tidens Förlag.
- Karlskoga-Kuriren* (1948), "Splittrad skoproduktion", 21 juni.
- Kristensson, Folke (1941), "Hur mycket kunna svenska folkets utgifter för kläder nedskäras utan sänkning av 1939 års klädesstandard?", Promemoria. Stockholm: Statens Industrikommission (CfN).
- Kristensson, Folke (1943), "Om kartläggning av branschstrukturen II", i: IUI, *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Kristensson, Folke (1946), *Studier i svenska textila industriens struktur*. Stockholm: IUI.
- Kristensson, Folke (1947), "Metodfrågor vid analys av produktions- och distributionsstrukturen inom en industri", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 49, nr 2, 135–146.
- Kristensson, Folke (1948), "Försäljningens och produktionens inriktning efter marknadens struktur", i: *Morgondagens svenska marknad: 19 föredrag hållna 5–7 november 1947 vid den studiekurs Svenska Reklamförbundet anordnat i samråd med Sveriges Industriförbundet och Svenska Försäljnings- och Reklamkontoret*. Stockholm: Svenska Reklamförbundet.
- Kristensson, Folke (1949), *Postorder. Företagsekonomiska studier över en distributionsform*. Stockholm: Affärsökonomiska Forskningsinstitutet vid Handelshögskolan i Stock-

- holm. Meddelande nr 29.
- Kristianstads Läns-Demokraten (1948), "Splittrad produktion i skobranchen", 19 juni.
- Kungl. Socialdepartementet (1946), *Till statskontoret, angående uppdrag åt docenten I. Svennilson att såsom sakkunnig inom Kungl. Maj:ts kansli biträda beträffande vissa frågor*. 7 juni. Stockholm: Socialdepartementet (CfN).
- Köpmannen (1946), "Tillväxten på arbetskraft obetydlig", 9 februari.
- Lewin, Leif (1967a), *Planhushållningsdebatten*. Andra upplagan. Stockholm: Almqvist & Wiksells Tryckeri AB.
- Lewin, Leif (1967b), "Ideologi och ekonomi", *Tiden*, vol. 59, nr 10, 616–628.
- Lif, Anders (2004), *1917: En berättelse om Sigfrid Edström, Asea, Västerås och revolutionen*. Västerås: Affidavit.
- Lind, Ulf (2007), "J. Bertil Lundell avliden – Var VD på Gullfiber under glansperioden", *Helsingborgs Dagblad*, 19 oktober.
- Lindhagen, Jan (1977), "Karleby i halvfigur", *Tiden*, vol. 69, nr 4, 236–247.
- Lindkvist, Lars (1982), "Karleby och den socialdemokratiska ekonomiläran", *Tiden*, vol. 74, nr 5, 306–315.
- Lindström, Rickard (1929), "Bourgeois och proletariat", *Tiden*, vol. 21, nr 1, 26–54.
- Lipton, Michael (1977), *Why Poor People Stay Poor: A Study of Urban Bias in Urban Development*. London: Temple Smith.
- List, Friedrich (1841), *Das nationale System der Politischen Oekonomie. Der internationale Handel, die Handelspolitik und der deutsche Zollverein*. Stuttgart: J. G. Cotta'scher Verlag.
- Ljusnan (1941), "Norrländ och dess industri", 12 augusti.
- Lundahl, Mats (1998), *Themes in International Economics*. Aldershot: Ashgate.
- Lundahl, Mats (2005), *Knut Wicksell on Poverty. 'No Place Is Too Exalted for the Preaching of These Doctrines'*. London och New York: Routledge.
- Lundahl, Mats och Södersten, Bo (2009), *Torsten Gårdlund: Det goda livets ekonom*. Stockholm: Timbro.
- Lundberg, Erik (1972), "Ingvar Svennilson: A Note on His Scientific Achievements and a Bibliography of His Contribution to Economics", *Swedish Journal of Economics*, vol. 74, nr 3, 313–328.
- Lundberg, George A. (1942), *Social Research: A Study in Methods of Gathering Data*. Andra upplagan. New York: Longmans Green and Company.
- Lundberg, Gunnar (1941), "Norrländs framtid", *SAP Information*, nr 19, oktober, 293–294.
- Lundell, J. Bertil (1951), *Lösam försäljning*. Stockholm: Skoindustrins Forskningsinstitut.
- Lundell, J. Bertil (1990), *Strategy Formation and Development: A Longitudinal Study of a Swedish Company in the Years 1933–1985*. Helsingborg: J. Bertil Lundell.
- Lundell, J. Bertil (2002), *Strategisk logik – entreprenörskap under fem decennier*. Helsingborg: J. Bertil Lundell.
- Lundh, Christer (1987), *Den svenska debatten om industriell demokrati 1919–1924: I. Debatten i Sverige*. Lund: Studentlitteratur.
- Lundvik, Vilhelm (1990a), "Lundviks promemoria (30 mars 1937)", Appendix D, i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveck-*

- ling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Lundvik, Vilhelm (1990b) "Lundviks uttalande om Industriförbundets ställningstagande till en särskild utredningsavdelning gemensamt med SAF (30 mars 1938)", Appendix I, i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Läder-Tidningen* (1948), "Skoindustriens strukturutredning framlagd – ett betydelsefullt dokument", nr 11, 1 juli.
- Löfgren, Karl-Gustaf och Mattsson, Leif (1995), "Thorsten Streyffert – ekonom och skogsman", i: Lars Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomi*. Stockholm: SNS Förlag.
- Lövgren, Esse (1956), "The Geographical Mobility of Labour. A Study of Migrations", *Geografiska Annaler*, Serie A, nr 117, häfte 4, 344–394.
- Magnusson, Lars (1996), *Sveriges ekonomiska historia*. Stockholm: Rabén Prisma/Tiden Athena.
- Malmberg, Gert (1983), "Flytande museum med fotogendrivna lanternor", *Göteborgs-Posten*, 2 juli.
- Matti, Tomas (2006), *Professionella patriarker: Svenska storföretagsledares ideal, praktik och professionaliseringsprocess 1910–1945*. Uppsala: Uppsala universitet. Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala Studies in Economic History 75.
- Mattson, Lars-Gunnar och Valdelin, Jan (1995), "Folke Kristensson: Företagsekonom i gränsområdet till nationalekonomi", i: Lars Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomi*. Stockholm: SNS Förlag.
- Mattson-Mårn, Ludvig (1941a), "Rationalisering inom skogsarbetet", i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från tredje allmänna sammanträdet den 6 och 7 maj 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Mattson-Mårn, Ludvig (1941b), "Lastbilen i skogstransport och bilvägarna", i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från fjärde allmänna sammanträdet den 26 och 27 november 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Meddelanden från Konjunkturinstitutet (1943), Serie B. *Inkomstutveckling och köpkraftsöverskott under krigsåren*. Stockholm: Konjunkturinstitutet.
- Meddelanden från Konjunkturinstitutet (1944), Serie A, *Konjunkturläget, Våren 1944*. Stockholm: Konjunkturinstitutet.
- Mellersta Skåne* (1944), "Näringslivet i fredstid", 1 februari.
- Metelius, Bengt (1987), "De första tio åren", i: Rolf G. H. Henriksson (red.), *Konjunkturinstitutet under Erik Lundbergs tid. Tillbakablickar vid 50-årsjubileet*. Stockholm: Konjunkturinstitutet.
- Mohn, Paul (1946), "Aktiv invandringspolitik", *Industria*, vol. 42, nr 2, 12–15, 40.
- Molzberger, Ansgar (2012), "Olympiska spelen 1912 i Stockholm: 'Fosterländska' spel som genombrott för den internationella olympiska rörelsen", i: Hans Bolling och Leif Yttergren (red.), *Stockholmsolympiaden 1912: Tävlingsarna – människorna – staden*. Stockholm: Stockholmia Förlag.
- Montgomery, Arthur (1944a), "Industriens framtidsutsikter", *Svenska Dagbladet*, 15 november.
- Montgomery, Arthur (1944b), "Industrien och efterkrigsplaneringen", *Svenska Dagbladet*, 17 november.

- Morgonbladet* (1941), "Utredningarna om Norrland", 11 augusti.
- Morgon-Tidningen* (1944a), "Fredsproblemlösning inför näringslivet", 29 januari.
- Morgon-Tidningen* (1944b), "Näringslivet inför freden", 29 januari.
- Morgon-Tidningen* (1946a), "Frågan om invandring", 13 februari.
- Morgon-Tidningen* (1946b), "Import av arbetskraft nödvändig?", 1 mars.
- Morgon-Tidningen* (1946c), "Detta tänker vi inte låta ske", 18 maj.
- Morgon-Tidningen* (1949a), "Den 'optimistiska' fyraårsplanen", 9 januari.
- Morgon-Tidningen* (1949b), "Arbetsregeringar främjar den ekonomiska expansionen", 18 februari.
- Morgon-Tidningen* (1949c), "Vår export raskt mot fyraårs målet", 1 mars.
- Morgon-Tidningen* (1949d), "Fyraårsplanens exportmål uppnått till 40 procent", 1 mars.
- Morgon-Tidningen* (1949e), "Blir krisen långvarig?", 3 mars.
- Morgon-Tidningen* (1949f), "Skogsindustrin i centrum för exporthandeln", 15 mars.
- Morgon-Tidningen* (1949g), "Epilog eller mellanspel?", 21 juni.
- Muthesius, Volkmar (1940), "Europäische Rationalisierung", *Wirtschaftsblatt der Deutschen Allgemeinen Zeitung*, 22 september.
- Muthesius, Volkmar (1941), *Europas självförsörjning: Buna, cellul, bensin m.m.* Stockholm: Europa Edition.
- Myrbeck, Karl David (1941), *P.M. angående fastighetsbildning (med särskild hänsyn till Norrland) i: Industriens Norrlandsutredning, Protokoll från fjärde allmänna sammanträdet den 26 och 27 november 1941.* Stockholm: IUI.
- Myrdal, Gunnar (1927), *Prisbildningsproblemet och föränderligheten.* Stockholm: Almqvist & Wiksells Tryckeri AB.
- Myrdal, Gunnar (1944), *Varning för fredsoptimism.* Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Myrdal, Alva och Myrdal, Gunnar (1935), *Kris i befolkningsfrågan.* Tredje, omarbetade och utvidgade upplagan. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Möller, Gustav (1918), "Den sociala revolutionen", *Tiden*, vol. 11, nr 6, 241-256.
- Nationalekonomiska Föreningen (1939), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 25 april 1939. Den ekonomiska politikens möjligheter. Några synpunkter med ledning av de senaste årens erfarenheter i olika länder.* <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1930-1939#1939>. Nerladdad 2014-03-18.
- Nationalekonomiska Föreningen (1940), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 22 november 1940. Den industriella produktionens och investeringsverksamhetens anpassningsproblem.* <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1940>. Nerladdad 2014-03-18.
- Nationalekonomiska Föreningen (1941), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 4 februari 1941. Budgeten och samhällsekonomin.* <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1941>. Nerladdad 2014-05-08.
- Nationalekonomiska Föreningen (1942), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 23 november 1942. Behovet av ekonomisk forskning.* <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1942>. Nerladdad 2014-03-22.
- Nationalekonomiska Föreningen (1945a), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 19 mars 1945. Den dirigerade ekonomins problem.* <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1945>. Nerladdad 2014-03-24.
- Nationalekonomiska Föreningen (1945b), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde*

- den 29 november 1945. *Behöva vi en regional planering för näringslivets utveckling?* <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1945>. Nerladdad 2014-03-24.
- Nationalekonomiska Föreningen (1946a), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 31 oktober 1946. Det svenska jordbrukets framtida omfattning*. <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1946>. Nerladdad 2014-03-24.
- Nationalekonomiska Föreningen (1946b), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 5 december 1946. Världshandelns återuppbyggnad och svensk handelspolitik*. <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1946>. Nerladdad 2014-03-24.
- Nationalekonomiska Föreningen (1947), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 23 oktober 1947. Industriens lokalisering*. <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1947>. Nerladdad 2014-03-24.
- Nationalekonomiska Föreningen (1948), *Nationalekonomiska Föreningens sammanträde den 13 oktober 1948. Kan vi komma ut ur krisen?* <http://www.nationalekonomi.se/NEFF-1940-1949#1948>. Nerladdad 2014-03-25.
- Nationalencyklopedin, Fjärde bandet, Cas-Din* (1990), "Curman, Jöran". Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Nationalencyklopedin, Artonde bandet, Syren-Uga* (1995), "Thorelli, Hans B.". Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Nationalencyklopedin, Nittonde bandet, Uge-Vitru* (1996), "Waldenström, Erland". Höganäs: Bokförlaget Bra Böcker.
- Nilson, Frida (2011), "Piratens pärla får nytt liv", *Lokaltidningen Höganäs*, vecka 16. <http://e-pages.dk/hoganas/160/4>. Nerladdad 2013-09-13.
- Nilsson Piraten, Fritiof (1992), *Flickan med bibelspråken och andra historier*. Stockholm: Atlantis.
- Nordenson, Jonas (1958), "Forskning om långtidsproblem", i: *Inguar Svernison och Industriens Utredningsinstitut 1.9 1941-1.10 1949* (B).
- Nordisk Familjebok* (1939), "Edström, J. Sigfrid", i: *Nordisk familjeboks Sportlexikon. Andra bandet: Bröstsım-flugfiske*. Stockholm: Nordisk Familjeboks Förlags Aktiebolag.
- Nordlund, Therese (2005), *Att leda storföretag: En studie av social kompetens och entreprenörskap i näringslivet med fokus på Axel Ax:son Johnson och J. Sigfrid Edström, 1900-1950*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Nordlund Edvinsson, Therese (2012), "Att organisera olympiska spel. Personerna bakom Stockholmsolympiaden", i: Hans Bolling och Leif Yttergren (red.), *Stockholmsolympiaden 1912: Tävlingarna - människorna - staden*. Stockholm: Stockholmia Förlag.
- Norra Västerbotten* (1941), "Industrien och Norrlands folkförsörjning", 13 augusti.
- Norrbottens Allehanda* (1946), "Ont om folk", 22 februari.
- Norrbottenskuriren* (1941), "Industrien och Norrlands folkförsörjning", 14 augusti.
- Norrköpings Tidningar* (1944), "Hr Ohlin mot hr Wigforss", 6 november.
- Norrlands-Posten* (1946), "Invandring behövlig", 9 februari.
- Norrlandsutredningen (1940a), *Sammanträde den 8 mars å Sveriges Industriförbund för behandling av Norrlands näringsliv med särskild hänsyn till sysselsättningsproblemet*. Stockholm: IUI.
- Norrlandsutredningen (1940b), *Sammanträde den 9 mars å Sveriges Industriförbund för fortsatt behandling av norrlandsutredningen*. Stockholm: IUI (N).
- Norrlandsutredningen (1940c), *Sammanträde den 15 mars å Sveriges Industriförbund för fortsatt behandling av planen för norrlandsutredningen*. Stockholm: IUI (N).

- Norrlandsutredningens arbetsuppgifter* (1944), 30 maj. Stockholm: IUI (N).
- Norrskensflamman* (1944), ”Märklig konferens”, 7 februari.
- Nya Dagligt Allehanda* (1944), ”Över 1.000 industri- och affärsmän konferera om ”Näringslivet inför freden”, 28 januari.
- Nya Norrland* (1941), ”Ådalens problem skulle bäst lösas med nya industrier”, 19 maj.
- Nya Samhället* (1946a), ”Arbetskraften förgubbas till 1960, men invandring kan avhjälpa brist”, 8 februari.
- Nya Samhället* (1946b), ”Behöver vi importera arbetskraft?”, 6 mars.
- Nya Samhället* (1948), ”Splittrad produktion”, 19 juni.
- Nya Wermlands-Tidningen* (1945). ”I ogjort väder”, 12 februari.
- Ny Dag* (1946a), ”Industrin fruktar arbetarbrist”, 8 februari.
- Ny Dag* (1946b), ”För dagen”, 9 februari.
- Ny Dag* (1949), ”Fyraårsprogram nr 2”, 2 mars.
- Ohlin, Bertil (1936), *Fri eller dirigerad ekonomi?* Uddevalla: Studieledningen för Folkpartiets Ungdomsförbund. AB J.F. Hallmans Bokhandel, i distribution.
- Ohlin, Bertil (1944), ”Förford”, i: Tore Browaldh, *Ekonomiskt samarbete i framtidens Norden*. Stockholm: Föreningen Norden.
- Ohlsson, Ingvar (1943), ”Strukturella och konjunkturrella inslag i våra viktigare exportindustriers utveckling efter förra världskriget”, i: *IUI, Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Ohlsson, Per T. (2010), *Sveriges statsministrar under 100 år: Rickard Sandler*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Ohlsson, Per T. (2014), *Svensk politik*. Lund: Historiska Media.
- Persson, Mats och Siven, Claes-Henric (2009), ”Ingvar Svennilson 1908–1972”, i: Magnus Henreksson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Persson, Mats och Siven, Claes-Henric (2010), ”Ingvar Svennilson”, *Ekonomisk Debatt*, vol. 38, nr 7, 28–34.
- Petri, Carl Wilhelm (1952), *Svenskt transportväsende: Några drag i dess uppbyggnad och utveckling*. Stockholm: IUI.
- P.M. angående aktuella norrländska skogsproblem* (u.å.) (N).
- Program med motiv för planläggning av utredning rörande de skogliga och skogsindustriella förhållandena i Norrland, främst över-Norrland för de närmaste decennierna* (1939). Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut tisdagen den 20 juni 1939 kl. 2 e.m. å Svenska Arbetsgivareföreningens styrelserum* (1939a). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 24 november 1939 kl. 9 f.m. å ASEA:s styrelserum* (1939b). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll hållet vid sammanträde den 25 september 1940 med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut* (1940). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut fredagen den 7 november 1941 kl. 9 f.m. å ASEA:s kontor, Klarabergsgatan 21, Stockholm* (1941a). Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut fredagen den 14 november 1941 kl. 15.30 å ASEA:s kontor, Klarabergsgatan 21, Stockholm* (1941b).

- Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med arbetsutskottet för Industriens Norrlandsutredning onsdagen den 19 november 1941 (1941c).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Industriens Norrlandsutrednings arbetsutskott den 4 maj 1942 kl. 14.30 å Industriens Utredningsinstitut, Malm Morgsgatan 8, Stockholm (1942a).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott onsdagen den 15 juli 1942, (1942b).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll från sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott på Industriens Utredningsinstitut, Malm Morgsgatan 8, Stockholm, den 11 september 1942 kl. 16 (1942c).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott i Industriens Utredningsinstitut, Stockholm, den 9 oktober 1942 kl. 14.30 (1942d).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott i Industriens Utredningsinstitut, Malm Morgsgatan 8, Stockholm, den 13 oktober 1942 kl. 15 (1942e).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott hos docenten Svennilson, Drottningholm den 12 november 1942 (1942f).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 5 februari 1942 kl. 9.00 å ASEA:s kontor, Klarabergsgatan 21, Stockholm (1942g).* Stockholm: IUI (S).
- Protokoll fört vid sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott å Industriens Utredningsinstitut, Malm Morgsgatan 8, Stockholm, den 8 januari 1943 kl. 15.00 (1943a).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med arbetsutskottet i Industriens Norrlandsutredning å Industriens Utredningsinstitut, Malm Morgsgatan 8, Stockholm, den 15 februari 1943 kl. 15.00 (1943b).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med arbetsutskottet i Industriens Norrlandsutredning å Industriens Utredningsinstitut fredagen, den 14 maj 1943 kl. 17.15 (1943c).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Industriens Norrlandsutrednings arbetsutskott i Industriens Utredningsinstitut den 17 juni 1943 (1943d).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Handelshögskolans i Stockholm lärarråd 19 december 1946 (1946a).* Stockholm: Handelshögskolan (HHS).
- Protokoll fört vid sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott torsdagen den 31 oktober 1946 (1946b).* Stockholm: IUI (N).
- Protokoll fört vid sammanträde med Direktionen för Handelshögskolan i Stockholm den 27 februari 1947 (1947).* Stockholm: Handelshögskolan (HHS).
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut torsdagen den 15 januari 1948 (1948a).* Stockholm: IUI.
- Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen för Industriens Utredningsinstitut lördagen den 6 november 1948 (1948b).* Stockholm: IUI.
- Pålsson Syll, Lars (1997), *Den strukturanalytiska traditionen: En studie i ekonomisk teori- och metodutveckling i Sverige.* Lund: Studentlitteratur.
- Pålsson Syll, Lars (2007), *De ekonomiska teoriernas historia.* Lund: Studentlitteratur.
- Rappe, Gerhard (1940), *Studiegårdar i Norrland, i: Industriens Norrlandsutredning, Pro-*

- tokoll från första allmänna sammanträdet den 12 och 13 november 1940*. Stockholm: IUI (N).
- Rehn, Gösta (1988), *Full sysselsättning utan inflation: Skrifter i urval*. Stockholm: Tiden.
- Rehnberg, Bertil (1946), "De partiellt arbetsföra – en arbetskraftsreserv", *Östgöten*, 29 mars.
- Riksdagens protokoll (1946a), Första kammaren, nr 13, *Ang. investeringsrådets befogenheter*, s. 59–71. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, P. A. Norstedt & Söner.
- Riksdagens protokoll (1946b), Andra kammaren, nr 12, *Motion om det s.k. investeringsrådets utrustande med beslutande befogenheter*, s. 104–110. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, P. A. Norstedt & Söner.
- Riksdagens protokoll (1948a), Första kammaren, nr 34, *Ang. regeringens ekonomiska politik*, s. 7–134. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, P. A. Norstedt & Söner.
- Riksdagens protokoll (1948b), Andra kammaren, nr 34, *Ang. regeringens ekonomiska politik*, s. 24–85, 88–162. Stockholm: Kungl. Boktryckeriet, P. A. Norstedt & Söner.
- Robinson, Joan (1933), *The Economics of Imperfect Competition*. London: Macmillan.
- Rosén, Gustav (1941), "Norrlandsutredningen", *Norrland i ord och bild*, nr 4.
- Ruist, Erik (1946), "Standard Errors of the Tilling Coefficients Used in Confluence Analysis", *Econometrica*, vol. 14, nr 3, 235–241.
- Ruist, Erik (2009), "Sex år på Malmtoorgsgatan 8", i: Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009. Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Ruist, Erik och Svennilson, Ingvar (1948), *Den norrländska skogsnäringens konjunkturkänslighet under mellankrigsperioden*. Stockholm: IUI.
- Ruist, Erik och Wallander, Jan (1948), "Ekonomi och politik", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 50, nr 1, 18–23.
- Sainsbury, Diane (1968), "A Critique of Leif Lewin's Planhushållningsdebatten", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, vol. 71, nr 2, 109–125.
- Sammanträde med direktör Hérnod [sic], direktör Carl Kempe, disponent G. Sundblad, Iggesund, och direktör B. Holmbäck 17/3 1939* (1939) (N).
- Sammanträde på Industriens Utredningsinstitut den 18 december 1941* (1941). Stockholm: IUI (N).
- Sammanträde på Industriens Utredningsinstitut med arbetsutskottet för Industriens norrlandsutredning den 29 januari 1942 kl. 15.00* (1942a). Stockholm: IUI (N).
- Sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott torsdagen den 12 februari kl. 9.30 å Handelshögskolan i Stockholm* (1942b). Stockholm: IUI (N).
- Sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott torsdagen den 19 februari kl. 9.30 å Industriens Utredningsinstitut* (1942c). Stockholm: IUI (N).
- Sammanträde med Norrlandsutredningens arbetsutskott torsdagen den 10 mars 1942 kl. 9.30 å Handelshögskolan* (1942d). Stockholm: IUI (N).
- Schumpeter, Joseph (1942), *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York och London: Harper & Brothers.
- Schön, Lennart (2000), *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel*. Stockholm: SNS Förlag.
- Skelleftebladet* (1942), "Gruvdriftens avveckling viktigt problem", 30 september.
- Skånska Socialdemokraten* (1948), "Splittrad produktion", 21 juni.
- Social-Demokraten* (1941a), "Övre Norrland oroas över norrlandsutredningen", 27 februari.

- Social-Demokraten* (1941b), "Norrlands näringsliv", 18 augusti.
- SOU 1936:7, *Socialiseringsproblemet. Utkast till ett principbetänkande I: Allmänna synpunkter*. Stockholm: Tryckeriaktiebolaget Tiden.
- SOU 1938:53, *Utredning rörande skogsnäringens ekonomiska läge med förslag till höjande av näringens bärkraft. 1. Förberedande undersökningar och uttalanden. 1936 års skogsutredningsbetänkande nr 1 avgivet den 25 november 1938*. Stockholm: Iduns Tryckeri Aktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1938:57, *Slutbetänkande avgivet av Befolkningskommissionen*. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- SOU 1938:58, *Utredning rörande skogsnäringens ekonomiska läge med förslag till höjande av näringens bärkraft II, Åtgärder för främjande av en ändamålsenlig virkesproduktion. 1936 års skogsutredningsbetänkande nr 2 avgivet den 26 november 1938*. Stockholm: Iduns Tryckeri Aktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1939:28, *Betänkande med förslag rörande ett ändamålsenligt utnyttjande av kronans fiskevatten avgivet den 1 september 1939 av Fiskevattensutredningen*. Stockholm: Iduns Tryckeri Aktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1941:14, *Betänkande med utredning och förslag till åtgärder för främjande av hantverk och småindustri avgivet den 17 april 1941 av 1940 års hantverks- och småindustriutredning*. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- SOU 1942:12, *Utredning rörande den tekniskt-vetenskapliga forskningens ordnande III. Förslag till åtgärder för skogsproduktforskningens ordnande*. Stockholm: Ivar Hæggeströms Boktryckeri Aktiebolag.
- SOU 1943:39, *Utredning angående Norrlands näringsliv. Förberedande undersökning. Verkställd av 1940 års Norrlandsutredning*. Stockholm: Iduns Tryckeri Aktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1944:57, *Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering VII. Framställningar och uttalanden från kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering 1*. Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- SOU 1945:30, *Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering IX. Framställningar och uttalanden från kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering 3. Betänkande angående den svenska handelspolitiken efter kriget m.m.* Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- SOU 1945:33, *Betänkande angående yrkesutbildningen i Norrland avgivet av Norrlandskommittén*. Stockholm: Svenska Tryckeriaktiebolaget.
- SOU 1946:46, *Riktlinjer för den framtida jordbrukspolitiken: Betänkande avgivet av 1942 års jordbrukskommitté, del II*. Stockholm: Iduns Tryckeriaktiebolag, Esselte AB.
- SOU 1948:45, *Svenskt långtidsprogram 1947-1952/53*. Stockholm: K. L. Beckmans Boktryckeri.
- SOU 1949:15, *P.M. med synpunkter på det svenska långtidsprogrammet i anslutning till OEEC:s interimrapport*. Stockholm: K. L. Beckmans Boktryckeri.
- SOU 1951:38, Handelsdepartementet, *Skor. Betänkande avgivet av 1945 års skoutredning*. Stockholm: K. L. Beckmans Boktryckeri.
- Sterner, Richard (1944), "En generalstab för kapitalanvändningen", *Morgon-Tidningen*, 13 oktober.
- Stockholms-Tidningen* (1944a), "Industrin står beredd att möta fredshushållningens nya problem", 29 januari.

- Stockholms-Tidningen* (1944b), "Tron på frihetens metoder", 29 januari.
- Stockholms-Tidningen* (1944c), "Konjunkturanalysen får ökad betydelse", 13 oktober.
- Stockholms-Tidningen* (1944d), "Klara besked vid Arosmässan", 7 november.
- Stockholms-Tidningen* (1944e), "Samarbetet försvåras inom Myrdalskommittén", 12 december.
- Stockholms-Tidningen* (1948a), "Sveriges väg ur krisen utstakas i fyraårsplan", 28 oktober.
- Stockholms-Tidningen* (1948b), "4-årsplanen för ljusblå anser näringslivets män", 29 oktober.
- Stockholms-Tidningen* (1948c), "Svenska fartyg kan inte segla in 20 nya dollarmiljoner", 29 oktober.
- Stockholms-Tidningen* (1949a), "Fara för att exportmålen måste skärpas ytterligare", 30 januari.
- Stockholms-Tidningen* (1949b), "Långtidsprogrammet håller – Optimistisk PM till Paris", 1 mars.
- Stockholms-Tidningen* (1949c), "Skogsveckan kungligt invigd", 15 mars.
- Stockholms-Tidningen* (1949d), "Industrin har fått ny utredningschef", 21 oktober.
- Stouffer, Samuel A. (1940), "Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance", *American Sociological Review*, vol. 5, nr 6, 845–867.
- Streyffert, Thorsten (1931a), *Sveriges skogar och skogsindustrier*. Stockholm: Kooperativa Förbundets Bokförlag.
- Streyffert, Thorsten (1931b), *Världens barrskogstillgångar*. Stockholm: Svenska Skogsvårdsföreningens Förlag.
- Streyffert, Thorsten (1933), *Rysslands naturtillgångar under femårsplanen*. Stockholm: Kooperativa Förbundets Bokförlag.
- Streyffert, Thorsten (1938), *Den skogsekonomiska teorien*. Stockholm: Svenska Skogsvårdsföreningens Förlag.
- Streyffert, Thorsten (1940), *Industriens Norrlandsutredning. Principiella synpunkter*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från första allmänna sammanträdet den 12 och 13 november 1940*. Stockholm: IUI (N).
- Streyffert, Thorsten (1941a), *Skogsindustrierna och sysselsättningsmöjligheterna i Norrland*, i: Gunnar Alm, Oscar Falkman, Torsten Hérnod, Thorsten Streyffert, Erik Upmark och Erland Waldenström, *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*. Stockholm: IUI.
- Streyffert, Thorsten (1941b), *P.M. angående fastighetsbildning (med särskild hänsyn till Norrland)*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från fjärde allmänna sammanträdet den 26 och 27 november 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Streyffert, Thorsten (1943a), *Skogsmarkens arrondering i Norrland*, i: IUI, *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Streyffert, Thorsten (1943b), *Utkast till disposition av principbetänkande*, 11 februari. Stockholm: IUI (N).
- Streyffert, Thorsten (1946), *Avverkningsberäkning för Norrland*. Stockholm: IUI (N).
- Sundén, Ragnar (1939a), "Budgeten i perspektiv", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 41, nr 1, 53–63.
- Sundén, Ragnar (1939b), "Undervisningen i nationalekonomi", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 41, nr 3, 339–344.
- Sundén, Ragnar (1940a) "Exportproblemet utomlands och hemma", *Svensk Tidskrift*, vol.

- 27, nr 1, 31–38.
- Sundén, Ragnar (1940b), "Kunna vi bekämpa inflationen?", *Svensk Tidskrift*, vol. 27, nr 5, 302–311.
- Sundén, Ragnar (1940c), "Rörlighet och anpassningsförmåga", *Hertha*, vol. 27, nr 1, 10–11.
- Sundén, Ragnar (1940d), "Budgeten", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 42, nr 1, 44–48.
- Sundén, Ragnar (1940e), "Anförande på temat 'Ekonomiska synpunkter på industriens bostadsproblem'. Ingenjörsklubben i Falun, 7 december (förkommet).
- Sundén, Ragnar (1941a), "Industriella anpassningsproblem", i: Torsten Hérnod, Gunnar Hägglöf, Ivar Högbom, Vilhelm Lundvik, Ragnar Sundén, Ingvar Svennilson och Gustaf Söderlund, *Vår folkförsörjning i avspärrningstider I*. Stockholm: IUI.
- Sundén, Ragnar (1941b), "Europeiska rationaliseringsuppgifter", *Svenska Dagbladet*, 20 mars.
- Sundén, Ragnar (1941c), "Några synpunkter på norrlandsindustriernas utveckling", *Industrieförbundets Meddelanden*, nr 4, 228–235.
- Sundén, Ragnar (1941d), "Näringsorganisationer och näringsfrihet i Schweiz", *Svensket Affärsliv*, vol. 9, nr 3, 42–44.
- Sundén, Ragnar (1941e), "Några aktuella frågor rörande det tyska näringslivet". P.M. Stockholm: [förlag okänt] (förkommen).
- Sundén, Ragnar (1941f), "Det schweiziska näringslivet under krisen", *Svensk Utrikeshandel*, vol. 47, nr 7, 99–105.
- Sundsvalls-Posten* (1941a), "Kraftfrågor och industri i Sundsvallsområdet", 22 augusti.
- Sundsvalls-Posten* (1941b), "En rundvandring i skogens framtidsland. Ny skogsindustriell epok sedd genom vetenskapens fjärrglas", 17 november.
- Sundsvalls-Posten* (1946), "Ont om folk", 20 februari.
- Sundsvalls Tidning* (1941a), "Norrlands näringsliv i stöpsleven", 15 augusti.
- Sundsvalls Tidning* (1941b), "Västerbottensmalmen", 22 augusti.
- Svennilson, Ingvar (1933), *Monopolistisk pris- och produktionspolitik*. Licentiatavhandling, Stockholms Högskola.
- Svennilson, Ingvar (1938), *Ekonomisk planering. Teoretiska studier*. Uppsala: Almqvist & Wiksells Tryckeri AB.
- Svennilson, Ingvar (1940a), "Industriell planering i Sverige under den nuvarande krisen", Föredrag för utländska pressmän, 31 maj (F).
- Svennilson, Ingvar (1940b), "Synpunkter på ett svenskt uppbyggnadsprogram", *Tiden*, vol. 32, nr 8, 460–468.
- Svennilson, Ingvar (1940c), "Ersättningsproduktionens ekonomiska förutsättningar", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 42, nr 4, 214–224.
- Svennilson, Ingvar (1941a), "Industriproduktionen i folkhushållningens tjänst", i: Torsten Hérnod, Gunnar Hägglöf, Ivar Högbom, Vilhelm Lundvik, Ragnar Sundén, Ingvar Svennilson och Gustaf Söderlund, *Vår folkförsörjning i avspärrningstider I*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1941b), "Industriproduktionen i folkhushållningens tjänst", *Hertha*, vol. 28, nr 2, 35–38.
- Svennilson, Ingvar (1941c), "Rustningsproduktionens industriella förutsättningar", i: *Frihet och försvar*. Stockholm: Lindfors Bokförlag.
- Svennilson, Ingvar (1941d), "Industriellt ledarskap och social kontroll", Föredrag i Malmö, 21 april (F).

- Svennilson, Ingvar (1941e), "Industriell planhushållning: Några synpunkter på krigstidens svenska erfarenheter", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 43, nr 4, 295–308.
- Svennilson, Ingvar (1942a), "Ekonomisk forskning för näringslivet", *Tiden*, vol. 34, nr 6, 360–363.
- Svennilson, Ingvar (1942b), "Industriens utredningsinstitut – ett beredskapsorgan för efterkrigstiden", *Utlandssvenskarna*. Stockholm: Utlandssvenskarnas förening, 23–24.
- Svennilson, Ingvar (1943a), "Svenska industriella framtidsproblem: Föredrag vid Klubbens årsmöte den 5 dec 1942", i: *Ingeniörsklubbens i Falun förhandlingar 1942*. Falun: Ingeniörsklubben.
- Svennilson, Ingvar (1943b), "Den ekonomiska forskningen", *Teknisk Tidskrift*, vol. 73, nr 8, 124–125.
- Svennilson, Ingvar (1943c), "Kring problemet om fredskonjunkturen", i: IUI, *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1943d), "Några svenska sysselsättningsproblem", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 45, nr 4, 320–347.
- Svennilson, Ingvar (1943e), "Utvecklingsmöjligheterna i svensk industri", Föredrag vid Nordisk bank- och handelskursus på Hindsgavl i Danmark i juni (F).
- Svennilson, Ingvar (1943f), "Förford" i: IUI, *Studier i Skogsbrukets arbetslära. Undersökningar vid Värmlands Skogsarbetsstudier I*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1943g), "Om kartläggning av branschstrukturen I", i: IUI, *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1944a), "Levnadsstandardens höjning som målsättning för näringspolitiken", Föredrag vid Stockholms Reklamförenings 25-årsjubileum, 1 juni (F).
- Svennilson, Ingvar (1944b), "Avvägningsproblem inom sysselsättningspolitiken efter kriget", bilaga till skrivelse ang. investeringspolitiken i: SOU 1944: 57, *Utredningar angående ekonomisk efterkrigsplanering VII. Framställningar och utlåtanden från kommissionen för ekonomisk efterkrigsplanering 1*. Isaac Marcus Boktryckeri-Aktiebolag.
- Svennilson, Ingvar (1944c), "Industriens fredsberedskap", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*, 19 februari.
- Svennilson, Ingvar (1945a), "Näringspolitiken under kriget – i fredsperspektiv", Föredrag Utrikespolitiska Institutet, 2 mars (F).
- Svennilson, Ingvar (1945b), "Kvinnorna på arbetsmarknaden efter kriget", *Hertha*, vol. 32, nr 2, 29–31.
- Svennilson, Ingvar (1945c), "Svenska industriella utvecklingsproblem", Föredrag i Finland (F).
- Svennilson, Ingvar (1945d), "Levnadsstandardens höjning som målsättning för näringslivet", i: *Levnadsstandard och reklamen efter kriget: Fyra föredrag vid Stockholms reklamförenings 25-årsjubileum*. Stockholm: Norstedts.
- Svennilson, Ingvar (1945e), "Utrikeshandeln och sysselsättningspolitiken: Internationellt samarbete nödvändigt", *Svensk utrikeshandel*, vol. 50, nr 17, 15–18.
- Svennilson, Ingvar (1946a), "Diskussionen kring den engelska uppbyggnadspolitiken", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 48, nr 1, 18–35.
- Svennilson, Ingvar (1946b), "Några olösta problem rörande industrins lokalisering", *Tiden*, vol. 38, nr 2, 105–109.
- Svennilson, Ingvar (1946c), "Planeringsproblem i inflationstider", *Ekonomisk Revy*, vol. 3, nr 4, 235–241.

- Svennilson, Ingvar (1946d), "Strukturrationalisering", i: *En samling uppsatser tillägnade Harald Nordenson på 60-årsdagen 10 augusti 1946*. Stockholm: Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.
- Svennilson, Ingvar (1946e), "Strukturrationalisering", Föredrag vid Nordiska ingenjörsmötet i Stockholm, 27 maj (F).
- Svennilson, Ingvar (1946f), *Några grunddrag i Norrlands arbetskraftsbalans*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1946g), "Förord", i: Folke Kristensson, *Studier i svenska textila industriers struktur*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1946h), "Från krigs- till fredshandel", *Utrikespolitik*, vol. 1, nr 1, 12–19.
- Svennilson, Ingvar (1946i), "PM angående åtgärder för att påverka industriens lokalisering i England". Bilaga A till SOU 1946:22, *Betänkande med förslag till ordnande av kreditgivningsverksamhet för hantverk och småindustri samt bildande av företagsnämnder*. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri Aktiebolag.
- Svennilson (1946j), "Fabriker att hyra: England lockar företagarna till nya industriområden", *Industria*, vol. 42, nr 1, 34–36.
- Svennilson, Ingvar (1947a), "Är omsättningskatten tabu?", *Ekonomisk Revy*, vol. 4, nr 5, 267–274.
- Svennilson, Ingvar (1947b), "Nya drag i Förenta staternas ekonomiska struktur: Risken för överproduktion", *Dagens Nyheter*, 15 oktober.
- Svennilson, Ingvar (1947c), "Fackföreningarnas ökade inflytande", *Dagens Nyheter*, 18 oktober.
- Svennilson, Ingvar (1947d), "Socialvård och inkomstutjämning", *Dagens Nyheter*, 21 oktober.
- Svennilson, Ingvar (1947e), "Konjunkturpolitiska förutsättningar", *Dagens Nyheter*, 22 oktober.
- Svennilson, Ingvar (1947f), "Sveriges ekonomiska kris och dess följder", Föredrag, Skånes nationalekonomiska förening (F).
- Svennilson, Ingvar (1947g), "Redogörelse för resa till Amerika februari–maj 1947", bilaga till *Protokoll fört vid sammanträde med styrelsen i Industriens Utredningsinstitut fredagen den 16 juni 1947*. Stockholm: IUI.
- Svennilson, Ingvar (1948a), "Förord", i: Rickard Elinder, *Studier i den svenska skoindustriens struktur*. Industriens Utredningsinstitut, Stockholm.
- Svennilson, Ingvar (1948b), "Investeringarna och den ekonomiska utvecklingen", *Vårt Ekonomiska Läge*, 19–26. Stockholm: Sparfrämjandet.
- Svennilson, Ingvar (1949a), "Det svenska långtidsprogrammet", *Svensk Tidskrift*, vol. 36, nr 1, 67–74.
- Svennilson, Ingvar (1949b), "Sverige och Marshallplanen", *Vårt Ekonomiska Läge*, vol. 2, 40–50.
- Svennilson, Ingvar (1949c), "Blir krisen långvarig?", Radioanförande 2 mars 1949 (F).
- Svennilson, Ingvar (1949d), "Skogen som tillgång och problem i svensk ekonomi efter kriget", *Svenska Skogsvårdsföreningens Tidskrift*, vol. 47, nr 1, 63–74.
- Svennilson, Ingvar (1949e), *P.M. angående Industriens Utredningsinstituts arbetsuppgifter*. Stockholm: IUI (S).
- Svennilson, Ingvar (1949f), "Europeiska bekymmer och glädjeämnen", *Insyn*, vol. 5, nr 2,

2–3.

- Svännilson, Ingvar (1949g), "Den ekonomiska utvecklingen", Anförande hos TCO (F).
- Svännilson, Ingvar (1949h), "The Prospects of Expansion in European Production", i: *Economic Survey of Europe in 1949*. New York: United Nations.
- Svännilson, Ingvar (1949i), "Tullunionen som ekonomiskt problem", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 51, nr 2, 77–91.
- Svännilson, Ingvar (1954), *Growth and Stagnation in the European Economy*. Genève: United Nations European Commission for Europe.
- Svännilson, Ingvar (1955), "Planning in a Market Economy", *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 95, nr 2, 184–200.
- Svännilson, Ingvar och Beckman, Rune (1962), "Långtidsplanering i Sverige", *Skandinaviska Bankens Kvartalskrift*, vol. 43, nr 3, 69–76.
- Svännilson, Ingvar och Waldenström, Erland (1942), *Till frågan om det industriella framåtskridandet i Sverige*. Stockholm: IUI.
- Svenska Dagbladet* (1941), "Norrlands skogsindustri", 9 augusti.
- Svenska Dagbladet* (1944a), "Tusen industrimän diskutera näringslivet inför freden", 29 januari.
- Svenska Dagbladet* (1944b), "Näringslivet och fredsplaneringen", 29 januari.
- Svenska Dagbladet* (1944c), "Industrien beredes på lång statsreglering", 5 november.
- Svenska Dagbladet* (1944d), "Arosmässans varning", 7 november.
- Svenska Dagbladet* (1944e), "Näringslivets män varna planhushållarna", 12 december.
- Svenska Dagbladet* (1946a), "Import av arbetskraft?", 10 februari.
- Svenska Dagbladet* (1946b), "Ropet på arbetskraft", 14 maj.
- Svenska Dagbladet* (1948a), "Marshallplanen förorsakar snabbutredning om vårt läge", 24 augusti.
- Svenska Dagbladet* (1948b), "Ekonomisk fyraårsplan har framlagts", 28 oktober.
- Svenska Dagbladet* (1948c), "Regeringens kalkyler i överkant", 29 oktober.
- Svenska Dagbladet* (1948d), "Inre ekonomisk balans viktigast", 29 oktober.
- Svenska Dagbladet* (1949a), "Ökade exportansträngningar på USA blir ofrånkomligt för Sverige", 30 januari.
- Svenska Dagbladet* (1949b), "Omprovningen av långtidsprogrammet", 3 februari.
- Svenska Dagbladet* (1949c), "Optimistiska toner om vårt ekonomiska läge", 18 februari.
- Svenska Dagbladet* (1949d), "Risk för överkonjunktur större än för depression", 18 februari.
- Svenska Dagbladet* (1949e), "Långtidsprogrammet har nu omarbetats", 22 februari.
- Svenska Dagbladet* (1949f), "Möjligt att nå exportmålen om industriens kostnadsproblem löses", 1 mars.
- Svenska Dagbladet* (1949g), "Hur länge räcker krisen?", 3 mars.
- Svenska Dagbladet* (1949h), "Skogen – vår nya modernäring", 15 mars.
- Svenska Dagbladet* (1949i), "FN anförtror stort uppdrag åt Svännilson", 13 augusti.
- Svenska Dagbladet* (1949j), "Internationellt förtroende", 14 augusti.
- Svenska Dagbladet* (1949k), "Chefsbyte vid Industriens utredningsinstitut", 21 oktober.
- Svenska Dagbladet* (1951), "Svensk avhandling får USA-anslag", 26 juli.
- Svenska Morgonbladet* (1944), "Över tusen företagsledare på stockholmskonferens", 29 januari.
- Svenska Morgonbladet* (1949a), "Blir krisen långvarig?", 8 mars.
- Svenska Morgonbladet* (1949b), "Justering av dollarkursen av vikt för skogsindustrin", 15

- mars.
- Svenska Morgonbladet* (1950), "Svenska statistiker till USA för studier", 13 januari.
- Swärd, Gösta (1944), "Efterkrigsplaneringen i centrum på Arosmassan", *Industria*, vol. 40, nr 24, 1202–1208.
- Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (1949a), "Justering av dollarkursen av vikt för skogsindustrin", 15 mars.
- Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (1949b), "Köparnas marknad på väg att efterträda säljarnas", 19 mars.
- Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (1949c), "Köparnas marknad på väg", 24 mars.
- Sydsvenska Dagbladet Snällposten* (1949d), "För mycket eller för litet folk?", 30 maj.
- Sydöstra Sveriges Dagblad* (1949), "Förargliga fakta", 7 mars.
- Syndicus (1949), "Ekonomisk krönika", *Dagsposten*, 5 mars.
- Söderlund, Gustaf (1944), "Industriens fredsberedskap", i: IUI, *Näringslivet inför freden: Anföranden vid konferens i Stockholm den 28 januari 1944*. Stockholm: IUI.
- Söderlund, Gustaf (1990), "SAFs beslut beträffande industriens gemensamma utredningsbyrå (27 januari 1938). Bilaga: Söderlunds riktlinjer", i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Söderpalm, Sven Anders (1976), *Direktörsklubben*. Stockholm: Zenit/Rabén & Sjögren.
- Södersten, Bo (1970), "Per Albin och den socialistiska reformismen", i: Gunnar Fredriksson, Dieter Strand och Bo Södersten, *Per Albin-linjen. Tre ställningstaganden till en socialdemokratisk tradition*. Stockholm: Pan/Norstedts, Stockholm.
- Söör, Bengt (1944), *Förberedande undersökning angående förutsättningarna för mera kontinuerliga transporter till och från de norrländska skogsindustrierna under tidsperioder, då sjötransportvägarna äro avstängda på grund av ishinder*. Stockholm: IUI (N).
- Söör, Bengt (1945), *Förberedande undersökning angående förutsättningarna för mera kontinuerliga transporter till och från de norrländska skogsindustrierna*. Stockholm: IUI (N).
- Thomas, Dorothy Swaine (1941), *Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750–1933*. New York: The Macmillan Company.
- Thomas, Dorothy Swaine (1949), "Flykten från skogsbygden", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 51, nr 2, 141–143.
- Thomson, Arthur (1944), "Arbetsmarknadens organ och näringslivet", i: IUI, *Näringslivet inför freden: Anföranden vid konferens i Stockholm den 28 januari 1944*. Stockholm: IUI.
- Thorelli, Hans Jr. (1949), *Den amerikanska antitrustpolitiken*. Stockholm: IUI.
- Thorelli, Hans B. (1955), *The Federal Antitrust Policy: Origination of an American Tradition*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Tilton, Timothy A. (1981), "Nils Karleby och vägen till socialismen", *Tiden*, vol. 73, nr 3, 133–140.
- Tinbergen, Jan (1937), *An Econometric Approach to Business Cycle Problems*. Paris: Hermann.
- Tinbergen, Jan (1939), *Business Cycles in the United States of America, 1919–1932*. Series of League of Nations Publications, 1939. II. A. 16. Genève: League of Nations, Economic Intelligence Service.

- Tingsten, Herbert (1967a), *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 1*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Tingsten, Herbert (1967b), *Den svenska socialdemokratins idéutveckling 2*. Stockholm: Aldus/Bonniers.
- Tingsten, Herbert (1967c), "Socialisering och planhushållning", *Tiden*, vol. 70, nr 8, 463–476.
- Törnqvist, Gerhard (1944), "Indledningsanförande", i: IUI (Industriens Utredningsinstitut), *Näringslivet inför freden: Anföranden vid konferens i Stockholm den 28 januari 1944*. Stockholm: IUI.
- Ulricehamns Tidning* (1946), "Invandring?", 9 mars.
- Umehuset* (1941), "Norrländ kan ge mycket av sina stora rikedomar. 'Industriens Norrlandsutredning' lämnar en första rapport", 11 augusti.
- Umehuset* (1946), "Arbetskraften räcker knappt för mer industrialisering", 9 februari.
- Upmark, Erik (1941a), "P. M. beträffande Norrlands vattenkrafttillgångar", i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från andra allmänna sammanträdet den 28 och 29 januari 1941*. Stockholm: IUI (N)
- Upmark, Erik (1941b), "Några norrländska kraftfrågor", i: Gunnar Alm, Oscar Falkman, Torsten Hérnod, Thorsten Streiffert, Erik Upmark och Erland Waldenström, *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*. Stockholm: IUI.
- Uppsala Nya Tidning* (1946), "Import av arbetskraft?", 2 mars.
- Uppsala* (1941), "Västerbottensmalmen", 28 augusti.
- Vem är det: Svensk biografisk handbok* (1969), "Waldenström, Erland". <http://runeberg.org/vemardet/1969/1005.html>. Nerladdad 2014-03-31.
- Vem är Vem? Götaland utom Skåne, Halland, Blekinge* (1965), "Hallgren, Rolf J.M. med. dr, f.d. förste provinsialläkare", <http://runeberg.org/vemarmvem/gota65/>. Nerladdad 2013-09-13.
- Vem är Vem? Skåne, Halland, Blekinge 1966* (1966), "Lundell, J Bertil, direktör". <http://runeberg.org/vemarmvem/skane66/0544.html>. Nerladdad 2014-02-24.
- Vem är Vem? Stor-Stockholm 1962* (1962); "Carlsson, Torsten G, bankdirektör". <http://runeberg.org/vemarmvem/sthlm62/0265.html>. Nerladdad 2014-02-25.
- Västmanlands Läns Tidning*, "Arosmässan undanbad sig 'forcerad vänstergalopp'", 6 november.
- Viner, Jacob (1950), *The Customs Union Issue*. New York: Carnegie Endowment for International Peace.
- von Hofsten, Erland (1949), "Recension av Wallander, Jan, Flykten från skogsbygden. En undersökning i Klarälvsdalen", *Sociala Meddelanden*, vol. 59, nr 2, 163–164.
- von Vegesack, Bitti (1945), "Tillbaka till finrummet", *Tiden*, vol. 37, nr 6, 353–357.
- von Vegesack, Bitti (1946), "Industriens bostadsförening – samordnar företagarnas bostadsåtgärder – möter ökat intresse", *Industria*, vol. 42, nr 10, 11–12.
- Västernorrlands Allehanda* (1941), "Industrien och Norrlands folkförsörjning", 15 augusti.
- Västmanlands Folkblad* (1944), "Långa perspektiv – och korta", 6 november.
- Västmanlands Folkblad* (1946), "Invandring av industriarbetare?", 8 februari.
- Wadensjö, Eskil (1988), "Gösta Bagge", *Ekonomisk Debatt*, vol. 16, nr 7, 569–576.
- Waldenström, Erland (1940), "Diskussionspromemoria rörande åtgärder för tillvaratagande och förädling av mindervärdigt virke och avfall inom de norrländska skogsin-

- dustrierna”, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från första allmänna sammanträdet den 12 och 13 november 1940*. Stockholm: IUI (N).
- Waldenström, Erland (1941a), ”Några synpunkter på forskningens betydelse för Norrlands industriella utveckling”, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från tredje allmänna sammanträdet den 6 och 7 maj 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Waldenström, Erland (1941b), ”Några synpunkter på forskningens betydelse för Norrlands industriella utveckling”, i: Gunnar Alm, Oscar Falkman, Torsten Hérnod, Thorsten Streyffert, Erik Upmark och Erland Waldenström, *Industrien och Norrlands folkförsörjning: orienterande föredrag*. Stockholm: IUI.
- Waldenström, Erland (1942a), ”Inledning”, i: IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen), *Tillvaratagande och förädling av mindervärdigt virke samt avfalls- och biprodukter i skogsindustrien*. Stockholm: IUI.
- Waldenström, Erland (1942b), ”Sammanfattning”, i: IUI (Industriens Utredningsinstitut, Norrlandsutredningen), *Tillvaratagande och förädling av mindervärdigt virke samt avfalls- och biprodukter i skogsindustrien*. Stockholm: IUI.
- Waldenström, Erland (1943), ”Skogsindustriens avfalls- och biprodukter”, i: IUI, *Industriproblem 1943*. Stockholm: IUI.
- Waldenström, Erland (1946), *Utvecklingslinjer inom svensk skogsindustri*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1943), ”Krisen på skogsarbetsmarknaden”, *Tiden*, vol. 35, nr 6, 375–378.
- Wallander, Jan (1947), ”Skogsarbetarbyarnas problem”, *Plan*, vol. 3, nr 2, 51–56, 71.
- Wallander, Jan (1948a), ”Begävningarna och flykten från landsbygden”, *Dagens Nyheter*, 16 juni.
- Wallander, Jan (1948b), ”De stadsflyttades intelligensnivå”, *Dagens Nyheter*, 18 juni.
- Wallander, Jan (1948c), *Flykten från skogsbygden: En undersökning i Klarälvsdalen*. Stockholm: IUI.
- Wallander, Jan (1949), ”Genmäle till Sven Dahl”, *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 51, nr 4, 322–324.
- Wallander, Jan (1958), ”Ur något olika vinklar”, i: *Ingvar Svennilson och Industriens Utredningsinstitut 1.9 1941–1.10 1949* (B).
- Wallander, Jan (1997), *Livet som det blev: En bankdirektör blir till*. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Wallander, Jan (2009), ”Mina år vid IUI”, i: Magnus Henreksson (red.), *IFN/IUI 1939–2009: Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Wallenberg, Marcus (1970), ”J. Sigfrid Edström”, i: *J. Sigfrid Edström inför hundraårsdagen av hans födelse den 21 november 1870*. Västerås: ASEA.
- Wickman, Kurt (1980), *Makro-ekonomisk planering – orsaker och utveckling*. Uppsala: Almqvist & Wiksell International.
- Wicksell, Knut (1910), ”Professorn D:r Knut Wicksell”, i: *Uttalanden i emigrationsfrågan av svenska vetenskapsmän avgivna på begäran av Emigrationsutredningen. Bilaga XVIII till Emigrationsutredningen*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.
- Wigforss, Ernst (1941), ”Samarbete mellan staten och det enskilda näringslivet”, i: *Från klasskamp till samverkan*. Stockholm: Tidens förlag.
- Wigforss, Ernst (1954), *Minnen III 1932–1949*. Stockholm: Tidens förlag.
- Wigforss, Ernst (1967) ”Ideologiska linjer i praktisk politik”, *Tiden*, vol. 70, nr 9, 525–533.
- Wigforss, Ernst (1980), *Skrifter i urval*. Nio volymer. Stockholm: Tidens förlag.

- William-Olsson, William (1941), *Ekonomisk-geografisk regionindelning i Norrland*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från tredje allmänna sammanträdet den 6 och 7 maj 1941*. Stockholm: IUI.
- Winge, Erik (red.) (1935), *Sveriges styresmän 1937: Konungens statsråd, riksdagsmän, landstingsmän, stadsfullmäktige, överståthållaren, landshövdingar och borgmästare; jämte historiker över regeringsmakten, Sveriges riksdag, landstings- och stadsfullmäktigeinstitutionerna*. Stockholm: Vepe Förlag.
- Wold, Herman (1940), *Efterfrågan på jordbruksprodukter och dessas känslighet för pris- och inkomstförändringar. En ekonomiskstatistisk studie verkställd på uppdrag av 1938 års jordbruksutredning*, i SOU 1940:16. Stockholm: Isaac Marcus Boktryckeri.
- Wright, John S. (1967), "Leaders in Marketing: E. T. Grether", *Journal of Marketing*, vol. 31, nr 2, 60–61.
- Ytterborn, Gustav R. (1941), *Till frågan om vår framtida jordbrukspolitik med särskild hänsyn till Norrland*, i: Industriens Norrlandsutredning, *Protokoll från fjärde allmänna sammanträdet den 26 och 27 november 1941*. Stockholm: IUI (N).
- Yttergren, Leif (2005), "'Avskaffa Vinter-OS!' Edström, Vinter-OS och Skidlärarkonflikten", <http://www.idrottsforum.org/articles/yttergren/yttergren050118.html>. Nerladad 2014-03-03.
- Yttergren, Leif (2007), "J. Sigfrid Edström and the Nurmi Affair of 1932: The Struggle of the Amateur Fundamentalists against Professionalism in the Olympic Movement", *Journal of Olympic History*, vol. 15, nr 3, 21–31.
- Yttergren, Leif (2008), "J. Sigfrid Edström, antisemitismen och Berlin-OS 1936", i: *Idrott, historia och samhälle. Svenska Idrottshistoriska Föreningens Årsskrift*, vol. 28. Linköping: Svenska Idrottshistoriska Föreningen.
- Yttergren, Leif (2012), "'Den svenska idrottens starke man': IOK-presidenten och företagsledaren J. Sigfrid Edström", i: *Hyllade kroppar: idrotten i arkiven*. Årsbok för Riksarkiven och Landsarkiven 2012. Stockholm: Riksarkivet.
- Åberg, Carl Johan (2009), "Långtidsutredningarna – en blandekonomins spegel", i Magnus Henrekson (red.), *IFN/IUI 1939–2009*. Stockholm: Ekerlids Förlag.
- Åkerman, Johan (1947), "Ekonomi och politik: Ekonomiska konjunkturer och politiska val i USA 1868–1944", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 49, nr 4, 239–254.
- Åkerman, Johan (1948), "Genmäle", *Ekonomisk Tidskrift*, vol. 50, nr 1, 23–28.
- Örebro Dagblad (1945a), "Hindersmässans sammanträden i Örebro: Näringslivet och efterkrigsplaneringen", 27 januari.
- Örebro Dagblad (1945b), "Samma tema", 1 februari.
- Örebro Dagblad (1948), "Splittrad skoproduktion", 21 juni.
- Örebro-Kuriren (1949), "Vi står inför en enastående uppräckning av produktionen", 30 januari.
- Örträsk. Några synpunkter som framkom vid samtal med ordsbefolkningen (1943). (N).
- Österberg, Sven Erik (1990), "Österbergs förslag om ett samhällsforskningsinstitut (23 november 1935)", Appendix A i: Rolf G. H. Henriksson, *Som Edström ville – hur IUI blev till. En krönika och dokumentation kring bakgrunden till etablerandet av Industriens Utredningsinstitut 1939 och dess utveckling från utredningsbyrå till forskningsinstitut*. Stockholm: IUI.
- Östersunds-Posten (1941), "Norrlands näringsliv i stöpsleven", 14 augusti.
- Östgöta Correspondenten (1944), "Arbetsmarknaden efter kriget", 2 februari.

PERSONREGISTER

A

Ahlberg, Gösta 180, 261, 343, 366–367, 368, 414, 417, 420–421, 444, 471
Ahlberg, Vincent 26
Ahlmann, Hans W:son 211
Ahlund, Nils 211
Allen, George Cyril 437
Alm, Gunnar 164, 281
Anderson, Ivar 84–90, 93–106, 110, 120, 121, 140, 142–146, 148, 149, 152, 153, 170, 174, 198, 399, 401
Andersson, Carl Albert 299
Andersson, Elon 456
Andersson, Harald 26
Anstrin, Hans 168, 212, 229
Arbman, Ernst 368
Artle, Roland 448

B

Bagge, Gösta 88, 104, 119, 173, 175
Balck, Viktor 25–27
Barth, Carl-Erik 222
Beijer, Agne 368
Bellman, Richard 174
Bengtson, Erik 269
Bentzel, Ragnar 187, 189, 448, 467
Berger, Tage 272–273
Berglund, Gustaf 270
Bergvall, Erik 25
Bernstein, Eduard 45
Björklund, Alrik 452
Björkquist, Manfred 50
Björnberg, Arne 426
Boëthius, Johannes 85, 211
Boström, Wollmar 197
Branting, Hjalmar 46, 49–50, 53, 73
Bratt, Karl Axel 24, 25
Bring, Algot 26
Browaldh, Tore 96, 162, 183, 184, 188, 192, 204, 288, 328, 368, 371, 393, 395–396, 465
Brundage, Avery 30, 32–34
Brunius, Axel 384–385, 399
Bökman, Karl Rudolf 453

C

Callenberg, Axel 211

Carlgren, Matts 217
Carlgren, Mauritz 217
Carlson, Sune 93, 273, 314, 386
Carlsson, Axel [se även Iveroth, Axel]
95–97, 100, 113, 114, 122–123, 153–158, 170, 203, 207, 209–210, 261, 265–266
Carlsson, Torsten 186, 187, 189, 444
Cassel, Gustav 372, 378, 465
Cederwall, Gustav 444, 451
Chamberlin, Edward 173, 296, 305
Clark, John Maurice 378
Curman, Jöran 180, 330–345, 470

D

Dahl, Sven 367–369
Dahmén, Erik 10, 116, 179–181, 184, 189, 191, 199–200, 252, 254, 311–314, 327, 350, 381, 390, 400, 413, 425, 442–443, 448, 465
Dalenius, Tore 252
Danielsen, Nils 10, 347–350, 363–365
Danielsson, Axel 46
Davidson, David 83, 84
de Baillet-Latour, Henri 29
de Laval, Gustaf 17
Depken, Sven 26
Domö, Fritiof 104, 399
Du Rietz, Einar 211

E

Eckerberg, Per 425
Edén, Nils 47, 49
Edin, Karl Edvin 84
Edström, Sigfrid 9, 15–16, 18–44, 61–66, 68–74, 76–80, 82–83, 89, 91, 95, 171, 402, 469
Ehnröoth, Nils Gustaf 273
Ekelund, Bo 30
Ekman, C. G. 50
Ekman, Wilhelm 157, 222, 240, 247, 266
Ekströmer, Ivar 410
Elinder, Rickard 183, 184, 294, 316–317, 319–324, 328, 470
Elowsson, Nils 410
Elvander, Nils 84, 87–88
Enequist, Gerd 367

Engberg, Arthur 167
 Engfors, Göte 450
 Enström, Axel 258, 261, 265, 399
 Eriksson, Herman 399
 Erlander, Tage 452, 454–456, 460
 Ernberg, Victor 216
 Euler-Chelpin, Rolf von 97, 107, 114, 182,
 198
 Ewerlöf, Knut 399

F

Falkman, Oscar 160–161, 166, 168,
 267–269
 Faxén, Karl-Olof 258
 Flodman, Bo 236–237
 Forsberg, Uno 70
 Fredriksson, Hjalmar 111
 Friberg, Wilhelm 26–27
 Frisch, Ragnar 254,
 Funk, Walter 115–116

G

Gabrielsson, Assar 399
 Gerhard, Ingemar 315
 Gjöres, Axel 399
 Glete, Jan 21–24
 Granström, Gustaf Abraham 35
 Grether, Ewald T. 299, 305
 Gränebo, Petrus 456
 Gustaf Adolf, kronprins 462
 Gustafsson, Gustaf 87
 Gustavsson, Marianne 465
 Gyllensvärd, Sven 18
 Gårdlund, Torsten 142, 179, 184,
 346–347, 447
 Göransson, Gösta 452–453
 Göring, Hermann 405

H

Haavelmo, Tryggve 258
 Hagberg, Erik 213–215
 Hagberg, Hilding 402, 409, 455–456
 Hallgren, Rolf 208–209
 Hammarskjöld, Bo 434–435
 Hammarskjöld, Dag 67, 173, 374,
 399–400, 408
 Hamrin, Felix 65
 Hansén, David 165
 Hansson, Per Albin 9, 43–44, 50–54,
 58–61, 62, 64, 68, 70, 91, 377, 455
 Hayek, Friedrich von 381
 Heckscher, Eli 66, 68, 372, 428–429

Heckscher, Gunnar 67
 Hedén, Ernst 72
 Hedlund, Gunnar 455
 Hedström, Marja 351
 Heidenstam, Rolf von 452–453
 Heinertz, Eric 97, 114–118, 176, 179, 199,
 392, 435
 Helger, Bengt 270
 Hellberg, Rune 182, 261–262
 Hellstedt, Folke 70
 Henrekson, Magnus 13
 Henriksson, Arne 465
 Henriksson, Rolf 13, 73, 78, 83, 94, 97,
 100, 107, 110, 119, 124, 171, 176, 179,
 198, 199, 201, 209, 214, 240–241, 253,
 259, 265, 272, 279, 286–289, 291–292,
 298, 302, 307, 316, 384, 397–400
 Henschen, Folke 209, 211
 Hérnod, Torsten 113, 142–144, 148,
 158–160, 165, 169, 202, 259, 273
 Heüman, Gustaf 410
 Himmler, Heinrich 33
 Hitler, Adolf 32–33
 Hofsten, Erland von 367, 369
 Holm, Herman 184, 438
 Holm, Pelle 367
 Holmberg, Gustaf Adolf 452
 Holmbäck, Bure 142–144, 146, 216–217,
 222, 239–240, 259, 279
 Hooke, Robert 11
 Husén, Torsten 358–359
 Hägerstrand, Torsten 368–369
 Högbom, Ivar 153, 202–204, 208–209,
 238, 248, 268, 283, 291, 314
 Höök, Erik 188, 191–192, 444, 448, 467

I

Isaksson, Anders 50–51
 Iveroth, Axel [se även Carlsson, Axel]
 96–97, 124–139, 171, 176, 179, 183,
 188–189, 192, 194, 196–198, 203–204,
 208–210, 214, 221, 239, 267–270, 278,
 283, 288–289, 291, 371, 393–394, 400,
 412, 469

J

Jacobson, Carl 399
 Jacobsson, Per 83–84, 89, 465
 Jansson, Ivar 409
 Jern, Nils 182
 Jerneryd, Roland 27
 Johansson, Alf 67, 173

Johansson, Hilding 211
 Jonasson, Olof 273
 Jung, Erik 244–246

K

Kaldor, Nicholas 439
 Karleby, Nils 60
 Kauri, Juhan 185
 Kekkonen, Urho 30
 Kempe, Carl 143, 144, 266
 Kempe, Erik 150, 204, 216–217, 245
 Kempe, Frans 217
 Keynes, John Maynard 67, 381
 Kjellén, Rudolf 50, 85
 Knapp, Georg Friedrich 84
 Kock, Karin 173, 404, 444
 Kohlemainen, Hannes 34
 Kristensson, Folke 180, 189, 296,
 298–315, 319, 324–328, 470

L

Lamm, Oscar 16
 Laurén, Per 197
 Lemming, Erik 28
 Lenin, Vladimir Iljitj 39
 Lewin, Leif 47, 55–56, 57, 62, 374, 399,
 403, 406
 Lif, Anders 42, 44, 61
 Lindahl, Erik 67, 173, 181, 398, 447
 Lindberg, August 399, 423
 Lindberg, Elof 153
 Lindeberg, Erik 145–154, 202, 205, 208,
 210, 212–215, 234, 245, 259, 266, 281,
 286, 291
 Lindén, Arthur 37, 39, 40
 Linderot, Sven 457
 Lindman, Arvid 47, 87–88
 Lindstedt, Gustav 89
 Lindström, Rickard 53
 Linné, Carl von 162
 Lipton, Michael 358
 List, Freidrich 116
 Lundberg, Arne S. 432, 444, 457
 Lundberg, C. G. 432
 Lundberg, disponent 259
 Lundberg, Erik 95, 107, 173, 178, 190,
 193–194, 367–368, 372, 386–387, 429,
 433, 436, 451
 Lundberg, George 351
 Lundberg, Gunnar 169
 Lundberg, Sven 171, 172
 Lundell, Bertil 182–183, 186

Lundqvist, Emil 20
 Lundvik, Vilhelm 63–65, 68–79, 82–83,
 113, 195–196, 198
 Lübeck, Sven 41
 Löf, Axel 222
 Lövgren, Esse 365

M

Malmfors, Nils 143
 Malmström, Carl 211
 Marx, Karl 46, 50, 57
 Matti, Tomas 38, 64
 Mattson-Mårn, Ludvig 222, 234–239,
 242, 289
 Mattsson, Lars-Gunnar 306, 315
 McKinley, William 15
 Mohn, Paul 422
 Montgomery, Arthur 153, 198–199, 267,
 280, 314, 398, 404–405, 466
 Mountbatten, Louise 462
 Mussolini, Benito 39
 Muthesius, Volkmar 117
 Myrbeck, Karl David 243–244
 Myrdal, Alva 55–56, 92
 Myrdal, Gunnar 55–56, 67, 92, 172, 173,
 183, 372, 374, 384, 393, 399, 403–405,
 417, 426, 428–429, 439, 465, 466
 Möller, Gustav 48, 53, 59, 149

N

Nabseth, Lars 467
 Newton, Isaac 11
 Nilson, Auga 172
 Nordenson, Harald 186, 404, 435, 450,
 457
 Nordenson, Jonas 186–187, 444, 447
 Nordlund, Erland 65
 Nordlund, Therese 39–41
 Nordström, Harald 196
 Nordström, Vilhelm 453
 Nurmi, Paavo 30, 34
 Nylander, Erik 65

O

Odenram, Henning 284
 Ohlin, Bertil 66–68, 74–75, 93, 173,
 299–300, 311, 314, 372–373, 395, 404,
 454–456
 Ohlsson, Ingvar 140

P

Palander, Tord 466

Pehrsson-Bramstorp, Axel 61, 149
 Persson, Mats 174, 372, 373, 381
 Petersson, Alfred 50
 Petri, Carl Wilhelm 448
 Prytz, Björn 68
 Pålsson Syll, Lars 373

R

Randall, Ruth 19
 Rappe, Gerhard 280
 Rausing, Ruben 109
 Rehn, Gösta 419
 Rehnberg, Bertil 424
 Ricardo, David 123
 Robinson, Joan 173, 296
 Rodhe, Knut 314
 Ronge, Eric 222, 242, 259
 Roosevelt, Franklin D. 440
 Rosell, Hans 97, 188, 217–218
 Rosen, Clarence von 33
 Rosén, Gustav 165–166
 Rosen, Hugo von 450
 Ruist, Erik 184, 189, 191–192, 251, 253,
 256–258, 286, 350, 442, 465, 467, 470

S

Sahlin, Stig 460
 Sainsbury, Diane 57
 Sandler, Rickard 50, 53, 60, 73
 Schager, Nils 146–147
 Schultz, Karin 352
 Schumpeter, Joseph 116
 Schwartz, Sven 171, 172, 259
 Schück, Henrik 84
 Segerstedt, Torgny 371
 Senneby, Hans 184
 Sillén, Oskar 314
 Siven, Claes-Henric 174, 372, 373, 381
 Sivert, Einar 198
 Sjönell, Bengt 452
 Skoglund, Martin 104, 455
 Sköld, Per Edvin 100, 460, 462
 Sohlman, Sverre 399
 Stalin, Josef 438
 Stensgård, Axel 452
 Sterner, Richard 403
 Stouffer, Samuel 369
 Streiffert, Thorsten 150–153, 158,
 160–161, 188, 202–204, 206–212,
 214–215, 217–221, 223, 241–245,

247–249, 259–261, 265, 283, 286,
 288–289
 Sträng, Gunnar 462
 Sundblad, Gunnar 143
 Sundén, Ragnar 94–97, 100, 105–111,
 113–114, 118–121, 141, 152, 154,
 157–158, 170, 198–199, 201–203, 205,
 260, 285, 330, 465
 Svenilson, Ingvar 9, 13, 92–93, 95, 105,
 113, 116, 120, 170, 171–200, 202–205,
 210, 216, 241, 246, 251–254, 257,
 261–265, 268–269, 283–284, 286–290,
 293–299, 301, 325, 328, 330, 347–350,
 352, 364–368, 370, 372–381, 383–392,
 394, 396–398, 400, 402–403, 406–407,
 408–412, 414–417, 419, 420–421,
 426, 429–437, 439–451, 454, 458–467,
 470–473
 Sydow, Christian von 399
 Sydow, Hjalmar von 73
 Söderlund, Gustaf 9, 42, 73, 74, 76–78,
 80–83, 89, 113, 177, 197, 301, 398–402
 Söderpalm, Sven Anders 66
 Södersten, Bo 51
 Söör, Bengt 272–278, 289

T

Tegen, Einar 367
 Thomas, Dorothy Swaine 368, 370
 Thomson, Arthur 399, 423
 Thorelli, Hans 185–186, 189, 438,
 440–441
 Thornström, jägmästare 215
 Thunholm, Lars-Erik 188
 Tinbergen, Jan 252
 Tingsten, Herbert 45–47, 51, 55, 57
 Trygger, Ernst 50, 73
 Träpja, Sven 259
 Törnqvist, Gerhard 311–312, 314, 399,
 400

U

Upmark, Erik 161–162, 169, 269–270

V

Valdelin, Jan 306
 Vegesack, Bitti von 180, 343–345
 Vinell, Torsten 398
 Viner, Jacob 396

W

Wahlund, Sten 252, 258, 367
 Waldenström, Erland 153, 162–164,
 166–169, 189, 204, 222–226, 228–234,
 240, 278, 286, 293, 381, 383–384, 470
 Waldenström, Martin 162
 Wallander, Jan 10, 172, 179, 184–186,
 189–192, 194, 252, 258, 285, 315,
 346–362, 364–365, 367–371, 442, 467,
 470
 Wallenberg, Knut 19
 Wallenberg, Marcus senior 16, 18–20, 28,
 36, 65
 Wallenberg, Marcus junior 27
 Wallenberg, Marianne 35
 Wehtje, Ernst 171, 172, 197–198, 268,
 330, 343–344, 402–403, 405–406, 447
 Welinder, Carsten 199, 466
 Wellander, Erik 368
 Wennerholm, Ester 408
 Wenström, Georg 18
 Wesslén, Gösta 350, 363
 Westerberg, Sten 404
 Wiberg, Elisabeth 180
 Wickman, Kurt 374
 Wicksell, Knut 56, 92, 173
 Wigforss, Ernst 48, 55–57, 58, 60, 100,

102, 287, 398, 399, 401–402, 404, 456,
 460

Wijkander, August 15
 Wiklund, Ruth 472
 William-Olsson, Willam 166, 207–209,
 261, 265, 286, 314, 432
 Wistrand, Karl 38
 Wold, Herman 184, 253
 Wright, John S. 299

Y

Ytterborn, Gustav 279–280
 Yttergren, Leif 25, 26, 30, 32–33, 38

Å

Åberg, Carl Johan 372, 374, 467
 Åkerman, Gustaf 68
 Åkerman, Johan 68, 116, 179, 181, 291,
 441–442

Ö

Öhman, Gunnar 409
 Örne, Anders 451
 Österberg, Sven Erik 66–68, 70, 76–77,
 82, 83, 102
 Östgaard, Nicolai 31
 Östlind, Anders 466

IFNs HISTORISKA PROJEKT

Industriens Utredningsinstitut (IUI) startade sin verksamhet 1939. IUI har varit inflytelserikt och spelat en viktig roll i flera olika dimensioner i efterkrigstidens Sverige: som tillämpat forskningsinstitut med företaget och den enskilde entreprenören i fokus, som plantskola, som brobyggare mellan forskarvärlden och det omgivande samhället och som ifrågasättare av etablerade sanningar.

År 2006 bytte IUI namn till Institutet för Näringslivsforskning (IFN). Därigenom fick institutet ett namn som bättre beskriver vad det länge har varit, nämligen Sveriges största och under lång tid enda institut för tillämpad nationalekonomisk forskning i frågor med relevans för näringslivet.

För att en organisation ska överleva och blomstra under skiftande tider och förhållanden krävs att den både förnyar sig och hämtar kraft ur sin egen historia. I samband med namnbytet startades därför IFNs historiska projekt. Syftet med projektet är att studera IFN/IUIs forskning och övriga verksamhet från starten 1939 fram till nutid och sätta in detta i sin samhällliga kontext.

Hittills har följande böcker och artiklar utkommit i denna serie:

Johnson, Anders (2007), *Brobyggare och ifrågasättare – IUI från starten till namnbytet 1939–2006*. Stockholm: IFN.

Henrekson, Magnus red. (2009), *IFN/IUI 1939–2009 – Sju decennier av forskning om ett näringsliv i utveckling*. Stockholm: Ekerlids Förlag.

Henrekson, Magnus (2009), "Hur kunde Industriens Utredningsinstitut bli så framgångsrikt?", *Ekonomisk Debatt*, vol. 37, nr 6, 41–56.

Henrekson, Magnus (2011), "Perspectives on the Success and Early History of the Industrial Institute for Economic and Social Research (IUI)", *History of Economic Ideas*, vol. 19, nr 1, 125–146.

Johnson, Anders (2012), *Building Bridges and Challenging Conventions: Perspectives on IFN*. Stockholm: Samhällsförlaget.

Carlson, Benny och Lundahl, Mats (2014), *Ett forskningsinstitut växer fram – IUI från grundandet till 1950*. Stockholm: Ekerlids Förlag.

Chamberlain, Johanna och Henrekson, Magnus red. (2014), *Institutet för Näringslivsforskning – Publikationer 1939–2013*. Stockholm: Ekerlids Förlag.

Henrekson, Magnus och Albinsson Bruhner, Göran red. (2014), *IFN 1939–2014 – 75 år av ekonomisk forskning*. Stockholm: Ekerlids Förlag.

Magnus Henrekson
projektredaktör

OM FÖRFATTARNA

Benny Carlson, född 1950 och uppvuxen i Nätraby, Blekinge, är sedan 2008 professor i ekonomisk historia vid Ekonomihögskolan, Lunds universitet. Han började sin bana som journalist med examen från Journalisthögskolan i Göteborg 1973 och anställning vid *Ystads Allehanda* 1974–1983 som allmänreporter och därefter nattredaktör. Han tog ekonomexamen vid Lunds universitet 1980 och disputerade vid samma lärosäte 1988 på avhandlingen *Staten som monster*.

Carlsons forskning har kretsat kring ekonomiska och sociala idé- och politikströmningar i USA, Tyskland och Sverige och kring idéspridning mellan dessa länder. Det har handlat om tysk kateder-/statssocialism och amerikansk institutionalism i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet, om amerikansk välfärdskapitalism och social ingenjörskonst under 1900-talets första hälft, om Sveriges förhållande till Internationella valutafonden från vägen till medlemskap och fram till början av 1990-talet, om 1970- och 80-talens amerikanska avregleringsrörelse och om 1990-talets amerikanska bidragsreform ur såväl makro- som mikroperspektiv.

Den ekonomiska integrationen av invandrare med fokus på nationella/etniska grupper i olika mottagandemiljöer är ett annat återkommande forskningstema. Sedan 2005 har intresset i hög grad gällt en i Sverige ”utsatt” grupp, somalier, i jämförande perspektiv återigen med främst USA i blickfånget.

Mats Lundahl är född 1946 i Helsingborg. Han blev civilekonom 1969 i Lund och ekonomie doktor 1979, också i Lund. 1987 fick han Sveriges första professur i utvecklingsekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm, en tjänst som han innehade fram till sin pensionering 2013. Han har varit konsult bland annat åt SIDA, UD, Världsbanken, UNDP och Inter-American Development Bank.

Inom utvecklingsekonomi har Lundahl forskat inom ett brett fält, med koncentration på länderstudier. Han har skrivit bland annat om ekonomi, politik och fattigdom i Haiti (fem böcker), svenskt bistånd till Nicaragua, religion och ekonomi i Dominikanska

Republiken, ekonomi och politik i Sydafrika efter apartheidsystemets fall, ideologi och ekonomi i Tanzania, tullunionen i södra Afrika, Lesothos ekonomiska framtid och Östtimors ekonomi under självständighetstiden.

Lundahl har också arbetat med internationell handel, ekonomisk diskriminering (särskilt apartheidsystemets politiska ekonomi), ekonomiska sanktioner, tillämpning av ekonomiska modeller på ekonomisk historia, ekonomiska snedvridningar, gränsens ekonomi, doktrinhistoria (svenska nationalekonomer) och beredskapsmålet i den svenska jordbrukspolitiken. Han har skrivit en studie av Knut Wicksells analys av befolkningsproblemet och en biografi över Torsten Gårdlund.

Slutligen har Lundahl publicerat fyra böcker om musik, bland annat en biografi över den kubanske pianisten och kompositören Bebo Valdés, *Bebo de Cuba: Bebo Valdés y su mundo*, och en över den haitiske orkesterledaren Issa El Saieh, *Issa El Saieh: Maestro and Legend. A Portrait of My Pal, His Times and His Music*.

Industriens Utredningsinstitut (nu Institutet för Näringslivsforskning) började sin verksamhet 1939. Den här boken berättar historien om institutets tillkomst och dess första decennium. Från att inledningsvis ha varit ett rent serviceorgan till näringslivet utvecklades IUI under Ingvar Svennilsons chefskap (1941–1949) till Sveriges ledande fristående ekonomiska forskningsinstitut.

IUIs tillkomstshistoria under 1930-talet dominerades av ASEAs dynamiske styrelseordförande, organisationsmänniskan Sigfrid Edström. Edström blev IUIs förste styrelseordförande.

IUI blev en plantskola för såväl blivande professorer som ledande befattningshavare i näringslivet. Erik Ruist, Folke Kristensson, Erik Dahmén och Hans Thorelli, Erland Waldenström, Axel Iveroth, Tore Browaldh och Jan Wallander fanns alla på plats där under Ingvar Svennilsons överinsyn. 1940-talet var framför allt den stora Norrlandsutredningens årtionde, då också IUIs branschutredningstradition grundlades. Under de sena krigsåren började dessutom arbetet på vad som med tiden skulle bli de svenska långtidsutredningarna.

ISBN 978-91 87391 52 1

9 789187 391521

